

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**IRAK'TA İNGİLİZ MANDA VE ABD İŞGAL
İDARELERİNİN DEVLET KURMA
YÖNTEMLERİNİN MUKAYESESİ**

DOKTORA TEZİ

HUSSEIN ABBAS ALI MOHAMMED ASLAN

İSTANBUL, 2024

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**IRAK'TA İNGİLİZ MANDA VE ABD İŞGAL
İDARELERİNİN DEVLET KURMA
YÖNTEMLERİNİN MUKAYESESİ**

DOKTORA TEZİ

**HUSSEIN ABBAS ALI MOHAMMED ASLAN
(181121031)**

**Danışman
(Prof. Dr. Zekeriya Kurşun)**

İSTANBUL, 2024

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
TEZ ONAY FORMU

12/07/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı Tarih doktora programı öğrencisi 181121031 numaralı Hussein Abbas ALI MOHAMMED ASLAN'ın hazırladığı "Irak'ta İngiliz Manda ve Abd İşgal İdarelerinin Devlet Kurma Yöntemlerinin Mukayesesi" konulu Doktora tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 12/07/2024 günü saat 10:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. (Danışman) Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	KABUL
2. Prof. Dr. Hasip SAYGILI	KABUL
3. Prof. Dr. Hüseyin YAZICI	KABUL
4. Prof. Dr. Davut HUT	KABUL
5. Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU	KABUL
6. (İkinci Danışman)*.....

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hussein Abbas Ali Mohammed Aslan

TEŞEKKÜR

Uzun, çetrefilli ve meşakkatli bir sürecin sonunda nihayete erdirdiğim bu çalışmayı tamamlamanın mutluluğunu yaşıyorum. Bu vesileyle, öncelikle tezin tamamlanmasında emeği geçen herkese en derin şükranlarımı sunarım.

Başta tez danışmanım Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a, bu tezin her aşamasında gösterdiği sabır ve sağladığı kapsamlı rehberlik için teşekkür ederim. Bilgi birikimi ve açık görüşlülüğü, bu çalışmanın akademik derinliğini artırmada vazgeçilmez olmuştur. Ayrıca, tez komitemde yer alan ve değerli zamanlarını ayırarak katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Hasip Saygılı ve Prof. Dr. Hüseyin Yazıcı'ya önerileri için minnettarım.

Bu tezi hazırlarken yanımda olan, desteklerini ve sabırlarını hiç esirgemeyen sevgili aileme ve arkadaşlarıma özel bir teşekkür borçluyum. Her birinizin teşviki ve desteği, zor zamanlarda motivasyonumu yüksek tutmama yardımcı oldu.

Son olarak, bu çalışmanın bir parçası olmaktan mutluluk duyan ve zamanlarını ayırarak katkıda bulunan tüm röportaj katılımcılarına teşekkür ederim. Bu tez, sizlerin katkılarınızla şekillendi ve bu yüzden her birinizin bu çalışmadaki yeriniz özel ve değerlidir.

Öte yandan, bu teze yüksek katkı sunan ve burada isimlerini anmadan geçemeyeceğim kişiler var. Bu vesileyle Dr. Ahmet Yusuf Cumeyli, Dr. Ali el-Mamuri, Dr. Kasım el-Ugeyli, Dr. Ali İhsan Aydın ve Dr. Bilgay Duman'a özel şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca bu tezin gelişmesinde katkı sunan ve burada isimlerini anmadığım dostlarım, arkadaşlarım ve değerli hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Hussein Abbas Ali Mohammed Aslan

IRAK'TA İNGİLİZ MANDA VE ABD İŞGAL İDARELERİNİN DEVLET KURMA YÖNTEMLERİNİN MUKAYESESİ

Hussein Abbas Ali Mohammed Aslan

ÖZET

Irak kelimesi tarih boyunca genellikle Mezopotamya'nın güney bölgesine verilen bir isimdi. Ancak 20. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'na ait Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerini birleştiren bir devletin adı hâline geldi. Irak'ın tarihi, çeşitli savaşlar ve devrimlerle dolu karmaşık bir süreçtir. Bu süreç, İngiliz mandasına karşı başlayan 1920 Devrimi'nden, 1950'lerin sonlarında monarşiden cumhuriyete geçişi sağlayan askerî darbelere; İran-İrak Savaşı'ndan milliyetçi ve mezhepçi çatışmalara, IŞİD'e karşı koalisyon savaşlarına kadar uzanır. Irak'ı işgal eden ülkeler, ülkenin toplumsal ve siyasi yapısını anlamakta zorluk çektiler. Çünkü bir devletin inşası, herkesin olumsuz düşüncelerini terk etmesini, toplumsal bir sözleşme ile bütünleşme ve adaleti sağlayan bir düzene güven duymasını gerektirir. Ancak, bu hedeflere ulaşmak için yapılan ciddi çabalar olmasına rağmen, hâlâ tam olarak başılamamıştır. Bu tez, 1917-1921 İngiliz işgali ile 2003-2006 Amerikan işgali olmak üzere iki farklı dönemdeki yönetim anlayışlarını inceler. Irak'ın ulusal kimlik oluşturamayan toplumsal, politik ve ekonomik gerçekliklerine odaklanır. İngiliz işgali sırasında devletin kuruluşunu ve siyasi sistemin evrimini incelerken, Amerikan işgali sırasında güvenlik kurumlarının nasıl çöktüğünü ve yeniden nasıl inşa edildiğini analiz eder.

Anahtar kelimeler: Irak, İngiliz Manda Yönetimi, ABD İşgali, Devlet, İnşa.

COMPARISON OF THE STATE BUILDING METHODS OF THE BRITISH MANDATE AND THE US OCCUPATION ADMINISTRATIONS IN IRAQ

Hussein Abbas Ali Mohammed Aslan

ABSTRACT

The word Iraq has generally been used to refer to the southern region of Mesopotamia throughout history. However, in the 20th century, it became the name of a state that united the Ottoman Empire's provinces of Mosul, Baghdad, and Basra. The history of Iraq is a complex process filled with various wars and revolutions. This process ranges from the 1920 revolution against the British mandate to the military coups that led to the transition from monarchy to republic in the late 1950s; from the Iran-Iraq war to nationalist and sectarian conflicts, to the coalition wars against ISIS. The countries that invaded Iraq struggled to understand the country's social and political structure. This is because building a state requires everyone to abandon their negative thoughts, to trust a social contract that integrates and ensures justice in the system. However, despite serious efforts to achieve these goals, they have not been fully successful. This thesis examines the governance approaches in two different periods: the 1917-1921 British occupation and the 2003-2006 American occupation. It focuses on the societal, political, and economic realities of Iraq that have failed to create a national identity. While analyzing the establishment of the state and the evolution of the political system during the British occupation, it also explores how security institutions collapsed and were rebuilt during the American occupation.

Keywords: Iraq, British Mandate, US Occupation, State, Construction.

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Irak'ın modern tarihinin en önemli iki dönüm noktasını, 1917-1921 İngiliz işgali ve 2003-2006 Amerikan işgali dönemlerini derinlemesine inceleyerek, Irak Devleti'nin inşası ve toplumsal dinamiklerinin nasıl şekillendiğini ele almaktadır. Tarih boyunca Mezopotamya'nın güney bölgesine verilen "Irak" adı, 20. yüzyılda Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerini birleştiren bir devletin adı hâline gelmiştir. Ancak bu süreç, Irak'ın ulusal kimlik oluşturamayan bir yapıya sahip olmasının yanı sıra, iç çatışmalar ve dış müdahalelerle dolu karmaşık bir tarihi yansıtmaktadır. İngiliz ve Amerikan işgalleri, Irak'ta ulusal birliğin sağlanamamasının ve devletin istikrarsızlığının ana etkenleri olarak öne çıkmış; bu işgaller, Irak toplumunun farklı kesimlerinin dışlanmasına ve marjinalleştirilmesine yol açarak, uzun vadede toplumsal ve siyasi yapının zayıflamasına neden olmuştur.

Bu tezin amacı, her iki işgal döneminde uygulanan yönetim anlayışlarını karşılaştırarak, Irak'ın devlet inşası sürecinde yaşadığı zorlukları ve bu süreçlerin Irak toplumundaki etkilerini ortaya koymaktır. İngiliz işgali sırasında devletin kuruluşu ve siyasi sistemin evrimi Osmanlı mirası üzerinden şekillenirken, Amerikan işgali sırasında güvenlik kurumlarının çöküşü ve yeniden inşası toplumda derin çatlaklar yaratmıştır. Sonuç olarak, her iki dönemde de dış güçlerin stratejik çıkarları doğrultusunda şekillenen bu süreçler, Irak'ta ulusal kimliğin inşasını engellemiş ve sürekli bir iç çatışma potansiyeli yaratmıştır. Bu çalışma, Irak'ın modern tarihine ışık tutarak, devlet inşası süreçlerinin toplum üzerindeki uzun vadeli etkilerinin anlaşılmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Temmuz, 2024

Hussein Abbas Ali Mohammed Aslan

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT	vii
ÖN SÖZ	viii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1. IRAK'IN MODERN TARİHİ	7
1.1. IRAK'IN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ	7
1.1.1. İdari Modernleşme ve Dönüşüm	11
1.1.2. Dengelerin Bozulması: Yabancı Müdahaleler ve I. Dünya Savaşı.....	18
1.2. IRAK'TA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN MİRAS KALAN KURUMLAR	22
1.2.1. Irak Devleti'nin Yeni Anayasası "Kanun-i Esasi"	26
1.2.2. Eğitim Sistemi	29
1.2.3. Posta ve Telgraf Hizmetleri İdaresi	31
1.2.4. Vakıf İdaresi.....	32
İKİNCİ BÖLÜM	35
2. OSMANLI SONRASI DÖNEMDE IRAK'TA SOSYAL YAPININ OLUŞUMU ..	35
2.1. ETNİK YAPI	35
2.1.1. Araplar	38
2.1.2. Kürtler	40
2.1.3. Türkmenler	42
2.1.4. Diğer Etnik Gruplar	44
2.2. IRAK'TA DİNÎ YAPI.....	48
2.2.1. Şii Müslümanlar	48
2.2.2. Sünni Müslümanlar	49
2.2.3. Diğer Alt Dinî Gruplar	52
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	58
3. İNGİLİZ İŞGALİ ALTINDA IRAK DEVLETİ'NİN KURULUŞU (1921-1933) ..	58
3.1. İNGİLTERE'NİN IRAK'I İŞGALİ (1914-1917)	58
3.1.1. Irak'ın Askerî İşgali	59
3.1.2. İngiltere'nin Irak'ı İdaresindeki Siyaseti (1917-1919)	66

3.1.3. İngiliz İşgaline Karşı Çıkan Güçler (1918–1920)	72
3.2. SİYASİ REJİMİN KURULMASI VE 1921 SONRASINDA IRAK DEVLETİ’NİN TEMELLERİNİN ATILMASI	79
3.2.1. Irak Geçici Hükümeti 1920	79
3.2.2. Irak Siyasi Rejiminin Yapısı	81
3.2.3. Modern Irak Devleti’nin Kurulması (1920–1921)	83
3.2.4. Kral Birinci Faysal’ın Tahta Oturmasından Sonra Karşılaştığı Engeller ve Sorunlar	92
3.3. YENİ SİYASİ REJİMİN YAPISI (KRALLIK REJİMİ).....	106
3.3.1. Kurucu Meclisin Göreve Başlaması	107
3.3.2. Anayasanın (Kanun-i Esasi) Hazırlanması	108
3.3.3. Irak Ordusunun Kurulması	110
3.4. KURULUŞ YILLARINDA IRAK’TA SOSYOEKONOMİK YAPI	113
3.4.1. Büyük Aileler ve Eşrafın Ekonomideki Rolü	114
3.4.2. Ekonomik Gelişmeler	115
3.4.3. Irak’ta Ticaretin Gelişmesi	118
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	121
4. CUMHURİYET VE BAAS DÖNEMİNDE IRAK	121
4.1. IRAK’TA GENEL SİYASİ DURUM.....	121
4.1.1. Siyasi Atmosfer	123
4.1.2. İran-İrak Savaşı’nın Irak’a Etkileri	132
4.1.3. İkinci Körfez Savaşı ve ABD’nin Irak Ambargosu (1990 – 2003)	136
4.1.4. Üçüncü Körfez Savaşı	137
4.2. IRAK’TA TOPLUMSAL YAPI	137
4.2.1. Şii Araplar	144
4.2.2. Kürtler	146
4.2.3. Türkmenler	149
4.2.4. Şebekler	152
4.2.5. Feyli Kürtler	154
4.2.6. Kakailer	155
4.2.7. Hristiyanlar	156
4.2.8. Sâbîiler	156
4.2.9. Yahudiler	157
4.2.10. Ezidiler	158
4.3. IRAK’TA EKONOMİK YAPI	160

4.3.1. Irak–İran Savaşı'nın Gölgesinde Irak Ekonomisi.....	161
4.3.2. Amerika'nın Irak Ablukası	164
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	167
5. 2003 SONRASINDA IRAK DEVLETİ'NİN YENİDEN KURULMASI	167
5.1. ABD'NİN IRAK İŞGALİNİN YANSIMALARI	168
5.1.1. Irak'ın İşgali (Irak'ın Özgürleştirilmesi Harekâtı).....	169
5.1.2. Amerikan İşgaline Karşı Silahlı Örgütler	174
5.2. 2003 YILINDAN SONRA SİYASİ SİSTEMİN OLUŞUMU VE IRAK DEVLETİ'NİN TEMELLERİNİN ATILMASI	180
5.2.1 Irak'ta Yeni Siyasi Sistemin Kurulmasında Amerikan Kurumlarının Görüş Ayrılıkları.....	181
5.2.2. Irak'a Sivil Bir Yönetici Atamak	187
5.2.3. Askerî Kurumların ve Güvenlik Kurumlarının Yeniden Yapılandırılması 188	
5.3. YENİ SİYASİ SİSTEM	190
5.3.1. Geçici Yönetim Konseyi	193
5.3.2. Rejimin Kurumları ve Hükümetin Oluşumu.....	198
5.3.3. Anayasal Kurumlar	204
5.3.4. Hükümetin Kurulması (2004-2006)	209
5.3.5. Irak'taki Partiler (2003).....	215
ALTINCI BÖLÜM.....	225
.6 1921 VE 2003 İŞGALLERİ SONRASI IRAK DEVLET KURUMLARININ OLUŞUMU: TARİHSEL BİR KARŞILAŞTIRMA	225
.6.1 İKİ İŞGAL DÖNEMİNİN BENZERLİKLERİ	227
6.1.1. Devletin İdari Sistemi.....	229
6.1.2 Irak Temsilciler Meclisinin Kurulması 1921-2005.....	246
.6.2 FARKLILIKLAR.....	247
6.2.1. Hükümet Oluşumunda İdari Sistem (2004 Sonrası)	247
6.2.2. Din Adamlarının Anayasa ve Seçimlere Katılım Konusundaki Tutumu 249	
SONUÇ	257
KAYNAKÇA.....	262
EKLER	286

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
b.a.	Eserin bütününe atıf
bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
karş.	Karşılaştırınız
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
s.	Sayfa/sayfalar
t.y.	Basım tarihi yok
terc.	Tercüme eden
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Teorik Çerçeve ve Tezin Sorunsalı

Irak üzerinde çalışmak belki de dünyanın en zor meselelerinden biridir. Özellikle konu Irak'ın siyasi coğrafyası, tarihi ve modern Irak'ın gelişimi ise iş daha da karmaşıklaşmaktadır. Irak'ın siyasi coğrafyası ve demografisi ülkenin tarihi gibi karmaşıktır. Irak'ta tarih, bütünlük arz eden bir tarihsel süreçten ibaret değildir, aksine birbirine zıt birkaç tarihsel sürecin bir araya gelmiş hâlidir. Bu nedenle aynı coğrafyayı paylaşan Iraklılar, gerçeklikleri üzerinde değil; farklı, çelişkili ve parçalanmış tarihlerinin çerçevesini belirleme konusunda bölünmüşlerdir.

Topraklarında medeniyetin doğuşuyla başlayan tarihi boyunca Irak'ta büyük olaylar yaşanmıştır. Ülkenin oluşumunda ve bileşenlerinde son derece karmaşık ve çelişkili faktörler rol oynamış, ayrıca iklimi ile coğrafi konumu bu karmaşıklığa katkıda bulunmuştur. Nitekim ülke; bölgelere göre değişen iklimlere, zengin topraklara ve bol kaynaklara sahiptir.

Bu kaynaklar ve önemli jeostratejik konumu nedeniyle Irak, iki önemli tarihî yol ayrımında kritik rol oynamıştır. Bunlardan birincisi, Irak insanına kaynakların mevcudiyetine göre medeniyet inşa etme imkânı vermiş ve medeniyet, geniş alanlara hükmeden imparatorlukların doğmasına vesile olmuştur. İkinci yol ayrımında ise Irak, topraklarında kurulan imparatorluklar zayıfladıktan sonra ortaya çıkan yeni güçler tarafından idare edilmek istenmiş, bu da yeni sonuçlar doğurmuştur.

Irak'taki sosyal koşullar tarih içinde farklı milletler ve liderler tarafından kurulan devletleri altüst etmiştir. Bu süreçler de son derece iç içe geçmiş yerel karmaşıklıklar yaratmıştır. Bu karmaşık yapı Irak'ı başta tarihsel çalışmalar olmak üzere çeşitli beşerî bilimlerin için verimli ve sürekli yenilenen bir araştırma alanı hâline getirmiştir. Nitekim Irak'la ilgili herhangi bir konuyu tartışan çalışmaların hemen hemen hiçbiri güncelliğini yitirmemiş veya yeterince araştırılıp sonuçlandırılmamıştır.

Bu kapsamda, Irak'ta bir yüzyıl içerisinde gerçekleşen, devletin kuruluşu ve 2003'te yeniden yapılandırılması arasındaki benzerlik ve farklılıkların tarihinin incelenmesi eski bir mesele olmayıp, daha ziyade yeni ve güncel bir meseledir. Zira ABD işgali sonrasındaki süreci de yeni bir kuruluş dönemi olarak ele almak mümkündür. Buradan hareketle her iki dönemin mukayeseli bir biçimde incelenmesi, dönemsel farklılıkların nasıl şekillendiğini ortaya çıkarabileceği gibi, Irak'ta meydana getirdiği etkinin de anlaşılmasına fayda sağlayacaktır.

Irak, devletlerin yaşamı için kısa bir dönem olan bir asır içinde iki zor kuruluş sürecinden geçmiştir ki bu da Irak tarihinin karmaşıklığını göstermektedir. Bu dönemin tarihî unsurlarını idrak edebilmek, analiz edebilmek ve modern Irak'ın yapısının nasıl oluştuğunu anlayabilmek için tekrar tekrar incelenmesi gerekir.

Irak'ta kurulan devletlerin çokluğuna ve merkezi bu topraklar olan imparatorluklar ile bu toprakların tabi olduğu diğer imparatorluklar arasındaki çalkantılara bakıldığında önemli bir hususu gözden kaçırmamak gerekir. Bu önemli husus, Irak'taki kadim devletlerin geleneklerinin, özellikle İslam hilafetinin Irak'a intikal etmesiyle tevarüs edilmesidir. I. Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) sonraki durum oldukça farklıdır. Tezde, İngiliz işgalinin (1914-1918) Osmanlı İmparatorluğu'ndan üç vilayeti kopararak bölgede bir devlet var etmesi ve seksen yıl sonra Amerikan işgalinin (2003) devleti yeniden kurması ile modern devletin inşası ele alınmaktadır.

İster yabancı işgalci bir güçle oluşması, ister Irak'ın bir asırdır yerinde durduğuna işaret eden sosyolojisindeki karmaşıklıkların benzerliği açısından olsun, iki kuruluş süreci her ne kadar birbirine benziyorsa da, bu benzerlik hem kuruluş koşullarının hem bölgesel ve uluslararası ortamın farklılığı açısından büyük çelişkiler barındırmaktadır.

Bu farklılık aynı zamanda işgalci devletin yeni devleti tesis etme felsefesi, yerel karmaşıklıkları ele alma biçimi, bölgesel koşullar ve yerel unsurların karmaşıklıklarında birikimde zuhur etmektedir. Bundan dolayı, mesele incelendiğinde ayrıntılı karşılaştırma yapılmalı, en küçük ve marjinal ayrıntılar mercek altına alınmalı, aynı zamanda büyük resme bakılmalıdır.

Her iki kuruluşa şahit olan Iraklı elitlerin doğasındaki farklılık olayların gidişatına ve devletin oluşumuna da yansımıştır. Nitekim 1921'deki ilk kuruluşta siyasi örgütler yok denecek kadar zayıfken, 2003'ten önceki modern devletin ömrü boyunca Irak'ta hem barışçıl yapılanmalarda hem de silahlı muhalefette uzun bir deneyim birikmiştir. Bu anlamda dış destek üzerinden Irak'ın beşerî potansiyeli gelişmiş, ayrıca başta Şiiler olmak üzere devlet dışındaki kurumlar da beşerî kapasitelerini arttırmıştır.

Bu karmaşıklıkların incelenmesi ve anlaşılması, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği sırasında Irak'taki sosyal durumun köklerine geri dönmeyi; aynı zamanda etnik bileşimi tüm unsurları ve düzeyleriyle, dikey olarak milliyetler düzeyinde ve yatay olarak dinler ve mezhepler düzeyinde ele almayı gerektirmektedir.

Bu ayrıntının önemi, ister 1921'deki ilk kuruluşta, ister 2003'teki ikinci kuruluşta olsun, aşiretlerin, dinin, mezhebin ve etnik kökenlerin modern Irak Devleti'nin oluşumunda önemli bir rol oynadığını anladığımızda ortaya çıkmaktadır. Bu durum da tezin ilerleyen bölümlerinde netleşecektir.

Bu temelde tez, karşılaştırmalı bir çalışma yoluyla Irak tarihindeki yeni alanları keşfetme girişimi olarak ortaya çıkmaktadır. İki kuruluş sürecinin koşullarını, yansımalarını ve Irak'ta bıraktığı eski ve modern etkiyi analiz etmekte, bunun mevcut Irak siyasetindeki tezahürünü analiz etmektedir.

Her iki kuruluş sürecine de gölge düşüren yapısal sorunların varlığını kabul etmekle birlikte, tarihsel hataları aşmak için bunları araştırmadan ve bunlardan ders almadan, Irak'ın modern devletini inşa etme sürecinde başarılı bir şekilde ilerlemesi mümkün değildir. Aynı zamanda olumlu noktalara dikkat edilmeli ve gelecek bunların üzerine inşa edilmelidir. Sonuçta ülkeler, geleceğe doğru ilerlemeye çalışan, geçmiş ile bugünün bir karışımıdır. Tezin başarmayı umduğu şey de budur veya en basit hâliyle, alana ve araştırmacısına anlamayı ve analiz etmeyi sağlayacak, onları tatmin edici sonuçlara ulaştıracak yeterli bir materyal vermeyi hedeflemektedir.

1921'deki ilk kuruluşu ile 2023'teki ikinci kuruluşu arasında Irak'ta devletin yeniden inşası deneyiminde kuruluşu etkileyen faktörler farklılık gösterse de tekrarlanan hatalar, modern Irak Devleti'nin sorunlarının aynı şekilde devam etmesine yol açmıştır. Bu tez, devletin inşasında yanlış yaklaşımın devam etmesine yol açan temel faktörlerde benzerlikleri bir sorun olarak ele almaktadır.

Tezin hipotezi ise Irak'ta devlet inşasının bozulmasına yol açan faktörlerin incelenmesinin ve Irak'ta modern devletin kurulmasında olumsuzluk yaratan sosyal ve siyasi sorunların arkasındaki gerçek nedenlerin tespit edilmesinin; devlet inşasının, rotasının ve toplumun istikrarının düzeltilmesinde yol gösterici olacağı varsayımdır.

Hipotezin doğruluğunu incelemek amacıyla aşağıdaki sorular sorulmuştur:

1- Her iki devlet kuruluşu (İngiliz 1921 ve Amerikan 2003) sonrası dönemde Irak'ın yaşadığı siyasi olayların doğasında tarihsel yaklaşımların varlığı, kuruluşlara etki etmiş midir, ettiyse nasıl etmiştir?

2- İngiliz mandası ile ABD işgali altında anayasanın yazılmasındaki benzerlikler ve farklılıklar nelerdir?

3- Azınlıkların ve azınlık haklarının devlet inşasındaki rolü nedir, iki kuruluş arasında durum nasıldır?

4- Irak'ta devlet yönetiminde Sünni ve Şii mezhepler arasındaki rollerin yönetimden muhalefete doğru değişmesi devlet inşasını etkilemiş midir?

5- Azınlıkların ve azınlık haklarının devlet inşasındaki rolü nedir?

Tezde bu temel sorular üzerinden karşılaştırmalı bir tarihsel analiz perspektifi sunulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte içsel ve dışsal faktörler de göz önüne alınmaya çalışılmış ancak tarih alanının akademik sınırlarının korunmasına gayret edilmiş, farklı alanlara müdahil olunmamıştır.

Bu çalışma, başta, yayınlanmamış Irak, İngiliz ve Osmanlı belgeleri olmak üzere çeşitli kaynakların geleneksel (klasik) yazım ve toplama yöntemine dayanmıştır. Bu noktada özellikle Irak'ta bulunan arşiv ve tarihî dokümanlar üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Zira Türkiye'deki çalışmaların çoğu, Türkçe ve İngilizce yazılı Batılı kaynaklara dayanmaktadır. Ancak Türkiye'deki hem Irak'la ilgili çalışmaların azlığı hem de çalışma yapılmış olsa bile Irak'taki birincil kaynaklara dayanan eser ve çalışmaların son derece az ve zayıf olması, bu çalışma yapılırken Irak'taki kaynaklara öncelik verilmesi tercihini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle bu tezin diğer çalışmalar için farklı bir perspektif sunması ve özgün bir niteliğe sahip olması amaçlanmıştır.

Burada Irak arşivlerine ulaşmadaki zorluğun da ifade edilmesi faydalı olacaktır. Bilindiği gibi, Irak'ın ulusal arşivinde bulunan belgelerinin çoğunun, 2003'teki Amerikan işgali döneminde tahrip edilmesi, yakılması ya da çalınması, Irak'la ilgili arşiv ve tarih çalışmalarını zorlaştırmaktadır. Özellikle 1914-1920 yılları arasında İngilizlerin Irak'ı işgaline ilişkin belgelerin ve kraliyet sarayının belgelerinin yer aldığı Kitaplar ve Belgeler Evi'nin ciddi zarar görmüş olması bazı belge ve dokümanlara ulaşılmasını kısıtlamıştır. Buna rağmen tarihsel süreçte yayınlanan *Al-Zawir*, *Iraq*, *Sada Babil*, *Irak Resmî Gazetesi* gibi önemli gazetelere odaklanılarak, yaşanan bütün olaylara ve yayınlanmış kararlara ulaşılmıştır. Bu belgeler sayesinde, birincil kaynaklara dayanan bir çalışmanın ortaya çıkarılması için tezin temel omurgasının oluşturulması amaçlanmıştır.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait olan, Bağdat, Basra ve Musul vilayetleri için yazılan salnamelere odaklanmıştır. Ayrıca 1925 Irak Temel Kanunu da esas alınmıştır. Diğer taraftan, söz konusu dönemde yazılmış tarih kitapları da temel kaynaklar olarak tezde yer almıştır. Örneğin; Philip Willard Ireland'ın *Iraq: a study in political*

development (Irak: Siyasi Gelişimi Üzerine Bir Araştırma 1920-1932) kitabı, Arnold Wilson'ın *Loyalties Mesopotamia* (İki Sadakat Arasında Mezopotamya) kitabı, Stephen Hemsley Longrigg'in *Iraq, 1900 to 1950* (Irak 1900-1950) kitabı, Henry Foster'ın *The Making of Modern Iraq: A Product of World Forces* (Modern Irak'ın Doğuşu) kitabı ve Gertrude Bell'in *Chapters From Iraq's Recent History* (Irak'ın Yakın Tarihinden Bölümler) kitabı bunların en önemlileri arasındadır.

Arapça kaynaklar konusunda ise, büyük Iraklı tarihçi Abdul Razzaq al-Hasani'nin *Irak Bakanlıklarının Tarihi* adlı eseri araştırmacının dayandığı en önemli Arapça referanslardan biridir. Çünkü yazar, o dönemi yaşadığı için bütün vakıaları ele almıştır. Bir diğer önemli Arapça kaynak ise; Abdülkerim el-Azri'nin *Yönetimin Sorunu* adlı eseridir. Yazar, ülkenin gerçeklerini Şii bakış açısıyla aktaran ve devleti inşa ederken yaşadığı sorunları ortaya koyan kişidir. Üçüncü eser Hanna Batatu'nun *Osmanlı Döneminden Cumhuriyetin Kuruluşuna Kadar Sosyal Sınıflar ve Devrimci Hareketler* adlı kitabıdır.

Yararlanılan diğer kaynaklar ise o dönemlerde yazılmış hatıralardır. Bunlar arasında; Satı el-Huseri'nin *Irak'taki Anılarım 1921-1941*, William Willcocks'ın Bağdat anıları ve seyahatleri, Raouf Al-Bahrani'nin *1900-1920 Osmanlı döneminin sonlarında Irak'ın durumuna bir bakış*, Tefvik Al-Suveydi'nin *Irak Tarihinin Yarım Yüzyılı ve Arap Davası*, Jawad Hashim'in *Iraklı Bir Bakanın Anıları 1967-2000* adlı eserleri en önemli yapıtlar olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte Taha Al-Haşimi, Muhammed Mehdi El-Jawahiri, Naci Şevket, Cafer El-Askeri, Rustom Haydar gibi isimlerin yazdıkları anı, makale ve kitaplarından faydalanılmıştır.

Çalışmada, modern ve çağdaş Irak tarihi üzerine uzmanlaşmış bilimsel inceleme ve tezlerden de yararlanılmıştır. Örneğin; Dr. Jamil Musa Al-Najjar'ın "Bağdat Vilayetinde Osmanlı İdaresi" adlı basılı doktora tezi, Wejdan Faleh Hassan Al-Saadi'nin "Irak'ta Yönetim Modeli ve 1921-2006 Dönemi için Siyasi ve Ekonomik Etkileri" adlı yüksek lisans tezi, Shatha Faisal Rasho Al-Obaidi'nin "İttihatçılar Döneminde Musul Vilayetinde Osmanlı İdaresi 1908-1918" adlı yüksek lisans tezi, Munira Hicher'in "Mithat Paşa 1869-1872 Döneminde Irak" adlı yüksek lisans tezi, Dr. Ali Nasser Hussein'in "Irak'taki İngiliz Yönetimi 1914-1921" adlı doktora tezi, Nour Mahmoud Abdul Majeed Al-Abdali'nin "Sasson Haskeel ve Irak'taki Siyasi ve Ekonomik Rolü" adlı yüksek lisans tezi, Khamis Hisham Abdullah Al-Janabi'nin "Irak Devleti: Ortaya Çıkışı ve Gelişim Aşamaları 1921" adlı yüksek lisans tezi ve Raed Shehab Ahmed'in "Amerikan Askeri Varlığının Irak'taki Siyasi Sistem Üzerindeki Etkisi" adlı yüksek lisans tezi gibi kaynaklar kullanılmıştır.

Çeşitli dergilerde yayınlanan araştırma ve çalışmalar, çalışmanın değerli bilgiler sağlarnasında özel bir rol oynamıştır. Bunlar arasında; Dr. Ali Abbas Murad Saleh Muhammad Al-Abed'in "Irak'ta Kimlik Sorunu" adlı araştırması, Khaldoun Najî Maarouf'un "Yasal Göç Öncesi Irak Yahudilerinin Genel Durumu" adlı araştırması, Badria Saleh Abdullah'ın "2003 Sonrası Irak'ta Siyasi Sistemin Zorlukları" adlı araştırması ve Hadi Mashaan Rabie'nin "Amerikan İşgali Sonrası Irak'ta Mezhepsel Şiddet Krizi (2003)" adlı araştırması yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. IRAK'IN MODERN TARİHİ

1.1. IRAK'IN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ

Günümüz Irak Devleti'nin kurulu olduğu bölge 15. yüzyılın başlarında üç farklı devletin egemenliği altındaydı. Bu devletlerden ilki Mısır, Şam, Hicaz ve Yemen'de hüküm süren Memlüklerdir. Diğerleri ise Osmanlı Devleti (1299-1918) ile Safevi Devleti'dir (1501-1736).¹ Bu dönemde Safevilerle uzun süren mücadelelerin ardından Irak bölgesi 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Osmanlı egemenliğine girmiştir. Kasım 1918'de Osmanlı askerleri Musul'dan çıkana kadar da bölge kesin olarak Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Bundan sonra ise Irak'ta yeni bir dönem başlamıştır.²

Irak, Osmanlı Devleti'nin Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinden oluşan bölgeye sonradan verilen isimdir.³ I. Dünya Savaşı sonunda İngiltere tarafından işgal edilmeden önce bu üç vilayetteki şartlar birbirinden oldukça farklıydı. Harbin başlarında üç vilayetin nüfusu göçebeler hariç yaklaşık 2,5 milyon civarındaydı. Sayım imkânı olmamakla birlikte tahminen, göçebe nüfusu yerleşik nüfusla aynı orandadır. Bu yüzden üç vilayetin toplam nüfusu 4-4,5 milyon olarak tahmin edilmektedir.⁴

Irak bölgesinin jeopolitiği, haiz olduğu stratejik ehemmiyeti ve büyük coğrafi unsurları 19. yüzyılın ilk çeyreğinde öne çıkmaya başlamıştır.⁵ Osmanlı Devleti'nin Irak'taki hâkimiyetini dört ayrı döneme ayırmak mümkündür. Bu dönemlerin kendine has farklı koşulları vardır. İlk dönem, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te Bağdat'a girmesiyle başlayarak Safevilerin 1623'te bölgeye tekrar hâkim olmasına kadar sürer. İkinci dönem Sultan 4. Murad'ın (1623-1640) Bağdat'ı 1638'de tekrar almasıyla başlar, Kölemen valilerin döneminin

¹ Abdülaziz Süleyman Nevvar, *Târîh el-'Irâk el-Hâdis min Nihâyet Hukm Dâvûd Pâşâ ilâ Nihâyet Hukm Midhat Pâşâ*, Bağdat, 1968, s. 5. Şunu belirtmek gerekir ki, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde halkın yaşam koşulları çok iyi değildi. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri Osmanlı-Safevi çekişmelerinin sürdüğü dönemdeki istikrarsız ortamdı. Bu durum Irak bölgesini her iki tarafın saldırılarına maruz ve savunmasız bıraktı. Safevi Devleti, Bağdat ve güney kesimini Şiiğin daha yaygın olmasından dolayı hâkimiyeti altına almaya çalıştı. Bu da Irak'ın genel durumuna doğrudan etki etti ve Irak'ı iki devlet arasında askerî ve siyasi olarak bir hesaplaşma alanına dönüştürdü: Stephen Hemsley Longrigg, *Arba'at Kur'un min Târîh el-'Irâk el-Hâdis*, çev. Cafer el-Hayyata, Bağdat, 1985, s. 350-359.

² Necat Hayrullah Kazım el-Neccar, "El-Tetavvur el-İktisadi ve'l-İctima'î ve'l-Sekafi fi'l-Irak Hilal Hüküm el-Osmani (1876-1917)", *Mecelletü'l Külliyyetü't Terbiye / Câmîat Vasat*, cilt 2, sayı 38, Şubat 2020, s. 406.

³ Zekeriya Kurşun, "Kimlik ve Savaş: Osmanlı'dan Günümüze Irak Örneği, 2006", *Onuncu Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2006, s. 229.

⁴ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanmayan Ülke: Irak" *Irak Dosyası*, cilt 1, ed. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, 2003, s. 1.

⁵ Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1867 – 1915)", *Tarih Dergisi*, sayı 35, 1994, s. 223.

son bulduğu 1831'e kadar devam eder. Üçüncü dönem 1831'de doğrudan İstanbul'dan merkezî yönetimin tesis edilmesiyle başlar ve Midhat Paşa'nın valiliğine kadar devam eder. Dördüncü ve son dönem ise Midhat Paşa'nın (1822-1884) 1869 yılında Bağdat'a vali olarak atanmasıyla başlar ve Osmanlı'nın hâkimiyetinin sona ermesine kadar devam eder. Literatür, Irak'ın modernleşmesini Midhat Paşa'nın valiliğinden itibaren başlattığı gibi biz de bu yöntemi takip ederek, Midhat Paşa'nın bölgeye getirdiği modern yönetim anlayışının başlamasından itibaren ilerleyen süreçleri inceleyeceğiz. İncelenen bu süreç Irak'ın ABD işgalinden sonra tekrar kuruluş dönemine kadar devam etmektedir.⁶

Osmanlı Devleti döneminde Irak, jeosiyasi konumu itibarıyla üç ayrı vilayet şeklinde idare ediliyordu. Bunlar Bağdat, Basra ve Musul'dur. Bu üç vilayet aynı zamanda I. Dünya Savaşı'ndan sonra Irak'ı oluşturan vilayetlerdir. Irak, kendi durumunu Kanuni Sultan Süleyman'ın idari yapısını oluşturmasından sonra sürekli korumuştur. Irak'ın bu idari örgütlenmesi devletin sonuna kadar da devam etmiştir. Daha sonra Modern Irak dönemine geçilmiştir.⁷

Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinden oluşan Irak, 19. yüzyıl öncesinde geleneksel bir Osmanlı eyalet idaresi şeklinde yönetilmekteydi.

Irak'ı oluşturan üç vilayetin nüfusu 19. yüzyılın ortalarında 1 milyon 250 bin kişi dolaylardaydı. Bu nüfusun yarım milyonunu bedevi aşiretler oluşturuyordu ve bu aşiretler ticaret mallarının korunması ve nakliyesi ile uğraşıyorlardı. Kırsal kesimde yaşayan, yarım milyondan daha az olan kesim ise genelde tarım ve hayvancılıkla geçiniyordu. Geriye kalan yarım milyonun üçte birinden daha az bir kesim de şehirlerde yaşıyor ve bunlar hayatını küçük sanayi, ticaret ve hükümet işlerinde çalışarak sürdürüyorlardı. Aşiret mensupları için kabileci (asabiyye) anlayışı oldukça önemliydi. Bu yüzden hükümete itaatten ziyade geleneksel idarecilerine tabiydiler. Ancak kentlerde yaşayanlar bu konuda aşiretlerden farklıydı. Kent sakinleri sosyal hayat açısından üç farklı tabakaya ayrılmaktaydı. Şehirlerde yaşayan birey her şeyden önce kendi yaşadığı mahalleyi üstün tutardı. Onun için yaşadığı çevre ve mahalle, bedeviler ve kırsal kesimde yaşayanlar için aşiret neyse oydu.⁸ 17. yüzyılın ortalarında bölgeyi gezen bir İtalyan seyyah Bağdat'tan "Kutsal Bağdat" olarak söz etmişti.⁹ Burası İran'a karşı askerî faaliyetlerde önemli bir üstü ancak İran'ın saldırılarının da sürekli hedefindeydi. Bağdat

⁶ Cemil Musa el-Neccar, **El-İdâre el-'Osmâniyye fî Vilâyetü'l-Bağdâd (1869-1917)**, Kahire, 1991, s. 67-68.

⁷ Osman Said Havran, "Siyaset Abdülhamid es-Sani ve Eseraha fî Neş'et el-Irak el-Hadis", **Sultan II. Abdülhamid'in Jeostratejisi ve Mirası Sempozyumu**, Ankara, 2018, s. 212.

⁸ El-Neccar, a.g.e., s. 129.

⁹ İnas Saadi Abdalla, **Târîh el-'Irâk el-Hâdis 1258-1918**, Bağdat, 2014, s. 227.

valisi, Irak bölgesindeki diğer valilerden daha prestijliydi. Bölgede yaşanacak olumsuz durumlarda en önemli inisiyatif alacak vali de bu münasebetle Bağdat valisiydi.¹⁰

İdari alanda Osmanlı yönetimi 1864 yılında bir dizi kararlar alarak, taşra idare yapısına birtakım yenilikler getirdi. Eyalet sistemi yerine vilayetler kuruldu ve toplam vilayet sayısı yeni sisteme göre yirmi yediye ulaştı. Ancak vilayet sistemi Bağdat'ta 1869 yılında Midhat Paşa (valilik dönemi 1869-1872)¹¹ zamanında uygulanmaya başlanmıştır. Daha önceden eyalet olan Musul ve Basra eyaletleri sancağa dönüştürülerek Bağdat vilayetine bağlandı.¹² Bağdat, yeni vilayet sistemine göre on sancağa ayrıldı. Bunlar; Bağdat, Süleymaniye, Delim, Divaniye, Ammare, Şehrizer, Musul, Kerbela, Basra ve Müntefik'tir.¹³ Söz konusu yeni vilayet sistemi ve taksimata göre Musul ve Basra, Bağdat vilayetine bağlı iki sancaktı. Musul 1879 tarihine kadar Bağdat'a bağlı bir sancak olarak kaldı.¹⁴ Yeni kurulan bu vilayet düzeni aynı zamanda, bölgenin ekonomik olarak da kalkınmasının başlangıcı oldu.

Irak'ın Osmanlı yönetimi altındaki en dikkat çekici dönemi Midhat Paşa dönemidir (1869-1872). Midhat Paşa, Bağdat valisi olarak atandığında diğer iki vilayet (Musul, Basra) de buraya sancak statüsünde bağlanmıştı. Bu münasebetle Bağdat çok geniş bir bölgenin tek idari merkezî hâline gelmişti. 30 Nisan 1869 tarihinde Bağdat'a ulaşan Midhat Paşa buradan 27 Mayıs 1872 tarihinde ayrıldı. Dolayısıyla vali olarak görev süresi 3 yılı buldu. Midhat Paşa'nın burada yaptığı ilk işlerden biri Irak tarihindeki ilk gazeteyi çıkararak kamuoyu ile devleti bütünleştirmesiydi. *El-Zevra* adı verilen vilayet gazetesi 1869'da çıkmaya başladı. Midhat Paşa, gazetesi ile hem toplumu eğitmeyi amaçladı hem de yapılan icraatları ilan ederek devletin gücünü gösterdi.¹⁵

Midhat Paşa'nın Bağdat yönetimi, bölgedeki aşiretlerin merkezce kontrol altına alınması siyasetinde başarılı sonuçlar getirdi. Aşiretler, hareketlilikleri büyük oranda kısıtlanarak yönetime daha bağımlı hâle getirildiler. Nihayetinde Irak vilayetleri Bağdat

¹⁰ İnas Saadi a.g.e., s. 227-230.

¹¹ Asıl adı Ahmet Şefik olan Midhat Paşa, 1822 yılının safer (ekim) ayında İstanbul'da doğmuştur. Babası Hafız Mehmet Eşref Efendi'dir. Eşref Efendi'nin babası ise, Rusçuklu Hac Ali Efendi'dir. Ahmet Şefik 10 yaşında Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği için Hafız Şefik ismini almış, 1833 yılında babasının Vidin Naipliğine tayin edilmesiyle bu şehre gitmiş, bir yıl sonra ailesiyle birlikte tekrar İstanbul'a dönmüştür. Gerek İstanbul'da gerek Vidin'de okuma yazma ile temel düzeyde Arapça ve Farsça öğrenmiş, Reisülküttab Akif Paşa aracılığıyla 1835 yılında Divân-ı Hümâyün kaleminde çerağlığa başlamıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Bekir Koç, Midhat Paşa (1822-1884), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Doktora Tezi), Ankara, 2002, s. 7.

¹² Davut Hut, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları (1879-1883)", **Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)**, İstanbul, 2020, s. 36.

¹³ *El-Zevra gazetesi*, sayı 1, Rabiülevvel 1286.

¹⁴ El-Neccar, a.g.e., s. 130-131.

¹⁵ *Selname*, Bağdat Matbaat'ül vilayet, 1292, sayı 68, 88, 97, 105, 109, 121, 124.

etrafında birleşti ve ziraatın gelişmesine katkı veren tapu sistemi¹⁶ gibi reformlar da uygulanmaya başlandı. Irak ekonomisi ziraat temeline dayanmaktaydı. Tarım sistemi geleneksel olarak aşiret reislerinin inisiyatifinde olacak şekilde işletilmekteyken, bu dönemde aşiret üyelerinden oluşan çiftçiler birinci derecede muhatap alınmaya başlandı ve tarımsal üretim teşvik edildi. Daha önce tarım, ailenin ve çiftliğin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelikken artık pazarın ihtiyaçları da gözetilmeye başlandı. Nehir taşımacılığının gelişmesi de önemli sosyal ve ekonomik değişikliklere neden oldu. Taşımacılıktaki dönüşüm, malların daha hızlı bir şekilde dağıtımını ve mübadelesini sağladı. Bu da aşiretlerin kâr odaklı tarım yapmasına katkı sundu.¹⁷ Hurma, buğday, pirinç, yün ve deri ile canlı hayvan (sığır ve koyun) ihracatı artmaya başladı.¹⁸

Sanayi, ticaret ve ulaşım alanında olduğu gibi, ulaşımın sağlandığı yolların durumu da modern dönemin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Ulaşım güzergâhları kara yollarıyla sınırlıydı, nehirler ve kolları ise sınırlı olarak şehirleri birbirine bağlarken denize açılmaya elverişliydi. Şehirler arası yollar dönemin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Toprak yollar yazları kirli ve tozlu, kışları ise yağmur ve sel baskınlarından kaynaklı çamurlu oluyordu.¹⁹ Musul'dan güneye doğru uzanan yoldan başkente gidiliyordu. Batı yönüne giden yollar ise Suriye vilayetine bağlanıyordu. Yine batı yönünde uzanan yollardan çöl alanda yaşayan aşiretlere ulaşılabiliyordu. Bu yollar aracılığıyla taşınan ticari malların kıymeti de oldukça düşüktü. 1869 yılından itibaren, özellikle de Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Avrupalı ticari şirketlerin gelişmesi, Irak'tan ihraç edilen gıda maddelerine ve hizmetlere olan talebi arttırdı, aynı zamanda deniz ve nehir taşımacılığını geliştirdi. Bu faktörlerin hepsi Irak'ın ticari olarak Avrupa'ya yönelmesinde başat rol oynadı.²⁰ Sanayi mamulu olan emtianın arzını sağlayan limanların ıslah edilmesiyle beraber mahallî imalat sanayisi de gelişmeye başladı. İktisat alanındaki bu tarihsel değişim ve dönüşüm vilayetlerde, modernleşme döneminin diğer reformlarıyla eş zamanlı olarak ilerledi.²¹

¹⁶ Ebu Zer Hasan el Fadili, *Tarih eş-Şark'ül-Evsat el-İktisadi*, tahkik: Adil İbrahim Yakub, Bağdat, 1980, s. 116.

¹⁷ İbrahim Halil, Avda'a Vilayet'ü'l-Musul el-İktisadiyye, **Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 2019, s. 348.

¹⁸ Vamyad Cemal Nizami, a.g.e., s. 45.

¹⁹ Musa Cemil El Neccar, a.g.e., s. 98-99.

²⁰ Vamyad Cemal Munazami, a.g.e., s. 44.

²¹ Stephan Hemsley Korloff, a.g.e., s. 358.

1.1.1. İdari Modernleşme ve Dönüşüm

Vali Midhat Paşa, hükümet kurumlarının geliştirilmesine önem veren Osmanlı valilerinin öncüsü sayılmaktadır. Devlet yönetimi ve nüfuzunun tesisi açısından kendinden sonrakilere önemli bir miras bırakmıştır. Bağdat vilayeti yönetimdeki üç yılında (1869-1872) eğitim, kültür, sanayi alanlarında ve idari, askerî alanlarda önemli başarılar gerçekleştirdi. Mülkiyet alanında en önemli reformu ise tapu sistemini uygulamak oldu. Bu sistemle, devletin iki yüzyıldır devam eden sorunlarından biri olan aşiret sorununa çözüm getirmeyi amaçladı. Tapu sisteminin uygulanmasıyla aşiretlerin toprak münazaraları yüzünden sürekli isyan hâline son verildi, aşiret mensupları birer vatandaş konumuna erişti. Tarımda sulama yöntemlerinin gelişmesi sağlanarak geçim sıkıntıları önemli oranda giderildi. Midhat Paşa'nın aşiretleri yerleşik hayata sokma siyaseti daha sonra başka bölgelerde de tatbik edildi.²² Ayrıca bu dönemde bölgeye modern matbaa da getirildi. Paşa'nın Paris'ten getirdiği modern matbaa buharla çalışan ilk mekanik matbaa olup, saatte 3.500 sayfa basabilmekteydi. Bu matbaaya Vilayet Matbaası adı verildi. Basın alanındaki bu atılım toplumsal fikir ve duyarlılığın gelişmesinde büyük rol oynadı. Bu matbaaya ayrıca, okul kitaplarını basma görevi de verildi.²³ 19. yüzyılın sonlarında üç vilayet genelinde rüştiye okullarının sayısı on sekize (Musul'da altı, Bağdat'ta iki, Kut, Ammare, Bedra, Samara, Halis, Ane, Kerbela, Mendeli, Bakuba ve Hille kentlerinde birer tane) ulaştı. Öğrenci sayısı ise Bağdat'ta 30 ve Mandali'de 18 civarındaydı. Yine Musul, Bağdat ve Basra'da başka modern okullar açıldı. 1883 yılında Musul vilayetindeki rüştiye mektebi sayısı altıydı ve bunlar Musul, Süleymaniye, Kerkük, Ravunduz, Kifri, Erbil kentlerindeydi. Bu mekteplerdeki öğrenci sayısı Musul'da 61 ve Raunduz'daki mektepte 18 civarındaydı. Musul vilayetindeki ilk kız mektebi ise 1896'da açıldı. Eğitimdeki bu gelişmeler Midhat Paşa'nın attığı tohumlar sayesinde oluştu.

Osmanlı Devleti nezdinde Basra'nın -bir savunma görevi üstlenmesinden kaynaklı- ayrıcalıklı bir yeri vardı. Şehir, Basra Körfezi'nin uç noktasında yer aldığından, bazen anlık bazen de daimî tehlikelere maruz kalmaktaydı. Doğu tarafından İran buraya yönelik saldırılarıyla çekişmeleri kızıştırıyordu. Batıdaki sorunlar ise buradaki göçebe aşiretlerden kaynaklanmaktaydı.²⁴ Basra vilayetinin en büyük sorunu istikrarsızlıktı. Basra bazen bir vilayet bazen de mutasarrıflık olarak yönetilmekteydi, dolayısıyla vali ya da mutasarrıf tarafından idare

²² Saad Abdülvahid Abdülhıdır, "Vali Nazım Paşa A'malihi ve İslahatihi fi Bağdat", **Mecelletü'l-Dirâsât-ı Terbeviyye**, sayı 25, Ocak 2014, s. 172.

²³ Omar İbrahim Alshallal, "Osmanlı Son Dönemlerinde Tekabül Eden 1869-1914 Yılları Arasında Irak'taki Kültürel Gelişmeler", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 38, 2015, s. 252-253.

²⁴ Eynas Saadi Abdullah, **Târîh el-'Irâk el-Hâdis 1258-1918**, Bağdat, 2014, s. 227-230.

ediliyordu. Basra stratejik açıdan önemli bir konumdaydı. Coğrafi konumu, deniz ticareti açısından önemliydi.²⁵ Şattülarap üzerinden Körfez sahillerine uzanıyordu. Batıya yönelik deniz ticaretinde, önündeki zorluklara rağmen Avrupa, Hint ve Körfez ticaret hacminin dörtte üçünü kontrol ediyordu. Geriye kalan kısım ise Bahreyn ve Irak'ın diğer sahillerinin kontrolündeydi. Bunun en büyük nedeni de İranlı ve İran'a yönelik ticaret yapan diğer tüccarların, ticaretlerini buradan yürütmekte olmalarıydı.²⁶ Ancak I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda Basra'daki ticari durum giderek kötüleşti. Osmanlı Devleti, dışarıdan Basra'ya gelen ticari mallara yüksek vergiler koymuştu. 1907 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne gelen malların vergisi yüzde 8'e yükselmişti. Daha sonra yüzde 11'e kadar çıkan vergiler, İngiliz işgali döneminde yüzde 15'e kadar arttırılacaktı.²⁷

1864 yılı öncesinde Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olan taşra idari sistemi eyalet sistemiydi. Bu sistem kapsamında Osmanlı Devleti idari birimler olarak eyaletlere bölünmüştü. Vilayet Nizamnamesi ile beraber, "eyalet" adı "vilayet" olarak değiştirildi. Vilayetlere bağlı olan sancaklar birer mutasarrıfın idaresinde bırakılırken kazalar kaymakamlık hâline getirildi. Nahiye teşkilatı ise 1871'den sonra uygulanmaya başlandı. Nahiyelerin idaresi müdürlere bırakıldı.²⁸ Tüm bunlardan maksat, Osmanlı Devleti'nin tüm taşra birimlerinde sıkı bir merkezî kontrolü yeniden tesis edebilmesiydi. Nizamnameyle, yerel aktörlerin yönetimde iş birliği içinde olmaları amacıyla yerel meclislerin rolü güçlendirildi. Kanundaki reform maddeleri aynı zamanda vali, mutasarrıf ve kaymakamların yetki ve otoritelerini belirledi.²⁹ Vilayet reformu taşra idari merkezlerindeki yönetimi düzenlemek için yapılan en önemli icraatlardandır. 1864 yılında uygulamaya konulan Vilayet Nizamnamesi hükümleri, Irak vilayetlerinde Midhat Paşa vali oluncaya dek hayata geçirilmedi. Paşa, Bağdat valiliği esnasında kapsamlı reform çalışmalarına başladı. Nizamname hükümlerinin uygulanmasını teftiş amacıyla gittiği yerlerde özellikle şu maddeler üzerinde durdu:

- Tebaa arasında eşitliğin tesisi,
- İdare ve yargı gücünün merkezî tasarrufla şekillendirilmesi,

²⁵ Mehmet Korkmaz, Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2018.

²⁶ Hüseyin Muhammed el-Kahvati, **Devr el-Basra el-Ticârî fi el-Halîc el-'Arabî**, Bağdat, 1980, s. 23.

²⁷ A.g.e., s. 90.

²⁸ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, 2000, s. 61-63.

²⁹ Semir Abbas Rikan, "Kadâ' el-Zibâr (li-Kahla), Dirâsât fi'l-Vahî el-İdârî ve'l-İktisâdiyye fi'l-Ahd el-'Osmânî el-Muta'ahhir 1848-1915", **Mecelletü'l Külliyyetü't-Terbiye**, sayı 4, Irak, 2017, s. 585.

- Merkez ve halkın çıkarları arasında uyum sağlayabilecek güvenilir bir yerel idarenin tesisi,
- Reformların uygulanmasında halkın katılımının sağlanması,
- Vilayet yönetimine yabancı nüfuzunun sızmasına yol açan boşlukların kapatılması.

Midhat Paşa, Niş'teki valilik dönemi boyunca da yukarıda bahsedilen politikaları izlemiştir. Bu bölgede uyguladığı reform çalışmalarını daha önceki tecrübeleri ışığında hayata geçirmeye çalıştı. Bağdat valiliği boyunca Paşa'nın omuzunda arazi, vilayet ve belediye kanunları gibi uygulanması zor reformların hayata geçilmesi görevi yüklüydü. Bu kanunlar tarımsal ve sınai üretim ile iç ve dış ticari ilişkilerin geliştirilmesinde modern yöntemlerin kullanılmasına olanak tanıyan kanunlardı. Paşa'nın yönetim perspektifinde aynı zamanda, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla entegreli olarak nehir ve demir yolları taşımacılığı projelerinin hayata geçirilmesiyle bölgenin kalkındırılması yer alıyordu. Söz konusu hatların selameti için aşiretler üzerindeki hükümet otoritesinin güçlendirilmesi ve aşiretlerin kırsal kesimlerde istikrarlı olarak yerleşimlerinin teşviki de gerekiyordu.³⁰

Vilayet merkezindeki idare aygıtı; vali, vali yardımcısı, defterdar, yazıcı, umur-ı ecnebiye müdürü ve diğer memurlardan oluşuyordu.³¹ Tüm vilayetleri başkent İstanbul'daki merkezî hükümete sistematik bir şekilde bağlayan Vilayetler Kanunu'na göre ıslahat; idari meseleler, meclisler ve adli reformlar olarak üç bölüme ayrıldı. Taşra teşkilatının ıslahı amacıyla tüm vilayetlerde yeni bir organizasyon oluşturuldu. Vilayetler de bir dizi kaza ve nahiye bölündü.

Yerel idare meclislerinin güçlendirilmesi amacıyla Midhat Paşa'nın vali olmasından önce Bağdat'ta Meclis-i Kebir (Vilayet Meclisi) kurulmuştu. Fakat bu meclis görevlerini yerine getirme salahiyetine sahip olmayıp, üyeleri sadece valinin uygun gördüğü kararları onaylamaktaydı. Dolayısıyla meclisin çalışmaları Midhat Paşa'nın Bağdat'a gelmesine dek aksadı. Meclis-i Kebir, meclis başkanı olan valinin yanı sıra, diğer daire başkanları ve halktan seçilmiş iki üyeden oluşuyordu. Meclisin toplanma süresi kırk günü geçmeyip, yılda bir defa olacak şekilde belirlenirdi. Meclisin görevlerini aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

- Ticari ve tarımsal ekonominin kalkındırılmasının yöntemlerini araştırmak,

³⁰ Abdülaziz Süleyman Nevvar, a.g.e., s. 353-356.

³¹ Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk beyne ihtilâleyn*, cilt 7, Bağdat, 1956, s. 190.

- Valinin vilayetle ilgili sunduğu önerileri tartışmak (mecliste alınan kararlar vali için bağlayıcı değildir),
- Yolları ve kamu kurumlarını korumak ve yenilemek,
- Vergilerin düzenlenmesi ve dağıtımının kontrol edilmesi için araştırma yapmak,
- Vilayet çalışanlarına yönelik suçlamaları araştırmak ve bu memurları sorgulamak.³²

Adli reformların hedefinde idari işlerin adli işlerden ayrılması bulunmaktaydı. Vilayette en önemli adli kurum temyiz divanıydı. Bu kurumun görevleri mal ve mülk davalarının yanı sıra bölge mahkemelerinin verdiği hükümler için istinaf mercii olmasıydı. Yeni yargı sisteminin hayata geçirilmesinde Avrupa kanunları ile şeri kanunların hükümlerinin uyumlu olması için çalışmalar yapıldı.

Midhat Paşa'nın vali olarak gelmesiyle merkezî kontrolün güçlenmeye başladığı Irak vilayetlerinin genel durumu, zaman içinde bozulmaya yüz tuttu. Öyle ki Irak'ta en önemli üretim sektörü olan tarım ihmal edildi. Tarımın olumsuz yönde etkilenmesinde aşiretlerin önlenemeyen bazı faaliyetleri de rol oynadı. Aşiretlerin bu türden zararlı etkileri neredeyse sürekli hâle geldi.³³ Aşiretlerin şehir dışındaki hareket kabiliyetleri çok geniş olduğundan, merkezî kontrolün zayıflaması bu kabiliyetlerin kullanılmasının önünü açmaktaydı. Şehir merkezlerinin dışında kalan tüm kırsal bölgeler bu aşiretlerin etki alanıydı. Irak'ın kuzeyinde de durum farklı değildi.³⁴ Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin özellikle güneyde olmak üzere Irak'ın çoğu bölgesini aşiret şeyhleri aracılığıyla idare ettiğini söylemek mümkündür. Örnek olarak, es-Sadun aşireti Müntefik bölgesinde etkiliyken, Divaniye bölgesi el-Hazail aşiretinin kontrolü altındaydı. Kut bölgesi Rabia aşireti ve Zubeyd kabilesi, Diyale bölgesi İzzet aşireti, Musul ise Şammar aşiretinin etki alanıydı. Aşiretlerin bu etkisi I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni Irak Devleti'nin kurulması esnasında da önemli sıkıntılardan biri olarak kalmaya devam etti. Dolayısıyla Kral I. Faysal'ın devleti kurma çabalarında önüne çıkan temel meselelerden biri olarak varlığını sürdürdü. Bu mesele, 2003'ten sonra Irak Devleti'nin yeniden kurulması sürecinde de Iraklı yetkililerin karşısında hâlâ çözülemeyen bir sorun olarak durmaktadır.³⁵

³² Abdülaziz Süleyman Nevvar, a.g.e., s. 376.

³³ Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk beyne ihtilâleyn*, s. 10.

³⁴ L.S. Kotlof, *Savratü'l-Eşrîn el-Serîriyye el-Vataniyye fi'l-İrâk*, çev. Abdülvahid Kerem, Bağdat, 1958, s. 74.

³⁵ Hazım Macid Ahmed, "El-Sırağ el-Temerrüd ve Eseruhu 'Alâ el-İktisâd el-İrâkî, 1850-1914", *Mecelletü'l-Sürmen Ra'â*, 4, sayı 3, 2008, s. 3.

Bağdat valisi Hüseyin Nazım Paşa (1910-1911)³⁶ Midhat Paşa'dan sonra en önemli Bağdat valilerinden biri sayılmaktadır. Irak'ta idari işleri üstlendikten sonra kısa bir süre içerisinde kalıcı ve sürdürülebilir işler yapmayı başardı. Bağdat'a 6 Mayıs 1910 tarihinde gelen Nazım Paşa ile ilgili, hicri takvime göre 14 Mayıs 1910 Cuma günü *Sada Babil* gazetesinde atama fermanı yayınlandı.³⁷ Irak'ın üç vilayeti Bağdat, Basra ve Musul ile ilgili geniş yetkilerle donatılan³⁸ Nazım Paşa'nın valilik yılları, Bağdat halkı için Midhat Paşa döneminden sonra en iyi dönem olarak kabul edilmektedir.³⁹

Nazım Paşa'nın Bağdat valisi olarak atandığı fermana göre, üç vilayet (Bağdat, Basra, Musul) içinde yapılacak ıslahatlar için senelik 40 bin Osmanlı lirası tutarındaki meblağ da tahsis edilmişti. Bu meblağ aynı zamanda jandarma, polis ve subay okullarının açılması için de kullanılacaktı. Sultan'ın emirlerinin uygulanması için Nazım Paşa yanına 24 subay aldı. Bunlar arasında, eski Bağdat valisi Namık Paşa'nın oğlu Hasan Rıza Bey de vardı. Subaylara ek olarak 32 astsubay, 10 polis de maiyette yer alıyordu. Bu kadro genel olarak polis ve subay okullarındaki eğitimle ilgilenecekti. Vali ayrıca, sekiz askerî doktor, dört makinalı tüfek, altı hızlı dağ topu, bin tüfek ve gerekli levazımı da yanına almıştı.⁴⁰ 2 Aralık 1909 tarihinde, Bağdat vilayetinin ıslahı ve tanzimi hususunda yürütülen çalışmalar çerçevesinde Nazım Paşa'ya yardımcı olmak üzere 600 kuruş maaşla bir de vali muavininin gönderilmesine karar verildi.⁴¹

Nazım Paşa, Bağdat'ta bulunan 6. Ordu'yu düzenlemek için bazı çalışmalar yaptı ve yeni silahların kullanımını sağladı. Ayrıca Bağdat dışında bir askerî kışla daha kurdu. Bu adımlar, 16 Mayıs 1910 tarihindeki "Seddi'l-Hindiyye" olayından sonra geldi. Dâhiliye Nezaretine bir telgraf göndererek, ıslahatların yapılması ve güvenliğin sağlanması için jandarma sayısının artırılması gerektiğini belirtti.⁴² Bu telgrafa binaen Dâhiliye Nezareti, Harbiye Nezareti bünyesindeki Jandarma Komutanı Lütfü Paşa'ya, Bağdat'taki jandarma

³⁶ Cesur Nazım olarak bilinen Nazım Paşa, 1848 yılında İstanbul'da doğdu. Kurmay yüzbaşı olarak askerî akademiden mezun olduktan sonra askerî eğitimine Fransa'da devam etti. Sultan II. Abdülhamid karşıtı faaliyetlerinden dolayı daha sonra Bağdat'a sürgün edildi. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından İstanbul'a döndü ve Osmanlı ordusunda 2. Kolordu'nun başına getirildi. Daha fazla bilgi için bkz. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1995, s. 135-215; Halide Edip Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, İstanbul, 2004, s. 194; Ender Korkmaz, **Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2017.

³⁷ *Sada Babil*, Birinci Sene, sayı 39, 4 Cemaziyelevvel 1328, 30 Nisan 1326.

³⁸ Saad Abdulvahed Abdülhader, "El-Vâlî Nâzım Paşa A'mâluhu ve Islâhâtuhu fî Bağdâd 1910-1911", **Dirâsât Terbeviyye**, sayı 25, Kânunusani, 2014, s. 174.

³⁹ Emine Şahin, **Osmanlı'nın Bağdat'taki Son Yılları**, İstanbul, 2024.

⁴⁰ Nasır Ali Emin el-Şerif, "İdâretü'l-Vâlî Nâzım Paşa li-Vilâyetü'l-Bağdâd 1910-1911", **Mecelletü'l Külliyyetü'l-Edeb**, sayı 90, 2009, s. 128; BOA, *İ.DH*, 23/12, H. 09.03.1328.

⁴¹ Nevzat Artuç, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)", **Belleten**, Aralık 2010, sayı 271, s. 841.

⁴² BOA, *DH,MUI*, 1/10/24, H. 21.02.1328.

birliklerinin sayısının arttırılmasını isteğini ilettili. Buna göre 653 olan jandarma sayısının 1.000'e çıkarılması talep edilmektedir.⁴³ Nazım Paşa giriştiği bu çabalar sayesinde, şehirlerde halka musallat olan eşkiyayla ve aşiretlerin (Arap ve Kürt) isyanlarıyla baş edebildi. O dönemlerde Kuzey Süleymaniye'deki aşiretlerle (el-Hamavend⁴⁴ ve Barzani⁴⁵ aşiretleri) Güney ve Orta Irak'taki aşiretler (Müntefik aşireti) isyan bayrağını açmıştı. Divaniye'deki aşiretler ile Kut ve el-İmara bölgesindeki Beni Lam aşireti Basra ve Bağdat arasındaki nehir ulaşımını engelliyordu. Yine el-Delim ve Şammar aşiretleri isyan etmişti. Bunun yanı sıra Müntefik aşireti reisi Sadun Paşa da Badiye (çöl) bölgesinde etrafa saldırılar düzenliyordu. Nazım Paşa ise kurduğu ileri karakollarla güvenliği sağlamayı başarmıştı. Yine bunun için Sünni ve Şii din adamlarından fetvalar alma yoluna da gitmişti.⁴⁶

Nazım Paşa askerî konuların yanı sıra belediyelerle de ilgilendi. Belediyelerin çalışmalarını kolaylaştırmak için bazı düzenlemeler yaptı ve bizzat kendi hazırladığı projeleri hayata geçirmek için belediyeler üzerinden Ziraat Bankasından 200 bin kuruş kredi aldı. Bu projeler arasında Bağdat'ta nehirler üzerinden karşıya geçmeyi sağlayacak köprüler inşa etmek, yolları genişletmek, çevre temizliğini sağlamak da vardı.⁴⁷ Nazım Paşa, bugün er-Reşid Caddesi olarak isimlendirilen Halil Paşa Caddesi'ni ilk düzenleyen kişidir. Sağlık konularına da büyük önem veren Nazım Paşa, Dâhiliye Nazırlığından Bağdat vilayetine 10 tabip gönderilmesini istedi. Buna binaen Dâhiliye Nezareti, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye'ye yazı yazarak doktorların gönderilmesi için onlara ödenecek maaş meblağının tahsisini istedi. Bu talep olumlu karşılandı.⁴⁸

Nazım Paşa eğitim konusunda da önemli faaliyetler yürüttü. Bağdat'ta eğitimin gelişimini sağlamak için bir denetim meclisi kurdu ve ona başkanlık etti. Bu mecliste maarif müfettişinin yanı sıra, Mahmut Efendi el-Kilani, Bağdat Esnaf Odası Başkanı Muhyiddin bin Abdurrahman Efendi, Yusuf Ata Efendi, Abdullah el-Haydari Efendi üye olarak bulunuyorlardı. Bununla beraber, Vilayet İdaresi Umumi Nizamnamesi'nin 11. maddesi uyarınca Paşa, maarif teşkilatının intizam ve işleyişinden sorumlu idi.⁴⁹

⁴³ BON, *DH,MUİ*, 1/10/24, H. 21.02.1328.

⁴⁴ Azmi Aycan, Osmanlı'da Devlet-Aşiret İlişkileri: Hemvend Örneği (1876-1918), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

⁴⁵ Mustafa Giresun, Osmanlı Dönemi'nde Şeyh Abdüsselam Barzani ve İsyanları (1908-1914), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020.

⁴⁶ BOA, *DH,MUİ*, 1/2/73, lef: 6-13, R. 21 Temmuz 1325 (14 Ağustos 1909).

⁴⁷ BOA, *MV*, 159/67, H. 12 Teşrinisani 1327 (25 Kasım 1911).

⁴⁸ Nasır Ali Emin el-Şerif, a.g.e., s. 136.

⁴⁹ Nasır Ali Emin el-Şerif, a.g.e., s. 137.

Ulaştırma alanında Nazım Paşa'nın dikkati, Dicle ve Fırat Nehirlerinde insan ve mal taşımacılığını tanzim eden Nehir Taşımacılığı İdaresinin geliştirilmesine dönüktü. Nazım Paşa'nın Devlet Yönetim Kurulunun Abdülkadir Hudeyri ve Cafer Çelebi Ebu el-Taman'a ithalat lisansı verilmesi yönündeki kararında, Kraliyet İdaresi ile iş birliği içinde Nafia Denetleme Ofisi tarafından "Osmanlı Eserleri"nden büyük ilgi ve onay alınması amacıyla yoğun çaba gösterilmiştir. Ayrıca Paşa burada "İdare-i Nehriye" isminde nehir taşımacılığında faaliyet gösterecek bir şirketin kurulmasını sağladı. Tüccarların ve diğer kişilerin bu şirkette hissedar olmalarının önü açıldı. Bununla başta tüccarlar olmak üzere şirkete yönelik rağbetin geliştirilmesi hedeflendi. Vilayetin idare meclisi de mali hisselerin garantörü konumundaydı.⁵⁰

Nazım Paşa, sulama konusunu da ilgilendiği önemli konular arasına aldı. İngiliz sulama mühendisi William Willcocks'un⁵¹ (1852-1932) işlerini büyük bir dikkatle takip etti. Osmanlı Devleti Nafia Nezareti, İngiliz mühendise Irak'ta sulama projeleri geliştirmesi için teklif götürmüştü.⁵²

Willcocks ile Nafia Nezareti arasında Irak'taki sulama işlerinde uzman ve denetmen olarak görev yapması konusunda bir anlaşma imzalandı. Nazırlık, Bağdat vilayet yönetiminden İngiliz mühendise anlaşmanın ve şartların tebliğ edilmesini istedi. Bu şartlar ve yetkiler vilayet idare meclisinin toplanmasıyla belirlenip tamamlanacaktı.⁵³ Sadrazamın onayı alındıktan sonra Bağdat Vilayet Meclisi 5 Haziran 1910'da bir toplantı yaptı. Nazım Paşa'nın başkanlık ettiği toplantıda İngiliz mühendisin yetki ve yetkileri belirlendi. Ayrıca projenin gerçekleştirilmesi için gereken mühendisler ve memurlar da tayin edildi.⁵⁴ William Willcocks, Vadi-i Fırat ve Dicle bölgesinde incelemeler yaptıktan sonra Fırat ve Dicle üzerinde ikişer baraj inşa edilmesini ve Tartar Gölü'nden faydalanılmasını önerdi.⁵⁵ Bu proje kapsamında zeminde bulunan tuzların suya karışmasını engellemek için kanallar kazdırdı.⁵⁶ Girişilen bu büyük proje

⁵⁰ *Sada Babil*, sayı 76, 5 Şubat 1910, s. 4.

⁵¹ William Willcocks (1852-1932) İngiliz asıllı bir mühendistir. 1872 yılında Hint Bayındırlık İşleri Dairesinde çalışmaya başladı ve 10 sene sonra Mısır'a gidip, 1883 yılından itibaren Mısır Bayındırlık İşleri Dairesinde çalışmaya başladı. Çalışmaları sırasında Asvan'da bir baraj inşa etmek için araştırmalar yaptı ve projeler hazırladı. 4 sene sonra, 1897'de buradaki işinden emekli oldu. Ardından sulama konusunda bazı araştırmalar yapmak için Güney Afrika'ya geçti. Daha sonra Osmanlı Devleti'nde sulama alanında uzman olarak görevlendirildi. Daha fazla bilgi için bkz. Salih Hıdır Muhammed, *El-Diplomâsiyyînü'l-Britâniyyîn fi'l-'Irâk*, 2008, s. 34; William Willcocks, *Müzekkîrât ve Rahhâlât Bağdâd*, çev. Kazım Saadeddin, 2009.

⁵² Faruk Osman Abada, *Mustakbel el-Cânib el-Şarkî mine'l-Devletü'l-'Osmâniyye fi Nazar Hukûmet el-Hind el-Birtâniyye*, Kahire, 1986, s. 93.

⁵³ BOA, *DH.MUİ*, 22/2, H. 14.06.1328.

⁵⁴ BOA, *DH.MUİ*, 4/4, H. 14.06.1328.

⁵⁵ Tartar Gölü Projesi; Samara bölgesinden gelen suların önünün kesilmesi, baraj yapılması, ayrıca suların Dicle ve Fırat arasındaki iki göle akıtılmasına dayanmaktadır. Proje 1957 yılında tamamlanabilmiştir.

⁵⁶ *Sada Babil*, sayı 91, Temmuz 1911, s. 3.

tam anlamıyla hayata geçirilemediğinden, 1921’de Irak Devleti’nin kurulmasından sonra yeniden ele alındı.

1.1.2. Dengelerin Bozulması: Yabancı Müdahaleler ve I. Dünya Savaşı

Bağdat, Basra ve Musul vilayetleri 19. yüzyılda sömürgeci devletler olan İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya’nın nüfuz siyaseti için mücadele alanıydı. Osmanlı İmparatorluğu ise mücadele sahasının tam ortasında bulunmaktaydı. Söz konusu rekabet, nehir taşımacılığı ve demir yolu ağlarının inşası şeklinde iki önemli alanda temerküz etmekteydi. Bu çekişmenin hedefi ise uluslararası ulaşım ve taşımacılık yollarının hegemonya altına alınmasıydı.⁵⁷

Yabancı devletlerin Irak bölgesindeki nüfuz arayışları oldukça eski dönemlerde Basra üzerinden şekillenmeye başlamıştı. Çünkü Basra’nın coğrafi konumunun Hindistan alt kıtasındaki durumlarla ve Basra Körfezi’ndeki gidişatıyla yakın bir ilgisi ve büyük bir önemi vardı.⁵⁸ Öyle ki Irak’ın coğrafi konumu, Doğu ile Batı arasında en eski asırlardan beri uluslararası ticaretin vazgeçemediği bir bağlantı halkası teşkil etti. Batı’nın Doğu ile ticareti, biri Irak’tan geçen üç ana ticaret yoluna dayanıyordu. 18. yüzyılın ortalarında Batı Avrupa’da endüstriyel devrimin başlamasıyla söz konusu ticaret yolları daha da büyük bir önem kazandı. Çünkü endüstriyel devrimle, farklı pazarlara ve ham maddelere gereksinim daha da arttı.⁵⁹ Buna ilaveten petrolün keşfedilmesi de yabancı devletlerin Irak’a yönelmelerine neden olan başka bir temel faktördür. Söz konusu devletler, ham madde ve yeni pazarlar bulma hedefiyle politikalarının başarısını garantilemek için Irak’ta kendilerine ait ticaret merkezleri oluşturmaya çalıştılar. Bu kapsamda Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmek için çaba sarf ettiler.⁶⁰ I. Dünya Savaşı’nın sonucunda, petrolün dünya ekonomisindeki rolü “hayati” bir seviyeye yükseldi ve savaş koşullarında rekabet daha da şiddetlendi. Bilindiği gibi, savaş devam ederken İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti’nin topraklarını paylaşmak üzere gizli anlaşmalar imzaladılar. Bu anlaşmalardan biri, 16 Mayıs 1916’da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan ve Osmanlı Orta Doğusu’nun paylaşılmasını öngören Sykes-Picot Anlaşması’ydı. Bu anlaşmaya göre, petrol zengini Musul ve Kerkük bölgeleri Fransa’ya; Bağdat ve Basra ise İngiltere’ye bırakılacaktı. Ancak savaşın sonunda (Ekim 1918), tüm Irak toprakları İngilizler tarafından işgal edildi.⁶¹

⁵⁷ İbrahim el-Allaf, “Kıssatü’s-Sikek el-Hadîdiyye fî el-’Irâk”, **Nülâhak el-Madâ, Zâkira ‘Irâkiyye**, sayı 3368, yıl 12, 25 Mayıs 2015, s. 2.

⁵⁸ Felah Mahmud Hıdır el-Beyati-Abdülkerim Hüseyin Abd, “Siyâsetü’l-İhtilâl el-Britânî li’l-’Irâk fî Mıntikatü’l-Fırât 1917-1920”, **Mecellet Külliyyetü’l-Terbiye el-Esâsiyye**, sayı 6, Mart 2020, s. 417.

⁵⁹ Munira Hicher, a.g.e., s. 76.

⁶⁰ El-Beyati, a.g.e., s. 418.

⁶¹ Davut Hut, “Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi”, **Die Bagdadbahn**, Hamburg, 2016, s. 96.

a) İngiltere

İngiltere, Irak'ta nüfuzunu genişletmek isteyen Avrupa devletlerinin başında yer almaktaydı ve bu açılım başlarda ticari nedenlere dayanıyordu. Irak'ta İngilizlerin yanı sıra Çarlık Rusyası, Almanya ve Fransa da etkin olmak isteyen ülkelerdendi.⁶² İngilizlerin Fırat Nehri yolunu ticaret için kullanmaya başlamaları, bir grup tacirin 1583 yılında Fırat üzerinden Hindistan'a yolculuk yapmalarıyla başladı.⁶³ Osmanlı Orta Doğusu'na ayak basan ilk İngiliz tacir Anthony Jenkinson sayılmaktadır. İngiliz tacir Jenkinson, Halep'te bulunduğu esnada Kanuni Sultan Süleyman'dan (1520-1566) Osmanlı'da Fransız ve Venedikli tüccarlarla eşit koşullarda ticaret yapma izni aldı. Jenkinson'ın söz konusu izinle aldığı büyük ticari imtiyazlara rağmen İngiltere ile Osmanlı arasında ticari ilişkilerin geliştiğini söylemek mümkün değildir.

İngiltere, Irak'taki ticari faaliyetlerini sorunsuz bir şekilde yürütebilmek amacıyla siyasi meselelerde ihtiyatlı davranmayı bir politika olarak benimsedi. Aynı zamanda, bu süreç içinde diğer sömürgeci devletlerin nüfuz sağlama konusundaki rekabetlerini de engellemeye çalıştı. Tüm bunlar İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ve İran Kaçar hükümdarlarından ticari imtiyazlar ve fermanlar elde etmesini kolaylaştırdı. Bu politikaları istikrarlı bir şekilde yürüten İngilizler, Hindistan ve Basra arasındaki taşımacılık sektörünü zaman içinde tekellerine almış oldu.⁶⁴

b) Fransa

Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere sömürgeci devletlerin, demir yolu ve telgraf hatları döşeme projelerine başlamaları için Osmanlı İmparatorluğu'ndan imtiyaz almaları gerekiyordu. Bu nedenle, İngilizler ve Fransızlar Osmanlı yönetiminden demir yolu rayları döşeme imtiyazı alabilmek için yoğun bir rekabete giriştiler. Aralarındaki rekabet şiddetlendikçe, İstanbul'a para akışı hızlandı ve bu da bankaların kurulmasını teşvik etti. Daha sonra İngiltere ve Fransa arasında nüfuz bölgelerinin paylaşımı ve anlaşmazlıkların çözümü amaçlı iş birliği müzakereleri başladı. Bu iki sömürgeci gücü müzakere masasına oturmaya iten sebep, Rusların Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar elde etmesiydi. Buna rağmen İngilizler Fransızların Irak ve Hindistan'da nüfuz sahibi olmasından çekinmeye devam ettiler ve sürekli buna karşı koymaya çalıştılar. Bu çerçevede, demir yolları döşeme alanında uzman İngiliz ve Fransız şirketleri kuruldu. Andrew adında bir İngiliz vatandaşı, Irak üzerinden bir demir yolu

⁶² Mahmud Hamdi El Caferi, **Britanya ve el-'Irâk Hakbatü mine'l-İsti'mâr 1914-1958**, Bağdat, 2000, s. 7.

⁶³ İngiltere, ticaret yollarında daha sonra, Hindistan'a ulaşabilmek için Ümit Burnu yoluna yöneldi. Bu da İngiliz donanmasının, İspanyol filosu Armada karşısında 1588 yılında zafer kazanmasından sonra geldi. 1601 yılında da İngiliz Doğu Hint Şirketi kuruldu. Şirketin merkezi, Doğu ile ticarete süreklilik kazandırmak için Hindistan seçildi. Şirket 1612 yılında Basra Körfezi'ne gemilerini göndermeye başladı. Daha fazla bilgi için bkz. Zeki Salih, **Britanya ve 'Irâk Hattâ 'Âm 1914**, Bağdat, 1968, s. 41-46.

⁶⁴ A.g.e., s. 42.

inşa etme projesi sunarak hükümetinden bu projeye destek vermesini talep etti. Fakat dönemin İngiltere Başbakanı Palmerston, projeyi ikna edici bulmadığı için, Andrew'nün talebini kabul etmedi. Bunun üzerine Palmerston, Fırat Demiryolu Projesi'nin, 1863 yılında Avam Kamarası'nda gündeme alınması için çaba harcamaya başladı. Ancak bu konuda başarısız oldu.

İngilizlerin ve Fransızların II. Abdülhamid döneminde Bağdat Demir Yolu rekabetiyle birlikte başlayan Irak petrolü üzerindeki rekabetleri ve çekişmeleri I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında da sürdü. Daha sonra bu rekabet; müzakereler, konferanslar ve gizli anlaşmalar yapmak suretiyle farklı bir mecrada devam etti. İki taraf arasında ilk görüşmeler 09-15 Mayıs 1916 tarihlerinde yapıldı. Rusya'nın Petersburg şehrinde yapılan bu görüşmelerde İngiltere'yi Mark Sykes, Fransa'yı da Fransız Dışişleri Bakanı George Picot temsil etti. Bu görüşmede Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları için bir paylaşım anlaşması yapıldı. Suriye, Lübnan, Kilikya, Doğu Anadolu ve Musul vilayeti Fransa'ya kaldı. Irak'ın ortası ve güneyi, Filistin'in Hayfa ve Akkâ Limanları, Ürdün'ün doğusu, Bağdat vilayetinin kuzey bölümü de İngiltere'nin oldu.⁶⁵ Fransa'nın Irak'a yönelik müdahaleleri misyonerlik faaliyetleriyle daha da somutlaştı. Fransız rahipler ticaret konusunda kendilerine verilen görevleri yerine getirmeyi başardılar. Bu misyonerler aynı zamanda, Fransa'nın Basra'daki konsoloslğunun işlerini de yürüttüler.

c) *Almanya*

Irak'taki yabancı nüfuz mücadelesinde İngilizlerle Fransızlar yalnız olmayıp, Almanlar da bu sahada kendilerini göstermişti. Özellikle Otto von Bismarck'ın (1871-1890) 1871'de⁶⁶ Almanya'nın birliğini sağlamasının ardından Almanya, uluslararası arenada sömürge arayan bir güç olarak belirmeye başladı. Böylelikle Almanya siyasi ve ekonomi alanlarında yeni bir evreye girdi ve Orta Doğu (Osmanlı İmparatorluğu)³ üzerinden dış ticaretini geliştirme amacıyla nüfuzunu genişletmeye çalıştı. Fakat büyük devletler, sömürge bölgelerinin paylaşımında Almanya'dan önce davranmış ve geriye sadece Anadolu kalmıştı. Anadolu'nun güneyi, Şam diyarları ve Irak paylaşılmıştı. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Avrupalılar⁶⁷ arasındaki rekabetin en bariz şekli demir yolu inşa etme çabasıydı.

⁶⁵ Diyab Abbud Hüseyin el-Fahdavi, "El-Tenâfus el-Birîtânî el-Fransî, el-Amerikî 'alâ Neft el-'Irâk 1914-1925 Dirâsât Târihiyye", **Sırr-ı Men-ra'â**, cilt 13, sayı 50, yıl 11, Eylül 2018, s. 415.

⁶⁶ 18. yüzyıldaki Almanya ismi bir siyasi birliği ifade etmiyordu. Aksine, birbirinden kopuk 300'den fazla küçük devletçikleri ve vilayetleri ifade ediyordu. Daha fazla bilgi için bkz. Halil Ali Murad vd., **Dirâsât fî Târih el-Avrubbî el-Hâdis ve'l-Mu'âsir**, Musul, 1988, s. 195.

⁶⁷ İydan Şebib Selim Muhammed, "Osmanlı Devleti'nin Bağdat-Berlin Demiryolu İnşası Konusunda Uluslararası Rekabete Karşı Tutumu", **10. Bilim Kongresi**, 25-26 Temmuz 2019, İstanbul, s. 2442.

Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) de önemli projelerini hayata geçirmede yardım alabileceği güçlü bir devlete ihtiyacı vardı. Bu süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu, topraklarına göz diken diğer sömürgeci devletlerden memnuniyetsizliğinin yanı sıra, sahip olduğu sınai, bilimsel ve askerî güçten dolayı Almanya'yla yakınlaştı. Fakat bu projeler İngilizlerle Fransızların yürüttüğü projeler gibi sömürü amaçlı projelere dönüşmemeliydi. Aynı zamanda, İngilizlerle Fransızların Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine karşı koyacak uluslararası bir rekabetin sağlanması yönünde çalışılması gerekiyordu.⁶⁸

Almanya, Irak ve Basra Körfezi'nin birçok bölgesinde konsolosluklar açma hususunda önemli bir başarı kaydetti. Herr Richarz, 20 Eylül 1894 tarihinde Bağdat konsolosluğuna atandı.⁶⁹ 1896 yılında da İran'daki Alman siyasi mutemedinin ataması gerçekleştirildi. İkinci yılda ise Alman çıkarlarının gözetilmesi amacıyla Buşehr'de bir Alman konsoloslugu açıldı, aynı zamanda limanda da Almanlara hizmet vermek üzere bir ofis kuruldu.⁷⁰ 1905 yılında Musul'da bir Alman konsoloslugu daha açılırken, aynı yıl içinde Basra'ya Alman konsolos yardımcısı atandı.⁷¹ Almanlar dikkatlerini hızlı bir şekilde Irak üzerine yönlendirdiler ve petrolden nasıl faydalanabileceklerini araştırmaya başladılar. Bu bağlamda, Irak'ta petrol kaynaklarının olması ihtimalinin değerlendirilmesi için ön çalışmalarda bulunuldu. Bölgede İngiliz çıkarlarını sabote etmek amacıyla da demir yolu inşa etme projesi gündeme alındı. 1872 yılında Midhat Paşa, Hanakin Mandeli bölgesindeki petrolün çıkarılması çalışmaları için Alman uzmanları davet etti. Fakat valinin aynı yıl içinde görevinden alınmasıyla bu çalışmalar tamamlanamadı.⁷² 1899 yılında İstanbul'dan Basra'ya kadar bir demir yolunun inşa edilmesi amacıyla bir Alman şirketine imtiyaz verildi. Bu girişim İngilizlerin gözünü oldukça korkuttu. Demir yolu projelerinin hayata geçirilmesinin, Almanların Osmanlı İmparatorluğu içindeki nüfuzunu arttırdığı açık bir şekilde görülebiliyordu. Diğer sömürgeci devletler de Osmanlı İmparatorluğu içindeki nüfuzlarını pekiştirmede bu yolu etkin bir şekilde kullanmıştı.⁷³ Bunların yanı sıra Almanlar petrol arama alanında da bazı imtiyazlar elde etmeyi başardılar. 1903 yılında Konya-Bağdat-Basra Demiryolu anlaşmasına imza atmalarıyla hedeflerine ulaştılar. Anlaşma kapsamında, demir yolunun iki tarafında 20 km mesafede maden arama ve

⁶⁸ Rhavi Radiyya ve Şaun Muhammed Faruk, El-Tenâfus el-İngilîzî el-İlmânî fî el-'Irâk 1871-1918, **Djilali Bounaama Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 2017, s. 51.

⁶⁹ John Lorimer, **Delîl el-Halîc el-'Arabî**, çev. Mektebet'ül Divan Şeyh Katar, cilt 7, Doha, 1967, s. 3957.

⁷⁰ Halil İbrahim Saleh el Meşhedani, Alâkâtü'l-Britâniyye el-İrâniyye 1857-1907, **Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Doktora Tezi), 1997, s. 496.

⁷¹ Stephan Hemsley Longrigg, **Arba'at Kur'un min Târîh el-'Irâk el-Hâdis**, s. 117.

⁷² Elfahdavi, a.g.e., s. 411-412.

⁷³ William Polk, **Li-Key Nefham el-'Irâk**, çev. Abdülhey Yahya Zelum, Beyrut, 2006, s. 99.

kullanma hakkına sahip oldular. Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol arama çalışmaları yapmalarını sağlayan bir yıllık imtiyaz elde ettiler.⁷⁴

Tüm bu girişimler göstermektedir ki İngiltere ve Fransa başta olmak üzere sömürgeci devletler, Irak'ı ele geçirmek ve hegemonyaları altına almak amacıyla demir yolları ve telgraf şebekeleri inşa etmeye çalıştı. Bu durum da sömürgeci güçler açısından bir mücadele ve rekabet çatışmasına dönüştü. Fransızlar, İngilizler ve daha sonra Almanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda kurdukları bankalar aracılığıyla demir yolu inşa etme ayrıcalığı kazanma yarışına girdiler. Daha sonra Fransa ve İngiltere aralarındaki anlaşmazlığı giderme, iş birliği ve nüfuz bölgelerini paylaşma amacıyla müzakereler başlattı. Bu müzakereler neticesinde demir yolu inşa etme alanında uzmanlaşmış Fransız ve İngiliz şirketleri kuruldu. Almanların 1899 yılında Sultan II. Abdülhamid'den aldığı ve İstanbul'dan Musul'a, oradan da Bağdat ve Basra'ya uzanan demir yolunu inşa etme imtiyazı 19. yüzyılın en önemli anlaşmalarından biriydi. Bağdat–Berlin Demiryolu olarak bilinen bu demir yolunun Kuveyt'e kadar uzanması kararlaştırılmıştı.

1899 yılında Musul, Bağdat, Basra ve ardından Kuveyt'e kadar uzanacak Konya–Basra Körfezi Demiryolu Anlaşması'na imza atıldı. Bunun sonucunda İngiltere ve Almanya arasında bir yakınlaşmanın meydana gelmesiyle, söz konusu demir yolunun sadece Basra'ya kadar uzatılmasında; Kuveyt'e kadar uzatılmak istenmesi hâlinde mutlaka İngiltere'nin onayının alınmasında uzlaşma sağlandı.⁷⁵ Ancak bu hattın tamamının inşası Osmanlı döneminde bitirilemedi.

1.2. IRAK'TA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN MİRAS KALAN KURUMLAR

Irak'ta ilk monarşi (kraliyet) döneminde (1921-1933), ulusal devletin kurulma sürecinde, Osmanlı döneminden miras kalan şahıslar, kurumlar ve kanunlar yeni düzenin temelini oluşturdu. Devlet organizasyonunun yapılandırılmasında en önemli rolü oynayan kişiler Osmanlı döneminden kalan yetişmiş insan kaynağıydı. Bu kişiler çoğunlukla Irak bölgesinde doğmuş ve devletin çeşitli okullarında okuyarak bürokraside yahut askeriyede görev yapmışlardı.

Modern Irak Devleti'nin kurulmasında rol sahibi olan şahsiyetlerin çoğu, aynı zamanda Osmanlı Devleti bünyesinde de önemli konumlara sahipti. Bu kişiler edindikleri birikimle, kurulmakta olan devleti şekillendirerek modern anlamda bir yapı tesis etti. Osmanlı

⁷⁴ El-Fahdavi, a.g.e., s. 413.

⁷⁵ İbrahim el-Gallaf, a.g.e., s. 2-4.

İmparatorluğu'nun son döneminde, imparatorluğun birçok bölgesinde milliyetçilik akımları güçlenmiş ve bağımsızlık talepleri artmıştır. Bu dönemde Arap milliyetçiliği, özellikle Suriye ve Irak'ta belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. I. Dünya Savaşı'nın ardından, bu bölgelerdeki kişiler, Osmanlı sonrası dönemde kendi siyasi geleceklerini şekillendirmek için mücadele etmişlerdir.⁷⁶ Bu kişiler aşağıda ayrı ayrı incelenmiştir:

İbrahim el-Haydari (1349 H. / 1931 M.): Babası (Sabğatullah el-Haydari) önemli âlimlerden olup, ailesi Irak, Türkiye ve İran'da geniş bir nüfuza sahipti. Aynı zamanda kendisinin II. Abdülhamid ile sıkı ilişkileri olup, Sultan'dan saygı ve takdir görüyordu. Sultan Vahdettin döneminde (1918-1922)⁷⁷ şeyhülislamlık makamına getirildi, 5 Ağustos 1918 tarihli irâde-i seniyye ile Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine tayin edildi. El-Haydari, 1923 yılında Irak Devleti'nin (Irak Krallığı) kurulmasının ardından Kral I. Faysal'ın isteği üzerine Bağdat'a döndü ve kurucu meclise üye olarak seçildi. Aynı zamanda 1924 yılında Yasin el-Haşimi'nin birinci hükümetinde vakıflar bakanı olarak görev üstlendi.⁷⁸

Nakib Abdurrahman el-Geylani (1841-1927): Saygın bir din adamı olup, Irak'ta Kilani ailesinin lideriydi. Osmanlılara yakınlığıyla bilinmesinin yanında, II. Abdülhamid kendisine Osmanlı'da en yüksek ulema rütbelerden biri sayılan "kıdemli müderris" ünvanını verdi. Bunun yanı sıra yine II. Abdülhamid'den İmtiyaz, Biladü'l-Hamse, Haremeyn-i Şerifeyn ve İstanbul kadılığı ünvanlarını da aldı. Kilani'nin aldığı nişanlar arasında birinci ve ikinci dereceden Mecîdî nişanı, ikinci dereceden Osmânî nişanı, liyakat madalyası,⁷⁹ Cihat nişanı ve Şimendifer nişanı bulunmaktadır.⁸⁰ Kilani, İngilizlerin Irak'ı işgal etmelerinden sonra 1921 yılında ilk Irak geçici hükümetini kurmakla görevlendirildi. Söz konusu geçici hükümet, İngiliz işgaline karşı başlatılan 1920 Devrimi neticesinde kurulmuştu. Kilani modern devleti kurmada Kanun-i Esasi'yi ve Osmanlı idari yapısını örnek aldı. Ayrıca Osmanlı ordusunda görev yapan subayları davet ederek Osmanlı deneyiminden faydalandı.⁸¹

Muhammed Said el-Nakşibendi (1390 H. / 1920 M.): Nakşibendi'nin II. Abdülhamid ile özel bir ilişkisi olup, siyasi konularda görüş ve eylemleri bulunmaktaydı. İslami Şura Partisi ismiyle bir parti kurup, bir süreliğine bu partinin başkanı oldu. Söz konusu siyasi partiye üye

⁷⁶ Michael Provence, **Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu**, İletişim Yayınları, 2017, s. 112.

⁷⁷ Muhammed Sadi el-Ravi, **Târîh el-Usur el-İlmiyye fi Bağdâd**, tahkik: İmad Abdülselem Rauf, Bağdat, 1997, s. 125.

⁷⁸ Yunus El-Sammaray, **Ulema Bağdad fi el-Karn el-Rabi Aşar**, Bağdad, 1982, s. 14-17.

⁷⁹ BOA, *İ.TAL*, 179/22; *İ.TAL*, 207/69; *İ.TAL*, 423/42; *Y.MTV*, 260/79.

⁸⁰ Muhammed Salih el-Sehrurdi, **Labb el-Elbâb**, cilt 2, Bağdat, 1933, s. 136.

⁸¹ Osman Said Havran, a.g.e., s. 235.

olan önemli şahsiyetler arasında Orgeneral Kazım Paşa, Muhammet Fazıl Paşa el-Dağistani, Şeyh Abdürrahman el-Nakib de vardı. Partinin hedefi, İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı çıkıp İslami şeriatı yeniden getirmektir. Aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'i (tahttan indirilmesinden sonra) yeniden tahta çıkarmayı hedefliyordu.

Nakşibendi, 1914 yılında memleketin içine düştüğü zor durumdan çıkılmasında faydası olması amacıyla -eski partisi kapandığı için- Ahd Partisi ismiyle yeni bir parti daha kurdu. Partinin karşı durduğu olayların başında İngilizlerin Bağdat'ı işgali vardı. Fakat 1920 Devrimi'nin öncülerinden biri olması nedeniyle Nakşibendi zorunlu ikamet altına alındı.⁸²

Abdülvahap el-Naib (1345 H. / 1927 M.): Meşhur bir âlim ve kadı olmasının yanı sıra çok sayıda saygın âlimin de hocasıdır. Irak'ta ilim akademisinin başında yer alıp kadı, hâkim ve müfettişlik görevlerinde bulundu. Irak'ta adli ve sivil kurumların oluşumunda Osmanlı etkisinin devamını hedefledi. Ayrıca bu kurumların İngiliz işgali ve müdahalesinden uzak tutulmasına gayret etti.⁸³

Ahmed Münir el-Müderriş (1969): Modern Bağdat tarihinde en büyük kanun ve şeriat âlimlerinden biri sayılmaktadır. 1923 yılında *el-Hukuk* gazetesinin yazı işleri müdürü oldu. 1929 yılında da Bağdat vakıflar müdürlüğü görevini üstlendi. Ardından vakıflar müfettişi olarak atandı ve 1932 yılında Bağdat Bidayet (Asliye) Mahkemesi'nde hâkim olarak görevlendirildi. Telif ettiği hukuk kitapları ile Irak'ın medeni kanununa katkıları oldu.⁸⁴

Emced Muhammed Said el-Zehavi (1387 H. / 1967 M.): Hukuk eğitimini İstanbul'da alan el-Zehavi'nin II. Abdülhamid ile tanışıklığı vardı. Dedesi ve babasının ardından kendisi Bağdat müftüsü olarak atandı. 1908 yılında yaşanan olaylardan sonra II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karşı bir tutum takındı. O sıralarda el-Ahsa bölgesinde müftü iken daha sonra 1909 yılında Bağdat Temyiz Mahkemesi'ne üye olarak atandı. Ardından Basra'ya gönderildi ve 1918 yılında Musul Asliye Mahkemesi'ne atandı. I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar burada kaldı. 1919 yılında Bakuba Asliye Mahkemesi'ne atandı. İngiliz işgal yönetiminin, Bakuba Mahkemesi'ne İngiliz bir yargıç atamasıyla istifa dilekçesini verip Bağdat'a döndü. Zehavi, Modern Irak'ta "İslami hareket" in kurucularından biri olup, yalnızca Irak'ta değil Arap ve İslam dünyasında da 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan aydınlanma hareketinin önemli şahsiyetlerinden biri sayılmaktadır. El-Zehavi, özellikle Şii mezhebinin lideri Seyyid Muhsin el-Hekim başta olmak üzere Necef bölgesinde Şii ulema ile iyi ilişkiler geliştirdi. İleriki yıllarda

⁸² El-Sahurdi, a.g.e., s. 270-280; Yunus el-Semmaray, a.g.e., s. 210.

⁸³ A.g.e., s. 10-50.

⁸⁴ A.g.e., s. 398-400.

Mısır'da Seyyid Kutub'un idam edilmesi kararının ilanıyla, bir heyetin başında Necef'e gitti. Necef'te Seyyid Muhsin el-Hekim bu heyeti karşılarken şöyle konuşmuştu: “Bizler vacibimizi biliyoruz. Başkan Cemal Abdülnasır'a bir mektup gönderdim ve ona Müslüman âlimlerin idam edilmemeleri, tam tersine ödüllendirilmeleri gerektiğini söyledim. Mektupta ayrıca Seyyid Kutub'un affedilip serbest bırakılmasını da talep ettim. Seyit Muhsin el-Hekim'in bu tutumu teşekkürle layıktı.”⁸⁵ El-Zehavi aynı zamanda Irak'ın İslami kimliğini koruyan cemiyetler kurmayı da başardı. Bu cemiyetlerin arasında Filistin'i Kurtarma Cemiyeti, İslami Kardeşlik Cemiyeti ve İslami Eğitim Cemiyeti yer alıyordu.⁸⁶

Mustafa Ragıb Paşa (1895): Türkmen asıllı olup, 1895 yılında Basra'da dünyaya geldi. İlköğrenimini Kerkük'te bitirmesinin ardından rüştiye mektebine girdi. Daha sonra İstanbul'da Harp Okuluna geçti ve 1912 yılında teğmen rütbesiyle mezun oldu. Ardından orduya subay olarak atandı. Erzurum'da 9. Alay'daki 83. Tümen'de görevlendirildi. Balkan Savaşlarına katılan Ragıb Paşa, I. Dünya Savaşı sırasında dört kez yaralandı. 1918 yılında askerî kıdemi, savaşta sergilediği üstün başarı ve hünelerinden dolayı kendisine yüzbaşı rütbesi verildi. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'na katılıp, önemli başarılar kaydetti. 1924 yılında Lozan Anlaşması'nın imzalanmasıyla Irak'a geri döndü. Askerî hizmeti terk ederek, Hilla sancağında kendi zirai faaliyetlerini yürüttü. 1927 yılında tekrar askerî hizmete döndü ve 1933 yılında binbaşı rütbesiyle Irak ordusunda yükseldi. 1938 yılında yarbay, 1942 yılında albay, 1945 yılında da tümgeneral rütbelerine terfi etti. Ardından Askerî Örfi Meclisi'nin başkanı olarak atandı.⁸⁷ 1948 yılında Filistin Savaşı'nda, Nablus bölgesinde Irak güçlerine komutanlık etti. Daha sonra bu görevinden, Arap hükümetlerinin yetersiz tutumunu protesto etmek için istifa etti.⁸⁸

Mahmud Şükrü el-Alusi (1342 H. / 1924 M.): Seyyid Mahmud Şehabettin'in torunu ve Seyyid Abdullah Bahauddin'in oğlu Ebu el-Maali Cemaleddin Seyit Mahmut Şükrü el-Alüsi, Bağdat'ın kenar mahallelerinden biri sayılan el-Akuli Mahallesi'nde dünyaya geldi. Şeyh İsmail el-Musullu Efendi ve Şeyh Abdürrahman Karadağlı Efendi gibi önde gelen ulemanın yanında eğitim aldı. Şeyhlik medresesinde eğitimini tamamlamasının ardından girdiği askerî okulda da başarı kaydetti. Midhat Paşa döneminde *Zevra* gazetesinin Arapça yazı işleri görevini üstlendi. Aynı zamanda Cemal Paşa'nın talebi üzerine Arap aşiretleri arasında dolaşarak, I.

⁸⁵ Kazım el-Meşayihî, *Şeyh Emced bin Muhammed Saîd el-Zehâvî Âlim el-'Âm el-İslâmî*, Bağdat, 2003, s. 37-39, 96-98; Yunus el-Semarray, a.g.e., s. 102-106.

⁸⁶ Eymen el-Debbağ, *İhvânü'l-Müslimîn fi el-'Irâk*, Amman, 2011, s. 33-34.

⁸⁷ Abdülmeccid Fehmi Said, *Târîh Meşâri'iyet Elviyât el-'Irâk*, cilt 2, 1947, s. 165-167.

⁸⁸ Mir Busra, *İ'lâm Türkümân ve el-Edeb el-Türkî fi el-'Irâk el-Hadîs*, Londra, 1997, s. 78-79.

Dünya Savaşı esnasında önemli bir rol oynadı. Prens Abdülaziz bin Suud ile bir araya gelerek, kendisinden Osmanlı Devleti'ni desteklemesini istedi. Fakat Emir bin Suud bir dizi mazeretler öne sürerek, Osmanlı Devleti'ni desteklemenin tehlikeli olacağı bahanesini dile getirdi. Bunun üzerine Şeyh el-Alusi, “*daha sonra pişmanlığın fayda getirmeyeceği*” uyarısında bulundu. Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinin ardından İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox, Şeyh el-Alusi'ye Bağdat'ın idaresi görevini teklif ettiyse de Şeyh el-Alusi, bu görevi kabul etmedi. Bunun üzerine Sir Cox, onu Osmanlı Devleti'ne destek verme davasından caydırmak için Peder Anastas Marie el-Karmaly aracılığıyla 300 Irak dinarı rüşvet teklif etti ama Şeyh el-Alusi, bu teklifi de reddetti. Hükümetin kurulmasının ardından ise Şer'i Temyiz Meclisi başkanlığı, şeyhülislamlık, fetva kurumunda ve yargıda bir dizi önemli görevler teklif edildiyse de tüm bunları reddetti.⁸⁹

Vali Midhat Paşa'nın başlattığı reformlar Irak için sonraki dönemlerde önemli etkiler bıraktı. Bu etkiler, gerek Midhat Paşa'dan sonra gelen diğer valiler zamanında gerekse Osmanlı sonrasında İngiliz işgali döneminde görüldü. Özellikle yeni devletin kuruluşu sürecinde bu reformlar, gelişen kurumsallaşmaya dayanak teşkil etti. Yukarıda bahsedilen şahısların etkisinin yanında, taşra reformları kapsamında güçlenen kurumsal yapı, gelecekteki süreci şekillendiren en önemli amildi.

1.2.1. Irak Devleti'nin Yeni Anayasası “Kanun-i Esasi”

İlk geçici Irak hükümeti başkanı Şeyh Abdürrahman el-Nakib, Irak'ın modern kazanımlarını ve İslami mirasını koruma niyetindeydi ve Irak'ın, Osmanlı Devleti'nin küçük bir modeli olması için çalıştı. 1922 yılında kurulan Abdülmuhsin el-Sadun hükümeti döneminde ise Kanun-i Esasi'den esinlenilerek, aynı yıl “Irak Temel Anayasası” kaleme alındı. Bu anayasayı hazırlayan komite üyelerinin çoğu Osmanlı Devleti'nde görev yapmış kişilerdi. Bunların arasında eski şeyhülislam İbrahim el-Haydari Efendi de vardı. Dolayısıyla Irak Temel Anayasası, Kanun-i Esasi'nin bir benzeri olup, bazı yeni maddelerin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Yeni maddelerden bir kısmı şunlardır:

- Ayan Meclisi ve Parlamento üyeliğine seçilme haklarıyla ilgili bir dizi madde hazırlandı. Anayasa'nın 30. maddesinin birinci fıkrası şeklinde oluşturulan bu hükme göre, söz konusu iki meclise üye seçileceklerin muhakkak Iraklı olması koşulu getirildi. Iraklılık kimliği (Irak sınırları içinde doğmuş olmak, anne veya babasının Osmanlı kimliğine sahip olması yahut 1914 öncesinde bu sınırlar dâhilinde yaşamış

⁸⁹ El-Sahrurdi, a.g.e., cilt 2, s. 218-224.

olmak şeklinde tanımlandı), doğum ile ya da Lozan Anlaşması gereğince veya 1914 yılı öncesinde normalde Irak'ta ikamet eden Osmanlı ailesine mensup olma zorunluluğu getirildi.⁹⁰

- Anayasa'nın 8. maddesinin (Osmanlı Devleti'nden kalan kanunların geçerli olduğu belirtilen madde) 113. fıkrasında, 5 Kasım 1914 tarihinden sonra yayınlanan kanunların geçerli olduğu hükmü yer aldı. Bu tarihte veya bu tarihten önce yayınlanan kanunların ise yeni anayasa ilan edildikten sonra, durum ve koşullara göre geçerli sayılıp sayılmayacaklarına karar verileceği belirtildi.
- Hukuk alanında ise Anayasa'nın 16 ve 100. maddeleri, İngiliz işgali öncesinde Osmanlı mahkemelerin medeni ve şeri davalarda kararlarının geçerli sayılmasına hükmetti. Aynı zamanda işgalden sonra kurulan mahkemelerin medeni ve şeri davalarda verdiği hükümler de kapsama alındı. Bunun yanı sıra, geleneksel siyasi şahsiyetler ve yardımcılarının kendi alanlarında verdikleri kararlar da aynı kapsama alındı. Böylelikle Osmanlı yasaması, yeni Irak Devleti hukuk sistemine aktarılmış oldu.⁹¹

Irak'ta medeni yaşam nüfus dairelerinin kurulması ve zorunlu askerlik çalışmalarıyla paralel bir şekilde gerçekleşti. Nüfus daireleri, doğum ve vefat bilgilerini kaydetmenin yanı sıra, devlet çalışanlarının evlilik ve boşanma gibi medeni ve ailevi bilgilerini de kayıtlara geçirmekteydi. Aynı zamanda askerlik hizmetiyle mükellef olanların adreslerini kaydederdi. Bu daireler isteyene pasaport vermekle birlikte, Bağdat vilayetinden başka vilayetlere geçmek isteyen vatandaşlara geçiş kartı da temin etmekteydi.⁹² Nüfus dairelerinin bu yükümlülükleri belirlenirken Osmanlı sisteminin işleyişinden faydalanıldı.⁹³

Midhat Paşa, zorunlu askerlik kanununu uygulamaya başladığında büyük zorluklarla karşılaştı. Irak halkı zorunlu olarak askere alınma uygulamasına doğrudan karşı çıktı. Vali, halkın bu isyanını bastırabilmeyi ve askere çağrılan kişileri silahaltına almayı ancak askerî güçleri devreye sokarak başarabildi.⁹⁴ Irak Devleti'nin kurulmasının ardından Kral I. Faysal, zorunlu askerlik kanununu ikrar etmeye ve Osmanlı'nın deneyiminden faydalanmaya çalıştı. Fakat Midhat Paşa gibi o da kabilelerin etkin direnişiyle karşılaştı.⁹⁵ Bunun üzerine 1938 yılında

⁹⁰ Kanun el-Esasi el-İraki, 1925 (Bağdat'ta 21 Mart 1925'te yazılmıştır).

⁹¹ Kanun el-Esasi el-İraki, 1925.

⁹² Cemil el-Neccar, a.g.e., s. 310.

⁹³ Ahlam Takrurat, Hayat Uvsal, Islâhât Midhat Paşa fî el-'Irâk, **Djilali Bounamma Üniversitesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Cezayir, 2008 s. 38-39.

⁹⁴ *El-Zura*, sayı 12, 23 Cemaziyelevvel 1286.

⁹⁵ El-Neccar, a.g.e., s. 157.

40 sayılı Ulusal Savunma Kanunu ilan edildi. Bu kanun kapsamında Irak'ta askerlik hizmeti zorunlu kılınıp, süresi dört yıl olarak belirlendi. İhtiyat süresi ise iki yıl oldu.⁹⁶

Irak vilayetlerinde belediye daireleri diğer tüm vilayetlerde olduğu gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında kuruldu. Fakat Osmanlı sonrasında bu yerel idareler, İngiliz işgal otoriteleri ve 1920 yılında teşkil edilen ortak idare tarafından yeterince desteklenmedi. Kral I. Faysal'ın tahta geçmesinin ardından Irak'ın tamamını kapsayacak şekilde bir idari koordinasyon oluşturulmaya çalışıldı. Bu çabalar kapsamında sancak yerine, "liva" adı altında 10 bölgesel idari birim teşkil edildi. Sözü edilen idari birimler mutasarrıf tarafından idare edilecekti. Bu livalar 35 kaza ve bu kazalara tabi 85 nahiyeden ibaretti. 1924 yılında ise bir düzenleme daha yapılarak 14 il oluşturuldu.⁹⁷ Devletin kuruluş sürecindeki taşra yönetimine bakıldığında, büyük oranda 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden esinlenildiği görülmektedir.

Tapu sistemi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni kurulan Irak devletinde yürürlükte kalan en önemli uygulamalardan sayılmaktadır. Bu kanunun ilk uygulaması 1858 yılında ilan edilen Arazi Kanunnamesi'ne dayanmaktadır. Kanunname'nin ilan edildiği dönemde Irak bölgesinde uygulanması mümkün olmadı. Geniş arazileri tasarrufunda bulunduran bazı grup ve şahıslar devletin vatandaşla doğrudan mülkiyet ilişkisi kurmasını engellemeye çalıştı. Bu karmaşık durum Midhat Paşa zamanına kadar devam etti. Midhat Paşa, söz konusu kanunu Irak'ta uygulamaya kalkıştığında mülkiyetleri tespit eden kadastro haritalarına sahip değildi. Ancak yapılan kapsamlı hazırlıklar ve oluşturulan kadrolar bu reformu uygulama konusunda kararlı bir şekilde çalıştı.⁹⁸ Aşiret yapısı güçlü olduğundan daha önce uygulanamayan bu tapu uygulamaları, Midhat Paşa'nın kararlı politikaları ile kısa zamanda yaygınlık kazandı. Midhat Paşa'nın arazi sorunlarının çözümünde izlediği yöntem 1932 yılında da aynı şekilde tatbik edildi. 51 sayılı Kanun'un ilan edilmesiyle bu kapsamda bazı geniş araziler doğrudan şahıslara dağıtıldı. Böylece yeni bir mülkiyet biçimi ortaya çıktı ve devlet, şahıslar ile mülkiyet üzerinden aracısız bir şekilde irtibat kurdu.⁹⁹ Günümüzde dahi, Irak'ta arazi mülkiyetine ilişkin anlaşmazlıkların çözümünde Osmanlı Devleti dönemine ait mülkiyet belgelerine başvurulmaktadır.

⁹⁶ Enver Nasır Hüseyin, "Mevkaf el-Aşâir el-'Irâkiyye mine't-Tecnîd el-'İcbârî", **Mecelletü'l-Edeb**, sayı 102, 2012, s. 164-166.

⁹⁷ Ebuzer Şakir Abd Mazuk, **Nizâm el-Sânûnî li-İdâret Meclis el-Belediye, Dirâsât Mukârana Beyne 'Irâk ve el-Ürdün**, Amman, 2012, s. 24-25.

⁹⁸ Abdülaziz Süleyman Navvar, a.g.e., s. 376-377.

⁹⁹ Muzaffer Abbud Hammudi, Macid Casem İyada, **El-Arâdî el-Zirâ'iyye fi el-'Irâk: Teşri'âtihâ ve Meşâkiluhâ ve el-Hulûl**, Bağdat, 2015, s. 4.

1.2.2. Eğitim Sistemi

Bağdat ve civarı, eğitim müesseseleri açısından çok köklü bir geçmişe sahiptir. Burada ilk medrese Sultan Melikşah'ın (1055-1092) veziri Nizâmülmülk zamanında kuruldu.¹⁰⁰ Nizâmülmülk yalnızca Bağdat'ta değil, daha pek çok yerde medrese ve zaviye kurdurarak eğitimde yeni bir dönemi başlattı. Bu dönemde okullarda yeterli sayıda âlim, fıkıhçı ve memur görevlendirilirken, öğrencilere destekler verildi. Böylece, öğrenim için camilere giden talebeler, öğrenimlerini medreselerde sürdürmeye başladılar. Çalışmamızın kapsamına giren dönemler için Irak'ta eğitim öğretim tarihini üç aşamada incelemek mümkündür. Bunlar Osmanlı Devleti (1534-1918), İngiliz işgali (1918-1920) ve Kral I. Faysal (1921-1933) zamanlarıdır.¹⁰¹

Osmanlı'nın son döneminde okullara verilen önem arttı. Osmanlı padişahları ile valiler arasında, gerek başkent gerekse diğer vilayetlerde okul inşa etme rekabeti bariz bir şekilde görülmekteydi.¹⁰² Bu süreç içinde okullar ikiye ayrılıyordu. İlk kategorideki okullar devlete tabi olup devlet tarafından idare edilir veya denetlenirdi. Bu okullardaki öğretmen ve diğer çalışanlar devlet tarafından tayin edilirdi. Osmanlı Devleti, sivil veya askerî olsun bu okulların kurulmasında acil ve gerekli bir ihtiyaç hissetmişti. Taşradaki okullar genel itibarıyla rüştiye ve idadilerden oluşmakla birlikte, farklı alanlarda eğitim öğretim veren okullar da bulunmaktaydı.

İslam medeniyetine, Irak bölgesinde kurulmuş olan medreselerin önemli bir katkısı olmuştur.¹⁰³ Bu medreseler eğitim öğretim faaliyetlerini ilk kuruldukları şekilde devam ettirdi. Müderris dersini vermeye başlar ve onun ilmüne talip olanlar yanına gidip derslerine iştirak ederlerdi.¹⁰⁴ Medreselerin kuruluş sürecinden itibaren bu durum ileriki dönemlerde de olduğu gibi devam etti. Osmanlı asırlarının sonuna kadar bu medreselerdeki usul aynı şekilde sürdürüldü. Klasik medrese kurumlarına 1909 yılında Osmanlı Caferi Terakki Medresesi de katıldı. Bu medreseye daha sonra, Caferi Halk Medresesi adı verildi.¹⁰⁵ Söz konusu medrese eğitim vermeye devam ederek, ileriki süreçler içinde daha da geliştirildi.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Abdürezzak el-Hilali, **Târîh el-Ta'lîm fî el-'Irâk fî Ahd el-'Osmânî (1638-1917)**, 1959, Bağdat, s. 45.

¹⁰¹ Salim Haşim Abbas, "El-Ta'lîm ve el-Ma'ârif fî el-'Irâk Hılâl el-Haqbe el-Zamâniyye (1534-1933)", **Ehlil Beyt Üniversitesi Ehli Beyt Dergisi**, sayı 22, Şubat 2018, s. 271.

¹⁰² El-Hilali, a.g.e., s. 42.

¹⁰³ Kerim el-Vaili, "El-Ta'lîm fî el-'Irâk fî Evâhir Ahd el-'Osmânî-Ta'amulât Nakdiyye", **El-Hiwâr el-Mutemeddin**, sayı 5482, 5.4.2017, s. 3.

¹⁰⁴ Ahmed Malek el-Fetyan, "Et-Ta'lîm fî el-'Irâk el-Qadîm", **Mecelletü'l-Mevred**, Bağdat, sayı 1, 2011, s. 24.

¹⁰⁵ Abdürezzak el-Hilali, a.g.e., s. 91-92.

¹⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Fehmi Derviş, Zeyn Mustafa Cevad ve Ahmed Susa, **Defil li'l-Cumhûriyye el-'Irâkiyye li-senet 1960**, Bağdat, 1961, s. 491-492.

Osmanlı Devleti döneminde Şiilerin kanaat önderleri, kendi çocuklarının devlet okullarına gitmemesi yönünde propagandalar yaparak, Şii mezhebine mensup ailelerin çocuklarını bu okullardan olabildiğince uzak tutmaya çalıştılar. Buradaki gerekçe ise çocukların dinî anlayışlarının değişeceği iddiasıydı.¹⁰⁷ Ancak günümüzdeki Şii yazarlar, bu çocukların okullara gitmeyişinin bir devlet politikası sonucu olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁰⁸ Oysaki Cafer Ebu el-Temen'in hatıralarında, kendisinin Caferi medresesinin kuruluşuna katkıları olduğunu ifade eden bilgiler görmektediriz. Öyle ki, “*Şiilerin medreseleri haram saydıklarını, insanları din ve ahlaktan saptırdıklarını varsaydıklarını belirtmektedir.*”¹⁰⁹ Diğer yandan *Sada Babil* gazetesi, “Osmanlı Caferi Terakki Medreselerine Bakış” başlığı altında, Bağdat'ta Caferi mezhebine bağlı elliden fazla öğrencisinin olduğunu yazdı. Daha önce Şii öğrencilerin yeni okullara gitmesi yasaktı. Nefef, Kerbela, Samerra ve Kazimiye bölgelerindeki basit okullarla sınırlı kalmışlardı. Bu okullarda sadece fıkıh, bir kısım dinî ilimler ve Arapça öğretiliyordu.¹¹⁰

İkinci kategorideki okullar ise özel dinî okullar yani medreselerdi. Medreseler, farklı mezhepler ve bu mezheplere bağlı şahıslar tarafından kurulmuş olup, müderrisleri çoğu zaman kurucuları tarafından atanırdı. Buralarda talebelerden para toplanmakla birlikte Bağdat'taki talebelerin önemli bir miktarı medreselerde okumaktaydı. Çoğunlukla mescitlere bitişik olan medreseler, ileri gelen devlet adamlarının adını taşırdı.¹¹¹

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kurulan iki önemli okuldan bahsedebiliriz. Bunlar; Bağdat Hukuk ve Sanayi Mektepleridir. Irak Bağdat Hukuk Mektebi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde modern hukuk eğitimi vermek amacıyla kurulmuş önemli bir eğitim kurumudur. Bu okul, 1908 yılında Sultan II. Abdülhamid döneminde açılmış ve Irak'ın hukuk alanında yetişmiş insan gücünü artırmayı hedeflemiştir. Bağdat Hukuk Mektebi, dönemin modern hukuk sistemlerini ve kanunlarını öğretmiş, birçok başarılı hukukçu ve devlet adamının yetişmesine katkıda bulunmuştur. Bu okulun mezunları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından kurulan Irak Krallığı döneminde de önemli görevler üstlenmiş ve ülkenin hukuk sisteminin temellerini atmışlardır.¹¹² Irak'ta sanayi mektepleri ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde sanayi ve teknik eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla kurulmuştur. Bu okullar, öğrencileri modern teknik bilgi ve becerilerle donatarak ülkenin sanayi altyapısının

¹⁰⁷ Ali el-Verdi, *Li-Mehât el-İctimâiyye min Târîh el-'Irâk el-Hâdis*, cilt 3, Bağdat, 1972, s. 261.

¹⁰⁸ Abdürrezzak Abdülderraci, *Ca'fer Ebû el-Temn ve Devruhu fî el-Hareketü'l-Vatanîyye fî el-'Irâk*, Bağdat, 1978, s. 30.

¹⁰⁹ A.g.e., s. 31.

¹¹⁰ *Sada Babil*, sayı 10, 15 Teşrinievvel, 1909, s. 3.

¹¹¹ El-Neccar, a.g.e., s. 110.

¹¹² Charles Tripp, *Safahât min Târîh el-'Irâk*, çev. Zeyan Cabir İdris, Beyrut, 2006.

gelişimine katkıda bulunmuştur. Örneğin Bağdat'taki Sanayi Mektebi, 1905 yılında açılmış ve öğrencilere demircilik, marangozluk ve dokumacılık gibi alanlarda eğitim vermiştir.¹¹³

1.2.3. Posta ve Telgraf Hizmetleri İdaresi

Osmanlı Devleti'nde telgraf hizmeti Kırım Savaşı (1854–1856) sırasında, savaş haberlerinin başkente en kısa zamanda ulaştırılması amacıyla verilmeye başladı. Telgrafın haberleşmedeki faydası kısa zamanda görüldü ve bu teknolojinin tüm Osmanlı şehirlerine yayılmasına karar verildi. 1859 (h. 1276) yılında bu hizmeti daha düzenli hâle getirmek amacıyla Telgraf Nizamnamesi yayınlandı.¹¹⁴ Telgraf kullanımı başta sadece devlet daireleriyle sınırlıydı, daha sonra konsolosluklar ve tüccarlar da telgrafa erişebildi. Aynı zamanlarda Bağdat ile bağlı diğer şehirler ve yerleşim birimleri arasında hatlar kuruldu. Bağdat hattı, İngilizlerin Osmanlı ile anlaşması sonucu Fav'dan Dicle Nehri (içlerine kadar) boyunca döşedikleri İngiliz (Britanya)–Hint Doğu şirketi telgraf hattına bağlıydı. Bağdat ile İstanbul arasında ilk bağlantı bu hat vasıtasıyla Haziran 1861'de kuruldu.¹¹⁵ Aynı yıl telgraf hizmetlerini organize etmek üzere Bağdat'ta ilk telgraf idaresi kuruldu.¹¹⁶ Bağdat vilayeti içi telgraf ücretleri her 20 kelime için 10 kuruştur. Bağdat vilayeti ile diğer vilayetler arası için ücretlendirme ise mesafeye göre belirlenmişti; her 100 kilometre için 1 kuruş ekstra ücret alınıyordu. Bağdat ile Basra ve Musul arasında ücretlendirme her 20 kelime için 15 kuruş olarak belirlenmişti.¹¹⁷ Hükümet 1909 yılında ücretlerde %50'ye varan oranlarda indirim yaptı.¹¹⁸

1869 yılında Posta İdaresi Nizamnamesi yayınlandığında posta hizmetleri daha standart hâle getirildi. Bu nizamnameye göre 1870 yılında başkent İstanbul'da, Bağdat dâhil¹¹⁹ Osmanlı vilayetlerinde posta işlerini birleştiren Genel Posta ve Telgraf İdaresi kuruldu.¹²⁰ Aynı karar üzerine Bağdat Posta ve Telgraf İdaresi, bu düzenlemenin kapsadığı yerlerde telgraf merkezleri açmaya başladı. 1870'lerin ortalarında ise isim değişikliğine gidildi ve Posta ve Telgraf

¹¹³ M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2008.

¹¹⁴ *Mecmuatü'l-Tanzimatü'l-Osmâniyye (Düstur)*, çev. Nevfel Rahmetullah Nevfel, düzeltme: Halil el-Khuri, cilt 1, Beyrut, H. 1301/ M. 1884, s. 303.

¹¹⁵ Stephan Hemsley Longrigg, *Arba'at Kur'un min Târîh el-'Irâk el-Hâdis*, çev. Cafer el-Hayyata, Bağdat, 1985, s. 356-357.

¹¹⁶ El-Azzâvî, a.g.e., cilt 7, s. 132-135.

¹¹⁷ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1292, s. 127.

¹¹⁸ *Sada Babil*, sayı 9, 8.10.1909.

¹¹⁹ *Mecmuatü'l-Tanzimatü'l-Osmâniyye (Düstur)*, a.g.e., cilt 1, s. 368-369.

¹²⁰ Şazi Faysal Reşu el-Ubeydi, *El-İdâretü'l-'Osmâniyye fî Vilâyetü'l-Mosul fî Ahd el-İttihâdeyn, 1908-1918, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (Yüksek Lisans Tezi), 1997, s. 167.*

Müdürlüğü adı Posta ve Telgraf Müfettişliği olarak değiştirildi.¹²¹ Aynı dönemde ismi bir kez daha değişti ve Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü yani Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü oldu.¹²²

Posta ve telgraf hizmetleri 19. yüzyılın sonuna doğru bariz bir gelişme gösterdi, Bağdat'tan ayrılıp iki ayrı vilayet hâline gelen Basra ve Musul'a birer daire açıldı. Bu genişlemenin sonucu olarak yeniden yapılandırmaya gidildi; her bir vilayette bir başmüdürlük ve bu müdürlüğe bağlı daireler açıldı. Genel müdürün bulunduğu bir başmüdürlük; biri Musul, diğeri ise Basra'da görevli olmak üzere iki müfettişin olduğu teftiş bölümü ile bir başkâtip, iki kâtip, muhasip ve diğer görevlilerin olduğu idare kalemi ihdas edildi. Bağlı daireler olan Bağdat, Musul ve Basra bürolarının her biri ise bir müdür ve 6 çalışandan oluşuyordu.¹²³ Uluslararası Posta Birliği tarifesine göre, posta ve telgraf büroları, ağırlığı 15 gramı geçmeyen her bir zarf için bir kuruş, ilave her 15 gram için de bir kuruş ekliyordu.¹²⁴

Pazartesi günleri düzenli olarak yapılan haftalık posta seferlerinde binek hayvanları ana ulaşım aracı olarak kullanıldı. Çeşitli şehir ve kasabalar arasında yapılan seferlerin yanı sıra Bağdat'tan başlayan ana hatlardan biri Musul üzerinden İstanbul'a, diğeri Musul üzerinden Halep'e ulaşıyordu. Bir başka önemli hat ise Bağdat–Kirmanşah arasında işletilmekteydi.¹²⁵

1.2.4. Vakıf İdaresi

Irak'ta ilk vakıf idaresi hicri yedinci yüzyılın başlarında İlhanlılar döneminde kuruldu.¹²⁶ Osmanlılar bölgede hâkimiyeti tesis ettikten sonra burada bulunan vakıfların yönetim şekillerini muhafaza ettiler. Modernleşme yani II. Mahmud döneminde tüm taşra idarelerinde olduğu gibi buradaki vakıflar da Evkaf Nezaretine bağlı hâle getirilerek, işletme usulleri yenilendi.¹²⁷ 1863'te ilk vakıf idareleri yasası çıkarıldı. Yasa, -vakfın önceden belirlenen şartları mevcut değilse- vakfın nasıl yönetileceğini ve alınacak kira bedelleri ile vakıf mülkünün kiracılara devredilmesi hükümlerini içermekteydi.¹²⁸

Bu yasaya göre Irak'taki eyaletler dâhil vakıf mallarının bulunduğu tüm vilayetlerde evkaf müdürlüklerinin kurulması kararlaştırılmıştı. Vakıf yasası vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde vakıf idarelerinin kurulmasını esas almıştı. Bu düzenlemeye göre Bağdat'ta

¹²¹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1292, s. 70-72.

¹²² A.g.e., s. 47-48.

¹²³ Cemal Musa el-Neccar, a.g.e., s. 397.

¹²⁴ Firdevs Abdülkerim el-Lami, *El-Hayâtü'l-İctimâiyye fi Medinetü'l-Bağdâd 1831 – 1917*, **Bağdat Üniversitesi İbn Rüşd Fakültesi**, (Doktora Tezi), 2002, s. 322.

¹²⁵ *Ez-Zavra*, sayı 2145, H. 6 Şaban 1325.

¹²⁶ Muhammed Ahmed el-Amr, *El-Defil li-İslâhu'l-Evkâf*, Bağdat, 1948, s. 143.

¹²⁷ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti", *DİA*, Ankara, 1995, s. 521-524.

¹²⁸ *Mecmuat'ül Tanzimat el-Osmâniyye (Düstur)*, cilt 1, s. 124-125.

vakıf idaresi tesis edilmiş ve buraya bağlı iki müdürlük olan Divaniye, Kerbela müdürlükleri ile Mendeli, Horasan (Bakuba) memurlukları çalışmaya başlamıştı.¹²⁹ Vakıfların idaresiyle ilgilenen daireler Basra'da ve buraya bağlı Müntefik sancağında,¹³⁰ Musul'da ve buraya bağlı Şehrizar (Kerkük) ile Kifri'de de tesis edilmişti.¹³¹ Vilayet sancak ve kaza merkezlerinde kurulan bu vakıf idarelerinde dairenin cinsine göre müdür, muhasebeci, kâtip, memur, veznedar, mimar ve vergi tahsildarları bulunuyordu.¹³²

Evkaf Nezareti tarafından vakıfların performansını arttırmak ve buralarda oluşan yolsuzlukları engellemek için 1886'da Bağdat, Basra ve Musul'da bulunan vakıf arazi ve binalarını denetlemek üzere Teftiş Dairesi kuruldu.¹³³ 1880'lerin sonunda aynı sebeplerle kadıların başkanlığında bir vakıf heyeti de oluşturuldu. Bu heyetin üyeleri denetim kurulu başkanı, muhasebeci, maarif müdürü ve bir müderristen oluşuyordu.¹³⁴

9 Şubat 1870 tarihinde çıkarılan yönerge ile Vakıflar İdaresi, vakıf mülklerinin idaresinin yanı sıra temel bir görevi daha üstlendi. Bu yükümlülük imam, öğretmen, hatip (vaiz), müezzin, kütüphaneci ve hizmetçi gibi görevlilerin atanmasıydı.¹³⁵

Osmanlı son döneminde oluşturulan ve merkezî kontrole dayanan bu vakıf idareleri, yönetim açısından son derece elzemdi. Bu tecrübeden Osmanlı sonrasında oldukça faydalanıldı. Henry Dobbs'un (Irak yüksek komiseri: 1923-29) da bariz şekilde dikkat çektiği gibi politik ve ekonomik bakımdan vakıf idarelerinin Osmanlı dönemindeki etkinliklerinden, işgal döneminde de faydalanılmaya çalışıldı. Vakıf çalışanlarının maaşlarının ödenmesi, restorasyonların yapılması, vaiz ve cami görevlilerinin atanması ile görevden alınması gibi konulara, oluşturulan bir istişare heyetinin karar vermesi usulü benimsendi. Bu heyette âlimler ve şehrin ileri gelenleri yer alacaktı.¹³⁶

Irak geçici hükümetinin (25 Ekim 1920–23 Ağustos 1921) kurulması¹³⁷ ile birlikte Evkaf Muhasebeciliği kurumu en önemli idari birimlerden biri hâline geldi ve eski Vakıflar İdaresinin yerini aldı. Kurumun işleyişi konusunda herhangi bir özel düzenleme yapılmayarak,

¹²⁹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1302, s. 101.

¹³⁰ A.g.e., s. 176.

¹³¹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1310, s. 183-187.

¹³² *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1325, s. 87.

¹³³ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1309, s. 125.

¹³⁴ El-Neccar, a.g.e., s. 356.

¹³⁵ *Mecmuatü'l-Tanzimat el-Osmaniyye (el-Düstur)*, cilt 1, s. 152.

¹³⁶ Gertrude Bell, *Fusûl min Târîh el-'Irâk el-Qarîb*, çev. Cafer Hayyat, Beyrut, 1971, s. 295.

¹³⁷ El-Hasani, a.g.e., cilt 1, s. 14-19.

kurum Osmanlı Evkaf İdaresi anlayışına göre işletildi.¹³⁸ Bu dönemde bakanlık teşkilatında bakan ve müsteşarın dışındaki görevliler veya daireler şunlardı:

Özel Ofis: İdaresi bakanın sekreteri tarafından yürütülüyordu ve görevi bakanlık ofisinin işlerini organize etmektir. Sekreter, emlak müfettişleri, hukuk müşaviri, yazıcılar ve müstahdemlerden oluşuyordu.¹³⁹

Evkaf Genel Müdürlüğü: Tüm vakıfların idaresini sağlardı. Hesapların kontrolünden sorumluydu ve dinî okulları denetlerdi.¹⁴⁰ Genel müdürlük; muhasebe, emlak, tahrirat, mühendislik ve şura meclisi müfettişliği gibi şubelerden oluşuyordu.¹⁴¹

Bağlı daireler: Bu daireler eyaletlerdeki müdürlüklerle nahiyelerdeki memurluklardan oluşuyordu. Müdürlüklerin kadrosunda bir müdür, iki kâtip ve matbuat memurları bulunuyordu.¹⁴² Memuriyetler ise bir memur ve kâtipten oluşmaktaydı. Aynı şekilde birimleri idare etme, bu konudaki özel düzenlemeyi yürütecek temsilcileri saptama görevi olan üç âlimi de kapsıyordu.¹⁴³

2 Temmuz 1929'da Vakıflar Bakanlığı lağvedilerek ekonomik müdürlüğe dönüştürüldü.¹⁴⁴ Bunun sebebi, Irak'ın büyük oranda etkilendiği 1929 Krizi'ydirdi.¹⁴⁵ 1929 yılında düzenlenen 22 sayılı Evkaf Genel Müdürlüğü Kararnamesi'ne göre vakıflar müdürü, bu kurumu kanun ve düzenlemelere göre yönetecekti. Yeni teşkilat şemasına göre kurum; merkez müdürlüğü, vilayet müdürlükleri ve nahije memurluklarından oluşmaktaydı. Kararname'ye göre bu yeni durumda her müdürlük ve memurlukta, birimleri yönlendirmek ve bu birimleri yönetecek kişileri saptamak üzere bir ilim heyetinin oluşturulması da şart koşuldu.¹⁴⁶

¹³⁸ Osmanlı Vakıflar Kanunu 15 Ağustos 1913 tarihinde çıkarıldı, bkz. Cemil Musa el-Neccar, a.g.m., s. 356-357.

¹³⁹ **British Special Report by his Majesty's Government United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of League of Nation on the Progress of Iraq 1920-1931**, London, 1931, s. 203.

¹⁴⁰ M.I.Fill, no 20-A, Affairs Awgafis 1920-1921, s. 6.

¹⁴¹ A.g.b., s. 5.

¹⁴² Kraliyet Mahkemesi Dosyaları – Divan – seri numarası 25391/11, Evkaf Bakanlığı Mülkleri, 1921, s. 1-5.

¹⁴³ **Evkaf İdaresi Kanunu**, sayı 27, 1929, s. 308-309.

¹⁴⁴ Abdürrezzak el-Hasani, a.g.e., cilt: 3, s. 246.

¹⁴⁵ Kapitalist ekonomik sistemin en büyük krizlerinden biridir. Büyük durgunluk olarak da bilinmektedir. 1929 kışında –tam olarak 23/10/1929 Perşembe günü- başlayan kriz Kara Perşembe olarak da isimlendirilmektedir. New York'taki Wall Street Borsası'ndaki hisse senedi ve tahviller ciddi şekilde düştü. Avrupa ülkelerinde başlayan kriz daha sonra bütün dünyaya yayıldı. Irak ekonomisi de, İngiliz ekonomisine bağlı olduğu için bu krizden önemli oranda etkilendi. 1933 yılına kadar devam eden buhran, dünyada büyük tahribat yarattı. Bkz. Ali Halil El-Beyati, **El-Avdağ el-İktisadiyye fi el-Irak 1932-1939**, (Yüksek Lisans Tezi), 1990. Ayrıca bkz. İbtisam Kazım Vadi el-Kafâci, **Ezmetü'l-İktisadiyyetü'l-Alemiyye fi-Suhuf el-İrakiyye**, (Yüksek Lisans Tezi), 2002.

¹⁴⁶ **Evkaf İdaresi Kanunu**, sayı 27, 1929, s. 299-309.

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI SONRASI DÖNEMDE IRAK'TA SOSYAL YAPININ OLUŞUMU

2.1. ETNİK YAPI

Toplumların karakterini etkileyen üç önemli unsur bulunmaktadır. Bunlar; arazinin yapısı, bölgenin coğrafi konumu ve iklimidir. Irak'ın sosyal ve ekonomik yapısı, toplum üzerindeki etkileri bakımından bu unsurlara benzemektedir.¹⁴⁷ Irak'ın sosyal yapısı hakkında inceleme yaparken, ilk olarak toplumu oluşturan etnik ve dinî grupların kökeni üzerinde dikkatli bir araştırma yapmak gerekmektedir. Irak'ın toplumsal çeşitliliğinin tarihsel kökenleri, Mezopotamya bölgesinin tanık olduğu göç ve istilalarla ilişkilidir. Bu bölgede Türklerden önce önemli sayılan beş uygarlık (Sümer, Akad, Babil, Asur ve Arap İslam uygarlıkları) var olmuş,¹⁴⁸ bu uygarlıkların büyüklüğüyle ilişkili olarak da etnik aidiyetler çeşitlilik arz etmiştir.

Günümüzde çoğunluğu Araplardan oluşan Irak toplumu, Arap dünyasının önemli bir parçası sayılmaktadır. Irak toplumunun etnik, dinsel ve mezhepsel yapısı ile kendine has özellikleri mevcuttur. Irak toplumu aynı zamanda bedevilik ile medeniyeti bir araya getiren özelliklere sahiptir. Burada, bedevilik ile modernlik arasında köprü oluşturan kırsal kesimler önem arz etmektedir. Bu bağlamda Dr. Ali Verdi şu ifadeleri sarf etmektedir: *“Irak insanının iki farklı fikirsel tutumu vardır. O, gerektiğinde bedavidir ancak gereken durumlarda da uygardır. Irak toplumu aradan geçen zamana ve Rafideyn bölgesinin uygarlık köklerine rağmen kentte erimemiştir. Her koyun güden Bedevi olmadığı gibi, her fasih Arapça konuşan da uygar değildir.”*¹⁴⁹ Toplumun barındırdığı çeşitliliğin olumlu yönlerini ifade edenler kadar, barındırdığı olumsuzlukları dile getirenler de vardır. Bu minvalde eski Osmanlı yöneticisi, yeni Irak bürokratı Satı El-Husri, *Müzekkerati Fi'l Irak* (Irak'taki Anılarım 1921-1941) isimli eserinde, Irak sosyolojisinin en zayıf yönlerini üç başlıkta sıralamıştır. Bunlar; kentleri her yönden çevreleyen bedevi aşiretlerin çokluğu, eğitilmiş kesimlerin azlığı, bölge ve şehirleri birbirine bağlayan imkânların yetersizliğidir. Satı Bey bu tespitleri yaparken aynı zamanda, tavsiye niteliğinde şu ifadeleri de zikretmektedir: *“Dolayısıyla Irak hükümeti bu faktörlerin etkisini azaltmak için gerekli önlemleri hızlı bir şekilde hayata geçirmeli. Bunun için acilen*

¹⁴⁷ Abdülmecid Hasan Veli ve Alaeldin el-Reis, *Ahvâl'ül 'Irâk el-İctimâiyye ve el-İktisâdiyye*, Bağdat, 1946, s. 10.

¹⁴⁸ Halit el-Mueyni, *Mafatih el-Hüküm fi'l-Irak, Dâr el-Kanâdil li'l-Neşr ve'l-Tevzî*, 1. Baskı, Bağdat, 2020, s. 39.

¹⁴⁹ Ali el-Verdi, *Tabâi'âtü'l-Müctema'a'l-'Irâkî*, Bağdat, 1965, s. 11.

farklı alanlarda yapısal reformalar gerçekleştirmelidir. Bu adımlar ise öngörü ve ustalıklı hazırlanan planlar doğrultusunda atılmalıdır."¹⁵⁰

Abdurrahman El-Bezzaz ise, Irak'ın İngiliz işgali öncesindeki sosyolojik yapısını altı grup hâlinde tasnif etmektedir:¹⁵¹

- 1- İlk grup, gericilik boyutuna varacak kadar aşırı muhafazakâr olan küçük bir gruptur. Bunlar, halifenin temsil ettiği İslam birliğine inanmaktadır. Genel olarak halife yanlısı olan bu grup Kürtler, Sünni Arap din adamları, bazı sufi kesimler ile orta sınıf vatandaşlardan müteşekkildir.
- 2- İkinci grup muhafazakârlığa daha yakın ancak dinî eğilimi daha zayıf olan gruptur. Bunlar Türkler ve Çerkeslerden oluşmaktadır. Bu grup içinde yer alanlar İttihat ve Terakki savunucusudur. Bunlar arasında bazı memur, subay ve emekli Araplar bulunabilmektedir.
- 3- Üçüncü gruptakiler Arap milliyetçiliği düşüncesine sahiptir. Anayasal reformların yanlısı olan bu kesim daha önce Midhat Paşa'nın çağrılarına katılmış ve ademimerkeziyetçiliği savunmuştur. İtilaf partilerini savunan bu kesim Arap edebiyatına ilgi duyan şair, edebiyatçı ve düşünürlerden oluşmaktadır.
- 4- Dördüncü grup şehirlerde ve kasabalarda yaşayan çoğunluktan oluşmaktadır. Hastalık, cehalet, fakirlik ve kötü ekonomik koşullardan en fazla pay bu gruptakilere düşmektedir. Siyasi olarak belli bir düşünce biçimleri olmamakla birlikte, iktidarın ağırlığının farkındadırlar.
- 5- Beşinci grup aşiretlerden oluşmaktadır ve bunlar genel olarak Osmanlı yönetiminden zaman zaman hoşnut olmuyorlardı. Esasen bu kesimler herhangi bir şekilde kısıtlanmaya tahammül edemediği ve bedevi yaşam tarzıyla uyuşmadığı için bütün yönetimlerden nefret ederler.
- 6- Bu grup; Bağdat, Basra, Amara, Musul ve Kerkük gibi şehirlerde yaşayan dinî topluluklardan müteşekkildir. Bu dinî toplulukların sayıca en fazla ve ekonomik olarak en güçlü olanları Yahudiler, Hristiyanlar, Ezidîler ve Sâbiîlerdir. Bu grupta yer alan kesimler yeni bir fatih/mesih beklemekle birlikte, Irak toplumu arasında değişime en çok rağbet edenlerdir. Türklerle ne kan ne de inanç bağları mevcuttur.

Irak toplumunun dinî, etnik ve kültürel açıdan çeşitlilik arz etmesinin temeli yüzyıllara dayanan bir olgudur. Bu durum, daha önce de zikredildiği üzere Irak coğrafyasının özel koşullarından kaynaklanmaktadır. Sosyal tabanların geçmişten günümüze bu şekilde çeşitliliğe

¹⁵⁰ Satı el-Husri, *Muzekkerâtı fî'l-'Irâk 1921-1941*, cilt 1, Beyrut, 1967, s. 32.

¹⁵¹ Abdurrahman el-Bezzaz, *'Irâk min el-İhtilâl Hattâ el-İstiklâl*, Kahire, 1978, s. 37-40.

bürünmesi, modern devletin kuruluşunda ülkeye ulusal bir karakterin hâkim olmasını da engellemiştir. Bu coğrafya içinde İranlılar Necef ve Kerbela etrafında kutsal sayılan bölgelere, Hintliler ve köleler Basra'ya, gümüş kuyumcuları Sâbiîler Güney Irak'a, Kürt ve Türk aileler uzun zaman önce Musul'a yerleştiler. El sanatları ile uğraşan Yahudiler Bağdat'ta, farklı gruplardan oluşan Hristiyanlar ise Musul'da halkın önemli bir kısmını oluşturdular. Ayrıca şehrin kuzeyinde yüksek olmayan dağlardaki köylerde de yaygın halde yaşadılar. Ezidîler, Sincar Dağları ve Musul'un kuzeydoğusunda yer alan dağlık kesimlere yerleştiler. Büyük göçlerle gelen grupların dışındaki Türkmenler ise genelde Telafer–Musul hattı boyunca ve Dali Abbas'tan el-Zab el-Kebir'e kadar olan bölgede varlık gösterdiler. Türkmenlerin önemli bir bölümü de Kerkük'te yaşamıştır.

Irak toplum yapısı temel olarak Araplar, Kürtler, Türkler, Şebekler, Hristiyan ve Müslüman Asuriler, Sâbiîler, Ezidîler, Yahudiler, Kakailer ve daha küçük başka gruplardan oluşmaktadır.¹⁵² Irak toprakları, yaylalardan dağlara, çöllere bataklıklara kadar her türlü araziye sahiptir. Tarımsal bolluk ve sahip olduğu bereketli yapısı nedeniyle komşularının istilalarına maruz kalmıştır. Irak coğrafyası geçmişte tecrübe ettiği savaşları günümüzde dahi yaşamaya devam etmektedir.

Irak toplumunda yaygın sorun, geniş biçimde ortak geleneklerin oluşmaması ve Irak kimliği etrafında birleşilememesidir. Bu, ilişkilerin çoğunda görülmektedir. Bunlar zihinsel ve maddi çevrenin çeşitliliğinin yarattığı farklılıklardır. Beraberinde bu tür farklılıklar, şehir ile kabilecilik arasında sabittir, yine iki temel topluluk olan dinî ve sivil toplum arasında da mevcuttur. Bu nedenle aralarındaki uyumsuzluk şiddete dönüşebilir. Zira aralarındaki sosyal etkileşim her zaman için zayıftır.¹⁵³ Bölge üzerindeki hâkimiyet çekişmelerinin Irak toplumu üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Bu çekişmeler Irak toplumunun mevcut özelliklerinin oluşmasında etkili oldu ve sosyal hayatta farklılaşmayı beraberinde getirdi. Bu bağlamda Dr. Ali Verdi, durumu şu şekilde açıklamaktadır: *“Irak toplumunu kafası karışık bir toplum olarak nitelendirebiliriz. Irak toplumunun önünde zıt yönlü iki yol açıldı. Ve aynı anda bu iki yönde yürümeye mecbur edildi. Bazen bu yolların birinde yürürken daha sonra geri dönüp diğer yönde yürümeye başlıyor.”*¹⁵⁴

Irak toplumu bağlılık-aidiyet farklılığıyla öne çıkmaktadır. Politikacılar ve aydınlar, Irak'ın ilerlemesini engelleyen bütün çelişki ve sorunları aşmak için bu bağlılık-aidiyet

¹⁵² Stephan Hemsley Longrigg, *‘İrâk el-Hadîs min sene 1900 ilâ 1950*, çev. Selim Taha el-Tikriti, Beyrut, 2019, s. 20-21.

¹⁵³ Stephan Hemsley Longrigg, a.g.e., s. 22.

¹⁵⁴ A.g.e., s. 12.

durumunu ulusal anlamda bir bağıllık-aidiyet fikrine dönüştürmeye çalışmaktadır. Bu, Irak toplumunu hâlihazırdaki sosyal ve ekonomik durumdan daha iyi bir noktaya taşıyacaktır. Irak toplumundaki çekişmelerin temelinde de farklılık yatmaktadır. Ancak bu birlikteliği gerçekleştirebilmek günümüzde dahi zor görünmektedir. Irak'ın toplumsal yapısı hakkında Kral 1. Faysal da aynı sorunlara işaret etmektedir:

Irak, toplumsal hayatın en önemli unsurları olan, fikri, dinî ve millî birlikten yoksun olan ülkelerden biridir. Bu, gücü dağılmış ve kendi aralarında bölünmüş olan durum karşısında ülkenin yöneticilerinin iyi eğitilmiş ve bilge olmaları gerekmektedir. Ayrıca maddi ve manevi olarak güçlü, kişisel, mezhepsel çıkarları gözetmeyen ve güç, adalet ve denge siyasetini beraber yürüten kişiler olması gerekir. Bunun yanı sıra halkın gelenek ve göreneklerine saygılı olmaları, gerici fikirlerden etkilenmemeleri veya tepki yaratacak radikal düşüncelerden kaçınmaları gerekmektedir.¹⁵⁵

Irak toplumunun ulusal bir fikir ve ülküde birleşememesinin nedeni coğrafi ve tarihî koşullara bağlı olarak kabilevi aidiyetlerin güçlü olmasıdır. Buradan hareketle, 1921 yılında kurulan Irak Devleti; toplumsal katmanları, sosyal koşulları ve yaşam tarzlarına bakılarak dört gruba ayrılabilir:¹⁵⁶

- Göçebe kabileler,
- Köylerdeki ve kırsal bölgelerdeki aşiret mensupları,
- Köylerde ve kırsal kesimlerde yaşayan ancak aşiret mensubu olmayanlar,
- Kentlerde yaşayanlar.¹⁵⁷

Göçebe olarak yaşayan aşiretlerin nüfusu 1930'da 234 bini aşmıştır. Aynı tarihte köylerde ve kırsalda yaşayan aşiretlerin nüfusu ise 1 milyon 351 bin dolaylarındaydı. Daimî olarak köylerde ve kırsalda yaşayan ancak aşiret mensubu olmayanların nüfusu 895 bin civarındayken, üç büyük kentte yaşayan şehirlilerin nüfusu ise 344 bin dolaylarındaydı. Bu dört gruptan birincisinin genel nüfusa oranı %8, ikincisinin %48, üçüncüsünün %32 ve dördüncüsünün %12'dir.¹⁵⁸

2.1.1. Araplar

Araplar köken itibarıyla Sami ırkına mensup olup, aslen Arap Yarımadası'nda yaşamaktaydılar. Arap Yarımadası'ndan çevreye doğru yaşanan göçler esnasında, Akadlar takriben MÖ 3500'lerde, Amoriler MÖ 2200'lerde ve Aramiler ise MÖ 1500'lerde Irak'a

¹⁵⁵ Abdülkerim el-Azeri, **Müşkilâtü el-Hüküm fi el-'Irâk**, Londra, 1991, s. 2.

¹⁵⁶ Irak nüfusu: Irak nüfusunun 1930 yılında 4 milyon civarında olduğunu varsaymaktayız. Daha fazla bilgi için Sir Ernest Davson'ın araziler ve bununla ilgili konuların nasıl ele alınacağıyla ilgili araştırma kitabındaki istatistiklere bkz. Sir Ernest Davson, **Bahs fi Keyfiyyet el-Tasarruf bi'l-Arâzî**, çev. Hüküm el-Irak, Bağdat, 1932, s. 9.

¹⁵⁷ Said Hamada, **Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-'Irâk**, Bayrut, 1938, s. 16-17.

¹⁵⁸ A.g.e., s. 22.

yöneltiler. Yedinci asırda ise Müslüman Araplardan oluşan yeni bir göç dalgası yine bu bölgeye doğru ilerledi.¹⁵⁹

Arap ismi, Arap Yarımadası'nda yaşayanlara veriliyordu. Arap ismi tarihte ilk defa III. Şalmanezer dönemine ait yazıtlarda (MÖ 854) geçmektedir. Daha sonra Asur ve Babil yazıtları ile Tevrat'ta geçmiştir. Yine Eshilos gibi Yunan kaynaklarında da Arap isimlendirmesi kullanılmıştır. Bu isim Sami dillerinde kuraklık anlamına da gelmektedir.¹⁶⁰

Bazı dil bilimcilere göre ise Arap ismi tamamen coğrafi bir ifadedir ve daha önce aynı kökene sahip belli bir topluluk için kullanılmamıştır. Bunlara göre terim, coğrafi bir yönü ifade etmektedir. Eski Iraklılar bu kelimeyi belli bir yönü tarif etmek için kullanmıştır. İlk Sami dilinde "Batı" anlamına gelmektedir. Ardından Arap ismi Fırat Vadisi'nin batısındaki savaşçı bedeviler için kullanılmıştır. Daha sonra bu kullanım yaygınlaşarak, bütün Arap Yarımadası ve oradan göçen topluluklar için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶¹

Arap isminin MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığını savunan araştırmacılar da vardır. Bunlara göre Arap ismi, İslam'dan önce yaygın olarak kullanılmaya başlanmış ve Müslümanlar başka bölgeleri fethettiklerinde fetihleri yapan kesimler Araplar olarak bilinmiştir. Bu isimlendirmede, fatihleri söz konusu bölgelerin asıl sakinlerinden ayırt etme gayesi de vardır. Buradaki Arap kelimesi ise çöl anlamındadır.¹⁶² Arap kelimesi burada cezbetmek-çekmek, kuraklık, Batı veya Sahra anlamlarına geliyorsa dahi, coğrafya olarak Fırat'ın batısındaki kurak ve çöllük bölgeyi işaret etmektedir.

Arap kabileleri kökenlerine göre ikiye ayrılmaktadır. Bunlar, ana vatanı Arap Yarımadası'nın güneyindeki Yemen olan Kahtaniyye Arapları ile ana vatanı Orta ve Kuzey Arabistan olan Adnaniyye Araplarıdır.¹⁶³

Arap dili Sami dillerinden biridir.¹⁶⁴ Dr. Salih el-Ali, Arapçanın Sami dilleri arasında aslına en yakın dil olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁵ Irak Arapları günümüzde genel olarak İslam dinine bağlı olmakla birlikte, On İki İmam anlayışını benimsemiş olan Şiiler, Hanefiler ve Şafiiler şeklinde üçe ayrılmaktadır. Bunun yanında az oranda Hristiyanlık, Sâbiilik ve

¹⁵⁹ Salih Ahmed el-Ali, **Muhâdarât fî Târîhü'l-'Arab**, cilt 1, 1981, s. 11-12.

¹⁶⁰ A.g.e., s. 15.

¹⁶¹ Abdülnafee Mahmud, Zâhiratü Ademü'l-İstikrâr es-Siyâsî fi'l-'Irâk, **Kahire Üniversitesi İktisadi ve Siyasi Bilimler Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 1973, s. 75.

¹⁶² Muhammed Kâmil Leyla, **El-Müctema 'ü'l-'Arabî ve'l-Kavmiyye**, Kahire, 1966, s. 31.

¹⁶³ A.g.e., s. 132; Ahmed Susa, a.g.e., s. 117; Cevad Ali, **El-Mafsal fî Târîhü'l-'Arab Kable'l-İslâm**, cilt 1, Beyrut, 1968, s. 294.

¹⁶⁴ Sami ismi Hz. Nuh'un oğlu Sam'dan gelir. Aryan ve Turan dillerinden ayrıdır. Sami dilleri dört gruba ayrılır. Doğu dil grubuna Akad, Babil ve Asuri dilleri girerken Kuzey grubuna Amuriye ve Aramice girer. Batı grubunda ise Kenan dili, Fenike, Moab ve İbranice vardır. Güney grubunda Arapça, Minaean dili, Sabi dili, Etiyopya ve Amharca dilleri vardır. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Susa, a.g.e., s. 127.

¹⁶⁵ Salih Ahmed el-Ali, a.g.e., s. 11.

Yahudilik inançlarına mensup olanlar da vardır. Araplar, Irak'ın birçok bölgesine dağılmışlardır ve çoğunluğu teşkil etmektedirler.

2.1.2. Kürtler

Kürtlerin kökenleriyle ilgili farklı görüşler vardır. Öne çıkan görüşlerden birine göre Kürt kelimesi Sümerceden gelmekte olup dağlı anlamındadır.¹⁶⁶ Ünlü Rus tarihçi Mar, Kürtlerin Küçük Asya dağlarının esas sakinleri olduklarını belirtir. Ayrıca Kürtlerin kökenini, eski yazıtlarda geçen Kurfukh adlı bir kavme bağlayanlar vardır.¹⁶⁷

Selim Matar'ın *Jadal al-Huviyat* (Kimlik Tartışması) adlı kitabında şu ifadeler yer almaktadır: “*Kürt halklarının ana vatanları, İran ve Irak'ı ayıran, Toros Dağları ile Kafkasya'ya uzanan Zagros Sıradağlarıdır... Kürt halkı gerçekte dağlık bölgelerde yaşayan bir halktır. Bu durum onları Sümer dilinde dağların sakinleri anlamına gelen Kurdo adı etrafında birleştiren bir sırdır.*”¹⁶⁸ Jonathan Randal ise, birçok halkın Kürdistan'a göç ettiğine veya buradan geçtiğine dair birçok somut delilin olduğunu, bundan hareketle de Kürt halkının bir kısmının Avrupa'dan buraya yıllar içinde göç eden topluluklara dayandığını iddia eder.¹⁶⁹

Kürdistan bölgesine yönelik birbiri ardına göçler ve çeşitli istilalar süreci tarihsel bir gerçektir.¹⁷⁰ Bölgede pek çok etnisiteye mensup insanlar yaşamış veya buradan geçmiştir. Bu yüzden bazı Kürt aşiretlerinin Arap asıllı olduklarını düşündükleri bilinmektedir. Irak Kürtleri Caf, Baban, Talabani ve Hafiyd el-Berzenci gibi büyük aşiret tabanlarına yaslanmakta olup, bazı aşiret liderleri soylarının Hz. Muhammed veya sahabesine dayandığı gerekçesiyle övünmektedir.¹⁷¹ Ancak bu argümanın aksini iddia edenler de bulunmaktadır. Örneğin tanınmış tarihçi William Linn Westermann, 1946 yılında yayınlanan bir araştırmasında, Kürt ırkının saflığını ve kültürünün temel özelliklerini koruduğunu düşünmekteydi.¹⁷²

Kürtçe, birçok lehçeye sahiptir. Ancak bazı görüşlere göre bu lehçeler artık müstakil birer dile dönüşmüştür.¹⁷³ Kürtler genel olarak Şafii mezhebini ve Kadiri tarikatını

¹⁶⁶ Selim Matar-Jadal el-Huviyat, **Sırâ' el-İntimâ'ât fi'l-'Irâk ve Şarkü'l-Evsat**, Beyrut, 2003, s. 56.

¹⁶⁷ Aktaran: Aziz el-Hac, **El-Kadiyye el-Kurdiyye fi'l-Eşrîniyyât**, Beyrut, 1984, s. 224.

¹⁶⁸ Selim Matar, a.g.e., s. 54; ayrıca bkz. Selim Matar, **El-Zet el-Cerîha, İşkâlât el-Huviyye fi'l-'Irâk ve 'Âlem el-'Arabî Şarkü'l-Mutavassıt**, 2. Baskı, Beyrut, 2000, s. 392-393.

¹⁶⁹ Jonathan Randal, **Kürdistan Ümmeh fi Şakak**, çev. Fadi Hammud, Beyrut, 1997, s. 34.

¹⁷⁰ Kafkas halklarının göçü (MÖ 2500-500), Medler (MÖ 1600), yönetimlerine Büyük İskender tarafından son verilen Ahameniş Persleri (MÖ 323), daha sonra Rome-Pers çekişmesi ve Müslüman fetihlerinin başlaması (689 yılından itibaren). Kürdistan tarihi: <http://www.zagros.org/> (E.T: 10.06.2022).

¹⁷¹ Aziz el-Hac, a.g.e., s. 84.

¹⁷² Aktaran: Jonathan Randal, a.g.e., s. 34.

¹⁷³ Kürtçe konusunda uzman Fransız araştırmacı Phillippe Bolanger, Kürtçeye ilgili dil çeşitliliğinin sorun olmadığını ve sorunun bu durumun Kürtlerin kendileri tarafından bile kabul edilmemesi olduğunu belirtir: P. Bolanger, **La Destin des Kurds**, Paris, 1998, s. 241; ayrıca bkz. Nizar Ağrı, “Tek Bir Kürtçe mi Yoksa Birçok Dil mi?”, **Mecelletü'l-Mîzô Butmâyâ**, sayı 1, Temmuz 2004, s. 62-65.

benimsemiştir. Feyli Kürtleri de Caferi mezhebindedir. Her ne kadar kültürel ve dile yönelik bağlılıkları ortak olsa da üç ayrı grupta incelenmektedirler. Bunlar; Büyük Zap ve Van sınırı arasındaki bölgede yaşayan Bahdnaniler, Küçük ve Büyük Zap arasında yaşayan Soraniler, Küçük Zap ve Diyala ile Sirvan arasındaki bölgede yaşayan Babanilerdir. Birinci grup Kurmanci lehçesiyle, Fars diyarındaki Kürtlerle aynı dili konuşanlardan ayrılmaktadır.¹⁷⁴ Ancak Feyli Kürtleri mezhepsel olarak Şii olmakla beraber (Kürtlerin çoğunluğu Sünni mezhebindedir), Osmanlı İmparatorluğu zamanından beri Irak topraklarında yaşamaktadırlar. Bunlar, İran-Irak sınırı boyunca uzanan Zağros dağlık bölgesinde ve Bağdat'ın bazı bölgelerinde yaşamaktadır.¹⁷⁵

Feyli Kürtleri arasında çok fazla tüccar ve iş adamı vardır. Sosyal ve siyasi hayatta oldukça faal olan bu grup, geçen yüzyılın 60'larında Irak'ta bir ticaret odasının kurulmasına öncülük etmişlerdir. Baas döneminde Feyli Kürtlerinden çok fazla kişi baskı göyerek Irak vatandaşlığından çıkarılmış ve İran'a sürülmüştür. Bunun gerekçesi de Şii mezhebinin onları İranlı kimliğine yakınlaştırması olarak gösterilmiştir. BM Mülteci Yüksek Komiserliği verilerine göre 2003 yılında İran'da 200 bin dolayında Iraklı mülteci bulunmaktaydı. Bunların 1.300'ü Azna bölgesinde yaşamakta ve yüzde 65'i Feyli Kürtlerinden oluşmaktaydı. Çoğunluğu 20 yaş altında olan bu kişiler, buradaki kamplarda doğup ana vatanlarını bilmemektedirler.¹⁷⁶

Farklı lehçeleri olan Kürtçe, Irak'ta şu kollara ayrılmaktadır:¹⁷⁷

- Soranice; Süleymaniye, Erbil ve Kerkük'te,
- Bahdnanice; Duhok'ta,
- Feyli (Lori veya Malki); Mendeli ve el-Kut arasında yaygındır.

Kürtler, Kürtçeyi her alanda kullanmakla birlikte yazı dilinde Arap alfabesini benimsenmiştir. Arapça, Kürtlerin ikinci dili sayılmaktadır.¹⁷⁸

Irak'taki Kürtlerin çoğunluğu Sünni mezhebine mensuptur. Ancak Feyli Kürtleri On İki İmam çizgisindeki Şiilerdir. Sufi çizgideki Kadiri tarikatı, Sorani Kürtler arasında oldukça

¹⁷⁴ Longrigg, *Târîh el-'Irâk el-Hâdis 1900-1950*, s. 23.

¹⁷⁵ <https://www.globalsecurity.org/> (E.T: 06.07.2022).

¹⁷⁶ <http://www.unhce.org> (E.T: 06.07.2022).

¹⁷⁷ Selim Matar, a.g.e., s. 53.

¹⁷⁸ Burada din faktörü önemli bir role sahip olabilir. Zira Kürtler genel olarak Müslüman'dır ve Kur'an da Arapçadır. Bunun dışında 1991 yılında Irak Kürt bölgesi, Bağdat'taki merkezî hükümetten idari anlamda özerkliğe kavuştu. İktidarın popüler politikaları, Kürtlerin bu konudaki yarasını daha da derinleştirdi ve Arap diline önem vermeyen yeni bir kuşağın yetişmesini beraberinde getirdi.

yaygındır. Bahdnani Kürtleri arasında ise Nakşibendilik yaygın olup, öncüleri Barzanilerdir.¹⁷⁹ Bu gruplara ilaveten bir de kendilerine özgü bir halk olarak bilinen Ezidî Kürtleri vardır.¹⁸⁰

2.1.3. Türkmenler

Irak'ta nüfus bakımından üçüncü büyük etnik grup olan Türkmenler, Irak'a İslam fetihlerinin ardından gelmeye başladılar ve burada İslam'ın korunmasında oldukça önemli bir rol oynadılar. Türkmenlerin Türklerin bir kolu olduğu konusunda geniş bir ittifak bulunmaktadır. *Çin Tong Tin* ansiklopedisinde Türkmen ismi, 8. yüzyılda "To Ko Mink" diye geçmiştir. Ancak Fars tarihçiler bu ismi 11. yüzyıldan itibaren "Türkemenen" şeklinde kullanmışlardır.¹⁸¹ Bazı tarihçiler Türkmen isminin "Türk" ve "menend" (Farsça) şeklinde iki kelimedenden oluştuğunu ve "Türk'e benzeyen" anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu görüşü destekleyenlere göre Türkmenler, İslam'ı kabul eden Türklerdir.¹⁸²

Siyaset Ansiklopedisi'ne göre ise, "Aşyalı bir Türk topluluğu olan Türkmenlerin aslı Oğuz (Uz) kabilelerine dayanmaktadır."¹⁸³ Türkler, ana vatanları olan bugünkü Moğolistan ve Türkistan'dan kabileler hâlinde doğuya doğru göç ettikten sonra ilk olarak Maveraünnehir bölgesine yerleşmişlerdir. Buraya gelen grupların bir kısmı daha sonra Horasan ve Merv şehrine giderken, bir kısmı da Anadolu ve Irak'a göç etmiştir.¹⁸⁴

Selim Matar, Türkmenlerin Mezopotamya'nın kuzeyindeki varlıklarının milattan önceye kadar dayandığını, bunun da bazı Türkmen Yakut kabilelerinin Fırat ve Dicle arasına doğru göç ederek yerleşmesiyle başladığını belirtmektedir.¹⁸⁵ Matar bu anlatımla bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgeyi kastederek, sayılarının azlığına dikkat çekmektedir. Zira Türkmenlerin bugün Irak içlerine gelişleriyle ilgili olarak Emeviler dönemini işaret etmektedir. Emevilerin Horasan valisi olan Ubeydullah bin Ziyad, 675 yılında Mâverâünnehir'e düzenlediği seferde galip geldikten sonra, yanında iki bin Türkmen okçuyla birlikte dönmüştü.¹⁸⁶ Gelen bu Türkmenler Basra'da es-Sikketü'l-Buhâriyye'ye yerleştirildi. Kimi araştırmacılara göre ise, gelen bu Türkmenlerin sayısı dört bindir.¹⁸⁷

¹⁷⁹ Selim Matar, a.g.e., s. 54.

¹⁸⁰ Aziz el Hac, a.g.e., s. 231.

¹⁸¹ Aziz Kadir el Sabci, *Târîh el-Siyâsî li-Türkmânî'l-'Irâk*, Beyrut, 1999, s. 26-27.

¹⁸² Hasan Orman, *Irak Türkmenleri ve İnsan Hakları*, Ankara, 2002, s. 14.

¹⁸³ Abdurrahman Kayalı vd., *Müvessa'at es-Siyasiyye*, s. 708; Selim Matar, Türkmenlerin kökenin Orta Asya'ya kadar uzandığını ve Türkistan diliyle konuşan gruplardan oluştuklarını ifade etmektedir. Bkz. Selim Matar, *Jedâl el-Huviyât*, a.g.e., s. 131.

¹⁸⁴ Selim Matar, a.g.e., s. 436.

¹⁸⁵ A.g.e., s. 355.

¹⁸⁶ A.g.e., 437; Selim Matar, *Jedâl el-Huviyât*, s. 136; Selim Matar'ın kullandığı kaynak: Taberi, *Târîh el-Umam ve'l-Mulûk*, s. 221.

¹⁸⁷ Kemal Mazhar Ahmed, "Kerkük ve Tevabi'a Hüküm el-Tarih ve'l-Damir", *Dirâsât Sekâfiyye Kadiyatü'l-Kurdiyye fi'l-'Irâk*, cilt 1, Süleymaniye, s. 82.

Oğuz dil grubundan olan¹⁸⁸ Türkçe, Orta Asya’da doğmuş, batıya göç eden kitlelerle Anadolu ve Mezopotamya’ya kadar taşınmıştır. Türkçe başlangıçta diğer tüm diller gibi sade olmakla birlikte, Türk halkının bütün ihtiyaçlarını karşılıyordu. İslamiyet öncesinde Türkçe, ana hatlarıyla Göktürk ve Uygur lehçelerine ayrılmaktaydı. Ancak Türklerin İslamiyet’e girmesiyle beraber Göktürk lehçesine Batı lehçesi, Uygur lehçesine ise Doğu lehçesi denmeye başlandı.¹⁸⁹ Irak bölgesindeki Türkmenler Uygur lehçesiyle konuşmaktadır. Uygur lehçesi İran, Küçük Asya ve Irak’a Selçuklu Türkleri vasıtasıyla geldi. Türkçe ve özellikle Uygur lehçesi Arapça ve Farsçadan oldukça etkilendi. Selçuklu sonrasında Osmanlı İmparatorluğu’nun genişlemesiyle birlikte bu lehçe Osmanlı ve Azeri lehçesi olarak ikiye ayrıldı. Irak Türkmenlerinin kullandığı ağız da bu ikisi arasında olmakla beraber, Azeri lehçesine daha yakındır.¹⁹⁰ Aralarındaki en önemli fark ise, Türkiye’de Latin alfabesi kullanılırken, Irak Türkmenlerince Arap alfabesinin kullanılmasıdır.¹⁹¹

Irak Türkmenleri Kerkük, Erbil, Musul, Telafer, Diyala, Hanikin, Menduli, Şhriban, Tikrit ve Bağdat şehirleriyle bu şehirlerin etrafında yaşamaktadırlar. Türkmenler, neredeyse eşit bir şekilde Şii ve Sünni olarak ikiye ayrılmaktadır.¹⁹² Türkmenler, Kerkük şehir (kaza) merkezi ağırlıklı olmak üzere Altunköprü, Tuzhurmartu, Tazehurmatu, Dakuk (Tavuk), Erbil ve Kifri gibi büyük tarihî yerleşimlerde de yaşamaktadırlar. Nitekim Kerkük’te olduğu gibi, Türk varlığı ve Türkmen kültürü bu yerleşimlerde de köklüdür.¹⁹³

I. Dünya Savaşı sonunda, İngilizlerin Irak’ı işgaliyle Türkmenler buhranlı bir döneme girmiştir. İngilizlere karşı mücadele eden Türkmenler, aynı zamanda Irak’ta bir Türk yönetiminin kurulmasını istemişlerdir. Acemi Sadun Paşa gibi liderler bu konuda Mustafa Kemal ile gizli görüşmeler yapmışlardır. 1930 yılında İngilizler, Irak’a bağımsızlık vermiştir. Ancak, Irak’taki Türklerin bir siyasi birlik kurmaları ve Türklük bilincini güçlendirecek faaliyetlerde bulunmaları hem Irak hükümeti hem de İngilizler tarafından engellenmiş, onlara Iraklılık bilinci aşılarmaya çalışılmıştır.¹⁹⁴ Bu tarihten sonra Irak’taki Türkmenler, Türk olmaları nedeniyle çeşitli siyasi otoriteler tarafından baskı ve zulme maruz kalmışlardır. 1947

¹⁸⁸ Geof Simons, ‘**Irâk el-Mustaqbal-Siyâset el-Amerikiyye fi İ’âdat Teşkil el-Şarku’l-Evsat**, çev. Said el-Azm, Beyrut, 2004, s. 64.

¹⁸⁹ İbrahim el-Dakuki, “Tarih el-Türkmen” **Mecelletü’l-İhâ**, sayı 8-9-10, 23.01.1986, Bağdat, s. 55-56.

¹⁹⁰ Sait el-Latif Benderoğlu, **El-Turkman diye ‘Irâk Savra, Dâr el-Hurriyye li’l-Tibâa**, Bağdat, 1973, s. 31-32.

¹⁹¹ Selim Matar, **Jedâl el-Huviyât**, s. 155.

¹⁹² Aziz el-Hac, a.g.e., s. 82.

¹⁹³ Davut Hut, “Türk Dünyasının Irak’taki Kadim Şehri Kerkük ve Türkmenleri” içinde **Türk Tarihinin Kadim Şehirleri**, ed. Okan Yeşilot-Bihter Gürışık Köksal, Selenge, İstanbul, 2022, s. 379.

¹⁹⁴ Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı**, İstanbul Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 2016, s. 185-196.

yılında yapılan bir sayıma göre Türkmenlerin nüfusu 92 bindir. Bu da o dönemdeki Irak nüfusunun %2'sini oluşturmaktadır.¹⁹⁵

2.1.4. Diğer Etnik Gruplar

a) Şebekler

Şebeklerin köken itibarıyla Kürtlerden, Türkmenlerden ve Güney İran bölgesinden geldiklerine dair farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁹⁶ Şebeklerin Türkmen olduğunu belirten kaynaklar, onların Tuğrul Bey (Selçuklu) zamanında, hicri 447 yılında Irak'a geldikleri yahut Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiretlerine mensup oldukları yönünde iki ihtimal belirtmektedir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiretlerine mensup olduklarını belirtenler ise, IV. Murad tarafından Kuzey Irak'a yerleştirildiklerini, Safeviler zamanında da bugün yaşadıkları Kuzey Irak'a geldiklerini ifade etmektedir.¹⁹⁷

Şebeklerin Türk olduklarına dair belirtilen en önemli argümanlardan biri, yaşadıkları yerlerin isimlerinin büyük çoğunlukla Türkçe olmasıdır. Deraviş, Kara Tepe, Bacırboğa, Bazuviye, Toprak, Minare Şebek, Tirara, Ali Raş, Harabe Sultan ve Şeyh bu yer isimlerine örnek olarak verilebilir.¹⁹⁸

Şebeklerin kendilerine has dinî kitabı olan Menakib veya el-Buyruk, Türk dilinde ve bugün Şebeklerin kullandığı dile yakın bir dille (Azeri Türkçesi) yazılmıştır. Musul'da Şebeklerin ilk varlığına dair tapu defterindeki kayıt 1575 yılına aittir. Bu tarihten itibaren Şii bir topluluk olarak bilinmişlerdir. Musul kenti etrafındaki köylerde yaşayan bu topluluğun ayrı bir etnik grup olmak istemediği için kendilerine has özelliklerini korumaları gerekmektedir. Bunun bir gereği olarak da hem parlamentoda hem de Ninova meclisinde temsil edilmektedirler.¹⁹⁹

Şebekler genel olarak Ninova (Musul'un etrafı) düzlüklerinde yaşamaktadır. 1502 yılından itibaren Dicle Nehri ile Habur arasındaki bölgede yaşamakta olan grupların yanı sıra, küçük bir grup da Musul şehrinde yaşamaktadır. Kültürel olarak Kürt, Arap ve Türkmenlerden farklılardır; kendilerine has gelenekleri ve görenekleri vardır. Dilleri ise Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçenin bir karışımından oluşmaktadır. Şebeklerin yüzde 70'i Şii, geri kalanı da Sünni'dir. 1952'den bu yana resmî olarak farklı bir etnik topluluk sayılmaktadırlar.²⁰⁰

¹⁹⁵ Hanna Batatu, a.g.e., s. 60.

¹⁹⁶ Şaker Hasyak, **El-'Irâk el-Şimâli Dirâsât li-Navâhî el-Tabî'iyye ve'l-Beşariyye**, Bağdat, 1973, s. 216.

¹⁹⁷ Ahmed Hamed el-Sarraf, **Mecelletü'l-İhâ**, sayı 1-2, Haziran 1985, s. 35.

¹⁹⁸ Saleh Şebib **El-Şebek fi el-'Irâk**, Bağdat, 2016, s.133

¹⁹⁹ A.g.e., s. 134.

²⁰⁰ Nilüfer Bayatlı, "Kuzey Irak'ta Kendi Kaderine Terkedilmiş, Yanlış Tanıtılan bir Türk Aşireti 'Şebekler'", **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, 1997.

Ağustos 2006'da BM Irak yardım heyeti, Şebeklerin sistematik şiddet ve ayrımcılığa maruz kaldıklarını belirtmiş ancak faillerin kim oldukları konusunda bir açıklama yapmamıştır. Ancak faillerin, Mayıs 2006'da azınlık topluluklarına yönelik silahlı şiddet eylemlerini gerçekleştiren radikal gruplar oldukları tahmin edilmektedir. Bu saldırılar neticesinde Şebekler Musul şehrinde Ninova düzlüklerine doğru toplu hâlde göç etmeye başlamıştır. İlgili BM raporunda, Haziran 2006'dan sonra yüzden fazla Şebek vatandaşın öldürüldüğü ve binden fazla ailenin de Musul dışındaki köylere göç ettiği belirtilmiştir. Bu etnik gruba mensup bazı kişiler, Ninova düzlüklerinde Kürt gruplar tarafından etnik kimlikleri ve aidiyetleri sebebiyle taciz edildiklerini ifade etmişlerdir.²⁰¹

Kendisi de bir Şebek olan Dr. Hanin Kadu, içinde buldukları durumu şu şekilde ifade etmektedir: *“Biz Şebekler 2003 yılından bu yana kendi vatanımızda yabancı olduğumuzu hissediyoruz. Birçokları bize sanki yaşamayı hak etmiyormuşuz gibi bakıyor ve Şebekler her gün öldürülüyor. Ancak medya bölgedeki insan hakları ihlallerini gündeme taşımazken Şebekler, Ninova vilayetinde etnik temizliğe maruz kalıyor.”*²⁰² Şebek topluluğunun başkanı olan Dr. Kadu aynı zamanda Irak etnik gruplar meclisinin başkanı ve Irak parlamentosunda milletvekilidir. Dr. Kadu, yaşanan bu durumu Kürtlerin siyasi çıkarlarına bağlamaktadır:

*Irak'ın 2003 yılında rejiminin değişmesinden beri Kürt milis gruplar Şebeklerin yaşadığı bölgelerde hâkimiyet kurmuş ve burada yaşayan vatandaşları Şebek Kürtleri isimlendirmesiyle Kürtleştirmeye çalışmıştır. Buradaki temel gaye ise Musul'un batı şeridini Kürt bölgesine bağlama hedefidir. Kürtler, önde gelen bazı Şebek ve Asurileri tutuklamış, milis güçleri birçok beldede devriye gezip halkı terörize etmeye çalışmış ve buralarda Kürt bayrağı asmıştır. Başta KDP (Kürdistan Demokrat Partisi) olmak üzere bazı siyasi oluşumlar söz konusu beldelerde şubeler açmaya çalışmıştır.*²⁰³

Teknoloji öğretmeni bir Şebek vatandaş, iki kişinin öldürülmesinden sonra kendisiyle yapılan bir görüşmede, yaratılan baskı ortamını şu şekilde tarif etmektedir:

Musul bazen Bağdat'tan daha tehlikeli bir yer hâline geliyor. Bu cinayetlerin Kürt gruplar tarafından korku iklimi yaratmak amacıyla yapıldığına dair elimizde deliller var. İnsanlar öldürülürken KDP hiçbir şey yapmamaktadır. Bu, insanların kendi topraklarından vazgeçmesi ve Kürtleri desteklememiz için uygulanan bir yöntemdir. Bununla önümüzde iki seçenek olduğu söyleniyor: cennet veya cehennem. Eğer cenneti istiyorsak Kürtlere gitmeliyiz. Eğer cehennemi tercih edersek bu yaşananlar bizim için bir uyarıdır.

Aynı öğretmen, Şebeklerin yaşadığı korku iklimiyle ilgili, *“Gençler ne zaman ve nasıl öldürüleceklerini merak ederek işkence çekiyorlar”* demektedir.²⁰⁴

²⁰¹ A.g.e., s. 143.

²⁰² Hanin el-Kado, Röportaj, Ekim 2020.

²⁰³ “Iraq's Shabak are being Oppressed by Kurds”, <http://www.aina.org> (E.T. 28.08.2005).

²⁰⁴ Hanin el-Kado, a.g.r., Ekim 2020.

b) Farslar

İran coğrafyasına sınırdışlığı sebebiyle Irak'ta pek çok Fars yaşamaktadır. Irak toprakları Farsların önemli olaylarına ev sahipliği yapması bakımından önemlidir. MÖ 539 yılında Keldani kralını Irak'ta zayıflatan kişi Pers Kralı Kiros'tur. Kiros, Keldanilerin enkazı üzerine Pers Keyani Devleti'ni kurmuş ve bu devlet miladi 331 yılına kadar yaşamıştır. Büyük İskender, Gaugamela Savaşı'nda Dara el-Farisi'yi (III. Dairus) aynı tarihte yenmiştir. MS 226'da Farsların (Sasani) ikinci defa Irak'ı işgal etmelerini sağlayan da Babek'in oğlu Erdşir'dir. Bu işgal 473 yılına kadar devam etmiştir. 1507 yılında Safevilerin bu bölgeye girmesi, Irak tarihindeki İran'dan gelen üçüncü işgal dönemini başlatmıştır.

Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail, Şiilik mezhebinin İmamiyye İsna'aşeriyye koluna mensuptur. Irak Şiileri de çoğunlukla bu mezheptendir. İsna'aşeriyye mezhebinin temel dinamiği olan imamların altısının mezarı Irak'tadır. İmam kabirlerine yükledikleri kutsiyet, Şiileri türbelere yakın yerlerde yaşamaya itmektir. Irak'ta yaşayan Farsların sayısını tam olarak vermek oldukça güçtür. Çünkü bu sayı kutsal mekânları ziyarete gelip geri dönmeyenlerden dolayı da giderek artmaktadır. Bazı kaynaklar bu sayının 80 bin olduğunu belirtir. JH Kramada ise birçok Farsların Irak'a ve Arap dünyasına esir olarak götürüldüklerini, orada Mevali olarak adlandırıldıklarını ve genelde tarım, sanayi ve ticaretle uğraştıklarını ifade eder.²⁰⁵

c) Asuriler

Günümüz Irak'ında yaşamakta olan Asurilerin Asur İmparatorluğu'nun (MÖ 2025-MÖ 612) bakiyesi oldukları bilinmektedir. Asuri ismi Asuri tanrısı Asur'dan gelmektedir ve birinci başkent onun adıyla kurulmuştur. MÖ 612'de imparatorluğun çöküşünden sonra halkın önemli bir bölümü varlığını, dillerini ve geleneklerini korumuştur. Müstahkem Anadolu dağları onların en önemli sığınağı olmuştur. Hristiyanlığı benimsemeleri, Asurluların sonraki dönemlerde varlıklarını muhafaza etmelerini ve birlik olmalarını kolaylaştırmıştır. Asuriler Aramiceden ayrılmış olan Süryanice dilini konuşmaktadırlar. Bu dil Aramicenin bir lehçesi olup Sami dillerinden biridir.²⁰⁶

²⁰⁵ El-Husni, **Irak Kadıman ve Hadisen**, s. 38-39.

²⁰⁶ Saad Muhammed Hasan, "Davir el-Siyasi li'l-Akalliyat fi'l-Irak Baada 2003", **Dirâsât Duvveliyye**, sayı 76, 2019, s. 239.

Modern dönemde İngilizlerin, Levi Kuvvetleri²⁰⁷ adı altında kurduğu ordu içinde Asurlular da askerî hizmete alınmıştır. Bu birlik daha sonra diğer İngiliz birliklerinin yerini almış ve Irak ulusal ordusu kurulurken sınır devriyesini yürütmüştür. Irak hükümeti ile aralarında bazı sorunlar ortaya çıkmasına binaen Asurluların bir kısmı Irak'ı terk edip Suriye topraklarına yerleşti. Ancak Fransız manda idaresi, buraya gelenleri Türkiye sınırındaki köylere yerleştirdi. Sınır köylerine yerleştirilen Asurluların müstakil bir devlet talepleri Milletler Cemiyetinde tartışıldı. Milletler Cemiyeti, Irak'ta kalmak istemeyenlerin durumunu incelemek için bir heyet görevlendirdi.²⁰⁸ Heyetin yapmış olduğu incelemeler sonrasında, isteyenlerin kalıp isteyenlerin ayrılabilceği konusunda tavsiye kararı çıktı.

d) Keldaniler

Keldaniler, Irak'ta tarih boyunca önemli bir Hristiyan topluluğu olarak varlık göstermiştir. Özellikle Musul, Erbil, Kerkük ve Bağdat gibi şehirlerde yoğun olarak yaşamışlardır. Tarihsel olarak, Keldaniler Irak'ta sosyal, kültürel ve ekonomik hayata önemli katkılarda bulunmuşlardır. 2003'teki Irak Savaşı'ndan sonra ise Keldani topluluğu büyük zorluklarla karşılaşmış, birçok Keldani, ülke içinde yer değiştirmek veya ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde, dinî ve etnik azınlıklara yönelik artan şiddet olayları Keldanilerin sayısının dramatik bir şekilde azalmasına yol açmıştır. Buna rağmen Keldani Katolik Kilisesi, Irak'taki varlığını sürdürmekte ve kültürel mirasını koruma çabalarını devam ettirmektedir.²⁰⁹

e) Romanlar

Romanlar (el-Keveliyeye),²¹⁰ Irak toplumunu oluşturan azınlıklar arasındadır. Şehir Romanları Duhok, Musul, Kerkük, Erbil, Bağdat ve Semave'de yaşarken kırsal kesim Romanları Solaf ve Baas kamplarında yaşamaktadır. Bunlar refahlarını, Bağdat ve etrafındaki kamplarda yaşamakta görürler.²¹¹ Romanlar hakkında net bir istatistik yoktur. Genelde farklı vilayetler arasında konargöçer halde gidip gelirler ve kendileriyle ilgili net bilgiler vermekten

²⁰⁷ Irak'ta 1920-1932 yılları arasındaki manda yönetimine destek olmak için İngiltere'nin oluşturduğu askerî güç. Daha fazla bilgi için bkz. Ömer Yusuf Abdullah, "Britanya ve Kuvvet el-Lifî fi'l-'Irâk 1920-1932", **Mecelletü'l-'Abbâs Külliyyat el-Terbiye el-Esâsiyye**, cilt 7, sayı 1, 2008.

²⁰⁸ Sadun Hamada, a.g.e., s. 27-28.

²⁰⁹ Simon Wolfgang Fuchs, "Preserving Minorities, Fostering Nationalism: The History of the Chaldean Catholics of Iraq" **Studies in Christian-Muslim Relations** 21.3, 2010, s. 215-236.

²¹⁰ El-Kavliye, Irak'ta Romanlar için kullanılan bir isim. Daha fazla bilgi için bkz. Hamit el-Haşimi, Tekyif el-Ğacer, **Dirâsât Antropolojiyye İctimâiyye li-Camâat 'Irâkkiyye el-Keveliyeye fi'l-'Irâk**, Bağdat, 2012, s. 20-25.

²¹¹ Hiba Temcid Sebut, **El-Umm el-Hüviyye ve'l-Ekalliyât fi'l-'Irâk ve Mukhadâ'at el-Hüviyye el-Vatanîyye**, Bağdat, 2020, s. 89.

kaçınırlar. Güney Irak'ta yaşayan Roman aşiretlerinin liderlerinin raporlarına göre sayıları 60 bin dolayındadır ve bunların büyük bir çoğunluğu Divaniye vilayetinde yaşar.²¹² 1980'li yıllara kadar göçer durumda olan bu topluluk daha sonra Irak vatandaşlığını almıştır.²¹³

f) Afro-Iraklılar

Afrika'nın farklı bölgelerinden gelmiş olan Afro-Iraklılar, Irak'ın küçük azınlık gruplarından. Genelde Basra vilayetinde toplanmış olan Afro-Iraklıların nüfusunun 200 bin ila 400 bin olduğu belirtilmektedir.²¹⁴ Basra yakınlarındaki Ez-Zübeyr bölgesi en yoğun oldukları yerlerdendir. Ayrıca el-Cumhuriyye ile el-Hüseyn semti de yoğun oldukları yerlerdendir. Bağdat'ta ise el-Savra (el-Sadr) bölgesinde yoğunlaşmışlardır.²¹⁵

2.2. IRAK'TA DİNÎ YAPI

Irak'ın dinî yapısında nüfusun ağırlığını Müslümanlar oluşturmaktadır. Araştırmalar, Irak toplumunun yüzde 97'sinin Müslümanlardan oluştuğunu göstermektedir. Müslümanlar; Şiiiler ve Sünniler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Irak toplumu bu iki büyük grubun yanı sıra daha küçük dinî grupları da barındırmaktadır. Bunlar arasında, Hristiyanlarla Yahudilerin yanı sıra Sâbiîler (Mandeizm), Kakailer ve Bahailer de bulunmaktadır.²¹⁶

2.2.1. Şii Müslümanlar

Tarihçiler ve araştırmacılar, Şiilik inancının ortaya çıkışı konusunda ihtilafa düşmüştür. Şiilik inancının ortaya çıkışı ve Şiileşmenin başlaması konusundaki ihtilafın birçok sebebi vardır. Bu sebeplerin başlıcalarına değinilecektir.

Irak toprakları, Şiilik anlayışının gelişimi açısından oldukça önemli bir bölgedir. Şiilik inancı açısından on ikinci imam olan Mehdi'nin Irak'ta kaybolduğuna ve burada tekrar zuhur edeceğine inanılmaktadır. Mehdi'nin kaybolduğu kabul edilen mekân da Bağdat'ın kuzeyinde bulunan Samarra kentinde Şiiler için kutsal bir mezardır. Bunun yanı sıra Alevi inancında kutsal sayılan birçok türbe de Irak'tadır.²¹⁷ Örneğin Hz. Ali bin Ebu Talib'in türbesi, Hz. Hüseyin ve Abbas ile onların yanında bulunmuş olan birçok Haşimi'nin kabirleri Kerbela'dadır. Hz. Ali'nin abisinin oğlu Müslim bin Akil'in (Sefir el-Hüseyn) kabri Kufe'dedir. El-Kazım lakaplı

²¹² A.g.e., s. 90.

²¹³ Hamid el-Haşimi, a.g.e., s. 20.

²¹⁴ Saad Sellum, "Aba'ât Martin Luther King: Hel Senesiddu Savra Didd'el-Temyîz el-'Asrî fi-Şark'ül Evsat, Mübâdarât el-Islâh el-'Arabî": <https://tinyurl.com/4fb9ubtx> (E.T. 31.07.2023)

²¹⁵ Hiba Mecid Sebut, a.g.e., s. 90.

²¹⁶ Feyyaz Abdallah el-Âsif, el-Akalliyât ve Âsârühâ fi el-Devletü'l-Kavmiyye (Akrâd el-'Irâk Nemûzecen), **Ortadoğu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Beyrut, 2010, s. 44.

²¹⁷ Yitzhak Nakash, **Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler**, İstanbul, 2005.

İmam Musa bin Cafer ve torunu el-Cevad olarak bilinen İmam Muhammed bin Ali Rıza'nın kabirleri ise Bağdat'tadır. Bunların yanı sıra gerek Şiiilerin gerekse de diğer mezheplerin veya inançların kutsal olarak gördüğü birçok başka mekân yine Irak'ta bulunmaktadır. Barındırdığı bu kutsal mekânlar sayesinde Irak'ın orta kesimleri ile güneyi sıkı bağlarla birbirine bağlanmıştır.²¹⁸

Emeviler döneminden günümüze kadar Irak coğrafyasında Şii toplumu, dışlanmış kesimler olarak varlığını sürdürdü. Yüzyıllar boyunca ötekileştirildiklerinden dolayı inançlarına bağlılıkları güçlendi. Tarih boyunca Sünni yönetimlerin ağırlıklı olarak Şiiileri kenarda tutmasının yanında Safeviler, bölgedeki emellerini gerçekleştirmek için Şiiileri bir araç olarak kullandı. Osmanlı ve Modern Irak devletleri Şiiileri yönetime ortak etme konusunda hassas davranmalarına rağmen, dinî zümrenin Şii toplumu üzerindeki tahakküm ve nüfuzlarını kaybetme çekincesinden dolayı "mağduriyet statüsü"nü devamlı sürdürmek istemişlerdir.

Şiiiler, Irak nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Hanna Batatu'nun çalışmalarında (özellikle *Sosyal Tabakalar ve Devrimci Hareketler, Osmanlı'dan Cumhuriyet'in Kuruluşuna Kadar* isimli eserinde)²¹⁹ 1947 sayımına göre Irak'ın toplam nüfusu 4 milyon 564 bin olarak gösterilmektedir. Şiiilerin bu nüfus içindeki miktarı ise 2 milyon 468 bindir. Bu rakam da Irak nüfusunun %54'üne tekabül etmektedir. Şiiiler Bağdat'ın güneyi ve Basra'ya doğru olan bölgede yoğunlaşmışlardır. Ne var ki bu rakamlar verilmiş olsa da, Irak'ta mezhep esasına dayalı kesin bir istatistik bulunmamaktadır. Zira bütün istatistikler mezhepsel aidiyet vurgusundan yoksundur. Bunun yanı sıra Şiiilerin Bağdat'taki varlıklarında, 40'lı ve 50'li yıllardan sonra kırdan kente doğru olan göçler sayesinde sürekli bir artış olmuştur. Yaşadıkları mekânlar Ahya el-Tiyn (Çamur Mahalleler) olarak bilinmektedir. Abdülkerim Kasım, Şiiiler için el-Savra adında modern bir semt kurmuştur. Bağdat'ın doğusundaki Diyala vilayetindeki Şiiilerin nüfusu, Sünnilerin nüfusu ile orantılıdır.

2.2.2. Sünni Müslümanlar

Tarih boyunca iktidarı elinde bulunduran Sünni kesime "Ehli's-Sulta" (iktidar ehli) denilmektedir. Bu anlayıştan dolayı Sünniler iktidarı tarihsel olarak kendilerine miras kalmış bir hak olarak görür. Şiiiler de buradan hareketle haklarının gasbedildiğini savunur. Bu ikisi dışında kalanlar ise iktidarın bu açıdan ele alınmasına "haksız bir tekelcilik" olarak bakar.

İktidar konusu Irak'ta Sünniler ve Şiiiler arasında mezhepsel ve sosyal farklılaşmada en önemli faktördür. Sünniler Irak'ta Şiiilere benzer şekilde sosyal veya siyasi bir kırılma

²¹⁸ Reşid el-Hiyvan, *El-Edyân ve'l-Mezâheb fi'l-'Irâk*, H. 1426, s. 263.

²¹⁹ Hanna Batatu, *Irak*, s. 60.

yaşamadılar. Bu yüzden Sünni kesimin ritüel ve doktrinleri sosyal ve siyasi bir protesto biçimini almaz. Aksine seleflerden kalan bir çizgi takip edilir. Bu da Sünnilere başka bir ismin daha eklenmesine neden oldu: Selefilik.²²⁰ Irak'ta Sünniliğin önemli bir ayağı olan sufilik²²¹ de oldukça yaygındır. Bunların inanç noktasında dinî alanlarda kendilerine has okumaları vardır. Genelde tarikat şeyhlerine veya önce gelen diğer isimlere tabi olmak önemlidir. Kabri Dikar'da bulunan Ahmet Rifai'nin el-Rifaiyye tarikatı ve Abdulkadir el-Geylani'nin²²² (Mezarı Bağdat'ta) Kadirilik tarikatı Irak sosyolojisini etkileyen en önemli tarikatlardandır. Yine tekkeleri Irak Kürdistanı'nda yaygın olan Kesnizani ve Nakşibendi tarikatları vardır. Ayrıca Sünnilik mezhebi için önemli mekânlardan biri olan, Ebu Hanife el-Numan'ın mezarı Bağdat'ta el-Azamiyye bölgesindedir.

Irak'ta 1947 yılı sayımına göre Sünnilerin sayısı tahminen 1 milyon 790 bindir. Bu da toplam nüfusun %39,2'lik bir kısmına²²³ tekabül etmektedir. Genel itibarıyla Sünniler; Musul, el-Anbar, Selahaddin, Erbil, Süleymaniye, Duhok illerinde yoğunlaşmışlardır. Bağdat, Diyala ve Kerkük'te de önemli derecede, dengeli bir mevcudiyetleri bulunmaktadır.

a) Bahailer

Bahailer, Irak Devleti'nin kuruluşundan bu yana resmî olarak tanınan dinî gruplar arasındadır. 1936 yılına ait bir İçişleri Bakanlığı belgesinde Bahailer, Irak'ın topluluklarından biri olarak kabul edilir. 1957 yılındaki resmî nüfus sayımında altı din (İslam, Hristiyanlık, Yahudilik, Sâbiîlik, Yezidilik, Bahailik) kayıtlara girdi. 1963 yılındaki Baas Darbesi ile beraber, din ve inanç özgürlüğü tarif edilirken Bahai cemaatler için kayıtlı olan sözleşmeler iptal edildi. Nisan 1965'te ise 4 sayılı Ulusal Güvenlik Yasası'na binaen Bahai cemaatler yasaklandı ve Irak'ın bütününde mallarına el konuldu.²²⁴

Bahailerin Irak toplumu içindeki müşkül durumları günümüze kadar devam etti. Örneğin son 30 yılda doğan Bahailerin, vatandaşlık belgeleri ve pasaportları bulunmamaktadır. Vatandaşlık haklarından yararlanamadıkları gibi yurt dışına çıkmaları da mümkün olmamaktadır. Dinî taassubun yükseldiği dönemlerde Bahailerin maruz kaldığı tehditler de artmıştır. Saddam yönetiminin dönemi bu dönemlerden biridir. Tabip olarak çalışan, tanınmış Iraklı bir Bahai, içinde buldukları durumu şu ifadelerle anlatmaktadır:

²²⁰ Selefler, ataların (seleflerin) doğru yoluna geri dönüşü ifade eder. Selef ismi, Peygamber'in sahabelerine, onlara tabi olanlara ve bu tabi olanların izinden gidenlere verilmiştir: Abdülmünim el-Hanefî, El-Fırk vel-Cemâât, vel-Ahzâb, vel-Hâreketü'l-İslâmiyye, cilt 3, **Mektebetü'l-Medbûlî**, Kahire, 1999, s. 383.

²²¹ Ronald Nicolson, **Fi't-Tasavvuf el-İslâmî ve Târîhi**, çev. Ebu Ala el-Afîfî, Kahire, 1956, s. 5.

²²² Kadiri cemaati ve kurucusu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Emin Zekî, **Târîh el-Süleymâniyye ve Enhâihâ**, çev. Mele Cemil Ahmad el-Ruzbanî, Bağdat, 1951, s. 211.

²²³ Hanna Batatu, a.g.e., s. 60.

²²⁴ Saad Sellum, **Hürriyetü'l-Mu'tekadât li'l-Akalliyât fi el-'Irâk**, Bağdat, 2017, s. 85.

*Rejimin yıkılmasından memnunduk. Bizim gibi mazlum olan diğerleri gibi sosyal faaliyetlerimize yeniden başlamıştık. Ancak bize karşı olanlardan dolayı tekrar korku içinde yaşamaya başladık. Bunlar üç sene öncesine kadar yoktu ancak şimdi varlar. Müslümanlar birbirlerini katlediyor ve Bağdat'ı bölmeye çalışıyorlar. Biz de iç savaştan korkuyoruz. Ne olacağını bekleyip göreceğiz ancak her şeyin iyi olmasını temenni ediyoruz.*²²⁵

Bahailerin bu baskı ortamından kaçış için seçenekleri oldukça sınırlıdır. İran'da en büyük dinî azınlık konumunda olmalarına rağmen orada da devlet eliyle insan hakları ihlallerine maruz kalaya devam etmektedirler. Bu insan hakları ihlallerine vatandaşlık haklarından yararlanamama mağduriyeti de eklenmektedir. ABD'nin 2006 yılında yayınlanan bir raporuna göre, son dönemlerde Irak'ta Bahailer tekrar tutuklanmaya ve devlet kontrolündeki medyanın hedefinde yer almaya başlamışlardır.²²⁶

b) Kakailer

Kakailer, Irak'ın kuzeyinde yaşayan dinî azınlıklardandır. Kakailerin inanç akidelerinin kaynağıyla ilgili ittifak edilmiş bir zeminin bulunmayışının altında, Kakailiğin farklı dinlerden etkilenmiş olması yatmaktadır.²²⁷ Kakailerin ilk ortaya çıkışları ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. Abbas el-Azzavi'ye göre Kakailik; Irak, İran ve Türkiye'de Ahilik çerçevesinde gelişen bir inanç sistemidir. Bu inançta her bir kişi diğerini kardeşi olarak saymaktadır. Son dönemlerde Irak'ta, Kakailerin kökenlerinin Moğollara dayandığı yönünde bir tez yayıldı. Bu tür farklı görüşlerin aksine, üzerinde genel anlamda ittifak edildiği şekliyle Kakailer, 10. yüzyılda Nahle olarak bilinirdi. Daha sonra Irak'ta, ismi *Tarikatu'l-Futuvve* şekline dönüştü ve Abbasi halifesi el-Nasır döneminde oldukça yaygınlaştı. Bu dönemde bazı halifelerin Kakailiği teşvik ettiğine dair anlatımlar da bulunmaktadır.²²⁸

Kakailik, yayılma zamanlarında gençler arasında sosyal bir organizasyon olarak kabul görmekteydi. Bu grubun mensupları daha sonra tasavvuf, Hristiyanlık ve Şiilikten etkilenerek Kakailiğin müstakil bir inanç sistemi hâline gelmesini sağladılar. Bu inanç tek başına bir din veya mezhep olmayıp, aksine farklı inançların karışımından meydana gelmiştir. Gizli bir Bâtını hareket olduğu yönünde de birtakım ifadeler bulunmaktadır. Kakailer daha çok Dakuk ve Süleymaniye'de yaşamaktadır.²²⁹ Kakailerin asıl menşei Kerkük vilayeti ve İran-Irak sınırındaki Zap Nehri kıyısıdır. Diyala vilayetinde Hankin, Mandeli ve Celule'de de yoğun olarak yaşarlar. Sultan İshak, Seyyid İbrahim ve Zeynelabidin gibi, mezar biçiminde kutsal

²²⁵ A.g.e., s. 86.

²²⁶ ABD Dışişleri Bakanlığı, The Iranian Regime: Human Rights and Civil Liberties under Seige, 4 August 2006.

²²⁷ Ahmed Kasem Müften, *El-Akalliyât fi'l-'Irâk*, Beyrut, 2012, s. 221.

²²⁸ Abdullah Abdulmuttalib Abdülmeccid, "Melameh el-Fikr el-Reisiy el-Kakaiyye ve Abraz Tukusihim", *Mecellet el-Câmi'a el-'Irâkiyye*, sayı 41, 2018, s. 247-248.

²²⁹ Hasan Celub el-Saadi, *El-Akalliyât el-'Irâkiyye, Minel İzâb ilâ el-Temkîn, Mîsân*, H. 1436, s. 406.

mekânları vardır.²³⁰ Haklarında çok az bilgi olmasının sebebi toplumla etkileşime pek girmek istememeleridir. Yezidilik ve Mandeizmde olduğu gibi inançlarını yaygınlaştırmak gibi bir tutum ve çabaları yoktur. İnançlarının temel akidesinin ne olduğu ve ibadet biçimleri hakkında aşırı bir gizlilik söz konusudur.²³¹

Kakailer Kürtlerden, kendilerine has olan Kuraniye lehçeleriyle ayrılırlar. Dilleri Türkçe, Farsça ve Kürtçenin bir karışımı olmakla beraber, ülkedeki resmî dil olan Arapçayı da konuşurlar. Kürtler, Kakailerin Kürt milletinin bir parçası olduğunu iddia etmektedir. Uzun bıyıklar, Kakailerin en önemli simgesi olmakla birlikte bıyıklarını hiç kesmemektedirler.²³²

2.2.3. Diğer Alt Dinî Gruplar

Yukarıda bahsedilen topluluklara ek olarak Irak'ta küçük bazı dinî azınlıklar da bulunmaktadır.

a) *Sâbiîler ve Mandai*

Sâbiîler asılları itibarıyla ehlikitap (Yahudilik ve Hristiyanlık) olan topluluklardandır. Muhtar el-Sahhah'ta Bâb el-Fiil el-Sülasi'de geçtiğine göre Sâbiîler bir dinden diğerine geçtikten sonra Sâbiîlik inancı ortaya çıktı.²³³ İbn'ü Nedim onlara "el-Müğtasile" (aklanmış, yıkanmaktan gelen bir kelime) veya "Saibat'ül Bataih"²³⁴ adını verir. Sâbiîlerin ismi Kur'an-ı Kerim'de ehlikitap topluluklarla birlikte zikredilmektedir.²³⁵

Sâbiîler, kendi dinlerinin yeryüzündeki en eski din olduğuna, Nur meleğinin emriyle Âdem ve Havva'ya gönderildiğine ve inançlarının o zamandan bugünlere kadar bozulmadan geldiğine inanırlar.²³⁶ Yine kendi inanışlarına göre Hz. Âdem, Hz. Şit, Hz. İdris ve Hz. Nuh'a indirilen kitaplar onların kutsal kitaplarıdır.²³⁷ İnanışlarında zeki, bilge, kutsal bir yaratıcı vardır ve bu yaratıcıya ulaşamayacağının idrak edilmesi gerekmektedir.²³⁸ Bunun yanında Sâbiîler, Allah'a ulaşmanın ruhani yolları olduğuna inanarak şöyle derler: "*Allah'a itaat etme yolunda, onun hükümlerini ve emirlerini öğrenmek için bir aracıya ihtiyaç vardır. Bu araç maddi değil, ruhani olmalıdır. Bu da ruhani zekâ, tahir (temiz) oluş ve rablerin Rabb'ine yakınlıkla*

²³⁰ Feyyaz Abdalla el-Assaf, *El-Akalliyât ve Âsâruhâ fi İstikrâr el-Devletü'l-Kavmiyye*, s. 46.

²³¹ Ahmed Kasım Müftin, a.g.e., s. 221.

²³² Abdullah Abdulmuttalib Abdülmecid, a.g.e., s. 250-251.

²³³ El-Razii, Muhammed bin Ebu Bekir bin Abdulkadir, a.g.e., s. 149.

²³⁴ İbn'ü Nedim, *El-Fihris*, s. 477.

²³⁵ Bakara, 62; Maide, 69; Hac, 17.

²³⁶ El-Amid Abdürrezzâk Muhammed Esved, *El-Madhal ilâ Dirâsâtü'l-Edyân ve'l-Mezâhib*, cilt 1, Beyrut, 1981, s. 116.

²³⁷ Reşid el-Hiyvan, *El-Edyân ve'l-Mezâhib fi el-'Irâk*, Almanya, 2003, s. 20.

²³⁸ Şehristani-Muhammed bin Abdülkerim, *El-Milel ve'l-Nihal*, tahkik: Muhammed Seyyid Kiyani, Beyrut, s. 5.

*mümkündür.*²³⁹ Buradan baktığımızda Sâbiîler, peygamberlere inanmazlar. Örneğin Yahya Peygamber onlar nezdinde peygamber olmayıp, sema ile hiçbir bağı olmamıştır. Bunun yanında Hz. Yahya onlar için büyük bir öğretmen ve imanı bilen kişidir.²⁴⁰ Sâbiîler ayrıca Hz. Âdem'in öğretilerine göre yaşadıklarına inanırlar. En önemli kitapları *Genza Raba* veya *Âdem'in Sayfaları*'dır.²⁴¹

İbn-i Kesir tefsirinde,²⁴² birçok Müslüman âliminin Sâbiîlerle ilgili düşüncelerine yer vermiştir. Süfyan el-Thavri'ye göre bunlar Mecusiler, Yahudiler, Hristiyanlar arasında bulunmakta olup, din anlamında bir inanca sahip değillerdir. Hasan el-Basri ise Sâbiîlerin Mecusiler gibi meleklerle tapıklarını, kibleye dönüp beş vakit namaz kıldıklarını ve İslami bazı inanışları da benimsediklerini belirtir.

Su, Sâbiîlikteki ritüellerde bir esas oluşturur. Sâbiîlerin tatlı suda (temiz su) yıkanma şeklinde gizli ve bîatîni ritüelleri vardır.²⁴³ Onlara göre su, hayatın kendisidir ve her şeyin temelidir. Bu anlamda suya dönüş, inançlarının; suyla temas ise ibadetlerinin temelidir.²⁴⁴

Sâbiîler genel olarak Irak'ın güney illerinde (el-Amara, Nasiriyye ve Basra) bataklık denilen alanlarda yaşarlar, en büyük uğraş alanları altın ve gümüş işlemeciliğidir.²⁴⁵ Bunun yanında Bağdat'ta da önemli ölçüde nüfusları bulunmaktadır. 1947 yılı nüfus sayımında 7 bin kişi oldukları belirtilmektedir. Bu da genel nüfus içinde %0,2'lik bir orana tekabül etmektedir.²⁴⁶

b) Yezidiler

Yezidiler, hem isimleri üzerinde ve hem de İslam diniyle bağları konusunda ihtilafların bulunduğu bir topluluktur. Bu ihtilaflar genel olarak, Yezidilerin İslam dininden olup olmadıkları, inanışlarının hangi temelde bina edildiği ve şeytana bakış açılarının ne olduğu üzerinedir. İhtilafların kaynağında, dinî geleneklerinin ve ritüellerinin şifâhen nesilden nesile aktarılması ve kapalı bir toplum olmaları bulunmaktadır. Yezidiler hakkında ortaya çıkmış olan literatür de Yezidiler dışındaki kişiler tarafından kaleme alınmıştır.²⁴⁷

Abdurrezzak el-Hasani, *El-Yezidiyyun fî Hadirihim ve Madi'ihim* (Geçmişten Günümüze Yezidiler) adlı kitabında, isimlendirilmeleri konusunda farklı görüşlerin

²³⁹ El-Amid Abdürrezzâk Muhammed Esved, a.g.e., s. 115.

²⁴⁰ E. Drower, *El-Saibiler el-Mande El-Sâbiyyûn el-Mândeiyûn*, 1. Kitap, çev. Naim Bedevi-Gadban Rumi, Bağdad, 1987, s. 42.

²⁴¹ Khazhal el-Macidi, a.g.e., s. 25.

²⁴² İbn-i Kesir-Ebu el-Fida İsmail, *Tefsîr Kur'ânü'l-Azîm*, 1. Bölüm, (basım tarihi ve yeri yok), s. 104.

²⁴³ Khaza'l-Macidi, *Cuzûr el-Diyâne ev Mândeiyye*, Bağdat, 1997, s. 16.

²⁴⁴ Khazhal El Macidi, a.g.e., s. 35.

²⁴⁵ Reşid el-Hayyum, a.g.e., s. 19.

²⁴⁶ Hanna Batatu, a.g.e., s. 60.

²⁴⁷ Kazım Habib, *El-Ezîdiyye Diyâne Tukâvem Nevâib ez-Zamân*, Londra, 2003, s. 27.

bulduğunu belirtmektedir. Bazı görüşlere göre Yezid bin Enise el-Harici'den, bazı görüşlere göre ise Yezid bin Muaviye'den geldikleri belirtilmektedir.²⁴⁸ Bu görüşlerin dışında Reşid el-Hayyum'a göre doğru olan terim, Yezidi değil Ezidi şeklindedir ve Yezid bin Muaviye ile herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. El-Hayyum, Ezidi kelimesinin "Yezdan" ya da "Eyzid" yani Zerdüştlükteki "Mukaddes İlah"tan geldiğini aktarır.²⁴⁹ Bir başka görüşe göre ise Ezidi kelimesi Sümer dilinde iyi ruh anlamına gelen "a-zi-da" kelimesinden türemiştir. Yine, "doğru yolda yürüyen kirlenmemişler" anlamına geldiği de ifade edilir.²⁵⁰

Asıl olarak Yezidiler herhangi bir insana yahut şeytana tapmamakta, aksine Allah'a inanmaktadırlar.²⁵¹ Allah'a inanmalarının yanında dinlerinin sembolü Melek Tavus'tur ve evrenin en saf maddesi güneştir.²⁵² Şeytanın konumu ise Yezidilerde felsefi bir bakış açısından gelmektedir. Bu bakış açısına göre Allah iyi olan güç iken şeytan ise şerrin gücüdür. Allah'a yönelik ibadetleri şükür ibadetiyken şeytana yönelik ibadetleri ise korkularından kaynaklanmaktadır. Allah'a yönelik ibadetlerinde aşırıya kaçmış olmalarının yanında şeytan ise şer sahibi olduğu için onu ikna etmeye yetecek kadar ibadetle yetinmektedirler.²⁵³ Yezidiler için şeytan kelimesi yasaklanmıştır. Şeytan kelimesini anımsatacak olan şer ve şat kelimeleri de bu sebeple yasaklıdır. Marul, lahanası, karnabahar yemeleri de yasaklanmıştır. Ezidilerin bıyıklarını tıraş etmeleri de yasaktır.²⁵⁴

Yezidilerin iki tane kutsal kitabı vardır. Bunlardan ilki Adıyy bin Müsafir'e atfedilen *El-Celve*, diğeri de *Mushaf Reş* veya diğer adıyla *Kitabu'l-Esved*'dir.²⁵⁵ Koyu bir Sünni tarikat olan Adeviyye'nin kurucusu olan Şeyh Adıyy bin Müsafir el-Emevi, Yezidilerin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Mezarı da Musul yakınlarındaki Laliş'te bulunan Şeyh Adıyy'in İslam kaynaklarına göre Müslüman olduğu konusunda şüphe yoktur.²⁵⁶ Bu mezarı çevreleyen dağın ve mabetlerinin altındaki su kaynağının ismi Arafat'tır. Bu su kaynaklarından gelen suyu zemzem olarak isimlendirmeleri İslam ile doğrudan ilişkilidir.²⁵⁷ Zemzem inancının yanında oruç tutmaları, sünnet olmaları, Kur'an'a kutsiyet atfetmeleri ve Kurban Bayramı'nı

²⁴⁸ Abdürrezzak el-Hasani, *El-Yezîdiyyûn fî Hâdirihim ve Mâdihim*, Bağdat, 1982, s. 14-15.

²⁴⁹ Reşid el-Hayyum, a.g.e., s. 63.

²⁵⁰ Halil Cundi, *Nahva Ma'rifet Hakikatü'l-Diyâne el-Ezîdiyye*, İsveç, 1998, s. 20.

²⁵¹ Reşid el-Hayyum, a.g.e., s. 72.

²⁵² Kazım Habib, a.g.e., s. 77.

²⁵³ Abdürrezzak el-Hasani, a.g.e., s. 40-41.

²⁵⁴ A.g.e., s. 93-95.

²⁵⁵ Abdürrezzak el-Hasani, a.g.e., s. 46; Kazım Habib, a.g.e., s. 86.

²⁵⁶ İbni Esir-İzlettin Ali bin Muhammed, *El-Kamil fi't-Târîh*, 10. kısım, Beyrut, 1995, s. 190; Elzehebi, Muhammed bin Ahmed, *Seyrül-A'lâm el-Nübelâ*, tahkik: Şuayib el-Arnaut ve Muhammed el-Arkasus, Beyrut, 1999, s. 342.

²⁵⁷ Corc Habib, *El-Yezîdiyye Bâkıyâ Dîn-i Kadîm*, Bağdat, 1978, s. 54.

benimsemiş olmaları da Yezidilerin İslam'la olan bağlarını göstermektedir.²⁵⁸ Nisan ayının ilk çarşamba gününü Melek Tavus'un zuhur edişi münasebetiyle kutlarlar. Bu da Iraklıların Asur ve Babil döneminde nisan ayını yılın ilk ayı olarak kabul etmesiyle (Babil takvimine göre) benzerlik göstermektedir. Çünkü nisan; bahar, bereket, milat ve başlangıç ayıdır. İlah Bayramı ise temmuzdadır. Yine Paskalya Bayramı, kıyamet, su ile vaftiz, kiliseleri ziyaret etme ve Şeyh Adî'nin Hristiyanlarca kutsal sayılması gibi münasebetlerle Hristiyanlıkla da doğrudan ilişkilidirler.

1947 nüfus sayımına göre Yezidilerin sayısı 33 bindi. Bu da o dönem 4 milyon 564 bin olan Irak nüfusu içinde %0,8'lik²⁵⁹ bir orana tekabül etmektedir. Genel olarak Kuzey Irak'ta Sincar, Şeyhan, Başika, Dohuk, Telafer, Zaho ve Telkif'te yaşamaktadırlar.²⁶⁰

c) *Yahudiler*

Babil zamanından beri Irak bölgesinde Yahudilerin yaşamakta olduğu bilinmektedir. İki bin yıldır bu coğrafyada bulunan Yahudilerin Irak'ta en fazla iştigal ettikleri meslekler arasında ticaret ve bankacılık gibi finansal meslekler bulunmaktadır. Para ile doğrudan ilişkileri onların siyasette nasıl yer alabildiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Sason Haskil'in, 1920 yılında Abdurrahman Nakib'in hükümetinde maliye bakanı (ve daha sonra başka bir bakan) olarak görev alması bu duruma en iyi örnektir.²⁶¹

Irak'ta Yahudilere karşı dinî bir fanatizm yoktu. Osmanlı son döneminde Bağdat'taki Yahudilerin nüfusu oldukça fazlaydı (%20 civarı). Her ne kadar kendilerine has bölgelerde yaşıyor olsalar da bu durum onlara sosyal anlamda bir karşıtıktan kaynaklanmıyordu. Bu daha çok kendilerini dinî ve sosyal olarak dışarıya kapatmalarıyla ilgiliydi. Bu durum da 1941 yılında Yahudilere karşı "Ferhud" ve "el-Mahfaz" denilen olayların ve siyasi gerilimlerin en önemli faktörlerinden biriydi. Burada etkili olan diğer faktörler de Nazi propagandası, siyonist hareketlilik, o sıralarda Bağdat'ta sürgünde bulunan Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni'nin faaliyetleriydi.²⁶² 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla Irak'taki Yahudiler başka tehdit ve şiddet eylemlerine maruz kaldılar. Bu eylemlerin arkasında onları İsrail'e göçe zorlamak isteyen İsraili tarafların olduğu düşünülmektedir. Çünkü 1950-51 yıllarında hükümetin

²⁵⁸ Selim Matar, *Jedâl el-Huviyât*, s. 213.

²⁵⁹ Hanna Batafu, *El-İrak*, a.g.e., s. 60.

²⁶⁰ Reşid el-Hayyum, a.g.e., s. 96.

²⁶¹ *Târîh el-Kuvvet el-'Irâkiyye el-Musallaha*, 1. Bölüm, Bağdat, 1986, s. 178.

²⁶² Abdürrezzak el-Haseni, *El-Esrâr el-Hafiyye fî Hareket li-senet 1941 el-Tahrîiyye*, Sayda, 1964, s. 246-256.

Yahudilerden vatandaşlık haklarını alma gibi uygulamalarının da yardımıyla İsrail'e doğru büyük bir göç dalgası olmuştur.²⁶³

1947 yılında Yahudilerin sayısı 11 bin 700 idi ve bu sayı Irak nüfusunun yüzde 2.6'sına denk geliyordu.²⁶⁴ Bunların üçte biri Bağdat'taydı, geri kalanları da diğer kentlere yayılmışlardı.²⁶⁵

d) Süryani Hristiyanlar

Süryaniler hem dinî hem de etnik bir topluluktur. Etnik olarak Keldani, Asuri veya Keldo-Asuri şeklinde tarif edilirken dinî olarak da Hristiyanlık inancına mensuplardır. Hristiyanlık içinde ise farklı mezheplere dağılmış durumdadırlar. Büyük çoğunluğu Ortodoks ve Katolik, az bir kısmı ise Protestan'dır.²⁶⁶

Süryaniler Rafideyn bölgesinin kuzeyindeki Erbil şehrine miladi birinci yüzyılın ortalarında gelmiştir. Buraya gelişlerinde onlara On İki Havari'den Thomas öncülük etmiştir.²⁶⁷ Hristiyanlığın ülkenin güney kesimlerine yayılması ise ancak üçüncü yüzyılda Sasani hükümdarı Birinci Şapur zamanında olmuştur. O dönem Antakya'yı istila eden Şapur, oradan getirdiği esirleri Babil'e yerleştirmiş ve bu esirler sayesinde bölgede Hristiyanlık yayılmıştır.²⁶⁸

Süryani Hristiyanlar iki gruba ayrılmaktadır:²⁶⁹

1- Nasturiler: Nesepleri Süryani Aziz Nastur'a dayanır, Doğu Kilisesi veya Babil Kilisesi'ne bağlıdırlar.

2- Yakubiler: Nesepleri Süryani Aziz Yakup Baradeos'a dayanır, Batı Kilisesi'ne (Suriye) bağlıdırlar. Merkezleri ise Antakya'dır.

Basra Körfezi'nden başlayarak Doğu bölgesi ve Sina'ya kadar tüm Süryanilerin dili fasih (klasik) Süryanicedir. Süryanice; Hz. Mesih ile ilk Hristiyanların dili ve Sami dillerinden olan²⁷⁰ Aramicenin yerini almıştır. Bu dil Akad dilinin Kenaniye diliyle birleşmesinden ortaya çıkmıştır.²⁷¹

²⁶³ Enver Şoul, **Kıssat Hayati fi Vadi Rafideyn, Rabitat'ul Cami'iyin el-Yahud el-Nazihin mine'l-Irak**, Kudüs, 1980, s. 8; (Kanun İskat el-Cinsiyye), "El Vak'e el-Iraki, sayı (2816), 9/3/1950, s. 1-2.

²⁶⁴ Hanna Batatu, **El-Irak**, 1. Kitap, s. 60.

²⁶⁵ Haldun Naci Maruf, **El-Ekalliyet el-Yahudiyye fi el-Irak 1921-1952**, **Ayn Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Yüksel Lisans Tezi), 1972, s. 58.

²⁶⁶ Aziz el-Hac, a.g.e., s. 82.

²⁶⁷ Peder Louis Şeyho el-Yesavi, **El-Nasraniye ve Edebeha beyne Arab el-Cahiliyye**, Beyrut, 1912, s. 74.

²⁶⁸ Albert Abuna, **Tarih el-Kilise el-Şarkiyye**, 1. Kısım, Musul, 1973, s. 27.

²⁶⁹ Selim Matar, **Jedâl el-Huviyât**, s. 194; Reşid el-Hayyum, a.g.e., s. 188.

²⁷⁰ Dibnot Somar, **El-Aramiyyun**, çev. Albert Abuna, Bağdat, 2004, s. 73.

²⁷¹ Selim Matar, **Jedâl el-Huviyât**, s. 178-179; Akadlar, Arap Yarımadası kavimlerinden biridir ve MÖ 4. yüzyıldan beri Irak'ta yaşamaktadırlar: Fadıl Abdülvahed Ali, **Min Alvah Sümer ile el-Tevatira**, Bağdat, 1989, s. 48.

Süryaniler genel olarak Bağdat, Musul ve kuzey vilayetlerde yaşamaktadır. 1947 nüfus sayımına göre nüfusları 149 bin olup, dönemin Irak nüfusunun %3,1'ini oluşturmaktaydılar.²⁷²

e) *Ermeniler*

Irak'taki Ermeni varlığının, yaygın bir şekilde I. Dünya Savaşı'yla ilişkili olduğu görüşü bulunmaktadır. Aksine, Ermenilerin bu bölgeye 13. yüzyılda İran üzerinden geldikleri ve Basra'da 1222 yılından bu yana piskoposluklarının bulunduğu bilinmektedir. Daha sonra hızlıca Bağdat, Musul ve Kerkük gibi diğer Irak kentlerine yayılmışlardır.²⁷³ Ermenilerin çoğu ticaretle uğraşır ve şehirlerden uzak köylerde nadiren yaşarlar. Bu münasebetle tarımla iştiğal etmezler.²⁷⁴

²⁷² Hanna Batatu, *Irak*, Birinci Kitap, a.g.e., s. 60.

²⁷³ İbrahim Halil El Allaf, "El-Ermen fi'l-Irak, Rivayat Tarihiyye": <https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2017/02/27/430208.html> (E.T. 27.02.2017)

²⁷⁴ Said Hamada, a.g.e., s. 28.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İNGİLİZ İŞGALİ ALTINDA IRAK DEVLETİ'NİN KURULUŞU (1921-1933)

3.1. İNGİLTERE'NİN IRAK'I İŞGALİ (1914–1917)

Batılı diplomatlar ve özellikle de İngiliz temsilciler, ticari merkezleri ve konsoloslukları üzerinden gönderdikleri aylık veya dönemsel raporlarıyla Irak'ta olan biten her şeyden hükümetlerini haberdar ediyorlardı. Kulaklarına gelen haberler, hassas bilgiler, önemli olaylar bu raporlarda yer alıyordu. Bunun yanı sıra İngiltere, Irak'ta kaldığı uzun süre boyunca burada görevlendirdiği kişilere yüksek maaşlar vermesinin yanında buradaki ekonomik imkânları onların hizmetine vermişti. Bu da mandacı devletlerin buldukları ülkeleri sömürmek için başvurdukları yollardan biridir.²⁷⁵ Basra'nın işgali için bilgi toplama ve gerekli haritaların hazırlanması İngiliz ve Hint hükümetleri için ortak bir problem oldu ancak daha sonra Basra, Hint hükümetine emanet edilirken Bağdat ve Musul ise Londra hükümetine bırakıldı.²⁷⁶

Irak, İngilizlerin Hint sömürgesine giden yolun üzerinde, Basra Körfezi'ne hâkim bir konumda bulunması hasebiyle onlar için önemliydi. Bunun yanı sıra İngilizlerin Irak'ı işgalinde stratejik ve ekonomik başka sebepler de bulunmaktadır. Akdeniz'in doğu kıyılarını Basra Körfezi'ne, oradan da Hindistan sömürgesine bağlama düşüncesi ve Abadan bölgesinde petrolün bulunması, 20. yüzyılda Irak'ı stratejik açıdan oldukça önemli bir yere koymuştur. Abadan petrolünün korunması İngiltere'nin Basra'yı işgal etmesindeki en önemli stratejik sebepler arasındaydı. Bunun yanında İngilizler, Irak'ın başta petrol olmak üzere doğal kaynaklarını ve ham maddelerini ele geçirerek sömürge yönetimleri altında istedikleri gibi kullanmak istiyorlardı. Zira, özellikle de Sanayi Devrimi'nden sonra İngiliz fabrikalarının ham madde ihtiyacı oldukça artmıştı. İngiltere, Irak'taki stratejik ve ekonomik emellerine ulaşabilmek için tüm yolları kullanmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan önce bölgeye gelen gezginler, tüccarlar, denizciler, diplomatlar, ülke hakkında raporlar hazırlayan uzmanlar işgalin ilk taşlarını döşemekteydiler. O dönemlerde Irak'taki egemen iktidarın (Osmanlı Devleti), İngiliz varlığına karşı bir tutumunun olduğu

²⁷⁵ Bu yöndeki çalışmalar 17. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır. İngilizlerin Irak üzerindeki çıkarları da bu bağlamda çok yönlüdür. Başta ucuza temin ettikleri deri, yün, meyan kökü ve at gibi ekonomik çıkarları vardı. Ayrıca İngiltere, Irak ekonomisini kendi kurduğu Lynch ve McKenzie gibi şirketlerle yabancı sermayeye açmak için çalıştı. İngiltere'nin faaliyetleri ticaretle sınırlı kalmadı. Kolonyal nüfuzu temsil ediyordu: Bkz. Cafer Abbas Hamidi, *Târîhü'l-'Irâk el-Mu'âser 1914 – 1928*, Bağdat, 2010, s. 13.

²⁷⁶ İbrahim Essamarrai, *'Irâk el-Beledü'l-'Arabî Ellezî Nakharahu el-Siyâsiyyûn*, Amman, 2014, s. 59.

açıkça görülüyordu. Osmanlı Devleti kendi toprakları içinde yabancı nüfuzundan kurtulmaya çalışıyordu. Osmanlı son döneminde Lynch Kumpanyası Şirketi, nehir gemilerini Dicle’de İngiliz bayrağıyla işletme hakkına sahipti. Bu tarz imtiyazlar İngiltere’nin bölgedeki nüfuzunu ve taleplerini daha da arttırdı.²⁷⁷ Bunun yanında İngiltere, siyasi öncelikleri arasına Ras el-Haliç’te veya yakınlarında herhangi bir Avrupalı gücün varlığına izin vermemeyi de koymuştu. Zira o dönemlerde Almanların nüfuzu giderek Basra Körfezi’ne yaklaşmaktaydı.²⁷⁸ İngiltere’nin Irak’taki çıkarları, İngiliz siyasetçilerini Mezopotamya’yı ülkelerinin siyasi ve ekonomik faaliyetleri açısından hayati bir yer olarak konumlandırmaya itti. Lord Curzon, 1911 yılında yaptığı konuşmasında “Çıkarlarımızın Körfez’de sınırlı olduğunu düşünmek yanlıştır, bu doğru değildir. Çıkarlarımız Basra ve Bağdat arasındaki bölgeyle de sınırlı değildir. Aksine kuzeye doğru Bağdat’a da uzanmaktadır” demiştir.²⁷⁹

3.1.1. Irak’ın Askerî İşgali

3 Ağustos 1914 sabahı Iraklılar, pek alışık olmadıkları bir şekilde davul sesleriyle uyandılar ve uyandıklarında sokaklarda, caddelerde ve duvarların üzerinde top ve tüfek resimleri ile “Seferberlik var, asker olanlar silah başına” şeklinde Türkçe yazılarla karşılaştılar. Bu, devletin savaşa katılmadan hemen önce genel bir seferberlik ilan ettiği anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti’nin savaşa dâhil olması üç ay sonra gerçekleşecekti.²⁸⁰ İngiltere I. Dünya Savaşı’nın başlamasını, bölgeye dair planlarını uygulamaya koymak ve bu bağlamda Irak’a Basra Körfezi bölgesinden saldırarak ülkeyi işgal etmek için fırsat olarak gördü. Nitekim bütün gelişmeler Irak coğrafyasının İngiltere’nin önemli nüfuz bölgelerinden biri olduğunu göstermekteydi. Irak’ın pazar olarak konumu, sahip olduğu ulaşım imtiyazları, coğrafyanın mümbitliği, petrolü ve Britanya’nın en önemli petrol rafinerisinin bulunduğu bölge Abadan’a komşu olması İngiliz siyasetçilerin dikkatini önemli ölçüde çekmişti.

23 Haziran 1914 tarihinde Basra Körfezi’ndeki Britanya İkametgâhı (British Residency of the Persian Gulf), Hindistan hükümeti ve İstanbul’daki İngiliz büyükelçisine İngiltere’nin Irak siyasetiyle ilgili bir telgraf gönderdi. Telgrafta, “Türkiye’nin parçalanması ihtimali göz önünde bulundurulursa, Britanya hükümeti Mezopotamya bölgesinde şu ana kadar elde ettiği ne varsa korumalıdır. Zira burası Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki bölgedir. Durum bundan ibarettir” ifadeleri yer almaktadır. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile resmen savaşa

²⁷⁷ Sena Kaya, Lynch Vapur Şirketi’nin Kuruluşu Dicle ve Fırat Nehirlerindeki Faaliyetleri (1835-1914), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2024.

²⁷⁸ Fuat Kazancı, **El-’Irâk fi Vesâik el-Birtâniyye 1905-1930**, Bağdat, 1989, s. 21-22.

²⁷⁹ Hamidi, a.g.e., s. 15.

²⁸⁰ Ali el-Verdi, a.g.e., cilt 4, s. 81.

girmeden önce Irak'ı işgal etmek için bir kampanya hazırlamaktaydı. Bununla beraber, İngiliz siyasetçilerden ve askerî önde gelenlerinden bir grup, Irak'a asker göndermek için hiçbir gerekçe görmemekteydiler.²⁸¹

I. Dünya Savaşı'nın ardından İngilizlerin Irak'ı işgali, bölgedeki demografik yapının büyük ölçüde değişmesine neden olmuştur. İngiliz yönetimi, yerel nüfus üzerinde etkili olmak ve kendi çıkarlarını korumak amacıyla çeşitli politikalar uygulamıştır. Bu dönemde, nüfus sayımlarında yapılan manipülasyonlar ve etnik grupların yer değiştirmesi, İngilizlerin kontrolü sağlamadaki stratejik hamleleri arasında yer almıştır.²⁸² Irak'ta nüfuzunu tesis etmek için plan yapan ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra bunu gerçekleştiren İngiltere, Osmanlı Devleti'yle aynı saflarda savaşa girmek istemiyordu. Ekim 1914'ün başlarında bu duruma yönelik hazırlıklar yapmaya başladı. Aslında Osmanlılar da Almanlarla iş birliğine başlamalarından bu yana savaşa girmek için hazırlıklıydı. Bu hazırlık, özellikle Arap vilayetlerindeki çıkarların korunması içindi. İngilizler, Osmanlıların Almanların yanında savaşa gireceğinden emin olduklarından, Hintlilerle İngilizlerden müteşekkil kara ve deniz güçlerini bölgeye göndermişlerdi.²⁸³

İngiliz askerî yetkililer, I. Dünya Savaşı başlamadan önce Irak'ın güneyini işgal etmek üzere planlar yapmaya başladılar. Hindistan hükümeti 1911 yılında dörtlü bir heyet oluşturarak, Güney Irak'ta çıkarların korunması amacıyla alınması gereken önlemlerin ne olduğunu araştırmaya başladı. Söz konusu heyet, Ocak 1912'deki raporunda, Fav ve Basra'nın işgal edilmesi tavsiyesinde bulundu.²⁸⁴ Heyetin önerileri o dönemde, erken olduğu gerekçesiyle kabul edilmemesine rağmen Bağdat, Basra ve Musul'daki İngiliz konsoloslugu, Osmanlı ordusuyla ilgili bilgi (sayısı, sahip olduğu teçhizat, hareket etme kabiliyeti) toplamaya başladı. Bunun yanında heyet, askerî harekâtlar için gerekli olan haritaları da hazırlamaya başladı.²⁸⁵

Buna karşılık savaşın ilanına denk gelen dönemde Irak'ta sadece dört Osmanlı askerî birliği vardı.²⁸⁶ Ancak bu birlikler askerî eğitim, teçhizat ve asker sayısı bakımından ciddi sıkıntı içindeydi. Savaş başladığında bu askerî birliklerin elinde bir adet 1/1.500.000 ölçekli

²⁸¹ Abdurrahman el-Bezzaz, a.g.e., s. 8-9.

²⁸² Ramazan Sonat, "Savaşın Gölgesinde Kayıp Türklerin İzinde: Osmanlı Irak'ında Demografik Satranç", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 40(69), 2021, s. 405.

²⁸³ Abbas el-Azzâvî, **Muassasatü'l-'Irâk Beyne'l-İhtilâleyn**, 7, Beyrut, 2003, s. 306-307.

²⁸⁴ Hamidi, a.g.e., s. 14.

²⁸⁵ A.g.e., s. 15.

²⁸⁶ Hâlihazırda 4 adet askerî birlik mevcuttu ve bunlar Musul, Kerkük, Bağdat, Basra'da bulunuyordu. Genel Askerî Komutanlığı, Musul ve Kerkük'te bulunan iki birliğe Sina seferine katılmak için Bilad-ı Şam'a hareket etmesi, Bağdat'taki birliğe ise Kafkas cephesine gitmesi için emir verdi. Vali Cavid Paşa'nın engellemeleri olmasaydı, Basra'da bulunan birliği de Kafkas cephesine gönderme niyetindeydi. Daha fazlası için bkz. Ali Elverdi, **Lamâhât İctimâiyye**, cilt 4, a.g.e., s. 75-80.

Irak haritasından başka bir harita da yoktu.²⁸⁷ Bağdat'ta çıkarılan *Sada Babil* gazetesi, 13 Eylül 1914 tarihinde "Irak'ta Genel Seferberlik" adlı bir makale yayınladı: "*Sünni kesimden Irak'ta genel seferberlik konusunda ilk emirler ilan edildiğinde Iraklılar bunu büyük bir ulusal görev coşkusu ile karşılayıp destek verdiler. Zira vatanın kutsiyeti ve her sadık ve vefalı bireyin buna katılması gerektiğinin bilincindeydiler.*"²⁸⁸

Aynı şekilde Şii âlimler, savaş başladığında Osmanlı Devleti'nin yanında durdular. Ayetullah Şeyh Medhi el-Halisî (1861–1925),²⁸⁹ Bağdat'ın Kazimiye kentinde "Hussam el-Battar fi Cihad el-Kuffar" adlı risalesini yayınladı. Bunun yanında Necef'teki Şii âlimler (el-Seyyid Muhammed Sadi el-Habubi, Şeyh Abdulkerim el-Cezairi, Şeyh Cevad el-Cevahiri), kâfirlerin İslam ülkelerinden kovulması için Müslüman hükümetin savaşa katılması gerektiği yönünde fetvalar yayınladı. Önde gelen müritleriyle birlikte cephelere yöneldiler. Başta Seyyid Abdürezzak el-Halo, Seyyid Muhammed Said el-Habubi -ki bu konuda isteklilerin başında geliyordu- gittikleri kentlerde ahaliyi ve aşiretleri savaşa katılmaları yönünde motive etmeye çalışıyordu. Seyyid Muhammed Said el-Habubi, 15 Kasım 1914'te kılıcını kuşanarak, davullar eşliğinde cihat için Necef'ten ayrıldı.²⁹⁰

Osmanlı Devleti savaşa İttifak Devletlerinin yanında katıldı ve Bağdat'taki 6. Kolordu'nun idaresi, Goltz Paşa olarak da bilinen Alman general Vonder Goltz'a emanet edildi.²⁹¹ Aynı zamanda Hindistan'dan Prens General Dilamin komutasındaki İngiliz güçleri Basra Körfezi'ne doğru hareket etti. Kendisi bölgenin coğrafyası, aşiret yapısı, Osmanlı birliklerinin sayısı, genel durumu gibi bilgilerle de donatıldı. Bu tahminî bilgiler esasen, Osmanlı ordusunun güncel durumunu çok yakından yansıtıyordu. Bu harekât "D Harekâtı" olarak adlandırıldı ve General Prens'e atfedildi. Fav'ın 14 Kasım 1914'te işgal edilmesinden sonra Şattülarab'ın her iki kıyısında bulunan Osmanlı garnizonlarını hedef almasına kadar işgal

²⁸⁷ Ali Elverdi, a.g.e., cilt 4, s. 82-83.

²⁸⁸ *Sada Babil Gazetesi*, sayı 245, yıl 6, 12 Eylül 1914, s. 2.

²⁸⁹ Şeyh Muhammed el-Halisi (1861-1925) tanınmış âlim ve fakihdir. Beni Esad kabilesine mensup olan el-Halisi'nin şeceresi Ali Ebu Mazaher el-Esadi'ye dayanmaktadır. Kendisi Kazimiye'de doğdu ve dönemin âlimlerinden ders aldı. Fıkıh, tefsir, hadis, belagat alanlarında uzmanlaştı ve fetva verme icazetine sahip oldu. 1920 isyanının önde gelenlerinden biri olan el-Halisi, İngilizlerin 1914'te Irak'ı işgal etmesiyle cihat çağrısı yaparak fetva verdi: El-Matbai, a.g.e., s. 778.

²⁹⁰ Ali Elverdi, a.g.e., cilt 4, s. 127-132.

²⁹¹ Goltz Paşa (1843-1912) Alman İmparatorluğu üst düzey askerî komutanlarından biri olup savaş konusunda oldukça deneyimliydi. Osmanlı ordusunda yaklaşık 13 yıl görev yaptı. İngilizler Bağdat'ı işgal etmek için Selman Bey tarafına yöneldiğinde Osmanlı ordusunun Irak'ta bulunan 6. Kolordu'sunun başına getirildi. Görevi 6 Aralık 1915'te aldı. Yanında, daha sonra Bağdat valisi olan 51. Tümen Komutanı Tuğgeneral Halil Bey vardı: Müzakkirat Ruuf el-Bahrani, *Lamahat an Vad'a el-Irak fi Evahiri Ahd'ül Osmani 1900-1922*, cilt 1, Bağdat, 1993, s. 80.

devam etti.²⁹² 26 Kasım'da İngiltere, Arthur Arnold Baret (1915'e kadar İngiltere'nin Irak birlikleri komutanı) komutasındaki birliklerle Basra'yı işgal etti.²⁹³ İngiltere'nin bu işgalini müteakip, Irak'taki İngiliz birliklerinin siyasi işlere bakan subayı Sir Percy Cox, bir beyan yayınlarak, İngiliz güçlerinin Osmanlı Devleti'nin düşmanca tutumu yüzünden savaşa mecbur bırakıldığını iddia etti. Ayrıca Türkleri korumamaları ve silah taşımamaları şartıyla Araplarla aralarında bir düşmanlık olmayacağını da ifade etti. Yerel hükümetin olmaması durumunda yerel halkın kendini korumak için savunma araçlarından yoksun bırakılması ve böylece ordusunun kolayca nüfuz edebileceği tehditlerinde bulundu.²⁹⁴ Nihayetinde İngiltere, ticaretini ve dostlarını korumak, ayrıca Türkleri bölgeden çıkarmak için kuvvetlerini bölgeye sevk etti.

9 Nisan 1915'te John Nixon, Irak'taki İngiliz kuvvetlerinin komutasını devraldı.²⁹⁵ Nixon, Osmanlılara, onlara yardım eden Iraklı aşiretlere ve halka karşı saldırgan bir tutum sergiledi. 12-14 Nisan 1915 tarihlerinde 72 saat süren savaşın sonunda Osmanlılar, bölgeden çıkarılarak kuzeye doğru çekilmeye mecbur bırakıldı.²⁹⁶ İngilizlerin Osmanlılara karşı Şuaybe Muharebesi'ndeki zaferi, Basra'daki İngiliz güçlerine yönelik Osmanlı tehdidini de ortadan kaldırdı.²⁹⁷ Böylece İngilizlerin kuzeye doğru ilerlemelerinin de önü açılmış oldu. Buna binaen İngiliz güçleri iki kısma ayrıldı: İlki Dicle Nehri yönünde ilerleyerek Irak'ın işgaline devam etti. 9 Ocak 1915'te Kurna'yı, Haziran 1915'te de el-Amara'yı işgal etti.²⁹⁸ Diğer İngiliz kuvvetleri ise Fırat Nehri boyunca ilerleyerek, 23 Temmuz 1915'te Osmanlı güçleriyle şiddetli çatışmalardan sonra Nasırıyye'yi işgal etti. Osmanlılar buradan Kut kentine doğru çekilerek, şehir içinde konuşlanmaya başladı.²⁹⁹

İngiliz güçlerinin Irak'ta art arda gelen zaferleri, Hindistan hükümetini Irak'ı ve özellikle de Bağdat'ı mümkün olan en kısa sürede işgal etmek için cesaretlendirdi. Osmanlı ordusunun el-Sin bölgesinden de çıkarılmasından sonra bazı Osmanlı güçleri Bağdat'ın güneyindeki Selman-ı Pak mıntıkasında konuşlandı. İngiliz güçleri, Selman-ı Pak beldesindeki Osmanlı güçlerine yönelik saldırılarında bazı başarılar elde etti. Ancak Halil Paşa komutasındaki yeni Osmanlı birliklerinin yetişmesiyle İngilizlere karşı üstünlük sağlandı. 25

²⁹² Enes Hamza el-Cilavi, "El-Muvazzafun el-Britaniyyun fi'l-Irak Hilal Fatratü'l-İhtilal ve'l-İntidab (1914-1931)", *Mecelletü'l-Külliyatü'l-Terbiye el-Esasiyye*, sayı 7, 2012, s. 196.

²⁹³ Gertrude Bell, *Fusul min Tarih el-Irak el-Karib 1914-1920*, çev. Cafer el-Hayyat, Beyrut, 1971, s. 15.

²⁹⁴ Hamidi, a.g.e., s. 16.

²⁹⁵ Ulusal Belge Koruma Merkezi, dosya 101, el Sıkekü'l-Hadidiyye Lisenet el 1929-1932, s. 183.

²⁹⁶ Bell, a.g.e., s. 15.

²⁹⁷ A.g.e., s. 19.

²⁹⁸ Charles Vere Ferrers Townshend, *Muzakkiratü'l-Farik Townshend*, akt. El-Liva el-Rükn Hamid Ahmed el-Verd, s. 93-103.

²⁹⁹ A.g.e., s. 105-120.

Kasım 1915'te buradan geri çekilmeye başlayan İngiliz kuvvetleri, Kut'ta savunma hattı oluşturdu ve 3 Aralık'ta geri çekilmeyi tamamladılar.³⁰⁰

Savaşın başlamasından bir sene sonra İngiliz Başbakanı Henry Asquith, *“Irak’a asker göndermenin arkasındaki sebep; Arapların savaşa katılmasının önüne geçmek, Basra Körfezi’ndeki çıkarlarımızın ve petrol kuyularının korunarak doğuda bayrağımızın dalgalanmasını sağlamak içindir”* demiştir.³⁰¹ 6 Kasım 1914'te el-Fav'ın dişe dokunur bir direniş olmaksızın işgal edilmesi ve 16 gün sonra Basra'nın da direnememesi, kuzeye ve özellikle Bağdat'a doğru ilerleme fikrini güçlendirdi.³⁰² Percy Cox, birinci siyasi subay olarak Hindistan yüksek komiserine, Irak'taki İngiliz Kuvvetleri komutanının kuzeye doğru ilerleme ve Bağdat'ı işgal etme konusundaki görüşlerini haber vermek için bir telgraf gönderdi. Bu telgraf 23 Kasım'da yani Basra'nın işgalinden bir gün sonra çekildi. Cox bu telgrafta, Bağdat'ın işgal edilmesini nasıl önleyebileceklerini bilmediğinden bahsetmekteydi. Zira İngiltere ve Hint hükümetleri 1915 baharına kadar Bağdat'ın işgal edilmesine rağbet etmiyorlardı. Bu da İngiliz ticari heyetlerinin ve Arap Doğusu işleriyle meşgul olan kesimlerin tutumunun aksine bir tutumdu. Hint hükümetinin bu konudaki tutumu, General Sir John Nixon'ın 9 Nisan'da harekâtın genel komutanı olarak atandığı zamana kadar devam etti. Ancak nihayetinde Hint hükümeti, kazanımların Doğu bölgelerinde, müttefiklerin Avrupa'daki askerî harekâtlarına paralel olarak genişlemesi kararını aldı. Hint hükümeti, Bağdat'ın alınmasına kesin olarak niyetlendi.³⁰³ General Townshend³⁰⁴ komutasındaki İngiliz kuvvetleri, el-Kut bölgesinden çekilen Osmanlı kuvvetlerini takibe başladı. Bu takip Bağdat'ın güneyinde Türk komutan Nureddin Paşa'nın³⁰⁵ komutasında Selman Bey'deki (30 km) savunma hattına kadar devam etti.

³⁰⁰ A.g.e., s. 303-320.

³⁰¹ Henri Foster, **Neş’etü’l-İrakü’l-Hadis**, çev. Selim Taha el-Tikriti, cilt 1, 1989, s. 69.

³⁰² Bağdat'a yönelmenin en temel sebebi, buraya Ruslardan önce varma isteğidir. Zira İngilizler, Rusların Şubat 1917'de Musul'a veya belki Bağdat'a saldırma niyetinde olduğunu biliyordu. Ancak savaş bitiminde Sykes-Picot Anlaşması gereğince Mezopotamya'nın güneyi ve orta kesimleri İngilizlerin elindeydi: Libert Mihayloviç Münhachvili, **El-İrak fi Senevetü’l-İntidab el-Britani**, Arapçaya çev. Haşim el-Tikriti, Bağdat, 1978.

³⁰³ Zeki Salih, **Mukaddimah fi Dirasatü’l-İrak el-Muaser**, Bağdat, 1953, s. 10-11.

³⁰⁴ Thowsend: 1861 yılında doğdu ve 1880 yılında Kraliyet Askerî Akademisi Sanshurst'tan mezun oldu. Askerî rütbelerde yükselerek Irak'taki 26. Birlik'in komutasına getirildi. 19 Nisan 1916'da el-Kut kuşatmasında esir düştü ve esaret hayatı boyunca Türkiye'de yaşamını esir değilmişçesine sürdürdü. Esir takası sırasında Fransa'ya nakledildi ve orada 1964 yılında, 63 yaşındayken hayatını kaybetti. İngiltere'nin kendi toprakları üzerinde defnedilmesini reddetmesi üzerinde Fransa'da gömüldü: İbrahim el-Samarrai, a.g.e., s. 68.

³⁰⁵ Mehmed Nureddin İbrahim Bey: 17 Temmuz 1289/1873 tarihinde Bursa'da doğdu. Babası, Bursa'nın köklü ailelerinden olan “Konyar” Türk aşiretine mensup Müşir İbrahim Paşa'dır (Öl. 1914). Nureddin Bey, askerî liseden mezun olduktan sonra, Harp Okuluna girip 1893 senesinde teğmen olarak, 20 yaşında Birinci Ordu bünyesindeki Hassa Ordusu Erkân-ı Harbiye'sinin V. Tümen'inin 40. Piyade Alayı'nda görevlendirildi. 31 Ocak 1311/1895 tarihinde üsteğmen, 22 Temmuz 1311/1895 tarihinde ise yüzbaşı rütbesine yükseldi. Kendi emrindeki askerleri bile idam etme konusundaki katılığıyla bilinir. 15 Mayıs 1915'te Bağdat'a gidip vekâleten bölge komutanlığını yürüten Ali Bey'den görevi devraldı. İngiliz birlikleriyle yapılan ilk çarpışma 31 Mayıs 1915'te gerçekleşti. Osmanlı birliklerinin 5.350 asker, 10 sahra topu, 2 makineli tüfeğine karşılık

Bu hattı diğer siperlerden ayıran en önemli özellik, Bağdat'taki idare merkezine en yakın hat olması ve savunma mantığının Dicle Nehri'ndeki su engelleyici bloklara dayandırılmasıdır. Ancak Osmanlı mevzilerinin Selman-ı Farisi'nin mezarının yakınlarında olması, İngiliz kuvvetlerindeki Müslüman gönüllülerin çekincelerine neden oldu. Hristiyan bir komutanın (Townshend) emri altında böyle bir yerde savaşmanın onları İslam dininden çıkaracağı düşüncesi oldukça güçlüydü. Bu da İngiliz komutanını zor duruma düşürdü.³⁰⁶ İngilizleri takip eden Türkler, Aralık 1915'te Kutü'l-Amare'nin etrafında siper kazmaya başladı. Türkler 4 piyade tümeni, 15.000 tüfek, 1.000 deve, 400 piyade, 31 hareket edebilen top, 7 ağır top ve birkaç bin Arap atlı süvarisinden oluşmaktaydı. İngilizler top atışlarıyla, siper kazma işleminin durdurulabileceğini düşünmüşlerdi ancak Kutü'l-Amare'nin etrafında siper çalışmaları tamamlanmıştı.³⁰⁷

Osmanlı güçleri Kut'ta İngiliz kuvvetlerini kuşatmayı başardı (7 Aralık 1915) ve bu kuşatma 5 ay sürdü. İngiliz güçleri bu kuşatmadan dolayı yardım almadı. Diğer İngiliz güçleri kuşatma altındaki birlikleri defalarca kurtarmaya çalıştıysa da bir sonuç alamadı. Daha sonra Osmanlılarla kuşatmayı kaldırmak için müzakerelere başlandı. İngilizler tarafından Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Halil Paşa'ya kuşatmanın kaldırılmasına karşılık rüşvet teklif edildi ancak Halil Paşa bu teklifi reddederek, İngilizlerin teslim olma şartında ısrarcı oldu. Bunun üzerine 29 Nisan 1916'da, sayıları subaylar hariç 13 bin 300 olan İngiliz birliği teslim oldu ve esir olarak, komutanları Townshend ile birlikte Anadolu'ya gönderildi.³⁰⁸ Bu yenilgi, Irak'taki İngiliz güçleri için büyük bir darbeydi. Mobberly, İngiliz güçlerinin Kut'ta teslim oluşunu, Bağdat'ı işgal etme hedefi taşıyan bir planın hazin sonu olarak nitelendirdi. İngilizlerin en başından beri kayıpları çok fazlaydı. Esir düşen ve hayatını kaybeden askerlerin sayısı 40 bini geçti. Üstelik el-Kut'un teslim olması İngilizlerin prestijinin ciddi bir şekilde sarsılmasına neden oldu.³⁰⁹ Bu hezimetten sonra, General Percy Lake, Irak'taki güçlerin sorumluluğuna

İngilizlerin 15 bin piyade askeri, 63 top, 20 makinalı tüfeği bulunuyordu. Bazı gazete sahiplerini, Osmanlı Devleti'nin savaşlarını Müslüman bir ülkeye yakışır biçimde vermedikleri için Anadolu ve Musul'a sürdü. Hristiyan ve Yahudileri İngilizlerin açısından beşinci kol faaliyeti şeklinde gördüğünden Musul'a sürdü: Yusuf Ruzkullah Ganiyme, *Tarih Yahudü'l-Irak*, Bağdat, 1941, s. 181; Necati Fahri Taş, "Nurettin Paşa (Sakallı) 1873-1931", *Atatürk Ansiklopedisi*: <https://is.gd/OqIldO> (E.T. 02.08.2023).

³⁰⁶ Bu olaydan sonra Hintli askerler (Müslüman) arasında askerden kaçmalar yaşanmaya başladı. Thowsend bunun üzerine Pencab vilayeti askerî alayını Amara kentine geri çekti ve yerine başka bir askerî alay çağırarak zorunda kaldı. Bunun yanı sıra bütün askerî haritaların yenilenmesini emrederek Selman Bey ismini bu haritalardan sildi ve yerine eski Farsça isim olan Tizpon'u kullandı. Robaki Millar, *Kut*, London, 1969, s. 15

³⁰⁷ Said Olgun ve Resul Babaoğlu, "Dönemin Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amare Zaferi (Toplu Bir Değerlendirme)", *TAD*, C. 39/S. 67, 2020, s. 477-502.

³⁰⁸ Philip Willard Irland, *Irak Dirasat fi Tatvirihî el-Siyasi*, çev. Cafer el-Hayyat, Beyrut, 1948, s. 37.

³⁰⁹ Hamidi, a.g.e., s. 20.

getirildi ve Hint hükümeti, Irak'a ek kuvvet (sayıları 40 binden oluşan asker ve subay) gönderdi.³¹⁰

Osmanlılar bu başarıdan sonra, İngiliz güçlerini geriletmek ve Bağdat'ı işgalden korumak yerine birliklerini buradan çekti ve Ruslarla savaşmaları için İran'a gönderildiler. Bu durum, bölgedeki Osmanlı varlığını zayıflattı. Stanley Maude'un bölgedeki İngiliz güçlerinin komutasına getirilmesiyle İngilizler eski güçlerini kazanmaya başladı. Çetin geçen çatışmalardan sonra bölgede kalan az sayıdaki Osmanlı askerinin direnme kabiliyeti zayıfladı ve Osmanlı askeri, Kut'tan çekilerek 23 Şubat'ta Madain'e sığınmak zorunda kaldı.³¹¹ Daha sonra 9 Kasım 1917'de İngilizler tekrar hücum geçerek Kut'u ele geçirdi ve zayıflayan Osmanlı güçlerini kuzeye doğru çekilmeye zorladı. Birçok muharebeden sonra ise 11 Mart 1917'de Bağdat, Stanley Maude komutasındaki İngiliz birlikleri tarafından işgal edildi.³¹²

İngilizlerin Bağdat'ı işgal etmesi, Osmanlıların Irak'ın diğer bölgelerindeki varlığı üzerinde de olumsuz sonuçlara sebebiyet verdi. İngilizler, Bağdat'tan sonra diğer Irak şehirlerini işgal etmeyi sürdürdüler. 1917'de Hanakin'i, aynı yılın 22 Nisan'ında Samarra'yı ve 29 Eylül'de Ramadi'yi işgal ettiler. 2 Kasım 1917'de Tikrit düştü, İngiliz ordusu Şakrat'ın güneyindeki el-Fatha'da Ekim 1918'in sonlarına kadar kaldı. Burası Musul'a 12 mil uzaklıktadır. 30 Ekim 1918'de İngiliz güçleri komutanı General Marshall,³¹³ Osmanlı güçleri komutanı Ali İhsan Paşa'dan kenti terk etmesini istedi. Taraflar arasındaki müzakerelerden sonra Osmanlı ordusu çekilmeyi ve 8 Kasım 1918'de kente İngilizlerin girmesini kabul etti.³¹⁴ Daha sonra, taraflar arasındaki çatışmalara son veren Mondros Mütarekesi imzalandı. Bu sırada İngiliz ordusu Musul kentinin hemen yakınlarındaydı ve Irak'ın diğer kentlerini işgal etmeye devam etti. 10 Kasım 1918'de Mondros Antlaşması'na aykırı olarak Musul da işgal edildi ve böylece Irak'ın bütünü, Osmanlı hâkimiyetinden İngiliz hâkimiyetine geçmiş oldu.³¹⁵

³¹⁰ Russel Braddon, **Hisar el-Kut fi'l-Harb Beyne'l-İngiliz ve'l-Etrak fi'l-Irak Senet 1914-1917**, cilt 1, çev. Selim Taha el-Tikriti-Abdülmeccid Yasin el-Tikriti, Bağdat, 1985, s. 137-159.

³¹¹ Emin Said, **Savratü'l-Arabiyyetü'l-Kübra**, cilt 2, Kahire, s. 4-9.

³¹² Şükrü Mahmud Nedim, **Harbu'l-Irak 1914-1918**, Beyrut, 1962, s. 219; Mustafa L. Bilge, "Kûtül'Amâre", **TDV İslâm Ansiklopedisi**: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutulamare> (E.T. 27.04.2024).

³¹³ General Marshall, General Maude'un 19 Kasım 1917'de kolera yüzünden ölümünden sonra Irak'taki İngiliz kuvvetlerinin komutanlığına getirildi.

³¹⁴ Abdurrahman el-Bezzaz, a.g.e., s. 79.

³¹⁵ A.g.e., s. 17-19.

3.1.2. İngiltere'nin Irak'ı İdaresindeki Siyaseti (1917–1919)

İngilizler 11 Mart 1917'de Stanley Maude komutasında Bağdat'ı işgal ettikten sonra, Müslümanlarla ve Araplarla dostluk ve güvene dayanan bir üslup geliştirmeye başladılar. İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından 18 Mart 1917'de Sir Percy Cox'a bir beyan hazırlamasına yönelik emir verildi.³¹⁶ İngiliz General Maude, Bağdat halkına yönelik meşhur beyanını yayımlayıp dağıttı ve Irak'taki savaşın nedeninin Türkleri buradan çıkarmak olduğunu, İngilizlerin baskıcı ve fetih yapan düşmanlar gibi gelmediklerini, aksine kurtarıcı ve özgürleştirici olarak geldiklerini iddia etti. Türkleri zulüm yapmakla suçlayan Maude şu ifadeleri kullandı:³¹⁷

*Kurtuluşunuz sadece majestelerinin tek başına bir temennisi değil, aynı zamanda kendileriyle ittifak içindeki hükümetlerin de temennisidir. Tıpkı toprağınız verimli olduğu ve Bağdat dünyanın yedi harikasından biriyken bütün dünya atalarımızın görgü kurallarıyla beslenirken olduğu gibi.*³¹⁸

Mondros Mütarekesi'nin ardından İngiliz askerî yönetimi altına giren Irak'a³¹⁹ yüksek komiser olarak Percy Cox atandı. Yardımcısı Arnold Wilson (1884–1940)³²⁰ ise genel vali yardımcısı sıfatıyla, Irak'taki idari organın başına geçti. Wilson, Hindistan'dan önemli deneyimlere sahip hırslı biriydi. Irak'ta sivil bir idare oluşturmak için İngiliz camiasında “Hint ekolü” çerçevesinde siyasi faaliyetlerine ve temaslarına başladı.³²¹ Wilson ve yönetim ekibine göre Iraklılar üç gruba ayrılmaktaydı. Birinci grup, Bedevi ve Kürtlerden oluşmakta ve bunlar Hindistan'ın kuzeybatı sınır bölgesinde yer alan Albatan kabilelerine benzemektedirler. Dinamik, hırslı, tehlikeli ve asil olmakla birlikte kesinlikle modern bir devletin yönetimini üstlenmeye elverişli değillerdi. İkinci grubu teşkil eden çiftçiler, Hindistan'daki geniş çiftçi kesimlere benzemekte; sefil, fakir, cahillerdi ve kendi kendilerini idare yeteneğine sahip değillerdi. Üçüncü grup ise en kötü durumdaki gruptu. Sadece bozgunculuk yapmaya gücü yeten ve genellikle şehirde yaşayan Araplardan oluşmaktaydı. Bu gruba yönetime girme fırsatı

³¹⁶ Basim Vahit el-Rabi'i, “Beyan General Maude ve Hakikatuhu”, *El-Mada Gazetesi*, (ek: Zakira Irakıyye), sayı 4117, yıl 15, 22 Ocak 2018, s. 10.

³¹⁷ İngilizlerin bunu yayımlayıp dağıtmalarının nedeni, Irak halkının İngiliz ordusuna karşı muhtemel bir direnişinin önünü kesmek ve bu açıdan Irak halkını yanlış yönlendirmektir. Bunun yanı sıra işgalciler, Bağdat vilayeti ile başkentin kuzey, doğu ve batı bölümlerini ele geçirip buradan siyasi kazanımlar elde etmeyi planlıyordu. Bu sayede yeni bir yönetimin esaslarını belirlemenin de önü açılmış oldu. Ancak ülkeye girmelerinden hemen sonra binbir türlü zorluklarla karşı karşıya kaldılar. Bu zorlukların başında da Osmanlı görevlilerinin yanlarında önemli belgeleri de alıp ülkeden çekilmeleri oldu. Daha fazla bilgi için bkz. Miss Bell, **Fusul min Tarih el-Irak el-Karib 1914-1920**, çev. Cafer el-Hayyat, Beyrut, 1971, s. 17-18.

³¹⁸ El-Bezzaz, a.g.e., s. 74.

³¹⁹ Ali Nasır Hüseyin, **El-İdaratü'l-Britaniyye fi'l-Irak, 1914-1921**, Bağdat, 2009, s. 247.

³²⁰ Burada bir kutuplaşma söz konusuydu. Biri liberal düşüncüyü temsil ederken diğeri ise faşist bir ekolü temsil etmekteydi ancak görünüşe göre ikisi arasındaki ihtilaf yapısal olmaktan ziyade uygulamayla ilgiliydi. Peter Sluglett, **Britanya fi'l-Irak Sina'at Mülk ve Devlet**, çev. Abdullillah el-Nueymi, 2019, s. 50.

³²¹ Ali Naser, a.g.e., s. 247.

verilse, ülkeyi yolsuzlukla mahvederek tamamen altüst ederlerdi. Wilson, akliselim olan Iraklıların kendisini destekleyeceğini düşünüyordu.³²² Bu dönemde işgal ordusunun sadece birkaç subayı bir önceki yönetime aşınaydı. Genel itibarıyla ülke vatandaşlarının temsilcileri görevlerinden uzaklaştırılmaya ve yerlerine İngiliz veya Hintli şahıslar getirilmeye başlandı.³²³

Percy Cox, Hindistan'dan gelenlerin Irak'taki İngiliz kuvvetlerinin ihtiyaçları doğrultusunda askerî birlikler veya sivil yönetim içerisinde siyasi subaylar olarak yerleştirilmesini sağladı.³²⁴ Cox, bu kişilerin detaylı kayıtlarını tuttu.³²⁵ Irak, İngiltere tarafından işgal edildikten sonra idari işlerin kolaylaştırılması amacıyla üç bölgeye ayrıldı. Bunlar; Nehirler Bölgesi, 17. Bölge ve 18. Bölge'dir.³²⁶ Bunun dışında işgal yönetimi tarafından 1914-1915 arasında, İngilizlerden ve İngiliz hükümetinin Osmanlı'ya karşı savaş için zorladığı Hintlilerden oluşan ve Basra'da konuşlu bu askerî kuvvetlerin ihtiyaçlarının karşılanması için bazı daireler kuruldu. Bu yabancılar daha sonra Irak'ta İngiliz güçlerinin genel komutanı tarafından verilen imtiyazlara sahip oldular.³²⁷ İmtiyazlar arasında gıda ürünleri, kiralık yerler ve içme suyu üzerinde kontrolün sağlanması,³²⁸ işgal bölgelerinde yaşayan insanların serbest dolaşım haklarının kontrol edilmesi, tekne sahipleri ve fayton sürücülerinin İngiliz subay ve ailelerinin taşınması hususunda mecbur kılınması ile Irak vatandaşlarından daha öncelikli konumda olmaları bulunmaktadır.³²⁹ İşgal yönetimi tarafından alınan kararları ihlal edenler hakkında uygulanacak cezalar da bazı kanunlarla belirlendi.³³⁰

³²² William Polk, a.g.e., s. 111.

³²³ Libert Mihayloviç Muncheville, a.g.e., s. 149.

³²⁴ Basra'nın İngilizler tarafından işgalinden sonra (22 Kasım 1914) ve savaş sahasının dışından tutulmasıyla Binbaşı Mik, askerî yöneticilikten Basra'nın siyasi subaylığına terfi etti. Binbaşı Mik ve yardımcıları o dönemde güçlü ve kendileriyle iş birliği yapmaya meyilli kesimlerden kişileri kazanmak için çaba göstermiştir: Longrigg, a.g.e., s. 142-143.

³²⁵ Arnold Talbot Wilson, **El-Biladü'l-Ma Beyn el-Nehreyn**, çev: Fevaid Cemil, cilt 2, Bağdat, 1971, s. 102.

³²⁶ Nehirler bölgesi Basra Körfezi'nden Kut ile Nasıriyye arasındaki hayalî çizgiye kadar uzanmaktadır. Bu iki kent de söz konusu bölgenin içindedir. Ayrıca 17. Bölge Fırat bölgesi, Kerkük, Güney Kürdistan ve Musul'a doğru yaklaşık 20 mil demir yolunu içine almaktadır. 18. Bölge ise Irak'ın diğer bölgeleri ile kuzeyde Zaho'ya doğru uzanmaktadır. Nehirler bölgesinde üç Hintli alay bulunmaktaydı. Bunlar deniz üssünü, bazı Türk esirleri ve Dicle ile Fırat Vadisi'nin güneyindeki demir yolu kesimini korumakla görevliydi. 17. Bölge'de ise Hille'de, Kerkük'te ve Ramadi'de birer alay bulunmaktaydı. 18. Bölge'de Musul, Tikrit ve Bici'de birer alay vardı: Abdürrezzak el-Hüseyni, Savratu'l-Irak el-Kübra, Müessesetü'l-Muhibbin, Kum, 2018, s. 225-227.

³²⁷ Askerî işgal döneminde Birinci Siyasi Subayı (Chief Political Officer) Percy Cox, İngiltere'nin Mezopotamya bölgesindeki genel kuvvetler komutanına bağlıydı ve sivil yönetimin başdenetçisi konumundaydı. İşgal yönetimi, Irak topraklarını 15 ayrı bölgeye ayırma niyetindeydi. Bu bölgeler, siyasi temsilci konumundaki siyasi subayların yönetiminde olacaktı. Bu bölgeler daha sonra 40 ayrı birime ayrıldı ve siyasi subayların yardımcıları, bazen de yardımcılarının vekili tarafından idare edildi.

³²⁸ Longrigg, a.g.e., s. 144.

³²⁹ Philibe Ireland, **El-Irak Dirasat fî Tatvirihî el-Siyasi**, çev. Cafer el-Hayyat, 2013, s. 109.

³³⁰ Genel komutan tarafından ve onun yetkisiyle 11 Mart 1917 ile 1920 tarihleri arasında yayımlanan açıklama ve duyurular. Bağdat, 1932.

Şunu belirtmek gerekir ki İngiltere, Irak'ta "Hintlileştirme" siyaseti güderek burayı İngiltere'ye ilhak hazırlığı içindeydi. Bunu özellikle de bazı kanunlar ve Hint rejimi vasıtasıyla güney bölgelerinde uyguluyordu.³³¹ Yine Hindistan'dan Irak'a "kraliyet genel valisi", "siyasi komiser", "siyasi komiser yardımcısı", "gelirler subayı" gibi birçok ünvanı da taşıdı.³³² İngiltere'nin Irak'a taşıdığı Hintliler genelde suçlular ve sabıkalılar ile kendilerine Irak'ta verilen görevlerle ilgili daha önce herhangi bir faaliyeti olmayan kişilerdi.³³³

Diğer taraftan İngiltere'nin Irak'taki politikası, buradaki varlığını güçlendirme siyaseti üzerinden devam ediyordu. İngiltere'nin Irak'ta uyguladığı siyasi politikalar, bölgedeki etnik ve dinî gruplar arasında dengeleri korumayı hedeflemiştir. Bu amaçla, farklı grupların temsilcilerinin yer aldığı hükümetler kurulmuş ve bu hükümetler aracılığıyla İngiliz yönetiminin bölgedeki etkisi artırılmıştır. Ancak bu politikalar sıklıkla yerel direnişle karşılaşmış ve İngiliz yetkililer, bu direnişi bastırmak için çeşitli tedbirlere başvurmuştur.³³⁴ Bu çerçevede askerî polis sistemini Hindistan'daki sistemle değiştirmiştir.³³⁵ Çoğunluğu Hintlilerden oluşan polislerin sayısı Bağdat'ın işgalinden hemen önce 400'e ulaşmıştı. Artık mesele savaş değil, bir ülkenin işgal edilmesi meselesiydi. İşgal yönetimi, buranın mali gelirlerini askerî ihtiyaçların karşılanması için kullandı. Bundan dolayı, özellikle de mali gelire sahip ithalat departmanları ve gümrüklerin yönetimine önem verildi. Ocak 1915'te Henry Dobbs³³⁶ Basra'ya geldi ve İngiliz İşgal Güçleri Hint Gümrük Servisinden bir subay olan Mr.

³³¹ Ireland, a.g.e., s. 109.

³³² Arnold Wilson'ın beş yardımcısı:

- Birincisi ithalat sekreteri: Gelirlerden, ayrıca toprak kaydı, tarımsal etüt ve sulamadan sorumlu.
- Maliye sekreteri: Bütün harcamalardan, bütçelerden, gümrükten, ticari meselelerden ve gazetelerden sorumlu.
- Üçüncüsü yargı sekreteri: mahkemeler ve yargılamaların seyrinin denetlenmesinden, kanunlardan ve evkaf işlerinden sorumlu.
- Dördüncüsü sağlık sekreteri: Sağlıkla ilgili işler, karantina işleri, cenazelerin nakli, hac kabileleri ile tutukluların taşınması gibi işlerden sorumlu.
- Beşincisi genel işler sekreteri: Demir yolu inşaatı projeleri, Basra Limanı, sulama, toplu taşıma gibi işlerden sorumlu.

Bazı dairelerin başında ise sekreter bulunmamaktaydı ve bu daireler (eğitim dairesi gibi) doğrudan genel sivil yöneticiye bağlıydı. Daha fazla bilgi için bkz. Ali Nasır Hüseyin, a.g.e., s. 249.

³³³ Muncheville, a.g.e., s. 149.

³³⁴ Can Deveci, **İngiltere İdaresinde Irak'ta Politik Gelişmeler 1922-1925: Hükümetler ve Sınır Problemleri**, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2023, s. 198.

³³⁵ Wilson, a.g.e., s. 149.

³³⁶ Henry Robert Dobbs (1871-1934), I. Dünya Savaşı'ndan önce İran, Hindistan ve Afganistan'da birçok farklı görevlerde bulunmuş İngiliz yetkililerinden biridir. Daha sonra Irak'a geldi ve burada 1915-1916 yıllarında gelirler mutemedi oldu. 1924-1929 yılları arasında ise İngiltere'nin Irak'taki yüksek komiserliği görevini yürüttü. Daha sonra ithalat işlerini yürüten Garrett ile iş birliği yaparak, Osmanlı tahsilat yöntemlerini ve daha önce alınan vergilerin miktarını öğrendi. Ardından ülkenin acil ihtiyaçlarının karşılanması için yeni vergilerin yürürlüğe girmesini sağladı.

Watkins'i³³⁷ Basra'da gümrük vergileri tahsildarı olarak atadı.³³⁸ İşgal yönetimi ayrıca mahkemeler kurmaya başladı ve Hindistan Medeni ve Ceza Kanunu'na benzer olarak Ağustos 1915'te "İşgal Altındaki Osmanlı Toprakları Kanunu" adlı kanunu çıkardı. Bu kanun çerçevesinde, Basra'daki askerî mahkemeyi tamamlayıcı nitelikte başka sulh ve ceza mahkemeleri de kuruldu.³³⁹

Basra vilayetini oluşturan Nasırıyye ve Amara kentlerinin kontrol altına alınmasıyla işgal genişlemeye başlamış ve bundan sonra İngilizler askerî valilerle yardımcılarını siyasi ve mali kurumların başına getirmek için acele etmiştir. Barnett, Dixon, Edmonds, Fowle, Holland, McPherson, Mars, Noel ve Philby bu yetkililerden bazılarıdır.³⁴⁰ Bağdat'ın işgal girişiminin başarısız olması ve İngiliz güçlerinin Kut'ta Osmanlı ordusu tarafından kuşatılmasının ardından İngilizler, Irak'ta bir demir yolu ağına ihtiyaç duymuştur. Bunun üzerine İngiliz Savaş Bakanlığı, Hint Demiryollarından bir yetkiliyi Irak Demiryolları Projesi'nin başına getirdi ve Mr. Wait, Nisan 1916'da Basra'ya vardı.³⁴¹ Bağdat'ın 11 Mart 1917'de General Maude tarafından işgal edilmesinin akabinde siyasi komiserler ve yardımcıları 1917-1918 yılları arasında bütün Basra vilayetine yayıldı. Örneğin Dixon, Suk el-Şuyuh ile Nasırıyye arasında yer değiştirdi ve 1917'de siyasi komiser oldu. Yardımcısı Haysen ise el-Şatra ve Suk el-Şuyuh'ta görev yaptı. Phortrem Thomas da burada görev yapan yetkililer arasındaydı.³⁴²

İngilizler kuzeye doğru ilerlemeye ve kuzeydeki Irak şehirlerini işgal etmeye başladıktan sonra (11 Temmuz 1917'den 31 Ekim 1918'e kadar) ateşkes ilan edilene kadar³⁴³ Irak, İngiliz siyasi komiserlerinin kontrolü altına girmiş oldu. İngiliz hükümeti, Temmuz 1917'de siyasi komiser statüsünü kraliyet valisi olarak yükseltti.³⁴⁴ Kraliyet valisi statüsü aslında İngiltere'nin daha bu tarihte Irak'ı kendi idaresine alma hedefinde olduğunu göstermektedir. Yine askerî komiserlerini Irak'ın farklı şehirlerinde çeşitli görevlere atamaya devam etti. Bunun yanı sıra, binlerce Hintli ve İngiliz Irak'a geldi. Zira İngiliz hükümeti ve hükümetin karargâhı 1917 yılından itibaren, Bağdat'ta Birinci Siyasi Komiser Percy Cox

³³⁷ Wilson, a.g.e., s. 103.

³³⁸ Osmanlı döneminde konmuş olan vergileri iki katına çıkardı. Aynı zamanda Hint hükümeti savaştan önce Basra'da Doğu Bankasını kurdu ve bankanın Bağdat'ta bir şubesi açıldı. Bu banka Basra'da 30 Eylül 1915'te açıldı: Bell, a.g.e., s. 47.

³³⁹ Longrigg, a.g.e., s. 142.

³⁴⁰ Ali Nasır Hüseyin, **Tarih Sıkek el-Hadid fi'l-Irak 1914-1945 Dirasat Siyasiyye İktisadiyye Askeriyye**, Bağdat, 1986, s. 35.

³⁴¹ Bartram Tomas, **Müzakkirat Bartram Tomas fi'l-Irak 1918-1920**, çev. Abdülhadi Fincan, Bağdat, 1986, s. 85-86.

³⁴² Nedim, a.g.e., s. 131-132.

³⁴³ Bell, a.g.e., s. 131-132.

³⁴⁴ A.g.e., s. 132.

yönetiminde, mümkün olan en fazla sayıda askerî birliğin oradaki varlığının kalıcı olmasına odaklandı.³⁴⁵ O dönemde İngiliz hükümetinin Irak politikası kraliyet komiser vekili Arnold Talbot Wilson, Mayıs 1917’de “*Ben İngiliz hükümetinin niyetlerini ortaya koymak için bir ışıgım*” sözlerini sarf etti. Sykes-Picot Anlaşması hükümlerine göre Basra’da İngiliz egemenliğinde gizlice bir sistem kurmayı ve buraya bir yüksek komiser atamayı düşünmekteydi. Ancak Bağdat’ta İngiliz kontrolünde bir Arap yönetimi olacaktı.³⁴⁶ Bütün bunlara binaen İngiliz idaresinin askerî ve siyasi yetkilileri Irak’taki sayılarının artması için tüm yolları denediler. Bu bağlamda mülkiyet sistemi ve tarımsal üretimin sağladığı olanakları kendi lehlerine kullanmaya çalıştılar. Yaşanan kaos, mülkiyet sisteminin İngiliz memurlarının sayısını arttırmaya müsaade etmekteydi. Örneğin Rafideyn Vadisi (Mezopotamya) ve çevresindeki toprak mülkiyeti sistemindeki belirsizlikler, Avrupalı yerleşimcilerin sömürgeler kurmasına olanak sağlamaktadır.³⁴⁷

Bütün durumlarda İngiliz siyaseti, Irak’ta nüfuzunun ve buradaki görevli memurların sayısının artırılması çizgisinde devam etti. 1918 yılında Mr. Gharet gözetiminde Irak’taki İngiliz görevlilerinin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik Tarım Kalkınma Projesi³⁴⁸ hazırlandı. Bu proje, İngiliz fabrikalarının tarımsal ham madde (İngiltere’nin ekimini daha da yaygınlaştırdığı pamuk gibi) ihtiyacını karşılama amacını da taşımaktaydı.³⁴⁹ Proje daha sonra İngiliz yetkililer J.C. Kameron ve daha sonra müdür olarak atanan Graham ile güçlendirildi. Yine L.W. Louis, sulama müdürü olarak tayin edildi. Tarım işleri dairesinde çalışan sadece bir Iraklı vardı.³⁵⁰ Ancak toplamda 25 İngiliz ve 4 Hintli idari görevli vardı.³⁵¹

İngiltere işgal yönetimi, polis gücü olarak Hint Polis Dairesine dayanmaktaydı.³⁵² 1918’de Genel Müfettiş Presscott ve Albay Crickson’ın gözetiminde Polis İdaresi kuruldu.³⁵³ Ayrıca, Irak’taki mahkemeler, Sudan’daki Hukuk Dairesi Başkanı Edgar Bonham Carter’in gözetiminde ikiye katlandı.³⁵⁴ Aralık 1918’de Irak’ta Bağdat Ceza Mahkemesi ihdas edildi ve

³⁴⁵ Wilson, a.g.e., 31.

³⁴⁶ İmad Ahmed el-Cevahiri, **Tarih Müşkilatü’l-Arabi fi’l-Irak 1914-1932**, Bağdat, 1978, s. 179.

³⁴⁷ Longrigg, a.g.e., s. 169.

³⁴⁸ Bell, a.g.e., s. 266.

³⁴⁹ Longrigg, a.g.e., s. 169.

³⁵⁰ Bell, a.g.e., s. 367.

³⁵¹ Irak’taki polis teşkilatı o dönemlerde İngiliz polis görevlilerinden oluşuyordu. Bunlardan bazılarının isimleri şu şekildedir:

- Karnael Crixon: 24.11.1914’te Basra polis müdürü ve 27.3.1917’de Bağdat polis müdürü olarak atandı.

- Captain Wilks: 4.3.1919’da Musul polis müdür yardımcısı olarak atandı.

- Captain Tood: 9.9.1919’da Bağdat soruşturma müdür yardımcısı olarak atandı.

Daha fazla ayrıntı için bkz. Bill, s. 332-333.

³⁵² Longrigg, a.g.e., s. 180.

³⁵³ Wilson, a.g.e., s. 99.

³⁵⁴ Longrigg, a.g.e., s. 179.

birkaç büyük mahkemenin kurulduğu açıklandı.³⁵⁵ Söz konusu yasa ile İngiliz yöneticilerle oradaki siyasi komiserler birinci dereceden yönetici kabul edilirken, siyasi komiser yardımcıları da ikinci dereceden yönetici sayıldı. 1918 yılında Maarif Dairesi kuruldu.³⁵⁶ 22 Ağustos 1918’de bu kurumun Mısır’daki departmanına müdür olarak Binbaşı E.A. Bowman atandı.³⁵⁷

Musul’da 29 Ekim 1919’da Summerville atanırken, Basra’da işgal hükümeti 1 Temmuz 1919’da Pir Muhammed Navaz Han adlı Hintli bir müfettişi atadı. Bu kişi aynı yıl Houston spor eğitimi uzmanı olarak tayin edildi. 1919’da Sanayi ve Ticaret Dairesi kuruldu ve gümrük, telgraf, posta ve ambarlar bu daireye bağlandı. İngiliz hükümeti Cooper, Connolly, Davidson, Fox ve Harris gibi bazı önemli şahsiyetleri bu daireye ve buna bağlı kuruluşlara atadı. Bu kişiler 23 Eylül 1919’da genel müfettiş olarak atanan Mr. Eatwell’e ve aynı yıl buraya atanan Hintli Exper Dairesi Başkanı Hamataba’ya bağlıydı. 1 Nisan 1919’da telgraf dairesinin başına Karnel Smidt getirildi ve daha sonra bütün posta teşkilatının genel müdürlüğü görevi kendisine verildi. Aynı dönemde Binbaşı Malkota Antrepo ambar ve ulaşımın başına müdür olarak getirildi.³⁵⁸

Sağlık sektöründe gerçekleştirilen işlerin tamamı ülkedeki İngilizlerin sağlıklarını korumak çerçevesinde şekillenmişti. Nixon bu konuyla ilgili, Irak’taki hastanelerin İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu askerî üslerin yanında yer aldığını ve bu hastanelerin İngiliz subaylarla Hint Tıp Kurumunun yardımıyla faaliyet gösterdiğini söylemişti.³⁵⁹

Ağır vasıta sektörü personeli 1919’da 4 bin subay ve 12 bin dolayında diğer kişilerden oluşuyordu. İngilizlerin buradaki oranı 3/4 idi. Ulaştırma dairesi, araba ve teknelerin işgal kuvvetlerinin emrinde çalışmaya başlamasının hazırlıklarını üstlendi. Buradaki sürücüler genelde Hintlilerden oluşmaktaydı ve farklı sosyal kesimlerden geldikleri için karakterleri ve öğrenme kabiliyetleri de farklıydı.³⁶⁰

Yukarıda zikredilmiş olan kurumsal yapılanmanın tümü baştan aşağıya Irak’taki İngilizlerin sayısını arttırma ve konumunu güçlendirme politikasına yönelikti. Tüm bu yapılanma gayretlerinin yanında İngilizlerin çabaları ülkeyi daha iyi yerlere taşıma amacından yoksundu. Çünkü Irak halkının çıkarları hiçbir şekilde dikkate alınmadı. Pek çok İngiliz de bu

³⁵⁵ Büyük mahkeme: Birinci derece ceza mahkemesi, ikinci derece mahkeme, üçüncü derece mahkeme” Bkz. Bell, a.g.e., s. 275.

³⁵⁶ El Deraci, a.g.e., s. 52.

³⁵⁷ Bell, a.g.e., s. 309.

³⁵⁸ Genel sağlık alanında 74 subay görev yapmaktaydı. Kimyager ve depo görevlilerinin yanında 25 hasta bakıcı da vardı: Bell, a.g.e., s. 372-373.

³⁵⁹ Longrigg, a.g.e., s. 129.

³⁶⁰ Longrigg, a.g.e., s. 179.

durumu sonradan itiraf etmişlerdir.³⁶¹ İngilizlerin tüm bu yapılanma gayretlerindeki temel dinamik, çıkarlarının en üst düzeyde arttırılması ve bölgeye daha fazla nüfuz edebilmeleriydi.

3.1.3. İngiliz İşgaline Karşı Çıkan Güçler (1918–1920)

1918 Necef-i Şerif Ayaklanması

İngilizlerin Irak'a girmesinden ve bu ülkeyi tamamen kontrol altına aldığını ilan etmesinden sonra, İngilizlere karşı duran kuruluşlar ve muhalif oluşumlar ortaya çıkmaya başladı. Bu da isyan ve itaatsizlik hareketlerinin başlamasını beraberinde getirdi. Bu isyanların başında gelen 1918 Necef Ayaklanması, daha sonra başlayacak olan 1920 Ayaklanması ve Irak geçici millî hükümetinin kurulmasına kadar sürecek bir ortama zemin hazırladı.

Irak'taki İngiliz işgaline karşı çıkan şehirler arasında Necef kentinin ön plana çıkması, 1918 yılında başlayan ve el-Hac Necim el-Dualimi el-Bakkal³⁶² Ayaklanması olarak da bilinen Necef Ayaklanması'yla oldu. 19 Mart 1918'de el-Hac Necim, İslami Nahda Cemiyetinin³⁶³ tüm üyelerini gece yarısı toplantıya çağırdı. Bu toplantıda bütün üyelere, daha önceki görüşmelerde kararlaştırıldığı gibi hükümet binasına hücum etme çağrısında bulundu. İslami Nahda Cemiyetinin askerî kanadının üyelerinin çoğu bu çağrıyı olumlu karşıladı. Ayaklanmaya başlama noktası olarak, hükümet binası yakınındaki Necef Mezarlığı seçildi ve isyancıların polisler gibi beyaz kefiyye (puşi) giymeleri kararlaştırıldı. İsyan için 100 adam hazır bulundu ancak hücum için aralarından 20 kişi seçildi. Diğerleri ise yedek olarak hazırda bekledi. Bunlar da iki kısma ayrıldı. İlk kısım hükümet binasının yanındaki boş binada konuşlandırıldı, diğerleri de hükümet binasını kontrol etmek üzere bekleyecekti. Bu boş bina ise işgalden sonra krallık döneminde, Necef Polis Merkezi olarak kullanılacaktı.³⁶⁴

³⁶¹ Henry Dobbs emekli olduktan sonra "İngiltere'nin Irak'taki Faaliyetleri" adlı bir sunumunda İngiltere'nin Irak'taki birçok faaliyetinde olduğunu söylemiştir: "Sağlık kurumu kurulmasına rağmen sıtma hâlâ yaygın ve azalma göstermiyor. Ziraat alanında da genel olarak bir başarısızlık vardı. Toprak sorununu çözmede başarısız olduk. Savaşın sebeplerinden dolayı da demir yolları aceleyle kuruldu.": Matta Akrafi, **El-İrak el-Hadis**, çev. Mecid Hadduri, cilt 1, Bağdat, 1932, s. 45.

³⁶² El-Hac Necim el-Bakkal: Adı, Necim bin Abbud bin Farc el-Duleymi'dir. Ailesi el-Duleym sancağındandır. Babası el-Muhammada, annesi ise el-Hamsiyet aşiretlerindedir. Babası ve kardeşleriyle beraber Necef'te yaşamıştır: Kâmil Selman el-Cebhuri, **Necefü'l-Eşraf ve'l-Hareketü'l-Cihad A'am 1914**, Beyrut, 2002, s. 389.

³⁶³ İslami Nahda Cemiyeti: Fiilî olarak 1918 yılının sonlarına doğru Necef'te kuruldu. Birçok âlim ve din adamı bu cemiyetin kuruluşunda yer almıştır. Seyyid Muhammed Ali Bahr el-Ulum (başkan), Şeyh Muhammed Cevad Cezairi (vekil), Şeyh Ali el-Dimeşki, Seyyid İbrahim el-Bahbahai, Şeyh Abbas el-Halil bunlardan bazılarıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Salah Mehdi Ali Fadli, **El-Merciiyatü'l-Diniyyeve Devruha el-Vatani fi Tarih el-İrak el-Muaser 1900-2002**, Cafer el-Asami, Kahire, 2010, s. 150.

³⁶⁴ Muhammed Hüseyin bin Ali bin Muhammed Harz el-Din, **Tarih Necefü'l-Eşref**, cilt 3, Nakaraş – Kum, H. 1385, s. 2016-2018.

Necim el-Bakkal, önderlik ettiği grupla birlikte İngiliz siyasi komiserinin olduğu Han Kapısı'na doğru yöneldi ve elinde komiserine yönelik İngilizce yazılmış bir zarf vardı. Kapıyı çaldığında Hintli bir koruma ne istediğini sordu, o da postacı olduğunu ifade etti ve kendisini Hasan el-Kesravi³⁶⁵ olarak takdim etti. Hintli koruma kapıyı açtığında Muhsin Ebu Ganim hızlı davrandı ve onu hançerleyerek kanlar içinde yere serdi. El-Bakkal, İngiliz komiserin ikamet ettiği Han Atiyye'ye girdi. Diğer korumalara olayın bilgisi ulaştığında, İngiliz komiser ve doktorunun bulunduğu odaya yönelen isyancılara ateş etmeye başladılar. Bu saldırıda İngiliz komiser Marshall öldürüldü.³⁶⁶ Necim el-Bakkal, daha sonra hiçbir şey olmamış gibi kente çekildi. 19 Mart 1918'de İngiliz hükümeti, isyancıların Marshall'ı öldürdüğünü ve bir subayı yaraladığını açıkladı. Hayatını kaybeden üçüncü kişi İngiliz olmadığı için açıklamada ismi zikredilmedi. Bundan sonra el-Şamiya ve Necef bölgesi valisi (o dönemde Kufe'de ikamet ediyordu) Kaptan Balfour, yanında atlılar ve piyadelerden oluşan bir güçle Necef'e geldi ve beraberinde getirdiği zırhlı araçlarla makineli tüfekleri kentin surlarının etrafına yerleştirdi. Bunun yanı sıra kente silahlı polisleri de sokarak, onlara kentteki bütün mekânlara dağılma emri verdi.³⁶⁷ Kaptan Balfour olay yerini inceledikten sonra Marshall'ın kanlar içindeki cesedine bakarak *"Bu kıymetli kanın her bir damlası 400 Necefliye bedel"* dedi.³⁶⁸ Balfour yanına kentin önde gelenlerini de alarak şehirde dolaşmaya başladı. Daha sonra Hac Saad Radi'nin çocukları Ahmed, Muhsin ve Kerim kardeşlerin iki polisi öldürdüğü sonucuna ulaştı. Balfour bunun üzerine Hac Said'e ağır laflar etmeye başladı. Hac Said'in bu laflara tepkisinin ardından Balfour hatasının farkına vardı ve kaçmaya başladı. Hac Said'in çocukları da arkasından ateş etmeye başladı ancak Balfour bundan kurtulmayı başardı ve burayı terk ederek Kufe'ye kaçtı. Bu gelişmelerden sonra Necefliler polislerin ellerindeki silahları alarak onları Seyyid Mehdi Selman binasında topladı.³⁶⁹

İrakilardan bu isyana katılanların sayısı bini bulmuştu. İsyanı bastırmak üzere görevlendirilen İngiliz askerlerinin sayısı da 8 bin civarındaydı.³⁷⁰ Ancak 17 Nisan sabahı Necef teslim oldu. 4 Mayıs'ta ise isyanı organize eden tüm kişiler tutuklandı. Kufe'de kurulan mahkemede 13 kişi idama mahkûm edildi. Fakat Muhammed Ali Bahr el-Ulum ve İbrahim

³⁶⁵ Hasan, Necefli yerel bir polisti ve görevi Necef, Şamiye arasında telgraf ulaştırmaktı.

³⁶⁶ Vamid Cemal Ömer Nizami, *Savratü 1920 Cuzur el-Siyasiyye ve'l-Fikriyye ve'l-İctimaiyye li'l-Haraketü'l-Kavmiyyetü'l-Arabiyye el-İstiklaliyye fi'l-Irak*, Beyrut, 1984, s. 344.

³⁶⁷ Muhammed Harz al-Din, a.g.e., s. 220.

³⁶⁸ Salah Mehdi Ali el-Fadli, *El-Merciiyatü'l-Diniyye ve Devruha el-Vatani fi Tarih el-Irak el-Muaser*, s. 153.

³⁶⁹ Muhammed Harz al-Din, a.g.e., s. 223.

³⁷⁰ Hasan el-Alavi, *El-Şia ve'l-Devletü'l-Kavmiyye fi'l-Irak 1914 – 1990*, H. 1426, s. 87.

Bahbahaniy'in cezaları, Seyyid el-Yezidi (1252-1334)³⁷¹ tarafından gelen bir talep üzerine sürgüne çevrildi. İdam cezaları³⁷² 30 Mayıs 1918'de Kufe'de infaz edildi.³⁷³ Bu idamlar üzerine âlimler, isyanın bir sonuç vermediğine ikna oldular ve gerilimi tırmandıracak herhangi bir cihat fetvası vermekten çekindiler.

1918 yılında yaşanan Necef Ayaklanması'nın mahiyeti üzerine birkaç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Genel olarak araştırmacılar bu olayı bir isyan ve ayaklanma şeklinde tanımlarken, Muhammed Mehdi el-Cevahiri (1899–1997)³⁷⁴ ise sınırları zorlayan çok önemli bir ulusal itaatsizlik hareketi olarak nitelemekteydi. El-Cevahiri aynı zamanda bu eylemi Necim el-Bakkal liderliğinde bir arkadaşlarıyla birlikte başlattığını kabul etmesine rağmen, gizli bir teşkilat olan Nahda Cemiyetinin varlığından bahsetmemektedir.³⁷⁵ Ancak cemiyetin varlığı ve isyandaki rolü günümüzde yadsınamayacak derecede kabul edilmektedir.

1920 Ayaklanması

İşgalci İngiliz yönetimi Ocak 1919'da Irak'ta bir referandum³⁷⁶ gerçekleştirdi. Referandumda halka şu üç soru soruldu:

- Musul'un kuzey sınırlarından Arap Körfezi'ne kadar uzanacak ve İngiliz vesayeti altında tek bir Arap devletinden yana mısınız?
- Bu devletin başında bir Arap lider olmasını ister misiniz?
- Hükümetin başına uygun olarak gördüğünüz şahsiyet kimdir?

³⁷¹ Tam adı, Seyyid Muhammed Kazım bin Seyyid Abdülazim bin İbrahim bin el-Tabatabai el-Yezidi. Tarımla uğraşan çiftçi bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi: Kemal Selman el-Cebbari-Seyyid Muhammed Kazım el-Yezid, **Siyratuhu ve Da'v Al'a Marciyatih ve Mevakifih el-Siyasiyye**, Kum, 2006, s. 17.

³⁷² İdam edilenler: Hac Saad'ın oğulları Kerim, Ahmed ve Muhsi. Ayrıca Ali el-Remahi'nin oğulları Abbas ve Elvan. Bunlardan başka, Said Memlük el-Hac Said, Kazım Sabi, Muhsin Ebu Ganim, el-Hac Necim el-Bakkal, Curi Naci ve Mecid el-Hac, Duayil. İçlerinde el-Cezairi'nin de bulunduğu 122 kişi ise sürgüne gönderildi: Abdürrezzâk el-Huseyni, **Savrat'ül Necef**, Bağdat, 1972, s. 78–87.

³⁷³ Vamid Cemal Ömer Nizami, a.g.e., s. 344.

³⁷⁴ Muhammed Mehdi bin Şeyh Abdül Hüseyin bin Şeyh Abd Ali bin Şeyh Muhammed Hüseyin. Necef'te doğan şair, din ve edebiyat alanlarındaki ilgisiyle bilinen bir ailede dünyaya geldi. Babası Abdülhüseyin, el-Cevheri ailesinden ve Necef'in önde gelen âlimlerindendi. Anne tarafı da Necef'in önde gelen ailelerinden birine mensuptur: Ali Cevad el-Tahir, **El-Cevahiri mine'l-Mevled Hatta el-Neşr fiy el-Ceraid**, Bağdat, 1973, s. 23; Hamid el-Matbai, **Muassaet A'lam ve Ulemaü'l-Irak**, 1. Bölüm, Bağdat, 2011, s. 741; Selman Cibran, **Mücemma el-Addad Dirasat fi Siyratul Cevahiri ve Şiiri**, Beyrut, 2003, s. 10-12.

³⁷⁵ Muhammed Mehdi el-Cevahiri, **Müzekkiratıf**, 1. Bölüm, Kum-İran, 2005, s. 95-102.

³⁷⁶ 9 Ocak 1919'da İngiliz idaresi, Bağdat halkının görüşlerini öğrenmek istiyordu ve Abdurrahman el-Nakib ve Caferi Kadısı Şeyh Şükr'den kendi mezheplerinden 25 temsilci seçip onlara referandum sorularını sormalarını istedi. Yine Wilson, büyük Haham'a Yahudilerden 20 temsilcisi seçmesi için talimat verdi. Hristiyan mezheplerden de 10 temsilcinin seçilmesi istendi. Her ikisi de istenen kişilerin belirlenmesi görevini reddetti. El-Nakib, Sünni kadı Şeyh Ali el Alusi'ye teklifte bulundu ve Şeyh el-Şükr, Şii şahsiyetlerden kendilerini temsil edecek kişileri seçmesini istedi. Bunun üzerine 23 Sünni ve 24 Şii temsilci seçildi ve bu temsilciler daha önce Necef, Kerbela ve Kazimiye'de benimsenen deklarasyondan farklı olmayan bir deklarasyon üzerinde anlaştı: Salah Abdürezzak, **Savratü'l-Eşrin Savratü'l-Te'sis el-Devletü'l-Irakıyye 192**, Bağdat, 2015, s. 22.

İşgal yönetimi bu referandumu, şeyhler ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden büyük mal ve toprak sahipleriyle yaptı. Referandum esnasında işgal güçleri hazır bulundu.³⁷⁷ Ancak Ulusal Siyasi Hareket³⁷⁸ referandum sürecinde, İngilizlerin doğrudan kontrol etme politikasını devam ettirme ve Araplara tam bağımsızlık gibi vaatlerini yerine getirmeye niyetli olmadıklarını anladı. Bunun üzerine tam bağımsızlığı kazanmak için işgalcilere ve temsilcilerine karşı bir direnişe başladı. O dönem Arap dünyasında yaşanan bazı gelişmeler de Iraklıların işgalcilere karşı direnişlerini güçlendirdi. 1919'da Mısır'da İngilizlere karşı güçlü bir direnişin başlayıp tüm ülkeye yayılması bu anlamda önemli bir gelişmeydi.³⁷⁹

İngiltere, halkın kendi kaderini tayin etme konusundaki taleplerine kulak vermek yerine, müttefikleriyle 25 Nisan 1920'de San Remo'da bir konferans düzenledi. Konferansta müttefikler, işgal ettikleri bölgeler üzerinde mandacılığa dayalı bir paylaşım planladı. Buna göre Irak, Filistin ve Doğu Ürdün İngiliz mandasına verildi. Bu paylaşımlar Birleşmiş Milletler'in manda konulu 22. maddesine³⁸⁰ dayandırıldı.³⁸¹ Bağdat'ta bulunan İngiliz Komiser Vekili Arnold Wilson'ın 3 Mayıs 1920'de Irak'ın İngiliz mandasına bağlandığını ilan

³⁷⁷ Ireland, a.g.e., s. 200-201.

³⁷⁸ Siyasi ve yenilikçi hareketler 1908 yılından ayaklanmanın başlamasına kadar dörde ayrıldı: 1- Osmanlı İmparatorluğu sahasındaki siyasi gelişmelerden etkilenen kısım. İstanbul'da Osmanlı'daki Arap elitleri arasında başladı. Daha sonra ait oldukları Irak şehirlerine intikal etti. Başlarında el-Seyyid Talip el-Nakib vardı. 2- Bağdat'ta aydınlar arasındaki yenilikçi hareketler. Özellikle de toplum arasında yeni bir eğitim sistemini yerleştirmeye odaklandılar. Bunların başında zengin tüccarlar ve geleneksel müderris âlimler vardı. 3- İngiliz işgali sırasında Necef ve Orta Fırat bölgesinde âlimler ve mahallî kabilelerin siyasallaşması. 4- Emir Faysal'ı Suriye Arap Krallığı kurulurken takip eden eski Osmanlı subayları. Daha fazlası için bkz. Kiko Sakay, **Savratü'l-Eşrin Dirasat fi Ahzabü'l-Siyasiyye ve'l-Şebakat el-İctimaiyye fi'l-Irak, 1908-1920**, çev. Mahmud Abdelvahed el-Kaysi, Bağdat, 2020, s. 27.

³⁷⁹ Hamidi, a.g.e., s. 29.

³⁸⁰ Milletler Cemiyetinin 22. maddesi şu şekildedir:

“Daha önce Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olan bazı milletler, bağımsızlıkları tanınabilecek derecede bir gelişme derecesine ulaşmışlardır. Ancak bu, kendi kendini yönetebilmekte ehil olana kadar gelişmiş devletlerin nasihat ve yardımlarını dikkate almaları şartına bağlıdır.” Yine 22. maddede, manda sisteminin kabul edildiği ülkeler kolonyal bağımlılık derecesine göre 3'e (A, B ve C) ayrılmışlardır. A kategorisinde daha önce Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Arap ülkeleri yer alırken, B kategorisinde Almanya'nın Orta Afrika'daki eski sömürgeleri, C kategorisinde ise Güneydoğu Afrika ile Pasifik Okyanusu adaları yer aldı. *Irak Gazetesi*, sayı 2-3, Haziran 1920, s. 2.

³⁸¹ Manda listesi şunları içermiştir: 1- İngiltere manda süresinin başlamasından üç seneyi geçmeyecek bir süre içerisinde yeni bir anayasa hazırlayacak ve bu anayasa Milletler Cemiyeti meclisinin onayına sunulacak. Bu anayasa, ulusal hükümetle istişare içinde ve ahalinin çıkarları garanti altına alınacak şekilde hazırlanacak. 2- Britanya, Irak'ı korumak için orada bir askerî güç bulundurma hakkına sahip olacak. Bunun yanı sıra iç güvenliği sağlamak ve ülkeyi muhafaza etmek için Britanya'nın gözetiminde yerel bir ordu kurulabilecek. Britanya her zaman askerlerini taşımak ve erzak ile yakıt ikmali için demir yollarını ve limanları kullanabilecek. 3- Britanya, Irak'ın dış ilişkilerini yönetecek ve yabancı ülkelerdeki Iraklı vatandaşları koruma ve konsolosluk hizmeti verme hakkına sahip olacak. 4- Britanya, Irak'ın toprak bütünlüğünü korumayı taahhüt edecek; Irak topraklarından ne vazgeçebilecek ne de başka bir ülkenin himayesi altına girmesine izin verecektir: *El-Arab Gazetesi*, 3 Mayıs 1920, sayı 848, s. 1-2.

etmesinden sonra Iraklılar bunu kesin bir dille reddetti ve vesayetin hiçbir şekline razı olmadıklarını belirttiler.³⁸²

Orta Fırat bölgesinde din adamları önderliğindeki ulusal hareket, haklarını talep etme konusunda Bağdat'ta olduğu gibi barışçıl yolları seçti. Temel olarak üç talebin gerçekleşmesini istediler.³⁸³ Necef'te, el-Şamiye ve Necef valileriyle müzakereler yürütüldü ancak herhangi bir sonuç alınmadı. Daha sonra İmam Taki el-Şirazi'ye (H. 1256–1337)³⁸⁴ genel durumun haber verildiği bir mektup gönderildi. Mektupta, taleplerin gerçekleşmesi için gerekirse güç kullanmaya hazır olunduğu belirtildi. Kerbela'da ise Ulusal Hareket ile İngilizler arasındaki ilişkiler daha da kötüye gitti ve büyük gösteriler başladı.³⁸⁵ Bunun üzerine işgal yönetimi Şirazi'nin Kerbela ahalisinden altı destekçisini tutukladı. Bunlar Hindistan'a sürgüne gönderilmek üzere Bağdat'a getirildiler. Şirazi, buna karşı protestosunu Wilson'a yazdığı bir mektupla dile getirdi. *“Meşru olan ulusal haklarını talep etmekten başka hiçbir şey yapmayan bu kişilerin derhal serbest bırakılmasını”* istedi. Wilson da bu mektuba uzun bir mektupla karşılık verdi ve ardından tutukluları Irak içinde bir yere sürgün etmekte karar kıldı. Aralarından sadece Hintli olan biri Hindistan'a gönderildi.³⁸⁶ Şirazi Irak'ı terk edip İngilizlere karşı cihat fetvaları vermek için İran'a gitme niyetini açıkladı. Şirazi'nin Irak halkı üzerindeki etkisinin farkına varan Wilson onları serbest bırakıp Şirazi'ye para ve hediyeler gönderdiyse de Şirazi bunları reddetti.³⁸⁷ Ardından Şii ve Sünnilerden ortak bir İslamî Cephe oluşturmayı başarıp, *“Önce İslam dini, daha sonra Arap milliyetçiliği”* ilkesi üzerinde karar kıldı. Bu da Ulusal Hareket'in Irak halkı arasında büyük bir kitleyi ve farklı grupları yanına çekmesini sağladı. Ancak Bağdat ve Musul'daki Yahudiler bunun dışında kaldı. 1920 yılında camilerin ortaklaştırılmasına yönelik adımlar da bir hayli etkili oldu. Namazın bir kez Sünni camisinde, bir kez de Şii camisinde kılınması kararı daha sonra Bağdat'a taşarak, Şiiilerin Kerbela, Necef gibi kutsal kentlerinde de uygulanmaya başlandı. Dinî liderlerin rolü daha da büyüdü ve İmam Muhammed Taki el-Şirazi üzerinden halk nezdinde kardeşlik daha da güçlendi.³⁸⁸

³⁸² Hamidi, a.g.e., s. 31.

³⁸³ Temel üç talep: 1- Irak'ta bağımsız bir yönetimin kurulması ve Milletler Cemiyetinin, bağımsızlığını garanti altına alması, İngiltere'nin onun vekili sayılması. 2- İngiliz hükümetinin iç güvenlikten, barıştan ve dış güvenlikten sorumlu olması. 3- Bir anayasa hazırlanması konusunda yükümlü olması ve bu anayasa hazırlanırken Irak halkıyla istişare edilmesi, Irak'taki farklı ırkların çıkarlarının ve taleplerinin korunması.

³⁸⁴ Şeyh Muhammed Taki el-Şirazi; Şeyh Mirza Muhammed Taki bin Mirza, Şiraz'da (İran) H. 1256 yılında doğdu. Gençliğinde Şiraz'dan Irak'a göç etti ve Kerbela'da ikamet etti. Daha fazlası için bkz. Kemal Selman el-Cebbari-Muhammed Taki el-Şirazi, **Kaidü'l-Savratü'l-İrakiyye el-Kübra**, 1920, Kum, H. 1385, s. 14.

³⁸⁵ El-Deraci, a.g.e., s. 103.

³⁸⁶ Ali el Verdi, a.g.e., s. 117.

³⁸⁷ Abdürrezzak, **Savratü'l-Eşrin**, s. 34.

³⁸⁸ İbrahim Samarraı, a.g.e., s. 97.

Iraklılar ve İngilizler arasındaki ilk gerçek çarpışma iki cephede oldu; başta Telafer olmak üzere Kuzey Irak'ta ve ülkenin orta kesimlerinde. 1920 Haziranı başlarında Suriye'deki Iraklı subaylar, oradaki aşiretlerin yardımıyla Deyrizor şehrini kontrol altına alıp, Suriye'deki Arap yönetimine bağladıklarını açıkladılar. Şehrin kurtarılmasından sonra buraya Iraklı bir vali atadılar.³⁸⁹ Daha sonra Cemil el-Midfai'nin temsilcisi (el-Debbuni) Telafer'e Seyyid Abdullah Seyyid'in yanına giderek Cemil Bey'in Hanzir noktasına geldiğini haber verdi. Yanında Şeyh Acil el-Yavur, Şeyh Hacim el-Avasi, Şammar şeyhlerinden Şeyh Şallal ve Meşal el-Farisi'nin iki oğlu, Cubur Şeyhi Muslat el-Mulhim ve diğer şeyhler vardı. Telafer'in bütün şeyhleri, kentte yeteri kadar kuvvet olmamasına rağmen el-Midfai'yi destekleme kararı aldılar. Telafer'den ve Kerkük'ten bazı Arap aşiretlerinin çocukları Musul ile olan telefon ve telgraf hatlarını keserek destek vermeye başladılar. Ardından 600 atlı ve birçok piyadeden oluşan isyancılar, İngiliz jandarma komutanının himayesindeki hükümet binasını ele geçirdi ve Komutan Stevard 3 Haziran 1920'de öldürüldü.³⁹⁰

Fırat bölgesinde gerçek anlamdaki ikinci büyük çarpışma ise haziran sonlarına doğru başladı. Önce Fırat bölgesi aşiretleri, Wilson'ın sürgün kararlarını ve bunun içerideki duruma etkisini tartışmak üzere el-Hille Camii'nde toplandı. Bunlar arasında Elvan el-Yesari, Seyyid Nur, Abdulvahed el-Hac Sakr ve silahlı isyanın başlatılmasının önemli simge isimleri de vardı.³⁹¹ Beni Cahim aşiretinden bir birlik Ramisiye'deki³⁹² hükümet binasına zorla girmeyi başardı ve şeyhleri Şa'lan Ebu Elcun'u³⁹³ tutsaklıktan kurtardı. Ebu Elcun daha önce sömürge yönetimine toprak vergisi vermeyi reddettiği gerekçesiyle tutuklanmıştı.³⁹⁴ Irak'taki İngiliz komiseri, aşiretlerin eylemlerinden ve isyana verdikleri destekten oldukça rahatsızdı.³⁹⁵ Yaşananlar sonucunda iki polis hayatını kaybetti ve İngiliz valinin kaldığı binaya ateş açıldı. Ardından Samava'daki aşiretler ayaklandı ve buradaki demir yollarını sökmeye başladılar. Basra'dan Bağdat'a doğru gelen bir tren ise durdurulup geri döndürüldü. Ancak İngiliz

³⁸⁹ El-Bezzaz, a.g.e., s. 98.

³⁹⁰ Muhammed Yunus el Seyyid Abdullah Vahap, **Ehemiyyetü Telafer fi Sevratü'l-Irak el-Kübra 1920**, Musul, 1967, s. 19-40.

³⁹¹ İbrahim Samarraı, a.g.e., s. 91.

³⁹² Rumeys köyünün farklı isimleri vardır; El-Abyad ve el-Avce gibi. Ancak genelde Rumeys olarak bilinir. Kuzey Fırat kıyısında Divaniye ile Atlasmava arasında bulunur ve Divaniye'ye 62 km, Atlasmava'ya ise 26 km uzaklıktadır.

³⁹³ Şa'lan Ebu'l-Cun (1845-1870) 1920 Ayaklanması olarak bilinen ayaklanmada ilk kurşunu atan kabile reisidir. İngilizler onu ayaklanma öncesinde tutukladı ve daha sonra kendi aşiretinden silahlı kişilerin yardımıyla hapishaneden kaçtı. İngiliz işgaline karşı Necef'teki din âlimlerinin verdiği fetvalara binaen harekete geçti: El-Matbai, a.g.e., cilt 1, s. 353.

³⁹⁴ Kotolof, s. 115; El-Bezzaz, şeyhin tutuklanmasının vergi ödemeyi kabul etmediği için değil, İngiliz sömürmesine karşı tutumundan dolayı olduğunu söyler. Bu tarz söylemler tutuklanmasına bir gerekçe gösterilmesi içindir: El-Bezzaz, a.g.e., s. 34.

³⁹⁵ Abdürezzak el-Hüseyni, **Savratü'l-Irakiyye el-Kübra**, a.g.e., s. 132-136.

yönetimi askerî birliklerine yardım göndermeyi ve onları kurtarmayı başardı. İngilizlerin kayıpları toplamda 3 İngiliz subay ve 323 Hintli asker olarak kayda geçti. Ayrıca iki subay ve 150 asker de yaralandı. İngilizler burada daha fazla dayanamayarak, 21 Temmuz'da geri çekilmek zorunda kaldı.³⁹⁶

Milliyetçi Arap tarihçiler 1920 isyanını Milliyetçi Hareket'in bir parçası olarak değerlendirirken, İslamcı tarihçiler ise İslami Hareket'in bir parçası olarak görmektedir.³⁹⁷ Bu iki görüşten ilki isyanın başlaması, diğeri ise adlandırılmasıyla ilgilidir. İsyân ilk olarak Türkmen kenti Telafer'de başlamıştır. Buradaki hareket Irak devriminin anahtarı konumundadır. O dönemde genel komutan olan General Holden, Telafer isyanının, büyük isyanlar için bir kıvılcım olduğu görüşündedir.³⁹⁸ Çünkü Telafer'deki isyan 3 Haziran 1920'de başladı ve Ramise'deki ise daha sonra alevlendi.

Bir diğeri görüş ise isyanın ne dinî ne de milliyetçi karakterde olduğunu ve bunun kendiliğinden gelişen, ulusalcı nitelikte bir isyan olduğunu varsaymaktadır. Buna göre Iraklılar ilk defa Iraklı olduklarını hissetti ve bu isyan, bütün toplumsal gruplar arasında kendiliğinden ulusalcı ruhun canlanmasına ve İngiliz varlığına karşı mücadeleye yol açtı. Ali el-Verdi'ye göre, 1920 isyanı Irak tarihinde ilk defa farklı gruplar arasında ortak bir noktayı teşkil etmiş, isyan süresince sarık ile fes yan yana durmuş ve herkes vatan lehinde slogan atmıştı. Bu anlamda isyan tamamıyla ulusalcı bir isyandı.³⁹⁹ Ona göre isyanın temel hedefi Irak halkının talepleri doğrultusunda bağımsız bir devlet kurmaktı. El-Verdi'nin bu bakış açısı, milliyetçilerin ve İslamcılarının isyana yönelik bakış açılarına ve isyanı "ulusal kimlik"ten ayrı düşünmelerine yönelik ciddi bir eleştiridir.

1920 isyanı İngilizleri, ülkedeki siyasi rejimin bir an önce belirlenmesi hususunda önemli kararlar alınması için acilen harekete geçme gerekliliğiyle yüzleştirdi. Bu isyandan önce İngilizler bir Irak devletinin kurulmasını düşünmüyordu. İngilizler Irak'ta manda yönetimi haricinde planlı bir politika ilan etmemişlerdi. Ayrıca isyandan önce geçici bir hükümet kurulması fikri de yoktu. Bu düşünce isyan sonucunda verilen maddi ve beşerî kayıplardan sonra zorunlu olarak oluşmaya başladı.⁴⁰⁰ Neticede bu isyan, Irak halkının işgalcilere yönelik

³⁹⁶ El-Bezzaz, a.g.e., s. 101-102.

³⁹⁷ Kiko Sakay, **Lamahat İctimaiyye**, a.g.e., s. 106-108.

³⁹⁸ Muhammed Yunus el-Seyyid Abdullah Vahap, a.g.e., s. 11.

³⁹⁹ Ali el-Verdi, a.g.e., cilt 5, s. 15.

⁴⁰⁰ Irak'taki İngiliz kuvvetlerinin başındaki General Elmar Holden, Irak ayaklanmasını anlattığı *The Insurrection in Mesotamia* adlı kitabında, ölü sayısının 312'yi bulduğunu söylemektedir. Bunlara daha sonra yaralanıp ölen 113 kişi de eklendiğinde sayı 425 olmaktadır. Yaralılar ise 1.228 kişidir. Kaybolanların çoğunun da öldüğünü ifade etmektedir. Yine esirlerin sayısının 164 olduğunu ve bunların 75'inin tutsakken öldüğünü belirtmektedir:

zorlu mücadele tarihinin önemli bir aşaması olmuştur. İsyanın ortaya çıkmasında pek çok sebep art arda sıralanmıştır. Iraklıların bir işgalci gücü istememeleri ve kendi kendilerini yönetmeleri en temel motivasyondur. Necef Ayaklanması'ndan beri göz ardı edilemeyecek bir şekilde ulusal düşünce yaygınlaşmıştı. I. Dünya Savaşı süresince yapılan bazı anlaşmalar ve ortaya çıkan sonuçlar bu etkiyi hızlandırdı. Suriye'de Prenses Faysal liderliğinde kurulan hükümet de Iraklıların bağımsızlık düşüncelerini perçinledi. Anadolu'da ve İran'da sömürgeci güçlere karşı oluşan tepkiler ise Irak halkının cesaretini güçlendirdi.⁴⁰¹ İsyanın, merkezî bir liderlik kadrosunun olmamasına rağmen kuzeyden güneye kadar bütün Irak kentlerine yayılması, arkasındaki motivasyonu göstermektedir.

3.2. SİYASİ REJİMİN KURULMASI VE 1921 SONRASINDA IRAK DEVLETİ'NİN TEMELLERİNİN ATILMASI

3.2.1. Irak Geçici Hükümeti 1920

İngilizlerin geçici bir hükümet kurulması fikrini benimsemesi ancak, 1920 isyanı ile doruk noktasına ulaşan halk intifadası sayesinde olmuştur.⁴⁰² İsyan, İngilizlerin Irak'ı doğrudan yönetme fikrinin gerçekleştirilebilir olmadığını gösterdi. İngiliz gazetelerinin daha önce savundukları, Mezopotamya'nın terk edilmesi fikri de bu isyan sayesinde yeniden dile getirmeye başlandı. Lakin Irak'ı terk etme düşüncesine İngiliz yönetiminden kimse yanaşmak istemiyordu.⁴⁰³ Percy Cox önce Tahran'dan Londra'ya çağrıldı ve ardından Bağdat'ta yüksek komiserlik görevini icra etmek için görevlendirildi. Cox, 11 Ekim 1920'de Bağdat'a vardığından sonra gergin atmosferi iyileştirmek ve hükümeti kurmak için Iraklılarla ve İngiliz yetkililerle görüşmeye başladı.⁴⁰⁴ 21 Ekim 1920'de bir komisyon oluşturdu ve yeni devletin kurumsal yapısını planlamaya başladı. Komisyonda adli işlerden sorumlu Bonham Carter, Genel İşler Şefi Bolard, İçişleri Bakanı Sir John Philip, subaylar Evelyn Howwel ile Sliter ve Doğu Yüksek Komiserliği sekreteri yer alıyordu.⁴⁰⁵

Cox'un planı tamamen yeni bir plan değildi ve Bonham Carter'ın heyetinin önerilerini de içermekteydi.⁴⁰⁶ Bu öneriler Lord Curzon ve Montague'nun uygun gördüğü şekilde

Hüseyin Cemil, **El-İrak Şehadet Siyasiye**, 1908, London, 1987, s. 54-55; Stephan Hemsley Longrigg, a.g.e., s. 167.

⁴⁰¹ El-Bezzaz, s. 89-95; Ali el-Verdi, **Lamahat İctima'iyye min Tarihü'l-Irak el-Hadis**, cilt 5, s. 45-50.

⁴⁰² Hamidi, a.g.e., s. 37.

⁴⁰³ Hüseyin Cemil, a.g.e., s. 55-56.

⁴⁰⁴ Hamidi, a.g.e., s. 37.

⁴⁰⁵ El-Hüseyini, **Tarih el-Irak el-Siyasi**, cilt 1, s. 146.

⁴⁰⁶ Bonham Carter, anayasayı hazırlamakla görevli heyetin başkanı. Bağdat'ta, 1917-1921 yılları arasında kanun, yargı ve adaletten sorumluydu.

yenilenmişti.⁴⁰⁷ Komisyonda üç saatten fazla süren ateşli tartışmalardan sonra, Cox kendi planında bazı ufak değişiklikler yaparak bunu Bağdat Nakibüleşrafi Abdurrahman el-Geylani'ye götürdü. El-Geylani, ileri yaşına ve sağlık sorunlarına rağmen (ki evden dışarı çıkmakta zorlanıyordu) dinî ve toplumsal olarak önde gelen ve bir hükümetin kurulmasına öncülük edecek en uygun kişi olarak görülmüştü.⁴⁰⁸ Cox, el-Geylani'yi bu görevi kabul etmesi için iknada oldukça zorlandı.⁴⁰⁹ El-Geylani Şubat 1919'da, siyasi hayata katılmayacağını ilan etti ve bu konuda şöyle dedi: *“Devletin siyasi lideri olmak, inancımın en temel ilkelerine aykırıdır ve Irak'ı tamamen yok olmaktan kurtarmak için de olsa bu söylediklerimden geri dönmeyeceğim.”*⁴¹⁰ Iraklı üyeleri teker teker seçti. Bu kişiler belirli alanlarda sınırlı yetkilerle çalışmayı ve İngilizleri dinlemeyi kabul etmeliydiler. Bu süreçte Cox, kendisiyle beraber çalışacak en uygun kesimin Sünniler olduğu fikrine vardı. Necef ve Kerbela'daki Şii önde gelenlerin ülkedeki aşiret gerilimini çözmek için görüşme talebini geri çevirdi.⁴¹¹ Geçici bir hükümetin kurulmasının arkasındaki temel hedef, toplumun önde gelenlerini, halkın taleplerinin karşılanmasının ancak bu yolla mümkün olabileceğine ikna etmektir. Bunun yanı sıra, sömürge güçleri geçici hükümetle beraber kendilerini destekleyen komprador ve feodal beyleri birleştirme gayesi taşımaktaydılar.⁴¹² Cox'un ilk adımları, işgale ve mandaya karşı çıkan Şii ve Türkmen grupların İngiliz hükümetinden dışlanmasına yol açtı. Daha sonra hükümetin kurulma sürecinde de aynı durum geçerli oldu. İngilizler tarafından bir devlet inşa edilmesine olumu yaklaşanlara hükümette var olma ayrıcalığı tanındı.⁴¹³ Ardından geçici hükümeti kurma kanunu ilan edildi.⁴¹⁴

Yeni hükümette bakanlıkların dağılımı dinî, mezhepsel, etnik köken ve aşirete dayalı temsilden ibaretti. Şüphesiz, bakanların çoğu da Percy Cox tarafından seçildi ve 25 Ekim'de onun etkisi ve yönlendirmesiyle çalışmaya başladılar.⁴¹⁵ Burada temel hedef, İngilizlerin

⁴⁰⁷ Ireland, a.g.e., s. 335.

⁴⁰⁸ El-Deraci, a.g.e., s. 124-125.

⁴⁰⁹ Percy Cox, anılarında, geçici yönetimin oluşturulması sırasında el-Nakib'e sorulduğunda, el-Nakib'in bunu büyük bir cüretle ve tereddütsüz kabul ettiğini anlatır: Sir Percy Cox, **Safahat min Tarih Irak el-Hadis min Senet 1914-1926 Tekvin el-Hüküm el-Vatani fi'l-Irak**, çev. Beşir Fercu, Musul, s. 45.

⁴¹⁰ Hamidi, a.g.e., s. 38.

⁴¹¹ William Polk, a.g.e., s. 116.

⁴¹² Kotolof, a.g.e., s. 151.

⁴¹³ William Polk, a.g.e., s. 116.

⁴¹⁴ 25 Ekim 1920'de geçici hükümet; başkan ve 8 bakanlıktan oluşmak üzere kuruldu. Başbakan Abdurrahman el-Nakib, İçişleri Bakanı Talip el-Nakib, Maliye Bakanı Sason Haskil, Savunma Bakanı Cefer el-Askerî, Adalet Bakanı Mustafa el-Alusi, Çalışma Bakanı İzzet el-Kerküklü, Ticaret Bakanı Abdullatif el-Mendil, Evkaf Bakanı Muhammed Ali Fadil, Maarif ve Sağlık Bakanı ise Seyyid Mehdi el-Tabatabai'dir: Nasır Hüseyin, a.g.e., s. 282-283.

⁴¹⁵ Amir Abdürezzak Daffar, El-Tatavvuratü'l-Siyasiyye fi'l-Irak 1914-1933, **İslami Um Derman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Doktora Tezi), Hartum, 2012, s. 119.

Irak'taki egemenliğini korumaktı. Her ne kadar, şeklen de olsa bağımsız bakanlıkların kurulacağı ifade edilse de asıl hedefin bu olmadığı açıktı.⁴¹⁶ Her bakanlığa, bakan kadar yetki sahibi olan İngiliz subay ve idarecilerden bir müsteşar atandı. Irak kamuoyunun bu hükümetin kurulmasına yönelik yaklaşımı ise şüpheciydi ve insanlar yeni rejimin kısa zamanda düşmesini bekliyordu. İnsanlar kahvehanelerde İngilizlerin kurnazlığından ve ulusal bir hükümet kurma konusundaki sözlerinin aldatıcılığından bahsediyordu. Bu eğilim bütün Irak halkı arasında giderek yayılıyordu.⁴¹⁷

Cafer Ebu'l-Timan'ın geçici hükümete yönelik yaklaşımı ise ulusal hareketin tutumundan farklı değildi. Ulusal Hareket, Emir Abdullah bin Hüseyin'e gönderdikleri mektupta durumu, “*Ehli olmayan kişilerle yalandan ve kendi yarattıkları bir geçici Arap hükümeti kurmaya başladılar*” şeklinde ifade etti. Mektupta Cafer Ebu'l-Timan'ın da imzası vardı.⁴¹⁸ Aradan 83 yıl geçtikten sonra bunu, Irak'ı işgal eden Amerikan güçlerinin 2003'ten sonra Irak yönetimi konusundaki tavrında da görmekteyiz.⁴¹⁹

3.2.2. Irak Siyasi Rejiminin Yapısı

Geçici hükümetin Abdurrahman el-Nakib⁴²⁰ liderliğinde kurulmasından sonra gözler siyasi rejimin nasıl oluşturulacağına çevrildi. 2 Kasım 1920'de hükümetin ilk oturumunda⁴²¹ bakanların İngiliz müsteşarlarıyla olan ilişkileri, bakanların etkileri gibi konularda ciddi tartışmalar oldu. Meclis, yüksek komiserden İngiliz müsteşarların konumuyla ilgili yazılı bir beyan hazırlamasını istemeyi kararlaştırdı. Percy Cox, bunun hazırlanması için İçişleri

⁴¹⁶ Naci Şevket, anılarında şöyle demektedir: “Öyle ki, söz konusu Büyük Irak Ayaklanması olmasaydı Iraklılar yarı bağımsızlığa bile ulaşamazdı. Milletler Cemiyetine üye olarak da giremezlerdi. Irak, dünya ülkeleri arasında ilk bağımsız Arap devleti olmuştur. Zira o dönemde hiçbir Arap ülkesi bağımsızlık hayali bile kuramıyordu. Bunu büyük Irak Ayaklanması'na borçludur.”: Naci Şevket, **Siyra ve Zikrayat Semaniyn Am'an 1894-1974**, Bağdat, s. 55-56.

⁴¹⁷ El-Deraci, a.g.e., s. 127.

⁴¹⁸ El-Deraci, a.g.e., s. 127.

⁴¹⁹ Kotolof, a.g.e., s. 156.

⁴²⁰ Cox, İngiliz hükümetinin aynası olan bu hükümet vasıtasıyla en önemli siyasi şahsiyetler üzerinde kontrol sağlamayı başarmıştır. Hükümetin başkanı olan Abdurrahman el-Nakib, Menzale kentinin önde gelenlerindedir. Talip el-Nakib Basra kentinin ayanlarından olup nüfuz sahibi bir kişidir. Irak ordusunun düzenlenmesi görevi ise Cafer el-Askeri'ye verildi. O da Haşimilerin önemli simalarındandır. Bu kişiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kazım Na'me, **El-Malak Faysal el-Evvel, el-İngiliz ve'l-İstiklal**, 1988, s. 49.

⁴²¹ *Irak Gazetesi*, 15 Kasım 1920'deki 140. sayısında, “17 Haziran 1920'de yayımlanan beyana binaen, İngiliz kralının hükümeti, Irak için yeni bir anayasa hazırlayacak olan meclisin seçilmesine izin vermiştir. Bu meclis kurulana ve söz konusu anayasa hazırlanana kadar ülke geçici ulusal hükümetle yönetilecektir. Bunu binaen ben General Sir Percy Cox, Irak'taki yüksek Komiser olarak ilan ediyorum ki;

Bir: Başbakan, içişleri, maliye, adalet, maarif ve sağlık, savunma, çalışma, ticaret ve diğer bakanlıklardan oluşan bir hükümetin kurulması,

İki: Dış meseleler, savaş hareketleri, genel askerî meseleler dışındaki işler hükümet işleri bakanlar kurulunda olacak ve benim gözetimim altında yürütülecektir.

Kasım 11, 1920'de Bağdat'ta yazıldı. *Irak Gazetesi*, 15, (جريدة العراق) Kasım 1920, sayı 140.

Bakanlığı Müsteşarı John Philip'i görevlendirdi. Hazırlanan ve Percy Cox tarafından onaylanan liste hükümet tarafından da bazı ufak değişikliklerle kabul edildi. "Irak İdari Organı Talimat Listesi" adı verilen bu listede özetle şu hususlar yer almaktaydı:⁴²²

- Kurucu meclis ve yeni anayasa hazırlanana kadar ülke yönetiminin sorumluluğu İngiliz yüksek komiserine aittir ve yüksek komiser, İngiliz hükümetine karşı bu konuda sorumluluk taşımaktadır. Geçici hükümet ile arasında bir ihtilaf olması durumunda son karar yine yüksek komisere aittir.
- Başbakan ve bazı bakanlardan oluşan bu konsey, yüksek komiserin sorumluluğu altındadır.
- Her bakanlık, İngiliz müsteşar ve bakanlar kurulu önerilerini ciddiye almakla mükelleftir ve yüksek komiser, bakanlıklar üzerinde denetim yetkisine sahiptir.
- Bakanlıklardaki yazışmalar müsteşar aracılığıyla yürütülür. Bakanlar önce ilgili mesele hakkındaki görüşlerini belirtir, yazışma hazırlandıktan sonra bakana sunulur ve müsteşar aracılığıyla gönderilir.
- Bakan ile müsteşarı arasında fikir ayrılığı olması durumunda, konu bakanlar kuruluna sunulur.
- 1920 isyanı nedeniyle gerginliğin tırmandığı ve bu sebeple İngiliz güçlerinin bulunduğu kentler, İngiliz valiler ve idareciler tarafından yönetilmeye devam edilecektir.
- Bakanlıklar, istihdam edecekleri kişilerin isimlerini onay için yüksek komisere iletceklerdir.⁴²³

Yeni hükümetin bu talimatlar doğrultusunda hareket etmesiyle birlikte Irak'ta yeni bir yönetim modeli ortaya çıktı. Bu modelde, görünürde Iraklı yetkililer makam sahibi olmuşsa da fiilî olarak tüm kararlar İngilizlerin süzgecinden geçmekteydi.⁴²⁴ Yeni hükümette başbakan ve bazı bakanlardan oluşan bakanlar kurulu; bakanlıklar ve yüksek komiserlik arasında bir yerde konumlandırılmıştı. Bu yeni oluşum sürecinde bazı konular bakanlar kurulunun inisiyatifine bırakılmıştı:

- Irak isyanının önde gelenlerinin Hencam Adası'ndan sürgünden dönmelerinin temini,
- Sivil devlet kurumlarının oluşturulması,
- Hicaz ordusunda veya Suriye'deki Arap hükümetinde görev yapan Iraklı subayların çağrılması,

⁴²² Ali Nasır Hüseyin, a.g.e., s. 285.

⁴²³ Abdürezzak el-Hüseyini, **Tarih el-Vizarat el-Irakiyye**, cilt 1, 1953, s. 23.

⁴²⁴ Ali Nasır Hüseyin, a.g.e., s. 287.

- Ülkede parlamento seçimleri kanununun hazırlanması,
- Irak ordusunun kurulması.⁴²⁵

El-Nakib liderliğindeki geçici hükümetin oluşturulmasının ve yüksek komiserle üzerinde uzlaşmaya varılan hükümlerin uygulanmasının ardından, daha önce Türk hâkimiyeti döneminde sivil veya askerî görevlerde bulunmuş, deneyim ve kültür sahibi Iraklılar ülkeye geri dönmeye başladı. Suriye'den Kral Faysal'ın davasını hamasetle savunan önemli sayıda Iraklının ülkeye geri dönmesi, Faysal'ın Irak kralı olması yönündeki fikrin tekrar canlanmasına yol açtı. Böylece ülkenin her yerinde ve her ortamında Irak hükümetinin nasıl şekilleneceği meselesi yaygın bir şekilde konuşılmaya başlandı.⁴²⁶

Irak'taki İngiliz idari yapılanması, merkezde Dışişleri Bakanlığına bağlı olan Hindistan Şubesi üzerinden yürütülmekteydi. Irak idaresinin daha sonra Dışişleri Bakanlığında Sömürge Bakanlığında kaydırılmış olması,⁴²⁷ İngilizlerin burada bir sömürge idaresi kurma niyetinde olduklarını da açıkça göstermektedir. Aynı dönemde sömürge bakanı olarak atanmış olan Winston Churchill'in,⁴²⁸ mart ayında Kahire'de düzenleyeceği ve Orta Doğu'nun geleceğinin ele alınacağı konferansta Irak konusu da müzakere edilecekti.⁴²⁹

3.2.3. Modern Irak Devleti'nin Kurulması (1920–1921)

İngiliz sömürge yönetimi, Irak'taki idari yapılanmanın şeklen oluşturulmasına rağmen mahiyetine dair net bir tutum belirlemedi. Irak'ın Hindistan gibi doğrudan mı yoksa dolaylı mı idare edileceği konusu açıklığa kavuşturulmadı. Monarşi mi yoksa cumhuriyet mi sorusu da cevabı olmayan bir soruydu. Kahire'de toplanan konferansta, 12 Haziran'da Irak konusu ele alındı. Burada temel olarak iki görüş öne çıktı. İlk görüşe göre, ülkede İçişleri Bakanlığı müsteşarı olan ve Tefvik el-Halidi, Fahrettin Cemil, Abdülmecid el-Şavi, Naci Şevket gibi Iraklı önemli isimleri yanına çekmeyi başaran John Philby'ye bağlı bir cumhuriyet yönetiminin

⁴²⁵ Percy Cox, a.g.e., s. 46.

⁴²⁶ Percy Cox, a.g.e., s. 154.

⁴²⁷ Ağustos 1920'de Orta Doğu'daki seçimlerle Sömürge Bakanlığında Orta Doğu Dairesinin ilgileneceği önerisi masaya yatırıldı. Sömürge Bakanlığında Orta Doğu Dairesinin kullanılması, sömürge bölgelerinin idaresinde yeni bir yöntemin kullanılmasının zorunlu olduğunun kabul edilmesinin ardından geldi: Peter Silvert, a.g.e., s. 86.

⁴²⁸ St. Hearst mezunu bir İngiliz siyasetçidir. İngiliz kuvvetleriyle beraber önce Hindistan'da, sonra da 1898'de Sudan'da savaştı. 1899-1902'de Boer Savaşı sırasında bir gazetenin savaş muhabirliğini yaptı ve esir düştü. 1911-1915 arasında denizcilik bakanlığı, 1917'de ikmal bakanlığı, 1919-1921 yılları arasında da savaş ve havacılık bakanlığı yaptı. Daha sonra da sömürge bakanlığına getirildi. 1940-1945 ve 1951-1955 yılları arasında başbakanlık yaptı. 1964 yılında siyaseti bıraktı ve bir sonraki yıl hayatını kaybetti: En'am Mehdi Ali Selman, **Britanya ve Tekvin el-Devle fi'l-Irak İsrâ Sr. Henry Debbus fi'l-Siyase, 1923-1929**, Bağdat, s. 77.

⁴²⁹ A.g.e., s. 47.

oluşturulması gerekmektedir.⁴³⁰ Philby, o dönemde Iraklıların krallıktan ziyade cumhuriyet yönetimine meyilli olduğunu düşünmekteydi. İkinci görüşü savunanlar, Wilson gibi düşünüyordu. Churchill'e telgraf gönderen Wilson, İngiliz hükümetine iki öneride bulundu. Birincisi, demokrasinin kademeli olarak gelişmesi için yönetimin doğrudan elde tutulması, ikincisi ise İngiltere'nin Irak'tan çekilmesidir. İngiltere, Irak'ta yönetim sisteminin belirlenmesi hususunda bu iki seçenek arasında kaldı. Doğrudan yönetime Hindistan örnek teşkil etmekten dolayı yönetime ise Kahire örneği gösterilmekteydi. Nihayetinde Kahire ekolünde karar kılındı ve yönetimin dolaylı olarak ulusal bir sima üzerinden yürütülmesi fikri kabul gördü.⁴³¹

Konferansta, genel anlamda yetkili bir yerel hükümetin kurulması üzerinde anlaşmaya varıldıktan sonra tali bazı konular üzerinde de duruldu. Bu konular arasında iktidar sahibinin Arap olup olmayacağı, kralın kim olacağı, kralın İngiltere mi yoksa Irak meclisi tarafından mı seçileceği ve İngiliz mandasını önceden kabul etmesinin önemi gibi meseleler bulunmaktaydı.⁴³²

Varılan kanaate göre İngiltere, Irak halkını iktidarı üstlenecek kişi konusunda yönlendirmeliydi.⁴³³ İngiliz kraliyet yönetiminin eğilimi, Irak halkının güvenini kazanabilecek ve Büyük İngiltere ile çıkarların korunması hususunda iş birliği yapacak bir kraldan yanaydı. "Güçlü ve tartışmasız bir İngiliz denetimi" altında bir ulusal hükümetin kurulacağına dair yapılan açıklamalara rağmen,⁴³⁴ yönetim için içeriden ve dışarıdan birçok kişinin adı geçti. Abdurrahman el-Nakib, Musul eşrafından Hadi el-Ömerî (1860–1932),⁴³⁵ Basra eşrafından

⁴³⁰ Naci Şeket, kitabında (Siyrat ve Zikrayat) şöyle demektedir: "Philby, Savunma Bakanlığı müsteşarıydı ve cumhuriyet fikrini benimsemekteydi. Bundan dolayı Irak'tan uzaklaştırıldı ve yerine daha sonra Kinahan Cornwallis getirildi.": Naci Şevket, a.g.e., s. 63.

⁴³¹ Yasin Taha Daher, **Dar el-İtimad el-Britani ve Tekviyn el-Hama el-Vatani fi'l-Irak 1920-1932**, Bağdat, 2011, s. 168.

⁴³² Reca Hüseyin Hüsni el-Hattab, **Abdurrahman el-Nakib Hayatihi el-Hassa ve Araihi el-Siyasiyye ve Alakatihi Ma'a Muasirihi**, Beyrut, 1985, s. 27.

⁴³³ Abdülmecid Kamil Abdullatif, **El Muntâzam Fi Tarih El Irak El Muâser 1914-1968, El Fuğrân Lihadâmat El Tibâ'a**, Bağdat, 2010, s. 64.

⁴³⁴ Ireland, a.g.e., s. 364-365.

⁴³⁵ Hadi Paşa el-Ömeri, Osmanlı döneminde yıldızı parlayan ve savaş meydanlarından bilinen Iraklı şahsiyetlerden biridir. Halife Hz. Ömer bin Hattab'ın soyundan gelmektedir ve General Mahmut Şevket Paşa'nın teyzesinin oğludur. 1860 yılında Bağdat'ın Akuliye Mahallesi'nde dünyaya geldi. Babası Muhammed Emin el-Amr, Bağdat vilayetinde vekil olarak çalışmaktaydı. Askerî okulu bitirdikten sonra İstanbul'a gitti ve daha sonra 1885 yılında İstanbul'daki Harp Akademisinden mezun oldu. Daha sonra Irak tahtı için aday gösterildi: Hayri Emin el-Ömeri, **Şahsiyat Irakiyye min el-Had el-Malaki**, Beyrut, 2008, s. 73-78.

Talip el-Nakib (1876–1929),⁴³⁶ Şerif Hüseyin’in oğulları Emir Faysal (1883–1932)⁴³⁷ ve Abdullah, Muhammara Emiri Şeyh Hazal (1876–1932)⁴³⁸ bu isimlerdendi. Bağdat’taki Osmanlı emeklileri ise İkinci Abdülhamid’in oğlu Prens Burhaneddin’i aday gösteriyorlardı. Bunlar, Türklerin kısa süre içinde Irak yönetimine tekrar geleceğini ve bunun Iraklıların çıkarına olacağını savunmaktaydılar. İngiliz kulislerinde ise krallık için Necid Emiri İbn-i Suud, İsmailiye mezhebi lideri Ağa Han, İran-İrak sınırındaki Peşt Kuh ve Mısır’daki Hidiv ailesi konuşuluyordu.⁴³⁹

Aslında İngilizler konferanstan ve hatta Şubat 1920’deki Wilson referandumundan da önce kralın kim olması gerektiği konusunu tartışmışlardı. Bu esnada İngiliz Savaş Bakanlığı, Faysal’ı kral olarak görmek istediğini açıklamıştı. Faysal’ın seçilmesinde İngiltere’nin idare tarzının kolaylıkla kabullendirilmesi ve hem Şiiler hem de Sünniler nezdinde kendisinin kabul göreceği, ayrıca Fransa’ya karşı bir koz olacağı düşüncesi etkili olmuştu.⁴⁴⁰ Yüksek komiserin sekreteri Miss Bell’in anılarında “*Tek bir çözüm olduğuna ve bunun Şerif Hüseyin’in oğullarından biri olması gerektiğine inanıyorum, bu konuda benim ilk tercihim Prens Faysal’dır*”⁴⁴¹ şeklinde düşüncelerini aktarmasından Irak’taki İngiliz yetkililerin de Faysal’ı tercih ettikleri görülmektedir. Bunların yanında Sömürge Bakanı Churchill, Avam Kamarası’nda Faysal lehine bir konuşma yapmıştı. Babasının Hicaz kralı olmasından dolayı kendisinin de Irak krallığına getirilmesi İngiltere’nin bölgedeki çıkarlarını korumada en iyi

⁴³⁶ Talip el-Nakib: Irak’ın Basralı, önde gelen tanınmış şahsiyetlerinden biridir. Basra daha önce onun gibi hayatı maceralarla ve risklerle dolu başka birini tanımadı. 1871 yılında doğdu. Babası Basra’daki Eşraf Birliği başkanıydı. Nesep olarak sufi Rufai tarikatının kurucusu Seyyid Ahmed el-Rifai’ye dayanmaktadır. Irak tahtı için aday gösterilen isimlerden biridir. Kendisi de tahtı talep ediyordu. Kral Faysal’ın Irak tahtına oturmasına muhalefet ediyordu ve bu muhalefetini İngiliz hükümetini tehdit edecek düzeye vardırdı. Bundan dolayı Hindistan’a sürüldü. 1929 yılında Almanya’da vefat etti: Sabah Kerim “Riyah el-Neklavi ve Abdülazim Abbas Nassar, Talip el-Nakib ve Tumuhatuhi li’İtila Arşü’l-İrak”, **Mecelletü’l-Merkez Dirasat el-Kufe**, cilt 1, sayı 25, 2012, s. 134-155.

⁴³⁷ Birinci Faysal: Hicaz Şerifi Hüseyin’in oğlu olan Birinci Faysal, Taif’te doğdu. Babasıyla beraber 1894 yılında İstanbul’a gitti. Orada din ve edebiyat eğitimi aldı; Arapça, İngilizce ve Türkçe dillerini öğrenmeye çalıştı. Babası 1909 yılında Mekke şerifi ve Hicaz emiri olarak atandığında babasıyla beraber memleketine döndü. 1916’da Arap İsyanı’na katıldı ve kuzey ordularının komutasını üstlendi. 1918’de Arap ordularının başında Şam’a girdi ve 25 Nisan 1920’de Mayselun Savaşı’ndan sonra Şam’ı terk etti: Mir Basri, **A’lam el-Siyase fi’l-İrak el-Hadis**, cilt 1, Londra, 2005, s. 7-9.

⁴³⁸ Hazhal bin Cabir bin Murad bin Ali bin Beyn Ka’b bin Amer el-Ka’bi, Arabistan emiri. Irak tahtına aday gösterilen şahsiyetlerden biridir: En’am Mehdi Ali Selman, **Hükm el-Şeyh Hazhal fi’l-Ahvaz 1897-1925**, Bağdat, 2004, s. 7-11.

⁴³⁹ Reca Hüseyin Hüsnî el-Hattab, **Abdurrahman el-Nakib Hayatihi el-Hassa ve Araihi el-Siyasiyye ve Alakatihi Ma’a Muasirihi**, Beyrut, 1985, s. 27.

⁴⁴⁰ Savunma Bakanlığında Faysal’ın kral ilan edilmesi ve tarafların tutumuyla ilgili 17 Şubat 1921’de hazırlanan belge: Necdet Fethi Safvat, **El-Cezire el-Arabiyye fi’l-Vesaiķü’l-Britaniyye**, cilt 6, Bağdat, 2004, s. 294 (F.O 371/6238’den tercüme edilmiştir).

⁴⁴¹ Ali el-Verdi, **Lamâhât İctimâiyye**, cilt 6, s. 40.

yoldu. Zira Faysal, Arap meselesiyle yakından ilgilenmiş, Şerif Hüseyin'in isyan güçlerine komutanlık etmiş ve Şam'da ilk Arap olarak seçilmişti.⁴⁴²

Faysal, Fransızlar tarafından Suriye'den çıkarılıp müttefiki olan İngiltere'ye giderken İtalya'nın kuzeyinde inzivaya çekilmişti. Bu esnada Lord Curzon'dan bir mektup aldı. Curzon, Faysal'ı Irak'ta bir Arap hükümetini tartışmak için Londra'ya davet ediyordu. Bu mektup, Irak'ta 1920 isyanının patlak vermesinden ve bu isyanın İngilizlere insani ve maddi açıdan ağır kayıplar verdirmesinden hemen sonra geldi.⁴⁴³

Ancak Fransızlar, Faysal'ı İngilizlere kötülemeye başlamışlardı.⁴⁴⁴ İngiliz Dışişleri Bakanı John Kercyn de bu konuda Fransız hükümetiyle yakınlaşarak, Faysal'ın Irak tahtına oturmasına karşı çıktı. İngiliz hükümeti bir süre tereddütte kaldıktan sonra 26 Aralık'ta Cox tarafından bir telgraf gönderildi. Cox, telgrafında, Irak kralı olarak en uygun kişinin Faysal olduğunu ve Fransa'nın çekincelerinin ise Faysal'ın iktidarının kısıtlanmasıyla birlikte giderilebileceğini belirtti. Bu telgraf, İngiliz hükümeti üzerinde ve Faysal'a meyilli olan hükümetin tutumunda bir hayli etkili oldu. Bunun ardından Dışişleri Bakanlığına, Faysal ile görüşülmesi ve Faysal'ın kral ilan edilmesi konusunda, 7 Ocak 1921'de bir emir gönderildi.⁴⁴⁵

Kahire Konferansı ve Faysal'ın Irak Kralı İlan Edilmesi 1921

İngiltere bir yandan Faysal üzerinde karar kılmışken, diğer yandan da Irak kamuoyunu ülkede iktidara kimin geleceği konusunda meşgul ederek birçok ismi gündeme getirmişti. Bunlar genellikle Arap veya Müslüman olmakla beraber İngiltere ile bağlantılı kişilerdi. Bunlardan Abdurrahman el-Nakib'in Bağdat'ta destekçileri vardı ancak kendisi oldukça yaşlıydı. Abdulhadi el-Ömerî, Musul'un önde gelen ailelerinden birine mensuptu ve büyük bir desteğe sahipti. Talib el-Nakib de Basra'nın önemli eşrafı arasında olmakla birlikte El-Muhammara, Kuveyt ve Necid'teki Arap emirleriyle güçlü ilişkileri vardı.

İngiltere, Irak tahtına oturacak kişinin gerçek güçten yoksun ve varlığının İngiliz hükümetine bağlı biri olmasını istiyordu. Bundan dolayı savaş döneminde İngilizlerin müttefiki olan ve Suriye tahtından indirilen Emir Faysal üzerinde karar kılındı. İngiltere ve Faysal arasında yapılan anlaşmaya göre İngilizler manda sistemini kaldıracak ve ulusal bir hükümetin

⁴⁴² El-Selman, a.g.e., s. 77-78.

⁴⁴³ Daffar, a.g.e., s. 120.

⁴⁴⁴ Musa Selman, **El-Hareketü'l-'Arabiyye 1908-1924**, Beyrut, 1977, s. 574.

⁴⁴⁵ Savunma Bakanlığında Faysal'ın kral ilan edilmesi ve tarafların tutumuyla ilgili 17 Şubat 1921 tarihinde hazırlanan belge: Necdet Fethi Safvat, **El-Cezîre el-'Arabiyye fi'l-Vesâikü'l-Britâniyye**, cilt 6, Bağdat, 2004, s. 280-281.

kurulmasına yardım edecekti. Bunun yanında Irak ve İngiltere arasında bir bağıllık ve ittifak anlaşması imzalanarak, İngiltere'ye bazı imtiyazlar verilecekti.⁴⁴⁶

İngiltere anlaşmaya varılmasından sonra 12-24 Mart 1921'de Kahire'de bir konferans düzenlenmesini sağladı ve Irak'la ilgili konular görüşüldü. 9 Mart 1921'de İngiliz Sömürge Bakanı Churchill, yanında Albay Lawrence ve İngiltere'den kimi uzmanlarla beraber Orta Doğu'daki bazı önemli konuları görüşmek üzere konferansa katıldı. 11 Mart'ta da Irak'tan gelen heyet Kahire'ye vardı. Heyette Percy Cox, Irak'taki İngiliz Birlikleri Komutanı General Holden, Savunma Bakanı Cafer el-Askeri Paşa (1885–1932),⁴⁴⁷ Maliye Bakanı Sason Haskil⁴⁴⁸ ve İngiltere'nin Irak'taki önde gelen bazı generalleri vardı. Heyet, Churchill ve Irak Kralı Faysal ile görüşmeler yaptı. Ardından İngiliz bakan Filistin'e gitti. Yüksek komiser ve Irak heyeti ise konferansın ardından 19 Nisan 1921'de Bağdat'a geri döndü ve konferansta üzerinde uzlaşılan konular hakkında bir beyan yayınladı. Bu beyana göre konferansa yapılan çağrının sebebi, yeni İngiliz bakanın (Churchill) sorumluluk alanına düşen bölgelerdeki İngiliz temsilcileriyle bir araya gelmesiydi. Emir Faysal'ın adaylığının başarılı olması konusunda gereken adımları atamaya başlayarak, İngiliz hükümetinin Irak tahtı için Faysal'ı aday gösterdiğini açıkladı.

Faysal'ın Irak Tahtına Oturmasına Karşı Olan Taraflar

Faysal'ın Irak tahtına aday gösterilmesi, bazı itirazları da beraberinde getirdi. Ülkede söz sahibi ve nüfuzlu olan kesimlerin hepsi Faysal'ın yanında yer almadı. Radikal aydınların bir kısmı ciddi bir muhalefet başlattı. Bu bazen Faysal'ın en yakınındakilere kadar uzandı,

⁴⁴⁶ Ali el-Verdi, a.g.e., s. 45.

⁴⁴⁷ Cafer el-Askeri (1885-1936): Tam adı, Muhammed Cafer Mustafa bin Abdurrahman'dır. Bağdat'ta Ali Efendi Camii Mahallesi'nde 1885 yılında dünyaya geldi. Babası Osmanlı ordusunda albay rütbesinde bir subaydı ve 1877 yılındaki Osmanlı-Rus savaşına katıldı. El-Askerî lakabı kendisine mesleğinden dolayı verilmemiştir. Aksine nesebinin Kerkük yakınlarındaki el-Asker köyüne dayanması nedeniyledir. Harp okulundan 1904 yılında teğmen rütbesiyle mezun oldu ve Bağdat'taki 6. Ordu'da görevlendirildi. Daha sonra Almanya'ya gönderildi ve 1910-1911-1912 yıllarını Berlin ve Marlsruhe'de geçirdi. 1913'te Balkan Savaşlarının başlamasıyla ülkeye geri dönmeleri ve birliklerine katılmaları emredildi. 26 Şubat 1916'da esir düştü. 1917'nin mart ayında Prens Faysal'a katıldı: Cafer el-Askeri, **Muzekkîrât Ca'fer el-'Askerî**, Londra, 1988; Alaa Casim Muhammed, **Ca'fer el-'Askerî ve Devruhu el-Siyâsî ve'l-'Askerî fî Târîh el-'Irâk Hattâ 'Âm 1936**, Bağdat, 1987.

⁴⁴⁸ Tam adı, Sason bin Haham Haskil bin Şalomo bin Azra'dır. 1860'ta Bağdat'ta doğdu. Zengin Yahudi ailelerinden Şalomo Davvar ailesine mensuptur. Ticaretle uğraşan aile Doğu Rothschildler olarak da bilinir. Paris, Manchester ve Mumbai'de ticari ofisleri vardı. Babası Haham Haskil, Bağdat'taki tanınmış Yahudi ruhani liderlerinden biridir. Dinî eğitimini Haham Abdullah Somih'ten almıştır. İlköğretimini İsraili Alyans Okulunda tamamladı. Daha sonra 1877'de İstanbul'a gönderildi. Yanında, daha sonra Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus seçilen Menahim Salih vardı. Satı el-Husri anılarında onunla ilgili, "Düşünce dünyasının ilk sıralarında yer alan Yahudi cemaatine mensup olan ve Yahudi cemaatinin menfaatlerini düşünen en zeki ve bilgili bakandır" demiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Nur Mahmud Abdülmecid el-Abdli, Sason Haskil ve Devruhu el-Siyasi ve'l-İktisadi fî'l-Irak, **Bağdat Üniversitesi İbn-i Rüşd Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Bağdat, 2011, s. 22-44.

Faysal döneminin sonlarında Nuri Said örneğinde olduğu gibi.⁴⁴⁹ Adurrahman el-Nakib, Hüseyin bin Ali'nin liderliğindeki 1916 İsyanı'ndan beri Haşimilere yönelik olumsuz tutumundan vazgeçmemiştir. Faysal'ın adaylığı gündeme geldiğinde tutumu daha da alenileşti. El-Nakib birçok kez, yönetimin Faysal veya Hicaz şerifinin oğullarından birine gideceğine Türklerin geri dönmelerinden yana olduğunu vurgulamıştı.⁴⁵⁰ Bell, anılarında bu durumla ilgili olarak “... Onun Şerif Hüseyin ailesine yönelik bu itirazları Irak tahtına oturmak istediğini göstermemektedir. Onun tahta geçmesi, inancının ilkeleriyle çelişmektedir” demiştir. El-Nakib aslında Irak'ta yerel bir hükümetin varlığından yana olmayıp, işgalin devam etmesini arzu etmekteydi. Bell'in anılarında anlattığına göre, bir vatandaş kendisine İngilizlerin Irak'taki varlığı hakkında ne düşündüğünü sorduğunda şu cevabı vermişti: “*Bildiğim şey şu ki, İngiliz hükümetinin yönetimi altında kalmanın daha iyi olduğudur. Zira İngilizler dünyada adalet ve insaflarıyla bilinir. Fransızları sevmem. Evet, onların kültürlerini ve parlak zekâlarını severim ama hükümetlerini sevmem.*”⁴⁵¹

Faysal'ın Irak kralı olmasına muhalefet eden bir diğer kişi ise Talib el-Nakib'dir. Basra Esnaf Birliği temsilcisi ve geçici hükümette içişleri bakanı olan el-Nakib, bu makam üzerinden isteklerini gerçekleştirme hayali taşımaktaydı.⁴⁵² Bu dönemde kendi propagandasını yapmak için büyük bir çaba sarf etti. Bu bağlamda gazetecilere rüşvetler teklif etti. Abdulğafur el-Bedri'ye 12 bin rupi teklif eden el-Nakib, Faysal'a destek veren gazeteleri ise kapattırıp sahiplerini tutuklattı.⁴⁵³ Bütün bunları içişleri bakanlığı görevini kullanarak yaptı. Şerif ailesinden gelebilecek herhangi bir adaya karşı Fransızlarla İranlılardan yardım istedi. Güç kullanma tehdidinde bulunarak Hindistan, Mısır, İstanbul ve Paris'te destekçileri olduğunu iddia etti.⁴⁵⁴

Cox, 6 haftalık bir aradan sonra Bağdat'a geri döndüğü zaman, el-Nakib'in Güney Irak'ta kendi lehine propaganda faaliyeti yürüttüğünü gördü. İngiltere bunun üzerine onun adaylığını reddetti ve Irak'tan sürülmesini kararlaştırdı. Percy Cox, Kahire'den döndükten sonra Faysal'a karşı rakip olanların adaylığını düşürmek için bir program hazırladı. Bunun yanı sıra Suriye'den dönen Iraklılar da Şerif ailesinden birinin aday gösterilmesi için faaliyet yürüttü ve bu çerçevede Şerif Hüseyin'e bir mektup göndererek, oğullarından birini, Irak krallığına

⁴⁴⁹ Abdülmecid Kamil el-Tikriti, **El-Malek Faysal el-Evvel ve Devruhu fî Te'sîs el-Devletü'l-'Irâkiyye el-Hadîse, 1921-1933**, Bağdat, 1991, s. 92.

⁴⁵⁰ Bell, a.g.e., s. 477 – 481.

⁴⁵¹ A.g.e., s. 22.

⁴⁵² Yasin Taha Daher, a.g.e., s. 180.

⁴⁵³ Alaa Casim Muhammed, **El-Malek Faysal el-Avval Hayatuhu ve Devruhu el-Siyâsî fî el-Savratü'l-'Arabiyye fî Sûriyâ ve 'Irâk 1883-1933**, Bağdat, 1990, s. 144.

⁴⁵⁴ Henri Foster, **Tekvînü'l-'Irâk el-Hadîs**, çev. Abdülmesih Cuda, Bağdat, 1946, s. 181.

getirilmek üzere göndermesini talep ettiler.⁴⁵⁵ Ancak İngilizler, Faysal dışındaki tüm adayları reddetmekteydi. Faysal dışındaki adaylar arasından İbn Suud'un seçilmesi durumunda ülke dinî ve mezhepsel mücadele alanına dönüşecekti. Seyyid Talip el-Nakib ise güçlü bir şahsiyet olmasının yanında pek güvenilecek biri değildi.⁴⁵⁶ Ayrıca "Irak Iraklılarıdır" sloganını benimsiyor ve bir İngiliz gazetecinin önünde açıkça, Iraklıların kendi yöneticilerini kendilerinin seçmesine dair umutlarından bahsediyordu. Bu ortamda Talip el-Nakib, Percy Cox'un talimatıyla tutuklanarak Irak dışına gönderildi.⁴⁵⁷ Abdurrahman el-Nakib ise oldukça yaşlıydı. Emir Faysal, özellikle de kardeşi Abdullah'tan daha uygun bir adaydı.⁴⁵⁸ Percy Cox, krallığın potansiyel adaylarının nüfuz sahasını sınırlandırarak, bazılarını da ülke dışına sürgün ederek atmosferi Faysal lehine yumuşattı. İngiliz güçlerinin bundan sonraki temel görevi Faysal'ın Irak'a gelişini kolaylaştırmak, içeriden veya dışarıdan gelecek herhangi bir sorunu yönetimi devralma merasiminin bitimine kadar engellemek ve harcamaların kısıtlanmasının devamını sağlamaktı.

Faysal'ın Kral İlan Edilmesi ve Ona Biat

İngiliz hükümeti, Kral Faysal'ın, Milletler Cemiyetindeki gibi manda şartlarını kabul etmesi için garanti vermesi gerektiği düşüncesindeydi. Faysal'ın, Irak halkının muhalefetiyle karşılaşması durumunda ise, manda şartlarının kabul edeceğini belirten bir anlaşma imzalanmasını istemişti.⁴⁵⁹ Prens Faysal geçici hükümetin temsilcisi konumundaki Abdurrahman el-Nakib'le irtibata geçip kendisine şahsi olarak yardım etmesini, aynı zamanda kardeşi Abdullah'la irtibata geçip adaylıktan vazgeçirmesini istedi.⁴⁶⁰

Faysal Mekke'ye geldikten sonra, 23 Nisan'da Irak'taki arkadaşlarına telgraflar göndererek onlara İngiltere'nin Irak kralı olmasının, önünde bir engel oluşturmayacağını, aksine İngilizlerin desteğini alacağını ve bu konuyu babası ve kardeşleriyle tartışacağını belirtmiştir.⁴⁶¹

11 Temmuz 1921'de Abdurrahman el-Nakib liderliğindeki Irak hükümeti, Faysal'ın krallığı altında anayasal bir hükümet, parlamenter demokratik bir sistem ve kanunlarla

⁴⁵⁵ Yasin Taha Daher, s. 181.

⁴⁵⁶ Bell, a.g.e., s. 479.

⁴⁵⁷ William Polk, a.g.e., s. 117.

⁴⁵⁸ Reza el-Hatib, a.g.e., s. 117.

⁴⁵⁹ Bell, a.g.e., s. 479.

⁴⁶⁰ From Mr. Churchill to the Prime Minister in 18 March, 1921, No. 4, p. 4, C.O.730, 13/05225, P.R.O. London.

⁴⁶¹ From Mr. Churchill to the Prime Minister in 16 March, 1921, No. 4, p. 4, C.O.730, 13/05225, P.R.O. London.

belirlenmiş yönetim çağrısında bulundu. Vilayetlerin mutasarrıfları, elden ele dolaştırdıkları mazbatalarla halkın düşüncelerini aldı.⁴⁶²

Bundan sonraki adım ise, Faysal temaslarını bitirdikten sonra Mezopotamya'ya bir vekilini göndererek, ramazan ayında oraya ulaşacağını haber vermesi olacaktı. Faysal Irak'a ulaştıktan sonra geçici hükümeti lağvedip, Abdurrahman el-Nakib'i yeni hükümeti kurmakla görevlendirecekti.⁴⁶³ 12 Haziran 1921'de Faysal, İngiliz gemisi North Brook ile Cidde'den Basra'ya doğru yola çıktı. *Irak Gazetesi*, aynı gün Prens Faysal'ın gelişiyile ilgili bir haber yayınladı. Şerif Hüseyin, Bağdat nakibine bir telgraf göndererek Faysal'ın Bağdat'a doğru yola çıktığını haber verdi. Ayrıca Prens Faysal için gerekenlerin yapılmasını istedi.⁴⁶⁴ 23 Haziran günü gemi Basra Limanı'na yanaştı ve Haşimi prensi büyük bir coşkuyla karşılandı. Daha sonra Bağdat'a doğru yoluna devam etti. Faysal'ın, geçtiği kentlerde ve ilçelerde karşılaştığı coşku oldukça yüksekti. Emir Faysal; el-Hille, Kufe, Necef ve Kerbela'da kutsal kabirleri ziyaret etti. Aynı zamanda din âlimleri ve kabile reisleriyle de tanışarak büyük bir destek topladı.⁴⁶⁵ Geçici hükümetin başkanı, bakanlar kurulunun 16 Haziran'daki oturumunda Emir Faysal'ın geliş haberini teyit etti.⁴⁶⁶

Faysal, 29 Haziran'da Bağdat'a vardığında, daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde karşılandı. Birçok kesim, İngilizlerin desteklendiğini bildikleri halde kendisini karşılamaya gitti. Faysal'ın, Ramadi şeyhlerinin önündeki konuşmasında Âl-i Süleyman el-Duleymi ve Fahd Bek el-Anzi, Faysal'a "*İngiliz hükümeti tarafından makbul olduğu için*" biat ettiklerini söylediler. Faysal bu durum karşısında biraz şaşırıldı. Faysal halka karşı olan hitabında çekici, akliselim ve vaatler konusunda açık sözlüydü.⁴⁶⁷ Temmuz 1921'de tartışmalı bir plebisit düzenlenmiş ve bu plebisitte, Irak halkının %96'sının Faysal'ın Irak kralı olmasını desteklediği açıklanmıştır. 23 Ağustos 1921 tarihinde, ünlü İngiliz casusu Gertrude Bell'in yoğun çabaları sonucunda Faysal, Bağdat'ta Irak kralı olarak tahta çıktı.⁴⁶⁸

21 Ağustos'ta Faysal, anayasal yönetimi teslim aldı. Faysal'ın Irak kralı olarak taçlandırılması büyük ve resmî bir törenle gerçekleşti. Resmî törendeki konuşmasında Faysal,

⁴⁶² Bakanlar Kurulu Sekreterliğine, Meleffat el-Balat el-Meleki, 2281/1 2 No.lu belge.

⁴⁶³ Bell, a.g.e., s. 479.

⁴⁶⁴ Abbas el-Azuvi, *Tarih el-Vizaratü'l-Irakıyye*, s. 31; *Irak Gazetesi*, sayı 323, 21 Haziran 1921.

⁴⁶⁵ A.g.e., s. 32-33.

⁴⁶⁶ *Irak Gazetesi*, sayı 321, 18 Haziran 1921.

⁴⁶⁷ Peter Sluglet, a.g.e., s. 93.

⁴⁶⁸ Davut Hut, "Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 2016, sayı 36, s. 149.

Irak halkına kendisini kral olarak seçtiği ve İngiltere'ye krallığını tanıdığı için teşekkür etti.⁴⁶⁹ İlk yaptığı iş ise seçimleri müjdelemesi, kurucu meclisin toplanması ve anlaşmaları onaylaması oldu.⁴⁷⁰

Kral Faysal, cülus tarihi olarak 23 Ağustos'un belirlenmesini istedi. Bunun nedeni de, bu tarihin hicri takvimde 18 Zilhicce 1339'a yani Hz. Ali bin Ebu Talib'e Hz. Muhammed'den sonra hilafet için biat edilen gün olan Ğadir Hum Bayramı'nın yıl dönümüne denk gelmesidir. Bu da Faysal'ın zekâsına işaret etmektedir ki iki önemli tarihi bir araya getirmek istemiştir. Faysal bu kararıyla, Şii kesimin ve özellikle de Şii din adamlarının sempatisini kazanmayı amaçlamıştı. Yüksek komiser ise bunda herhangi bir sakınca görmedi.⁴⁷¹

Bağdat'taki törene ülkenin bütün vilayetlerinden temsilciler katıldı. İngiliz Kararnamesi, Irak'ın anayasal monarşi ile yönetilmesini öngörüyordu fakat henüz anayasa hazırlanmamıştı. İngiliz manda yönetimi halen devam etmekteydi. Mandanın Irak ile Birleşik Krallık arasında yapılacak bir anlaşmayla son bulması gerekiyordu ancak bu anlaşma da henüz yapılmamıştı.⁴⁷²

İngiliz yönetimi, Kral Faysal'ın Irak tahtına oturmasıyla hem Irak hem de Faysal'ın babası Hicaz Kralı Hüseyin üzerindeki etkisinin daha da artacağını beklemekteydi. Ancak Faysal tahta geçmesinin halkın onayıyla gerçekleşmesini istedi ve tahta oturma töreninde yaptığı konuşma *Irak Gazetesi*'nde yayımlandı. Bu haberde "*Tahta oturması ancak Irak halkının rızası ve Irak'ın Birleşik Krallık ile olan ilişkilerinin bir anlaşmayla düzenlenmesi şartıyla gerçekleşti*" denilmekteydi.⁴⁷³ Kral Faysal da krallık tacını giyme töreninde buna işaret etti. Ancak Churchill, tören günü Faysal'a gönderdiği telgrafta, "*Kral Faysal halka yönelik hitabında, ülkedeki en yüksek makamın İngiliz Komiserliği olduğunu kabul etmeli*" demişti. Lakin Faysal, konuşmasını İngiltere ile imzalanacak anlaşmayla sınırlı tuttu.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ İbrahim Halil el-Allaf, "El-Malak Faysal el-Avval 1921-1933 ve Devrahu fi Te'sis el-Devletü'l-Irakiyye el-Hadise", **El-Hiwârü'l-Mütemeddin**, sayı 4552, 2014, s. 8.

⁴⁷⁰ Adnan el-Kattan, **El-Taṭṭawurât el-Siyâsiyyah el-Nâshi'ah 'An Sawrat el-'Ishrîn fi'l-'Irâq (Al-Majlis el-Ta'sîsî Namūzajan)**, 2019, s. 7.

⁴⁷¹ A.g.e., s. 39.

⁴⁷² Navar Saad Mahmud el-Mela, **Irak Beyne'l-Ahsen: El-Malaki ve'l-Cumhuri 1920-2003**, Beyrut, 2010, s. 29.

⁴⁷³ *Irak Gazetesi*, sayı 380, 23 Ağustos 1921.

⁴⁷⁴ Ahmed Tarbeyn, **Târîkh al-Mashriq al-'Arabî al-Mu'aşir**, Şam, 1986, s. 446.

3.2.4. Kral Birinci Faysal'ın Tahta Oturmasından Sonra Karşılaştığı Engeller ve Sorunlar

Abdurrahman el-Nakib Hükümetinin Kurulması Meselesi

Kral I. Faysal, Irak tahtına oturur oturmaz devlet meseleleriyle uğraşmaya başladı ki bunlardan ilki yeni hükümetin kurulmasıydı. Usuller gereği el-Nakib hükümeti istifasını sunmuştu ve Percy Cox, hükümet kurma görevini bir kez daha el-Nakib'e vermek niyetindeydi. Kral Faysal ise bu görevi, İngilizlerle iş birliği yapmakla itham edilmemiş başka bir isme vermek istiyordu.⁴⁷⁵ Ortaya çıkan asıl sorun aslında iki zıt fikir arasındaki çatışmaydı. Vatansever kesim, ortaya çıkacak yeni düzenin tamamıyla Arap olmasını istiyordu; İngiliz tarafı ise özünde İngiliz, görünüşte Arap olmasını dayatmaya çalışıyordu.⁴⁷⁶

Kral, Abdülvahid el-Hac Sakr'ı Necef'e göndererek oradaki din adamlarından hükümetin kurulması konusunda kendisine yardım etmelerini talep etti. El-Hac Sakr burada bazı din adamlarıyla yaptığı görüşmeden sonra krala bir mektup gönderdi. Mektupta, “*Önde gelen din adamlarının krala desteklerini sunduğunu ve hükümet kurulurken işin ehline verilmesi gerektiğini, özellikle de başbakan ve içişleri bakanı tayin edilirken bu kişilerin mütedeyyin isimler olmasına dikkat edilmesini istediklerini*” belirtti.⁴⁷⁷

Üç hafta süren müzakerelerden sonra Kral Faysal, özellikle de bu mektup eline ulaştınca İngilizlerin talebine boyun eğdi ve hükümeti kurma görevi için Abdurrahman el-Nakib ismini kabul etti. Ancak yeni bir sorun vardı ki, bu da içişleri bakanının kim olacağıydı. Miss Bell 4 Eylül tarihli bir mektubunda şöyle söylemekteydi: “*Kral beni çarşamba günü hükümet kurma işleriyle ilgili çağırdı, oraya gittiğimde herkes bu konuyla ilgileniyordu. Ancak esas sorun, içişleri bakanının kim olacağını belirlemektir.*” Özellikle de Talip el-Nakib'in uzaklaştırılmasından sonra bu konu daha da önem kazanmıştı. Zira Kral Faysal, karşılaştığı ilk sınavın bu olduğunu da biliyordu. Eğer İngiliz etkisi altında bir ismi göreve getirirse bu, halkın gözünde, İngilizlerin hükümeti tamamen kontrol edeceği ve kralın İngilizlerin elinde oyuncak olduğu anlamını taşıyacaktı.⁴⁷⁸

Kral Faysal, Percy Cox'un önerisiyle İçişleri Bakanlığına Tevfik Halid'in getirilmesine kaşı çıktı, zira Tevfik Halid'in Türk yanlısı tutumundan rahatsızdı. Bu dönemde Türkiye Irak'ta, Kral Faysal ve İngiliz karşıtı propaganda yürütüyordu. Faysal, İngilizlerin bütün karşı

⁴⁷⁵ Ali el-Verdi, *Lamāḥāt İjtima'iyya min Tārīkh al-'Irāq*, cilt 6, s. 121.

⁴⁷⁶ El-Bezzaz, a.g.e., s. 139.

⁴⁷⁷ Ali el-Verdi, a.g.e., s. 122.

⁴⁷⁸ A.g.e., s. 122.

çıkışlarına rağmen kendi bakış açısını dayatmaya çalıştı.⁴⁷⁹ En nihayetinde İçişleri Bakanlığı başka birine, el-Hac Remzi adlı bir subaya verildi. Kral, Abdurrahman el-Nakib'e 11 Eylül 1921'de hükümeti kurma görevi verdi. İki gün sonra kurulan hükümette Abdurrahman el-Nakib başbakan, el-Hac Remzi içişleri bakanı, Sason Haskil maliye bakanı, Naci el-Suveydi adalet bakanı, Cafer el-Askeri savunma bakanı, İzzet el-Kerküki çalışma bakanı, Abdullatif el-Mendil ticaret bakanı, Şeyh Abdülkerim el-Cezairi maarif bakanı, Dr. Hanna Khayyat sağlık bakanı ve Muhammed Ali Fadel evkaf bakanı olarak yer aldı. Ancak daha sonra Şeyh Abdülkerim el-Cezairi, dinî görevlerinden dolayı istifa etmek istedi ve yerine Muhammed Ali Habbat el-Din el-Şehristani maarif bakanı olarak tayin edildi.⁴⁸⁰

Şiiler ve Devlet

Şii din adamlarının Kral Faysal ile ilgili tutumları en baştan beri netti. El-Seyyid Ebu'l-Hasan el-İsfahani ve Şeyh el-Naini liderliğindeki Haydariyye komitesi, manda sistemi altında seçilecek herhangi bir isme muhalefet etmekteydi. Diğer muhalif kesim ise Kazımiyye âlimleri Şeyh Mehdi el-Halisi ve Seyyid Muhammed Sadır öncülüğündeki kesimdi. Bu iki grubun öncüleri de, manda idaresinin desteklediği herhangi birine muhalif olsalar da Kral Faysal'ın tahta oturmasını bazı şartlarla desteklemekteydi. Bu şartlar yönetimin adil olması, parlamenter ve anayasal bir sistemin oluşturulması, Irak'ın hiçbir dış gücün etkisi altında olmamasıydı.⁴⁸¹

Kral Faysal, hükümeti kurma sorununu ve özellikle de İçişleri Bakanlığına kimin getirileceği meselesini çözüme kavuşturduktan sonra başka meseleler ortaya çıkmaya başladı ki bunlar arasında en çetini olarak nitelendirilebilecek sorun, Şiilerin devlet yönetimine ortak edilmesi ve Şii gençlerin hükümet işlerinde görevlendirilmesi sorunuydu. Zira Şiiler arasında söz konusu görevleri yürütebilecek nitelikte modern eğitim almış yeterli sayıda kişi bulunamıyordu. Kralın müsteşarları ve sekreteri, Rüstem Haydar'la yaptığı istişareler neticesinde, Şii gençler arasında zeki olanların hukuk medreselerine veya geçen sene tekrar açılan hukuk fakültelerine girmeleri yönünde desteklenmesi fikrinde ısrar etti.⁴⁸²

Tevfik el-Suveydi, Kasım 1921'de hukuk fakültesine müdür olarak atanmıştı. El-Suveydi, anılarında Caferi Medresesindeki öğrencileriyle ilgili düşüncelerini şu şekilde aktarmaktadır:

Günlerden bir gün bazı öğrenciler ellerinde medrese müdürü Şeyh Şükrü tarafından imzalı bir belgeyle geldiler ve belgede öğrencilerin lise mezunu olduğu yazıyordu. Ancak bildiğim

⁴⁷⁹ Alaa Casim, a.g.e., s. 158.

⁴⁸⁰ İbrahim Halil el-Allaf, a.g.e., s. 8.

⁴⁸¹ El-Fadl, a.g.e., s. 218.

⁴⁸² Ali el-Verdi, a.g.e., s. 125.

kadarıyla bu medrese ne şimdi ne Türkler döneminde ne de İngiliz işgali döneminde lise seviyesine çıkmadı. Anladım ki, gelen öğrenciler mezuniyet belgelerini Maarif Bakanlığından imzalatıp sınava girip lise yeterliliğini ispatlamak istiyordu. Daha sonra bunları başka öğrenciler izledi ve ellerinde aynı belgelerle Caferi Medresesinden mezun olduklarını iddia ederek geldiler. Ancak ben de onları kabul etmeyi ve ellerindeki belgeleri geçerli saymayı reddettim. Hükümet ve Krallık divanına müracaat ettiler ve daha sonra Rüstem Haydar bana gelip Kral hazretlerinin bu kişilere yardım edilmesi ve fakülteye kabul edilmelerini istediğini söyledi.

Ancak ben de ona bu kişilerin kanuni durumlarını anlattım ve önce Maarif Bakanlığından, okudukları okulun derecesini onaylatmaları gerektiğini ifade ettim. Lakin Rüstem Haydar,⁴⁸³ kralın bu kişilerin kesinlikle fakülteye kabul edilmelerini istediğini söyledi.

Ben de şu cevabı verdim: Öğrencilerin yüksekokullara krallık talebiyle kabul edilmesi dönemi geçmişte kaldı. Bu, Sultan II. Abdülhamid tarafından ve onun döneminde yapıldı. Ancak 1908 olayları bu tarz durumları engelledi... Kızgın olarak gitti ve bir daha geri gelmedi.⁴⁸⁴

Kral I. Faysal, iki mezhep arasındaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı istiyordu. Bu bağlamda vakıfları iki mezhebe ayırmak istedi. Ancak çetin bir muhalefetle karşılaştı ve başarılı olamadı. Yine Caferi Medresesi öğrencilerinin bazılarının yukarıda zikredildiği üzere hukuk fakültesine girişini kolaylaştırmak istedi. Bu çerçevede kral, modern ve çağdaş eğitimin yaygınlaştırılmasına büyük önem vermekteydi. Burada temel amaç, özellikle bundan mahrum olanlara eğitimin ulaştırılmasıydı. Bu sayede Şiiilerin, iktidardaki Sünni Arap sınıfına ulaşabilmeleri amaçlanmaktaydı.⁴⁸⁵ Ancak Şeyh Mehdi el-Halisi, devlet kurumlarına geçmenin haram olduğu yönünde bir fetva verdi.⁴⁸⁶ Yine Seyyid Ebu'l-Hasan el-İsfahani ve Şeyh Muhammed Hüseyin ise seçimlerin haram olduğuna dair fetva verdi. Fetvaya göre, *“İrak’ın gelecekteki refahını tehlikeye atabilecek seçimlere veya benzeri işlemlere katılmak, İslam hukukuna ve Müslümanların sosyal kaidelerine göre yasaktır.”* Ancak Kral Faysal’ın politikası, özellikle de orta ve güney kesimde çoğunluğu oluşturan Şiiiler olmak üzere herkesi yönetime katmaktı.⁴⁸⁷

Bu bağlamda Faysal, Şii mercilerle bazı ittifaklar kurmak istedi. Hatta 1923 yazında sürgüne gönderilmiş olanların, geri dönemlerine izin verilmesi için gizli görüşmeler yürütüldü.

⁴⁸³ Rüstem Haydar: 1889 yılında Baalbek’te dünyaya geldi. Önce Raşidiye Medresesinde, daha sonra da Şam’daki Anbar Medresesinde okudu. Baalbek’te tanınmış ailelerden birine mensup olup, vatanperver oluşuyla bilinirdi. Asıl adı Muhammed’dir. Rüstem ise babasının adıdır ve o da önceleri Muhammed Rüstem ismiyle anılırdı. 1910 yılında Şahaniye Krallık Medresesinden mezun oldu ve daha sonra yükseköğrenime devam etmek için Paris’e gönderildi. Daha fazla bilgi için bkz. Rüstem Haydar, **Müzekkirat Rüstem Haydar, thk. Necdet Fethi Safvet**, Beyrut, 1998, s. 11-8.

⁴⁸⁴ Tefvik el-Sveydi, **Muzakirati Nısf Kırn min Tarih el-Irak ve’l-Kadiyyetü’l-Arabiyye**, Beyrut, 2010, s. 78-80.

⁴⁸⁵ Abdülkerim el-Azri, **Müşkilatü’l-Hükm fi’l-Irak**, Londra, 1991, s. 33-45.

⁴⁸⁶ Raci Nuseyr, **El-Marci’iyyetü’l-Diniyye fi’l-Necefü’l-Aşraf Be Saraha fi el-Rai el-A’am el-Iraki Ba’da A’am 2003**, Kerbela, 2018, s. 72.

⁴⁸⁷ Peter Sluglet, a.g.e., s. 114.

Ancak Kerbela Konferansının üslubu sertti ve Faysal'ı desteklerken İngilizlerle anlaşmaya karşıydı. Bunun yanında merciyle aynı güçte olan Fırat muhalif şeyhleri de krallığa karşıydı.

Şiilerin siyasi anlamda geri kalmalarının nedeni, çok açık bir şekilde Irak Şiilerinin toplumsal hayatta geri kalmışlığıyla alakalıdır. Bu, özellikle de bazı durumlarda Şiilerin varlık göstermemesine neden olmuştur; örneğin 1920-1921 gibi dönüm noktası sayılabilecek bir dönemde yani yeni bir devletin temellerinin atıldığı süreçte.⁴⁸⁸ Bazılarına göre bu geri kalmışlık o günün meselesi değildi; yüzyıllar boyunca uygulanagelmış yanlış siyasetlerin ürünüydü. Bu da Osmanlıların Irak'ta hüküm sürmeye başlamasıyla beraber hükümet kurumlarından Şiileri uzak tutmasının bir sonucu olarak görülmektedir. Safevilerin İran ile olan mücadelesinden dolayı Şiilerin İran'ı desteklediği düşüncesi bu politikanın gelişmesinde en önemli etkeni. Her iki grubun ayrı ayrı eğitim yöntemi benimsemeleri ve Şiilerin kendi içinde kalmaları buna sebep oldu. Zira bürokrasinin geliştiği 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinde pek çok Şii bürokrat ve asker yer almıştır.

Kürt Sorunu

1916-1920 arası, Kürt sorununun doğmasına zemin hazırlayan bir dönemdir. Sykes–Picot Anlaşması'nın imzalanması ve Irak geçici hükümetinin göreve başlaması arasındaki bu dönemde Irak'ta siyasi ve toplumsal açıdan geri döndürülemez bir dönüşüm yaşandı. Irak'ın siyasi tarihinin geleceği konusunda İngilizler siyasi planlarını bir vesayet şeklinde hayata geçirmeye başladılar. Ayrıca, bütün Irak halkının destek verdiği ve katıldığı büyük Irak İsyanı ortaya çıktı. İngiliz sömürgeci varlığına karşı ulusal hareketler de yine bu dönemde ortaya çıktı. Bu hareket, Irak'ta ve Orta Doğu'nun bütününde en karmaşık sorunlardan birine yol açtı. Irak'ın an fazla sıkıntı çektiği konulardan biri olan Kürt sorunu da ulusal hareketler içinde değerlendirilmektedir. Irak'taki Kürt bölgelerinin ulusal yönetim oluşturulduktan sonra nasıl bir şekil alacağı, Irak Krallığı'na mı katılacağı yoksa ayrı bir yönetim hâlinde mi şekilleneceği konuları Kahire Konferansında da ele alınmıştı.⁴⁸⁹ Kürt sorunu Paris Barış Konferansında da tartışıldı ve İngilizler, özerk yapıda bir Kürt oluşumu için plan hazırlayacak bir heyetin oluşturulmasını tereddütle kabul etti. Zira eğer Kürtler bağımsızlık isterse Milletler Cemiyeti Genel Kurulu bunu onayacaktı. Bunun olması durumunda da büyük devletler, kadim Musul vilayetindeki Kürtlerin yeni devlete katılma isteğini kabul edecekti.⁴⁹⁰ Ancak Ankara hükümetinin bu bölgeyi Anadolu'daki Türk devletine katmak için güneydeki Kürtleri

⁴⁸⁸ El-Azri, a.g.e., s. 245.

⁴⁸⁹ Percy Cox, a.g.e., s. 50.

⁴⁹⁰ William Polk, a.g.e., s. 119.

kuzeydeki kardeşleriyle iş birliğine ikna etme girişimleri de beklenmeliydi. Percy Cox, Irak'taki destekçilerinden Kürdistan'ın Irak'ın bir parçası olarak kabul edilmesini istedi. İngiliz sömürge bakanı, Türkiye'nin buradaki faaliyetlerinin önünü kesmek için, milliyetçiliği kışkırtarak Türkiye'nin iç gündemini meşgul etme yolunu izlemeyi düşünüyordu. 12 Haziran'da Churchill, Cox'a, görüşlerini paylaştığı bir mektup yazdı ve şu ifadeleri kullandı: "*Kahire'de görüşüldüğü üzere halen, Araplarla Türkler arasında bir Kürt bölgesi oluşturulması düşüncesindeyim. Ve herhangi bir Arap baskısı veya başka bir durum karşısında bundan vazgeçmememiz gerekmektedir.*"⁴⁹¹

Irak'ta kurulması istenen hükümetin son şeklinin verilmesinin beklendiği bir dönemde, ülkenin kuzeyinde Osmanlı Devleti'nden ayrılan halkların kaderini tayin hakkı düşüncesini savunan bazı Kürt aşiretlerinin liderleri, yeni bir hareket başlatmıştı. Bu da Kral Faysal'ın Irak Krallığı'na getirilmesi konusunun görüşülmesinin birkaç gün ertelenmesine yol açtı.⁴⁹² Yapılması planlanan referandum, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Süleymaniye sancağında uygulanamadı. Yüksek komiserin açıkladığına göre referandumun sonucu Kral Faysal lehine yüzde 96'ydı. Geri kalan yüzde 4'lük oy ise Kerkük'teki Türklerle Kürtlerden gelmişti. Bu sancakta, Faysal'ın Irak'ın başına geçmesi için aday gösterilmesi reddedilmişti. Referandum sonuçlarından sonra 23 Ağustos'ta Kral Faysal tacını giydi. Kerkük ve Süleymaniye hariç bütün Irak sancaklarının ve bütün farklı toplumsal grupların temsilcilerinin katıldığı bir törende Faysal, Irak kralı olarak ilan edildi ve Londra'daki hükümet tarafından da bu şekilde tanındı.⁴⁹³

Londra'daki siyaset yapıcılarını, büyük bedellere ödenmesi gerekse de Irak'ın kuzeyindeki dağlık bölgenin elde tutulması fikrine sıkıca sarıldılar. Nisan 1920'deki San Remo Anlaşması'na göre, Britanya'nın Musul'u alması karşılığında Fransa'nın Hama ve Halep'i işgal etmesi kararlaştırıldı ve bu anlaşma uyarınca İngilizlere bağlı bir Arap hükümetinin Irak'ta kurulmasına karar verildi. Bu anlaşma, birkaç ay önce imzalanan Sevr Anlaşması'nda olduğu gibi Kürtlere herhangi bir hakkın verilmesini öngörmemekteydi. Buradan hareketle, İngilizlerin Kürtlerin çıkarlarını koruma niyetinde olmadığı sonucuna varmaktayız.⁴⁹⁴

Bağdat idaresi, bağımsız bir Kürt devletinin kurulması fikrini, kuzey bölgesindeki dağların Mezopotamya düzlüklerini ve coğrafi uzantılarını koruyan doğal sınırlar olduğu düşüncesinden hareketle reddediyordu. Ayrıca Süleymaniye, Revandiz ve İmadiye'deki özerk yönetim, Kürtlerin kendi bölgelerindeki temsilini yeterli buldu. Wilson bununla ilgili, "*Esas*

⁴⁹¹ Kazım Na'me, a.g.e., s. 70.

⁴⁹² El-Haseni, *Tārīkh al-Wizārāt al-'Irāqīyya*, a.g.e., cilt 2, s. 35.

⁴⁹³ Henri Foster, a.g.e., s. 157.

⁴⁹⁴ *El-Arab Gazetesi*, sayı 64, 28 Mayıs 1919.

yapmamız gereken, ovalarda bu sınırları garanti altına almaktır” diyordu. Dağlık bölgeler konusunda ise bir aşiret politikası gerekmekteydi.⁴⁹⁵ Bu tür gerekçelerden dolayı konferansta, kuzeyde bir Kürdistan devletinin kurulması fikrinden tamamen vazgeçildi. Araplarla Kürtlerin tek bir devlet çatısı altında toplanması için çalışılmasına karar verildi.⁴⁹⁶

Kral Faysal, Kürt heyetlerini 1921 yılının 27 Ağustos’unda çay içmeye davet etmiş ve bu görüşme, Kral Faysal’ın hayatı boyunca Kürt önde gelenleriyle doğrudan ilişki kuracağı bir geleneğin başlangıcı olmuştur. Davete katılanlar arasında Şeyh Mahmud, Şeyh Alaaddin Nakşibendi, Mele Muhammed Celilzade gibi isimler vardı.⁴⁹⁷ Kral Faysal, Kürtlerin bütün millî haklarını kullanabilmelerinden yanaydı ve bu bağlamda Ağustos 1923’te Şeyh Mahmud’a, Kürtlere Irak Devleti çerçevesinde bir özerk yönetim verilmesinden yana olduğunu söylemişti. Bunun yanı sıra Irak Devleti, Kürtlerin ana dillerini öğrenmeleri için kanun çıkardı. Kral Faysal, İngiliz yüksek komiserinin katıldığı bir ziyafette, Irak Araplarının en önemli özelliğinin Kürt kardeşlerinin Irak bayrağı altında millî kimliklerini korumaları için onları cesaretlendirmeleri olduğunu söylemişti.⁴⁹⁸ Bunun sadece Kral Faysal’ın fikri olmadığı açıktı. Zira ona bu düşünceyi İngiliz danışmanlarının empoze ettiğinden şüphe yoktu.

Asuri Sorunu

Asuri meselesi Irak’ın bağımsızlığını kazanması süresince yabancı tarafların ilgilendiği temel konulardan biri olmuştur. İngilizlerin bir raporunda Asuriler, garip bir dinî inanca sahip garip bir halk olarak tabir edilmiş, ayrıca Irak’a güçlü vatansever ve millî duygularla bağlı olmadıkları ifade edilmiştir. Irak hükümetinden herhangi bir ayrıcalık talep etme haklarının bulunmadığı da belirtilmiştir. Daha önce Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan Asuriler, I. Dünya Savaşı’ndan sonra Türklere karşı ayaklanmış ve Rusların yanında yer almışlardır. 25 Haziran 1916’da Rusların Revandiz’den çıkarılması için gönderilen Türk birliklerine karşı yaklaşık iki bin Asuri savaşmıştır.⁴⁹⁹ Ana vatanları Van vilayetine bağlı Hakkâri civarı, merkezleri de patriklerinin ikamet ettiği Kogan köyünün bulunduğu Colemêrg’dir. Burada Kürt

⁴⁹⁵ FO, 371/4178/3503, No 27190, Secret and Confidential from Office of the Civil Commission Baghdad, Dated 30th November, 1918, P. 1.

⁴⁹⁶ Niziar Numan, “El-Muḥaṭṭaṭ el-Birṭānī li-Damc el-Manāṭiq el-Kurdiyya bi-Wilāyat al-Mawṣil 1916-1920”, **Majallat al-Adab al-Rāfidayn**, sayı 82, 2020, s. 235.

⁴⁹⁷ Kenal Mazhar, “Mavkifu Faysal el-Avval, min el-Kadiyyatü’l-Kurdiyye fi’l-Irak”, **Mecelletü’l-K24**, sayı 59, 2014, s. 486.

⁴⁹⁸ Alaa Casim, a.g.e., s. 239-240.

⁴⁹⁹ Riyad Reşid Naci el-Haydari, **El-Āşūriyyūn fi’l-’Irāq 1918-1932**, Kahire, 1977, s. 75.

ve Ermeni yerleşimleri arasında yaşamışlardır. Daha sonra Musul Sınır Belirleme Komitesi bu bölgeyi 1925 yılında Türkiye'ye vermiştir.⁵⁰⁰

Asuriler Irak'ın kuzeyinde yaşamaya devam ettiler ve Irak toplumunu oluşturan unsurlardan biri oldular. Bunlar, Irak'ın eski topluluğu Asurlulardan geldiklerini iddia etmektedirler. Halk onlara el-Teyyariyye adını vermiş,⁵⁰¹ İngilizler ise Asuri demiştir. İngilizler 1920 yılında yerel Lifi ordusu vasıtasıyla onlardan faydalanmaya başlamış ve bu birliklerden bazılarını kuzeydeki hareketlere karşı fedai birlikler olarak görevlendirmiştir. Asuriler burada düzensiz Türk birliklerine ve Kürt isyancı savaşçılara karşı savaşta önemli rol oynamışlardır.⁵⁰² 1919 yılında Asurilerden iki birlik daha kuruldu ama bunlar diğerlerinden tamamen farklıydı. Yeni kurulan birlikler kuzeyde, özellikle de İmadiye'deki Kürtlere karşı önemli başarılar elde etmiştir. El-Hafid ve Ahmed Barzani isyanlarının bastırılmasında da önemli rol oynamışlardır.⁵⁰³ Irak'taki İngiliz ordusu küçülmeye gittiğinden ve askere alınmaları, özellikle Türklere karşı bir hayli etkili olduğundan artık kendilerini İngiliz olarak görmeye başlamışlardır.⁵⁰⁴ Arap milliyetçileri de Asurilerden etnik ve dinî farklılıkları dolayısıyla rahatsız olmuşlardır. Sayıları o sıralarda 37 bin civarındadır.⁵⁰⁵

Asurilerin lideri olan Mar Şimon el-Sebil,⁵⁰⁶ İngilizler karşısında, Asurilerden istifade etmek için askerî birlikler oluşturdu. Bu birlikler 1919-1920 yılları arasında ulusal kurtuluş hareketlerine karşı durdu. Bu birlikler aynı zamanda, halka korku salmak için bazı Irak kentlerinde katliamlar yapmakta kullanıldı.⁵⁰⁷

Kimi gelişmeler işleri daha da kötüleştirdi. Bunlardan biri, 15 Ağustos 1923'te bir faciaya yol açan, Levi ile Musul halkı arasında geçen gerilimdi. Diğer de 4 Mayıs 1924'te Kerkük'te Asuriler ve Kerküklüleri arasında yaşanan ve Kerkük Katliamı olarak bilinen

⁵⁰⁰ Ma'an Faysal el-Kays, **El-Malik Fayşal el-Awwal min el-Thawra el-'Arabiyya el-Kubrâ hattâ Ta'sis el-Dawla el-'Irâqiyya el-Ĥadîtha**, Bağdat, 2019, s. 217.

⁵⁰¹ El-Teyyariyye veya Teyyariler: Irak'ta yaygın olarak kullanılan bir ifade. Burada Asuriler kastedilmektedir. Asuri topluluğunun en büyük aşireti "Tayyari el-Ulya" ve "Tayyari el-Süflâ"dir. Teyyari adı Irak'ta halk arasında diğer isimlendirmelere göre daha fazla kabul görmüştür.

⁵⁰² El-Kays, a.g.e., s. 218.

⁵⁰³ İngilizlerin emirlerinden sonra 1918'in ağustos ayının sonlarından itibaren Asuri ve Ermeni göçmenler gruplar şeklinde Hamedan şehriden Bakuba kentine doğru yöneldi. Irak'a göç edişleri 1918 yılının sonlarında tamamlandı. İngilizler Diyala Nehri'nin sağ kıyısında ve Bakuba kentine 3 mil uzaklıkta onlar için çadır kentler kurdu. Sayıları 50 bini geçti. Bunların 15 bini Ermeni iken, 35 bini Asuri'dir: *Irak Gazetesi*, sayı 778, 7 Aralık 1922.

⁵⁰⁴ Carcis Fathallah, **Nazarât fi'l-Kawmiyya el-'Arabiyya Maddan va Juzran**, cilt 4, Erbil, 2004, s. 172.

⁵⁰⁵ Lord Lyod Dolbran, **'Irâq min el-Intidâb ilâ el-Istiklâl 1914-1932**, 2002, Beyrut, s. 186.

⁵⁰⁶ Mevcut Mar Şamon Eişa, dünyadaki Nasturi Doğu Kilisesi patriği sayılmaktadır. Aynı zamanda Irak'taki Asuri inancının yüksek lideridir. Emekli Albay Yusuf Haşaba ise onu destekleyen kanadın lideridir. Bunlar Mar Şamon ile bir bağlantıları olmadığını savunur.

⁵⁰⁷ El-Haydari, a.g.e., s. 9-10.

çatışmalardır. Türkmenlere yönelik bu katliamda 56 kişi hayatını kaybetti ve 44 kişi yaralandı. Gazetelerde, onların Irak'ın güneyine göç etmesi hedef alındı ve ülkenin selameti ve istikrarı açısından bir tehlike olarak gösterilmeye başlandılar. Irak hükümeti, İngiliz hükümetinin isteğiyle bu konuda bir beyan yayınlamak zorunda kaldı. 11 Eylül 1923'te *el-İstiklal* gazetesinde şu metin yayınlandı:

*Asuriler davetsiz misafir, garip ve bu ülkeye yabancı kesimler değillerdir. Aksine onlar, Musul ve çevresinin sakinleridirler. Savaşta Türkler tarafından baskı gördüler ve dolayısıyla vatanlarını terk etmek zorunda kaldılar. Ancak şu an ana vatanlarına dönmelerinin önündeki engeller kalktı ve asli unsur olarak geri döndüler. Şüphesiz ki, onlarla sancak sakinleri arasındaki dostane bağlar uyumlu bir şekilde devam edecektir.*⁵⁰⁸

Daha sonra Irak'taki İngiliz yüksek komiseri, ülkesinin Asuriler ile ilgili genelgeyi açıklaması için bir fırsatın oluştuğunu gördü. 31 Mayıs 1924'te bir beyan yayınladı:

*İngiliz hükümeti uzun süredir büyük bir özen ve dikkatle Asuri çıkarlarını ele almaktadır. Bunu hem büyük savaşta hizmetlerini hem de Irak Devleti ile gelecekteki ilişkilerini göz önünde tutarak yapmaktadır. Irak Devleti'nin sınırlarının mümkün olduğunca genişletilmesine karar verildi. Bu sınırlar Asuri halkının büyük bir bölümünü de alacak şekilde, mümkün olduğunca kuzeye doğru genişleyecektir.*⁵⁰⁹

Yüksek komiserin himayesinde yapılan barış konferansına Asurilerin sunmak üzere hazırladığı bazı talepler vardı. Bunlar Musul, Cezire, Paskala ve Urumye bölgelerinde kendileri için bir geleceğin garanti edilmesi; Asurilerin Urumye'ye dönüşünün garanti altına alınması, bunun için bölgede özel korumalarla beraber bir İngiliz konsolosun görevlendirilmesi; Kürtler ve İranlılar tarafından esir alınan Asurilerin serbest bırakılmasının sağlanması; Asuri mülklerinin sahiplerine iadesi ve devletin bu korumayı garanti etmesi; Asur Kilisesi'nin özerkliğinin tanınması; Asurilere ait otlakların geri verilmesi ve onlara zarar veren Kürtlerle İranlıların cezalandırılmasıdır.⁵¹⁰

İngiliz hükümetinin Eylül 1929 yılında, Irak'ın Milletler Cemiyetine üye olması için aday gösterileceğini açıklamasından sonra Asuriler bundan hoşnutsuz oldular ve hem İngiliz hükümetine hem de Milletler Cemiyetine Irak'a bağımsızlık verilmesi hususunda itiraz ettiler. Endişelerini dile getiren Asurilere, azınlık haklarının korunması hususunda gerekli bütün garantiler verildi.⁵¹¹ Francis Henry Humphrys, Irak'a dönmesinden sonra Asurilerin eylemleri nedeniyle kötüleşen durum karşısında Irak hükümetini, iyi niyet göstermesi konusunda uyardı.⁵¹² Asuriler vergiden muaf tutuldu. Ekim 1931'de Asuriler Musul'da bir konferans

⁵⁰⁸ Abbas el-Azuvi, a.g.e., cilt 1, s. 125.

⁵⁰⁹ El-Kays, a.g.e., s. 218.

⁵¹⁰ El-Haydari, a.g.e., s. 108-109.

⁵¹¹ Abbas el-Azuvi, a.g.e., cilt 2, s. 146.

⁵¹² Longrig, a.g.e., s. 324.

düzenledi ve Mar Şimon, Milletler Cemiyetinden bazı taleplerde bulundu. Bu talepler arasında, Asurilerin İngiliz mandasının sona ermesinden sonra karşılaşılabilecekleri durumlardan dolayı, toplu olarak Batı kontrolünde olan bölgelere veya Fransız himayesinde olmak için Suriye'ye nakledilmeleri vardı. Mar Şimon'un buradaki asıl hedefi, Asurilerin korkuları konusunda Milletler Cemiyetinin dikkatini çekmekti.⁵¹³

İngiltere, 1926 yılından itibaren Levi kuvvetlerini azaltmaya başladı. Bu da Asuriler arasında endişeye yol açtı. Bu süreçte Levi kuvvetleri kuzey ve kuzeydoğu sınırına yerleştirildi. 1929 yılında bu kuvvetlerin azaltılmasına devam edildi. 1930'da da Diyana, Süleymaniye, Kerkük ve El Hindi bölgeleri arasında dağıtıldılar. 1932 yılında ise Levi kuvvetlerinin sayısı 1.500 askere kadar azaltıldı.⁵¹⁴

Mar Şimon, İngilizler üzerindeki etkisinin eskiye nazaran oldukça azaldığını görmeye başladığında onlara baskı kurmaya çalıştı. Asurilerin taleplerini uygulamak için Levi kuvvetleri içindeki askerlerin isyan etmesi sağlandı. Bunun için Bağdat'ta Mar Şimon ve babası arasında birçok görüşme gerçekleşti. Mar Şimon ayrıca Surma Hanım'la beraber, taleplerinin reddedilmesi durumunda Asurilerin ortalığı karıştırması için hazırlık yapmaya başladı.⁵¹⁵ Musul'daki Fransız konsolosla iletişime geçip, ondan hükümetle aralarında ara buluculuk yapmasını ve Suriye'ye göç etmeleri konusunda yardımcı olmalarını istedi. Zira Irak'taki gerginlik ve istikrarsızlık Fransa'yı ilgilendirmekteydi. Fransa, Asurilerin bu talebini Suriye'deki güvenlik konularıyla meşgul olduğu ve Suriyelilerle Türklerin bundan dolayı öfkeleneyeceği bahanesiyle reddetti.⁵¹⁶ Kral Faysal'ın Irak'tan uzak olduğu dönemlerde durumlar daha da kötüye gitti. Faysal, Haziran 1933'te Kral VI. George'dan aldığı bir davet üzerine Londra'ya gitti. Bu süreçte oğlu Prens Gazi ilk defa ülkeyi yönetti. 10 Temmuz'da Irak hükümeti Musul'da Asuri liderlerinin hepsinin katılacağı bir konferans topladı. Milletler Cemiyetinin başka ülkelere gitmek isteyen herkese garanti ve güvence verilmesiyle ilgili kararı açıklandı.⁵¹⁷ Ancak Asurilerin Irak hükümetinin verdiği güvencelere karşı güvensizliği ve Suriye sınırına doğru yönelip sınırı ağır silahlarla geçmek istemeleri karşısında Başbakan Reşid el-Geylani, kralı gelişmelerden haberdar etti ve halkın uygulamalardan memnuniyetsizliğini bildirdi. Bunun üzerine ülkeye dönmekten başka bir çaresi kalmadığını anlayan Kral Faysal, Londra'dan sonra gittiği İsviçre'deki tedavisini yarıda bırakıp Irak'a döndü. Ancak karmaşanın

⁵¹³ Abdülmecid el-Tikriti, a.g.e., s. 259.

⁵¹⁴ El-Haydari, a.g.e., s. 268.

⁵¹⁵ Ulusal Arşiv Merkezi, Bağdat, Krallık Divanı Dosyaları, d/11, 1932, s. 15.

⁵¹⁶ El-Haydari, a.g.e., s. 329.

⁵¹⁷ Halil Azmi, **Harakat al-Āşūriyyūn**, Bağdat, 1970, s. 16.

oldukça büyüdüğünü gördü. Ayrıca İran ve Türkiye sınırlarında Asurilerin yerleşmelerini istemediklerini ilan etti. Yine sınırı geçen Asurilere yönelik sert önlemlerin alınacağı açıklandı.⁵¹⁸ Asuriler 4 Ağustos'u 5'ine bağlayan gece Pişabhur Nehri'ni silahlarıyla geçmek istediklerinde, bu ani bir saldırıya dönüştü. Bazı Iraklı asker ve subayların cesetlerine bile işkence ettiler.⁵¹⁹ Irak güçlerinin havadan destekli karşı saldırısı ise isyanı kesin bir biçimde sonlandırdı.

Musul Sorunu

Musul sorunu, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenik sayılmasından sonra Irak'ta İngiliz mandasının kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde Musul nüfusunun yaklaşık %90'ı Müslümandı ve Müslümanların %97'si Sünni idi. Etnik dağılıma göre, nüfusun %55-60'ı Kürt, %10-15'i Türk, %10-15'i Arap, %4-5'i Hristiyan ve %1-2'si Yahudi idi. Ancak İngiltere, bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla yaptığı nüfus sayımlarında Arap ve gayrimüslim nüfusunu abartarak, Türk ve Kürt nüfusunu olduğundan az göstermiştir.⁵²⁰

Bilindiği üzere Musul vilayetinin topraklarının çoğu 1918 yılına kadar işgal edilmemişti.⁵²¹ Musul, kısa sürelerle Van, Hakkâri ve Bağdat'a bağlandığı 1850-1879 arasındaki dönem hariç, Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1918 yılına kadar eyalet veya vilayet statüsüyle yönetilmiştir.⁵²² Savaş süresince bu bölge Osmanlı Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın idaresi altındaydı. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla, mütareke şartlarına aykırı olarak, Musul'dan çıkması ve savaşın sona erdirilmesi gerektiği Ali İhsan Paşa'ya bildirilmişti. O dönemde İngiliz birlikleri Hanakin-Kufra-Kerkük – el-Kira hattı üzerindediydi. Ali İhsan Paşa, kendisine Osmanlı yönetiminden çekilme talimatı gelmedikçe İngiliz albayın Musul'dan çıkmasına yönelik isteğini ciddiye almadı. Çekilmesi de, Osmanlı memurlarının şehirde resmî işlerinin başında olması şartıyla gerçekleşmesi gerekiyordu ancak Musul'a giren İngiliz kuvvetleri bunu reddetti.⁵²³ Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti, Musul vilayetinin kendisine verilmesi gerektiği yönünde ısrarcı oldu ancak oradaki petrolün varlığı ve

⁵¹⁸ Abdülmecid el-Tikriti, a.g.e., s. 265.

⁵¹⁹ A.g.e., s. 265.

⁵²⁰ İhsan Şerif Kaymaz, **Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme**, Otopsi Yayınları, 2003, s. 28-29.

⁵²¹ Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, İstanbul 1995, İz Yay., s. 45.

⁵²² Davut Hut, **Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)**, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s. 17.

⁵²³ Şükri Mahmut Nedim, **Hürub al-'Irak 1914-1918**, Bağdat, 1954, s. 193-197.

Mezopotamya'nın bütünlüğü sebebiyle İngilizler bunu reddetti.⁵²⁴ Kasım 1918'de Hindistan hükümeti, sivil vali yardımcısı Sir Arnold Wilson'dan, müttefikler arasında yapılacak bir ön konferansta, Irak'la ilgili herhangi bir konuda İngiliz temsilcilerin yararına olabilecek görüşlerini iletmesini istedi. Wilson da görüşlerini 7 Kasım 1918'de yayınlanan Fransız-İngiliz beyanında dile getirdi. Bu beyanda Irak'a koruma sağlanmasını önerdi. Birkaç gün sonra ise Hindistan hükümeti, Irak'la ilgili önemli görüşler sundu. Irak burada aşağı ve yukarı olmak üzere ikiye ayrıldı. Yine Wilson'dan konuyla ilgili görüş istendi. Wilson da Basra, Bağdat ve Musul'un İngiliz kontrolü altında idari amaçlar doğrultusunda tek bir birim olarak düşünülmesi gerektiğini ifade etti. Wilson ayrıca Arap aydınların Fransız bildirgesi hakkındaki görüşlerini de zikretti. Bunun yanı sıra Arapların; Türklerin geri dönmesine karşı olduklarını, Bağdat, Basra ve Musul'u temsil edecek bir Arap devletinin bir Arap kralı liderliğinde kurulmasından yana olduklarını da ifade etti.⁵²⁵ 27 Ekim 1922'de Büyük Britanya, Fransa ve İtalya, ABD, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, İstanbul'daki Osmanlı hükümeti ve Ankara'daki TBMM hükümetlerine İsviçre'nin Lozan kentinde bir konferans toplanması için çağrıda bulundu. Konferansa Rusya ve Bulgaristan ise Boğazlar konusunun görüşülmesi için davet edildiler. ABD bu konferansa daha önce Türkiye'ye savaş açmadığı gerekçesiyle katılmayı reddetti ve sadece gözlemci gönderdi. Irak hükümeti de davet edilmediği bu konferansa katılmak için çabaladı ancak katılımcılar arasında yer alamadı. Buna rağmen Musul ile ilgili tartışmalardan haberdar olmak için, Savunma Bakanı Cafer el-Askeri ve Adalet Bakanlığı yetkililerinden Tevfik el-Seveydî Lozan'a gönderildi.⁵²⁶ 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda Musul Sorunu çözülemediğinden, mesele daha sonra iki taraf arasında yapılacak müzakerelere tehir edildi. 1924'te İstanbul'da Türk ve İngilizler arasındaki ihtilafın çözülmesi için bir konferans toplandı. İngiltere'nin bu konferanstaki amacı, meseleyi kendi istediği kararları çıkarmak için Milletler Cemiyetine götürmektir. İngiltere meseleyi alakasız bir tarafa çekerek, Musul vilayetine Hakkâri bölgesini dâhil etmek istediğini açıkladı.⁵²⁷

Bu görüşmelere Irak'tan da bir temsilci katıldı ancak sorun çözüme kavuşturulamayınca Milletler Cemiyetine havale edildi. İngiltere, Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesi bahanesiyle nüfuzunu güçlendirmek istiyordu.⁵²⁸ Musul vilayeti, Sevr Antlaşması'nın 27.

⁵²⁴ Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2003, s. 13.

⁵²⁵ Fadel Hüseyin, **Muşkilatü'l-Musul**, Bağdat, 1955, s. 4.

⁵²⁶ Şerafettin Yamaner, M Dosyası, **Misak-ı Millî ve Musul**, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul 2000, s. 15-81.

⁵²⁷ Soner Doğan, "Irak Türkmenleri", Araştırma 68, **İNSAMER**, Haziran 2018.

⁵²⁸ El-Samarrai, a.g.e., s. 108.

maddesi uyarınca Irak toprakları içinde gösteriliyordu ama Türkiye hükümeti bunu tanımadı.⁵²⁹ Zira bu topraklarda hakkı olduğu gerekçesiyle, anlaşmayı onaylamamış ve bütünüyle reddetmişti. Kurucu meclis, Irak ve İngiltere arasındaki anlaşmanın son hâlini, Irak Anayasası ve Seçimler Kanunu'nu hazırladıktan sonra Cafer el-Askeri hükümetinin görevinin bittiği tebliğ edilmiş ve hükümet 2 Ağustos 1924 tarihinde istifasını sunmuştu. Onun yerine hükümeti kurmakla Yasin el-Haşimi görevlendirildi.⁵³⁰

Musul sorunu, modern Irak Devleti'nin ve özellikle de Kral Faysal'ın karşısındaki en tehlikeli sorunlardan biri hâline geldi. Kral bu konuya büyük bir önem verdi. Zira bu sorunun çözümü Faysal'ın tesis etmek istediği ulusal birliğin temelini oluşturacaktı. Faysal, Ekim 1925'te Musul'a yaptığı bir ziyarette, Musul'un Irak'tan ayrılmasının ülkeyi geriye götürecek bir darbe olduğunu ve yeni savaş harcamaları yapması anlamına geldiğini dile getirmişti.⁵³¹ Aynı zamanda Londra'da da sıkça dile getirilen şu sözleri sarf etti: *“Musul vilayeti Irak'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Bağdat hükümeti Musul olmadan bir gün bile yaşayamaz. Musul sorunu bütün Doğu ve Orta Doğu'daki barışın tesisiyle alakalıdır.”*⁵³²

Osmanlı Devleti, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşması uyarınca, daha önce kendi toprakları olan Irak, Suriye ve Filistin'de Fransız ve İngiliz mandasını kabul etti. Ancak Anadolu'da başlayan Millî Mücadele hareketi bunu reddetti. Dolayısıyla dosyayı Ankara hükümeti üstlendi. Musul konusunda, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve Türk Dışişleri Bakanı İsmet İnönü arasında müzakereler yapıldı. Her iki taraf da konuyla ilgili kendi görüşlerini yansıtan yazılı taslaklar sundu. Türk tarafının görüşleri arasında Musul'un tarihî, coğrafi, kültürel ve ekonomik açılarından Anadolu'nun bir uzantısı olduğu, Irak mandasında halkın onayının alınmadığı ve sorunun referanduma götürülmesi gerektiği yer alıyordu. İngilizler ise Araplara verdikleri vaatler arasında Türklerin geri gelmeyeceğinin olduğu, Kral Faysal'ı Musulluların da kabul ettiği ve Irak mandasında Milletler Cemiyetinin onayının bulunduğu savlarını ileri sürdü.⁵³³

Tarafların Musul konusunu çözme konusundaki girişimlerinin başarısız olmasından sonra Curzon, Türkiye-Irak sınırı ve Musul sorununun iki hükümet tarafından (Türk ve İngiliz hükümetleri), Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki 6 ay içerisinde çözüme kavuşturulamaması durumunda Milletler Cemiyetine intikalini önerdi. Nitekim sorun,

⁵²⁹ En'am Selman, a.g.e., s. 212-213.

⁵³⁰ Takuş, a.g.e., s. 140.

⁵³¹ Alaa Casim, a.g.e., s. 237.

⁵³² Abbas el-Azuvi, a.g.e., s. 224.

⁵³³ Hamidi, a.g.e., s. 65.

belirlenen sürede iki hükümet arasında çözüme kavuşturulamadı. Bu durumda Milletler Cemiyeti soruna müdahil oldu.⁵³⁴ Ancak Türk heyeti, geçen birkaç hafta içinde Türkiye'nin, Milletler Cemiyeti nezdindeki müzakerelerde yer almasına yönelik rağbetini dile getirdi. Yapılan müzakerelerde Fransız ve İtalyan tarafları da İngilizlerin önerisini destekleyerek, Türk tarafını bunu kabul etmeye çağırdı.⁵³⁵ Her iki taraf da kendi taleplerinde haklı olduğunu ispatlamaya çalışan belgeler sundu. Bu belgelere harita ekleri iliştilmişti. Milletler Cemiyetindeki hararetli tartışmalardan sonra gerçeklerin ortaya çıkarılması için üç üyeli müstakil bir heyetin kurulması kararlaştırıldı. Heyet, eski Macar başbakanı, Belçikalı emekli bir subay ve eski bir İsveçli bakandan oluştu. Ayrıca Milletler Cemiyeti sekreterinin bu heyetin üyelerine görevlerini yerine getirmeleri için gereken meblağı ödemesine ve bu ödemelerin daha sonra iki taraf hükümetten tahsil edilmesine karar verildi.⁵³⁶ Heyet, görevine başladığında, önce İngiltere'ye giderek Dışişleri ve Sömürge Bakanlıklarıyla görüştü. Ardından İstanbul'a giderek gerekli çalışmalarda bulundu. 16 Ocak 1920'de Bağdat'a varan heyete daha sonra İngiliz ve Türk uzmanlar katıldı. Burada ilk iş olarak Musul'a doğru yola çıkıldı. Bu sefer heyete bir Iraklı bakan da katıldı. Çekişmeli bölgede yaklaşık iki ay kalan ve bölgenin her yerini gezen heyet, burada halkla görüşmeye ve halkın bu konudaki görüşlerini almaya önem verdi.⁵³⁷

Kral Faysal, heyetin görevi boyunca çalışmalarını yakından takip etmeye özen gösterdi. Bu esnada Irak tarafından heyete hükümet temsilcisi olarak Sabih Neş'et ve *el-Mufid* gazetesi adına da Abdülrezzak el-Haseni refakat etti. O dönemde Musul mutasarrıfı ise Abdülaziz el-Kassab idi.⁵³⁸ 16 Şubat 1925 tarihinde Sabih Neş'et, Bağdat'a gönderdiği bir haberde heyet başkanının, bölgenin Irak'ta kalacağı konusunda bir sır verdiği bilgisini ilettili.⁵³⁹

Heyetin dikkatini çeken hususlardan biri, Hristiyan vatandaşların İngiliz mandasının devam etmesi koşuluyla Irak'ta kalmayı tercih ettikleriydi. Etnik açıdan bölgede Kürtler, Araplar, Hristiyanlar, Türkler, Ezidiler ve Yahudiler yaşamaktaydı. Kürtlerle Araplar, sayıca en fazla olan gruptu. Bölge tarihsel olarak, yüzyıllardır Türklerin hâkimiyeti altındaydı.⁵⁴⁰ Ekonomik

⁵³⁴ Abbas el-Azuvi, a.g.e., cilt 2, s. 196.

⁵³⁵ Fadıl Hüseyin, a.g.e., s. 32.

⁵³⁶ Takuş, a.g.e., s. 142.

⁵³⁷ El-Bezzaz, a.g.e., s. 160.

⁵³⁸ Abdülmecid el-Tikriti, a.g.e., s. 195-196.

⁵³⁹ Krallık Divanı Dosyaları, Musul Meselesi Dosyası, ١/٤/٥٠٤-٩١٢ seri no. Sabih Neş'et'ten başbakana Kerkük'ten gelen telgraf 4, Şubat 1925, çok gizli, sayı 3/465, 16 Şubat 1925.

⁵⁴⁰ Heyet üyeleri Kral Faysal'dan etkilenmişlerdi. 1923 yılının mayıs ayının sonlarında Musul'da yaptığı bir konuşmada, "Diyarbakır ve Mardin'in esasen Arap olduğunu ve bu durumda Türkler eğer Musul'daki az sayıda Türkmen dolayısıyla burada hak iddia ederse bu durum Irak'ın da Diyarbakır ve Mardin bölgelerinde hak talebinde bulunmasını beraberinde getirir" şeklinde söylemlerde bulunmuştur. Yine Irak'ın böyle bir talepte bulunmayacağını, sadece Anadolu'da yaşayan Arapların Irak'ta yaşayan Türkmenler gibi şahsi özgürlüklerinin verilmesini talep edeceklerini söylemiştir: Abbas el-Azzâvî, **Tarih el-Vizaratü'l- 'Irâk**, cilt 2, a.g.e., s. 2020.

açından ise bölgenin Irak'a bırakılmasının uygun olduğu görüşü belirgindi. Nihai olarak Brüksel hattı diye isimlendirilen sınırın güneyinin Irak'a bırakılmasının uygun olduğu görüşü ifade edildi. Ancak 25 yıl boyunca İngiliz mandası sürdürülecek olup, Kürtlerin idari anlamdaki çıkarları gözetilecekti. Kürtçe ise bölgenin resmî dili olmalıydı.⁵⁴¹

1925 yılının eylül ayında, Milletler Cemiyeti Sınır Komisyonu raporunu incelemeye başladı. Aynı ayın 17'sinde komisyon tarafından, Lahey Uluslararası Mahkemesi'nden iki konudaki görüşe açıklık getirmesi istendi:

- Konsey nasıl bir karar almalı? Lozan Anlaşması 3. maddesinin 2. fıkrasına binaen karar bir hüküm mü tavsiye mi yoksa basit bir ara buluculuk mu olmalı?
- Karar oy birliğiyle mi alınmalı yoksa oy çokluğu, bir kararın çıkması için yeterli mi? Taraflar oylamaya katılabilir mi?

Mahkemeden gelen cevapta, Milletler Cemiyeti Konseyinin kararının bir hüküm niteliğinde olması gerektiği belirtildi ve 29 Ekim 1924 tarihinde yapılan oturumda şu kararlar alındı:

- 1- Irak ve Türkiye arasındaki sınır çizgisi 29 Ekim 1924 tarihinde alınan karara binaen kabul edilmelidir.
- 2- Konsey, İngiliz hükümetine Irak'ta manda süresini 25 yıla çıkaracak yeni bir anlaşma yapılması çağrısında bulundu. Bu anlaşma Irak'ın kabul etmesi durumunda Irak ve İngiltere arasında yapılan ve Milletler Cemiyetinin 27 Eylül 1924 tarihinde onayladığı ittifak anlaşması çerçevesinde olmalıdır.
- 3- İngiltere hükümeti mandacı ülke olarak, Milletler Cemiyetine, Irak halkının bir parçası olan Kürtlerin mahallî idare konusundaki haklarının –heyetin tavsiyesi üzerine- korunması için alacağı tedbirleri sunmalıdır.
- 4- İngiliz hükümeti mandacı ülke olarak, mümkün olduğunca heyetin tavsiyeleri uyarınca barışın korunması ve bütün farklı toplumsal unsurların eşit bir şekilde korunması için çalışmalıdır. Aynı şekilde tavsiyede yer aldığı gibi ticari tedbirler de alınmalıdır.

İngiliz hükümeti, alınan bu dört kararın uygulanması için hemen işe koyuldu. Ayrıca Milletler Cemiyetinin kabul ettiği Brüksel hattında Türklerin bazı istekleri doğrultusunda ufak değişiklikler yaptı.⁵⁴² Irak-İngiliz ittifak anlaşmasının geçerliliğini de 25 yıla çıkarmak için Irak hükümeti nezdinde girişimde bulundular. 02.03.1926 tarihli ve 65-44-1367 sayılı gizli bir notayı Milletler Cemiyeti Sekreterliğine göndererek, Kürtlerin yerel yönetimde idari anlamdaki

⁵⁴¹ El-Bezzaz, a.g.e., s. 160-163.

⁵⁴² Abdürrezzak el-Haseni, *Tārīkh al-'Irāq al-Siyāsī al-Hadis*, cilt 2, a.g.e., s. 332-335.

hakları konusundaki tedbirlerin alındığını ifade ettiler. Dördüncü maddenin uygulanmasıyla ilgili, bir yandan Irak ve İngiltere arasında, bir yandan da İngiltere ve Türkiye arasında anlaşmaların yapılması için çalışmalar sürdürüldü.⁵⁴³

İngiltere, Musul sorununu ve Milletler Cemiyeti kararlarını, Irak'la arasındaki anlaşmayı 15 seneye çıkarmak ve Irak'ın 15 sene boyunca Milletler Cemiyeti üyesi olmaması için bir fırsat olarak kullandı. Ancak İngiliz sömürge bakanı, 1925 yılının sonlarında Bağdat'a yaptığı ziyarette, Kral Faysal'a Irak'ın dört sene süreyle Milletler Cemiyetine üye olması vaadinde bulunmuştu. İngiliz yüksek komiseri ise Kral Faysal'la yaptığı yazışmalarda, bu sürenin 15 yıl olmasını kabul etmesini, aksi durumda Musul'un Türklere verileceğini belirtti.⁵⁴⁴ Lozan Anlaşması sonrasında Türkiye Cumhuriyeti ile İngiltere arasında başlayan politik mücadelede, dönemin siyasi konjonktürünün İngiltere lehine olması gibi sebeplerle Musul petrolü, Türkiye'ye verilen 25 yıl süreli %10'luk bir petrol payı haricinde, tamamen mandater İngilizlerin kontrolüne girdi.⁵⁴⁵

3.3. YENİ SİYASİ REJİMİN YAPISI (KRALLIK REJİMİ)

Kral Faysal, Irak tahtına otururken, Bağdat halkına kurucu meclisin seçimleriyle ilgili vaatler vermişti. Ancak bu vaatlere rağmen kurucu meclis, Faysal'a biat edilmesinden ancak iki sene sonra toplanabildi.⁵⁴⁶ Meclis hakkındaki kraliyet hitabı ise Hüseyin Efnan tarafından okundu:

İlk işim seçimleri düzenlemek ve kurucu meclisi toplamak, ümmet bilsin ki, bu meclis benle istişare hâlinde ülkenin bağımsızlık anayasasını hazırlayacak ve bu, demokratik ve anayasal bir hükümet esasıyla olacaktır. Siyasi ve sosyal yaşam buna göre belirlenecektir. Bu meclis, hükümetimiz ile Büyük Britanya yönetimi arasındaki ilişkileri düzenleyen anlaşmayı onaylayacak, din ve ibadet özgürlüğünü, güvenlik ve genel ahlaka aykırı olmaması kaydıyla tanıyacak, yabancıların çıkarlarını koruyacak, adil kanunlar yapacak, din, dil ve ırka yönelik her türlü saldırıyı engelleyecek, yabancı ülkelerle ticari ilişkilerde eşitliği garanti altına alacaktır.⁵⁴⁷

Bu dönemde hükümetin yaptığı en önemli uygulamalardan biri, resmî yazışmalarda 1922 yılından itibaren kullanılan Arapçayı resmî dil olarak belirlemesi oldu. Daha önce bu yazışmalar İngilizce yapılmaktaydı. Bunun yanı sıra, Irak'ın dışında bulunan Iraklı subayların ülkeye gelmeleri için onlara yardım edilmiş ve gereken mali destek sağlanmıştı.⁵⁴⁸

⁵⁴³ A.g.e., s. 333.

⁵⁴⁴ El-Samarrai, a.g.e., s. 180.

⁵⁴⁵ Davut Hut, Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s. 281.

⁵⁴⁶ Hüseyin Cemil, a.g.e., s. 75.

⁵⁴⁷ Hamidi, a.g.e., s. 45.

⁵⁴⁸ El-Bezzaz, a.g.e., s. 144.

3.3.1. Kurucu Meclisin Göreve Başlaması

Kral Faysal, meclisin ülkeye anayasal ve demokratik meşruiyet kazandıracağına inanıyordu. Çünkü anayasa ve meclis üyelerinin seçilmesi kanunu ve İngiltere ile Irak arasındaki anlaşmanın yürürlüğe girmesi, meclisin toplanmasını gerektirmekteydi.⁵⁴⁹ Bundan dolayı kurucu meclisin seçilmesi, anayasanın hazırlanması ve anlaşmanın onaylanması artık bir zorunluluk hâline gelmişti. Ancak meclisin göreve başlaması için oldukça uzun bir süre geçti. Bu sürede oldukça ciddi gelişmeler yaşandı. El-Nakib istifa etmek zorunda kaldı ve yerine Abdulmuhsin Saadun geçti. Saadun, İngilizlerle ilişkiler konusunda en istekli kişiydi. Saadun, *“Bu zorlu görevi, İngilizlerle anlaşmayı ve seçimleri boykot çağrılarını sonlandırmak için”* kabul etti.⁵⁵⁰ Yönetim, 19 Ekim 1922’de, kurucu meclis seçimlerinin 24 Ekim’de başlaması için karar çıkardı. Bu, takriben iki senelik bir gecikmeyle oldu. Şii âlimler seçimlere karşı birleşerek muhalefet etmeye başladı. Necef ve Kazımiye âlimleri seçimlerin günah olduğu yönünde, kasım ayının başlarından itibaren fetvalar vermeye başladılar.⁵⁵¹

20 Ekim 1922’de Abdulmuhsin Saadun işleri bakanı olarak, mutasarrıflara kurucu meclis seçimlerinin yapılması için emirler gönderdi. Bazı yerlerde Şii nüfuzu daha etkindi. Yapılan muhalefetin ve tehditlerin bir sonucu olarak, seçim heyetlerindeki üyelerin bazıları istifa etti. Buna karşın kuzey kesimlerdeki ahali, seçimlerden uzak durma eğilimi gösterdi.⁵⁵² Bu da Birleşik Krallığı, seçilmiş genel konferansı onayladığını duyurmaya sevk etti. Buna binaen de geçici bir seçim sistemi oluşturmak için heyet oluşturuldu. Ancak kral, koşulların uygun olmadığını iddia ederek çalışmaların başlatılmasına izin vermedi. Kral, yoğun çabalar sonucu 30 Nisan 1923’te bir protokol yayınlayarak, seçimlerin yapılması için uygun koşulları hazırladı. Bunun sonucunda da kurucu meclis oluşturuldu ve 27 Mart 1924’te kralın huzurunda açılışı yapıldı.⁵⁵³ Yüksek komiserin de katıldığı açılışta kral bir konuşma yaptı. Bu konuşmada, meclis üyelerinden şu görevlerin yerine getirilmesinin beklendiği belirtilmekteydi:

- 1922 yılında üzerinde anlaşılan ve İngiltere ile Irak arasında yapılması kararlaştırılan anlaşmanın onaylanması,

⁵⁴⁹ Muhammed Süheyl Takuş, *Tarihü'l-Irak el-Hadis ve'l-Muasır*, Beyrut, 2015, s. 137.

⁵⁵⁰ El-Bezzaz, s. 150-15.

⁵⁵¹ Fetvalar, Necef ve Kazımiye uleması tarafından 8 Kasım’da yayınlandı. Bu fetvaları daha sonra başka bireysel fetvalar izledi. Bunlardan birinde şu ibareler yer alıyor: “Bismillahirrahmanirrahim, Allah’ın ve peygamberinin şeriatına bağlı bütün mümin kardeşlerimize, seçimlerde oy kullanmayı yasaklayan bir hüküm yayınladığımız ve bunu tüm müminlere duyurduğumuz bir sır değildir. Orada da belirttik ki, seçimlere giren veya buna yardımcı olan Allah’a ve resulüne savaş açmıştır.”: Philibe Ireland, a.g.e., s. 471-472.

⁵⁵² Henri Foster, a.g.e., s. 195.

⁵⁵³ Navvar el-Mala, a.g.e., s. 30.

- Anayasanın hazırlanması,⁵⁵⁴
- Seçim kanununun hazırlanması.⁵⁵⁵

Yapılan seçimle Abdulmuhsin Saadun meclis başkanlığına geldi. Davud el-Haydari ve Yasin el-Haşimi ise başkan yardımcısı oldular. Krallık hitabında en çok dikkat çeken husus, kurucu meclisin görevlerindeki değişiklikti.

Meclisin bu şekliyle göreve başlaması, bağımsızlık yanlıları ile manda yanlıları arasındaki Irak-İngiliz anlaşmasına yönelik görüş farklılığını aleni bir şekilde ortaya çıkardı. Bağımsızlık yanlılarına göre, anlaşmalar devletler arasında yapılırdı. Ancak Irak henüz bağımsız ve kurumsal bir devlet değildi. Bu yüzden hükümetin böyle bir anlaşmaya imza atmaması gerekmekteydi. Anayasanın hazırlanmasını müteakip kurumların oluşturulması gerekmekteydi. İyimserlere göre ise antlaşmanın onaylanması Irak'ın bağımsızlık yolunu açacaktı.

Anlaşmanın 3. maddesi, krala; anayasanın meclise sunulmak üzere hazırlanması, Irak-İngiliz Anlaşması'na aykırı maddeler içermemesi ve uygulanmasının garanti edilmesi sorumluluğunu vermektedir. Buradan anlaşıldığı üzere Irak'taki siyasi yapı, anayasal ve parlamenter sistem anlaşmanın onaylanmasına bağlıdır. Meclis, 24 oturumun sonunda 10 Haziran 1924'te anlaşmayı onayladı. Oylamaya katılanların 37'si evet, 24'ü hayır oyu verdi. Çekimsizlerin sayısı 8 iken, 31 üye ise oylamaya katılmadı.⁵⁵⁶

3.3.2. Anayasanın (Kanun-i Esasi) Hazırlanması

5 Mayıs 1920'de Irak'a uygulanan manda prosedürünün birinci maddesine göre, mandacı tarafın üç sene içinde bir anayasa hazırlayarak Milletler Cemiyetine onaylatması gerekmekteydi. Anayasada tüm ahalinin haklarının korunması konusunda maddeler bulunacaktı.⁵⁵⁷ Kanun-i Esasi'nin hazırlık aşamasında İngiliz ve Irak tarafları arasında uzun süren bir yazışma safhası oldu.⁵⁵⁸ El-Nakib hükümeti Kral Faysal'a biat ederken, hükümetin parlamenter demokratik ve kanunla sınırlı anayasal bir nitelikte olması şartı vardı. Irak-İngiliz Anlaşması'nın 3. maddesi anayasayla ilgili şartlar içermekteydi. Bu anlaşmaya göre Irak kralı, sunulacak anayasayı onaylayacak ve bu anayasa İngiliz–Irak Anlaşması'na aykırı maddeler

⁵⁵⁴ 1925 yılında hazırlanan Kanun-i Esasi, Irak'ın ilk yazılı anayasası sayılmaktadır. Meclisin ilk iş olarak bu anayasayı hazırlaması öngörülmüştü. Neticede hazırlanan anayasa 21 Mart 1925'te kral tarafından onaylandı.

⁵⁵⁵ Anayasa'nın 27. maddesi gereğince kurucu meclis, 2 Ağustos 1924'te Kanun'u oyladı ve 52 maddeden oluşan Kanun, çoğunluğun oyuyla kabul edildi: Navvar el-Mala, a.g.e., s. 31.

⁵⁵⁶ El-Bezzaz, a.g.e., s. 150-154.

⁵⁵⁷ En'aam Selman, a.g.e., s. 123.

⁵⁵⁸ Naci Şevket, a.g.e., s. 76.

içermeyecekti. Bunun yanı sıra, Irak vatandaşlarının bütününün çıkarlarını gözetecek ve herkesin hürriyetini garanti altına alacaktı.⁵⁵⁹

İkinci el-Nakib hükümeti, 12 Eylül 1921’de Maliye Bakanı Sason Haskil, Adalet Bakanı Naci el-Suveydi, Adalet Müsteşarı Draver ve yüksek komiserin ofisinde görevli olan Davidson’dan müteşekkil bir heyet kurdu. Bu heyetin amacı anayasa taslağını hazırlamaktı. Bu taslak da meclis veya Cemiyet-i Vataniye’ye tartışılmak üzere sunulacaktı.⁵⁶⁰ Heyet ilk taslağı hazırladıktan sonra üzerinde ihtilaflar ortaya çıktı. Iraklı üyelerle İngiliz üyeler arasındaki anlaşmazlıktan sonra taslak, İngiltere’ye gönderildi. İngiliz istişare heyeti de taslağı inceledikten sonra Iraklı üyelerin taleplerini haklı buldu. İhtilaf da esasen parlamentonun hükümeti denetleme yetkisiyle ilgiliydi. Sömürge Bakanlığı, kralın yetkilerinin kısıtlanmasından dolayı taslağı reddetti.⁵⁶¹

Bunun üzerine el-Nakib hükümeti, Kral Faysal’ın yönlendirmesiyle Iraklı ve İngilizlerden müteşekkil bir heyet kurarak, İngilizlerin hazırladığı yeni anayasa taslağını incelemeye başladı. Bu heyet, civar ülkelerin kanunlarını ve ülkenin bütün koşullarını inceledikten sonra gerekli gördüğü düzenlemeleri yaptı.⁵⁶²

Anayasanın hazırlanma süreci maddeler hâlinde şu şekilde cereyan etti:

- 1921 yılının sonlarında İngiliz Sömürge Bakanlığı Orta Doğu Dairesi temsilcisi Najor H. Young, Irak hükümetinde Adalet Müsteşarı Mr. M.E. Drower’la istişarede bulunarak bir taslak hazırladı.
- Bu taslak, kral tarafından Bakan Naci el-Suveydi, Maliye Bakanı Sason Haskil ve Kral Müsteşarı Rüstem Haydar tarafından oluşturulan heyete havale edildi. Böylece komite, ilk Bağdat taslağını oluşturdu.
- Sömürge Dairesi, 16 Nisan 1922 tarihinde buna itiraz etti. Özellikle de kralın yasama konularında yetkilerini kısıtlayan maddeler sorun teşkil etti.
- Naci el-Süveydi, adalet müsteşarı ve istişareler için seçilen yargı görevlilerinden oluşan heyet buna tekrar baktı ve sonuç, 15 Şubat 1923’te Sömürge Dairesine sunuldu. Bu taslak ikinci Bağdat taslağıdır.
- Bu son taslak için, ilgili Sömürge Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığının onayını aldı.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Hamidi, a.g.e., s. 59.

⁵⁶⁰ Raca el-Hattab, **El-İrak Beyne 1921–1927**, s. 157-158.

⁵⁶¹ A.g.e., s. 158.

⁵⁶² Abdülmecid el-Tikriti, a.g.e., s. 163.

⁵⁶³ Bu onay Sömürge Bakanlığının 16 Nisan 1923 tarih ve (19114/23) No.lu kayıtlarında mahfuzdur: A.g.e., s. 68.

Anayasanın yürürlüğe girmesi için sadece kral tarafından ilan edilmesi gerekmekteydi. Kral ise 21 Mart 1925 tarihine kadar ilanı gerçekleştirmedi. Manda tüzüğünde 1923 yılına kadar anayasanın ilanının kararlaştırıldığı göz önünde bulundurulacak olursa, ilan tarihi oldukça gecikmeliydi. Bu gecikmenin müsebbibi ise asıl olarak İngiltere'ydı. İngiliz hükümetinin maddeleri incelemesi ve ardından parlamentonun onayının alınması bu süreci uzatmıştı. Ayrıca İngilizlerin bazı petrol imtiyazlarını anayasanın ilanından önce almak istemeleri de sürecin işleyişini olumsuz yönde etkiledi.⁵⁶⁴

Anayasa kurucu meclisin onayına sunulduğunda, giriş bölümü hariç 10 bölüm ve 123 maddeden oluşuyordu. Metin, meclisin onayladığı hâliyle Irak'ı şu şekilde tanımladı: "*Irak bağımsız, egemen bir devlettir, toprakları bölünmez ve feragat edilemez. Yönetim şekli de parlamenter krallıktır.*" Üçüncü maddede Bağdat başkent olarak belirlendi ve dördüncü maddede ise bayrağının şekli tanımlandı.⁵⁶⁵

3.3.3. Irak Ordusunun Kurulması

Irak ordusunun kurulması başlarda İngilizlerin arzusuydu. İngiliz yöneticiler, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra imparatorluğun çıkarlarının korunması için bütün siyasi yollara başvurulması zorunluluğuna ikna olmuşlardı ve bu durum Irak'ta yerel bir yönetimin oluşturulmasının önemli nedenlerinden biriydi. Doğal olarak da bu yönetimin bir ordusunun olması gerekiyordu. Özellikle de 12-30 Mart 1921 tarihinde düzenlenen Kahire Konferansında İngilizlerin Irak'taki kuvvetlerini azaltma niyetinde olduğunu açıklamasının ardından bu ihtiyaç daha da hissedilir hâle gelmişti.⁵⁶⁶

Irak ordusu geçici hükümet eliyle Abdurrahman el-Nakib döneminde kuruldu. Irak'ın askerlik alanındaki deneyimi Osmanlı döneminde Bağdat'ta 6. Ordu'nun kurulmasına kadar uzanır. Ayrıca Abdurrahman Paşa 1879 yılında Bağdat'ta rüştiye derecesinde askerî okullar açtı ve astsubay okulu da bunlara dâhil edildi.⁵⁶⁷ Bundan dolayı Irak'ın üç vilayetinden çok sayıda öğrenci İstanbul'daki Harbiye Mektebine girdi. Harbiyeli öğrenciler arasında Iraklılar diğer Arap ülkelerinden gelenlere kıyasla daha fazlaydı. Resmî verilere göre askerî ortaokul öğrencilerinin sayısı 1913'te 500'e yakındı.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴ A.g.e., s. 171.

⁵⁶⁵ Ireland, a.g.e., s. 460.

⁵⁶⁶ Abdülmecid el-Tikriti, a.g.e., s. 284.

⁵⁶⁷ El-Kays, a.g.e., s. 163.

⁵⁶⁸ El-Hilali, a.g.e., s. 160-165.

Ordu Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde bağımsızlık hareketlerinin ve aşiret ayaklanmalarının bastırılması ile devletin kontrolünün sağlanmasında büyük bir rol oynadı. Irak'taki Osmanlı ordusunun komutanının İstanbul'da önemli bir etkisi vardı.⁵⁶⁹ Arap ordusunda da Iraklı subayların sayısı fazlaydı. Bunların başında, daha sonra Hicaz ordu komutanı olarak görevlendirilen Cafer el-Askeri vardı. Bu subayların çoğu Suriye'ye gidip, orada ilk Arap hükümetini kuran Faysal bin Hüseyin'in ordusunda yer almıştı.⁵⁷⁰

Irak ordusunun temeli 26 Ekim 1920'de Cafer el-Askeri'ye Savunma Dairesi başkanlığının verilmesiyle atılmış oldu. 15 Aralık'ta Askeri, ordunun kurulmasına ilişkin ilk raporunu sundu. Bu raporda, daha önce Arap ordusunda görev yapmış olan Iraklı subayların ulusal ordunun kurulmasına yardımcı olmaları için davet edilmesi zaruri görülüyordu. Bu da Yüksek Komiser Percy Cox tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı.⁵⁷¹ 6 Ocak 1921'de Irak ordusunun kuruluşu ilan edildi ve eski Osmanlı subayı Nuri Said,⁵⁷² genelkurmay başkanlığına getirildi.⁵⁷³ Nuri Said en başından beri, ordunun görevinin iç güvenliğinin sağlanması, yeni devletin dış tehditler karşısında dışarıdan yardım gelene kadar (burada İngiliz ordusu kastediliyor) muhafaza edilmesi gerektiği görüşündeydi.⁵⁷⁴

Irak ordusunun 24 piyade alayı, 6 süvari birliği, 6 topçu bataryası, 6 makineli tüfek birliği ve teknik kısımlardan oluşması kararlaştırıldı.⁵⁷⁵ Önceleri askerî birlikler gönüllülere dayanarak oluşturuluyordu ve ilk olarak İmam Musa Kazım Alayı kuruldu. Kral Faysal ise bu alaya Miss Bell adını vermek istiyordu. Nuri Said ise bu ismin daha sonra kurulacak birliklerden birine verilmesini önererek, Cafer el-Askeri'nin Musa el-Kazım teklifini destekledi. Ordu merkezi Bağdat'ta Kazımiye olarak belirlendi ve ilk piyade alayı Divaniye'de, ikinci piyade

⁵⁶⁹ Reca Hüseyin Hüsnî el-Hattab, **Ta'sîs Jayş al-'Irâqî wa Taṭwîr Dawruhu al-Siyâsî min 1921-1941**, 1980, s. 21.

⁵⁷⁰ A.g.e., s. 23.

⁵⁷¹ Alaa Muhammed, **Cafer el-Askeri**, a.g.e., s. 144.

⁵⁷² Nuri Said 1888 yılında Bağdat'ta, şu anki el-Midan Meydanı yakınlarında dünyaya geldi. Babası Said bin Salih Taha, Osmanlı döneminde Bağdat Evkaf İdaresinde görevliydi. Annesi ise Fatıma binti Abdürrezzak'tır. Ganavi ve Mustafa adında iki kardeşi vardı. Nuri Said o döneme göre eğitilmiş tabakaya mensuptu. Eğitilmiş ve donanımlı biri olmasına rağmen toplum içinde önemli bir göreve gelme gibi bir hedefi yoktu. Politika da onu pek ilgilendirmiyordu. Türk idarecilerle olan ilişkisinde de genel olarak çekingen davranırdı. 1899 yılında girdiği askerî rüştiyeden (ortaokul) 1902 yılında mezun oldu. Daha sonra arkadaşlarıyla beraber İstanbul'a Harbiye'ye başlamak için gitti. Ocak 1903'te burada eğitime başladı: Abdürrezzak Ahmed el-Nuseyri, **Nürî Sa'îd wa Dawruhu fî al-Siyâsa al-'Irâqîyya ḥattâ 'Âm 1932**, Müracaat Kemal Mazhar Ahmed, Bağdat, 1988, s. 17-21.

⁵⁷³ El-Kays, a.g.e., s. 165.

⁵⁷⁴ El-Nasiri, a.g.e., s.144.

⁵⁷⁵ Alaa Muhammed, a.g.e., s. 145.

alayı da Kerkük'te konuşlandırıldı. Bunu 1931'de Irak Hava Kuvvetlerinin kurulması izledi. Daha sonra da 1937 yılında Deniz Kuvvetleri kuruldu.⁵⁷⁶

Kral Faysal'ın bütün tecrübeleri ona, ulus devletin dayandığı esasın ordu olduğunu öğretmiştir. Faysal, babası Şerif Hüseyin'in ayaklanması esnasında kuzey ordularının komutanıyken eğitilmiş ve düzenli ordunun önemini anlamıştı. Düzensiz aşiret birliklerine dayanmak, kum üzerine yazı yazmak gibiydi.⁵⁷⁷ Yine Suriye'de içine düştüğü büyük çıkmazdan ve özellikle Maysalun Savaşı'ndan sonra bu anlamda bir ordunun önemini daha da iyi anlamıştı. Bundan dolayı orduyu güçlendirmek için gelen her fırsatı değerlendirdi.⁵⁷⁸

Irak ordusu Kral I. Faysal'ın adıyla özdeşleşti. Zira Faysal, Irak tahtına oturduğundan beri orduya özel bir önem vermişti. Çünkü bağımsızlığın, ülkeyi koruyacak bir orduya sahip olunmasından geçtiğini düşünüyordu. Bu, İngilizlerin Irak'taki askerî varlıklarının gerekçesini de ortadan kaldıracaktı.⁵⁷⁹

Bakanlar Kurulu, Temmuz 1922'de Irak ordusunun daha da büyütülmesi ve genişletilmesi konusunda bir karar aldı ve bu kararın en kısa zamanda uygulanması için gereken adımların atılması emri verildi. Bunun yanı sıra Kral Faysal, İngiltere'nin ekonomik kriz olduğu gerekçesiyle askerlerin maaşlarını düşürerek orduyu zayıflatma politikasına karşı mücadele etmeye karar verdi.⁵⁸⁰ İngiltere'nin buradaki temel hedefi, Iraklı geçlerin orduya girmek için gönüllü olmalarının önünü kesmektir. Kral da buna karşı bir adım attı ve askerlerin maaşlarının arttırılması yönünde bir karara imza attı. *Irak Gazetesi* de bunu öven bir haber yayınladı: Gazete “*Ülkesi ve bağımsızlığı uğruna mücadele etmeye karar veren askerinin en iyi şekilde mükâfatlandırılması ve ihtiyaçlarının karşılanması gerekir*” diyordu.⁵⁸¹

Irak'ın petrol gelirleri artmaya başladığında, kral bu durumdan, ordunun güçlendirilmesi, birlik sayılarının arttırılması ve hava kuvvetlerindeki uçakların yenileriyle değiştirilmesi hususunda faydalanılması çağrısında bulundu. Faysal'ın, hava kuvvetlerine önem vermesi, isyancı aşiretler arasında daha fazla korku salmak içindi çünkü bu aşiretler diğer askerî birliklere nazaran uçaklardan daha fazla korkuyordu. Bunun yanı sıra Faysal, zorunlu askerliğin tekrar uygulamaya konmasını istedi.⁵⁸² Nuri Said de zorunlu askerlik taraftarıydı; mümkün olan ilk anda zorunlu askerlik uygulamasının getirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunun yanında

⁵⁷⁶ *Lisanü'l-Arab Gazetesi*, sayı 74, 6 Ekim 1921.

⁵⁷⁷ Alaa Muhammed, a.g.e., s. 221.

⁵⁷⁸ **Mudhakkirät Tāhā al-Hāshimī 1919-1943**, Beyrut, 1967, s. 142.

⁵⁷⁹ Abdülmecid el-Tikriti, a.g.e., s. 285.

⁵⁸⁰ Alaa Muhammed, a.g.e., s. 222.

⁵⁸¹ *Irak Gazetesi*, sayı 498, 10 Ocak 1922.

⁵⁸² Alaa Muhammed, a.g.e., s. 223.

Nuri Said, 10 ila 15 bin kişinin zorunlu askerlik yoluyla eğitilmesinin Irak'ı barış zamanında İngilizler için vazgeçilmez kılacağına işaret etti.⁵⁸³ Bu misyon, Irak ordusunun gerek iç gerekse dış birçok meselede şiarı oldu.

3.4. KURULUŞ YILLARINDA IRAK'TA SOSYOEKONOMİK YAPI

Irak'ta krallık yönetimi kurulurken, coğrafya büyük bir ekonomik krizle boğuşmaktaydı. Manda döneminden bozuk bir ekonomi, iflas etmiş bir hazine, sınırlı ekonomik kaynaklar miras alınmıştı.⁵⁸⁴ Bu ortamda Kral I. Faysal (1883-1933) Irak tahtına oturduğu (1921-1933) ilk yıllarda ülkenin ekonomik sorunlarının tanımını net bir şekilde yapmıştı. Bir hitabında bu durumu şu şekilde açıklamıştı: *“Ey aziz Iraklılar, bu ülke geçen yüzyıllarda medeniyetin ve uygarlığın beşiği idi, ilim ile irfanın merkeziydi. Yaşanan gelişmeler ve olaylar nedeniyle de refahı ve rahatlığı sağlayan özelliklerini yitirdi. Bizler şu an böyle bir gerçekle karşı karşıyayız ve gerçek anlamda yükselmeyi ve gelişmeyi isteyen bir halk da bu gerçekliği göz önünde bulundurmalıdır.”*⁵⁸⁵

Irak'ın devletleşme süreci ancak tüm ülkeyi kasıp kavuran bir dönemde ortaya çıktı. Bu sürece dinî ve etnik bütün toplumsal kesimler katkıda bulundu. Bunun neticesinde her kesim, yönetimden payını istemeye başlamıştı. Ancak Irak hükümetinin önceliği ağır ekonomik koşullarla mücadele etmektir.⁵⁸⁶ Irak Devleti'nin İngiliz mandası koşulları altında kurulmasının ilk dönemlerinde, ekonomideki işlevsizlik ve planlama eksikliği göze çarpıyordu. Bu kötü durum, bölgenin Osmanlı ve manda dönemindeki üç vilayetinden (Bağdat, Musul, Basra) yeni bir devletin kurulmaya çalışılmasının yarattığı koşullar dolayısıyla ortaya çıkmıştı. Bu dönemde İngilizlerin iç ve dış sömürü politikası başladı. Bu politika da, bazı Batılı uzmanlar tarafından popüler hâle getirilen sahte ekonomi ve sömürge teorileri kisvesi altında yürütülüyordu. Sömürge ekonomisi genel olarak petrol, bankacılık, ithalat ve ihracat, son senelerde de inşaat ve yapı sektörlerine bağımlıydı. Bağımlılık siyasetiyle beraber Irak, sömürgeci gücün ve onun kapitalistlerinin ürünleri için bir pazar olarak bırakılmak istenmişti. Diğer yandan ucuz ham madde, yakıt ve gıda için bir kaynak da teşkil ediyordu. Buna bağlı olarak Irak toplumu, yokluk

⁵⁸³ El-Nasiri, a.g.e., s. 147.

⁵⁸⁴ Yasin Taha Daher, **Dar el-İtimad el-Birtani ve Takviyn el-Hküm el-Vatani fi'l-Irak 1920-1932**, Bağdat, 2011, s. 276.

⁵⁸⁵ Falih Hasan Ali-Abdulhadi Kerim Selman, “El-Fikru el-İktisadi ve'l-İctimai lede'l-Meleku Faysal el-Evvel beyne el-Nazariyye ve'l-Tatbik”, **Mecelletü'l-Merkez Dirasat el-Kufe**, cilt 1, sayı 3, s. 51-52.

⁵⁸⁶ İsmail Nuri el-Rubai, “El-Irak ve'l-Ezemetul İktisadiyye el-Alemiyye 1929-1933 Kiraatü'l-Vesaikiyye fi Takarir el-Malek Faysal el-Evvel ve Yass el-Haşimi”, **Mecelletü'l-İttihad el-Camiatü el-Arabiyye li'l-Edeb**, cilt 9, sayı 1, Ürdün, 2012, s. 240.

altında ezildi ve özellikle de emekçi kesimler, kendileriyle yönetici sınıf arasındaki derin uçurumun kenarında yaşıyordu.⁵⁸⁷

Irak'ın uzun süre boyunca İngiliz müdahalesi ve egemenliği altında kalması, bu ülkenin modern dönemdeki koşullarını değerlendirmek ve burada yaşayan insanların psikolojisini analiz etmek için önemli bir konudur.⁵⁸⁸ Bu durumdan dolayı Irak toplumu birbirinden kopuk ve parçalı bir yapı hâline geldi. Bu da vatandaşın, siyasal düşünce birliği için ön koşul olan toplumsal homojenlikten ve karşılıklı ekonomik bağılıktan mahrum kalmasına neden olmuştur.⁵⁸⁹ Irak toplumu uzun bir süredir kapalı bir yapı olarak kaldı. Örneğin 1914 yılına kadar Irak'ta iki ana güzergâh vardı: Birincisi Bağdat'tan Felluce'ye kadar uzanan ve İstanbul-Şam kara yoluna bağlanan hat, ikincisi ise Musul'dan Mardin ve Diyarbakır'a kadar uzanan ve dört yüzyıl boyunca Kuzey Irak ürünlerinin Anadolu'ya taşınması için kullanılan ticari yoldu.⁵⁹⁰

Irak Devleti, 1921 yılında kuruluşundan 1932 yılındaki İngiliz mandasının sonuna kadar Hindistan para birimi rupiyi resmî para birimi olarak kullandı. Ancak İngiliz mandasının sona ermesinden sonra, 44 sayılı Kanun'la Irak dinarı resmî para birimi olarak kullanılmaya başlandı. O dönemde bir dinar, bir sterline karşılık geliyordu ve sterlinin uluslararası para birimi olmasından dolayı dinarın değeri, sterline sabitlenmişti.⁵⁹¹

3.4.1. Büyük Aileler ve Eşrafın Ekonomideki Rolü

Kral Faysal, 15 Mart 1932 tarihinde yaptığı ve genel olarak ülkenin koşullarından bahsettiği konuşmasında, Irak Devleti'nin kurumsallaşmasının önünde duran engellerin ayrıntılarına değindi. Bu engeller arasında da özel olarak tarım ve ekonomiye odaklandı:

Ülkemizin uluslararası pazarlara olan uzaklığını göz önünde bulundurduğumuzda, maalesef üzülererek söylüyorum ki tarım ülkemizde iflas etmiş durumdadır. Sulama kanalları yapmak için milyonlar harcadık. Ancak ekinlerimizden alacağımız ürünü ne yapmayı düşünüyoruz? Şu anki durumda elimizdeki ürünlerimizi satmaktan âciz durumdayız. Peki, bu büyük projeleri tamamladıktan sonra ne olacak? Niyetimiz bu ürünlerden piramitler yapıp onları seyretmek mi? Eğer bunları uluslararası pazarlarda satamazsak veya en azından içeride tüketemezsek bu ne işe yarar ki? Bundan dolayı ekonomik durumumuzu gözden geçirmek gerektiğini düşünüyorum. Görüyoruz ki komşularımız Türkler ve İranlılar, yabancı ürünlerden uzak durmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Yabancı paraların ülkelerine

⁵⁸⁷ Leys Abdurrahman el-Zübeydi, *Savratü'l 1958 fi'l-Irak, Vizarat'ul Sekafe ve İ'lam*, 1979, s. 24-25.

⁵⁸⁸ Abdurrahman el-Bezzaz, a.g.e., s. 23.

⁵⁸⁹ Abdulmecid Kamil el-Tikriti, *El-Melek Faysal el-Evvel ve Davrahu fi Tesis el-Devlet el-Irakiyye el-Hadise 1931-1933*, 1991, Bağdat, s. 48.

⁵⁹⁰ Abdulmecid Kamil el-Tikriti, a.g.e., s. 52.

⁵⁹¹ Sermed Kevkab el-Cil, Numeyr Amir Asağ ve Uday Salem, "El-Siayaset el-İktisadiyye ve'l-Senaryohat el-Mustakbaliyye li'l-A'da el-İktisadi", *Uluslararası Siyaset ve Stratejik Araştırmaları Merkezi*: <https://www.makingpolicies.org/ar/posts/economy.arabic.php> (E.T. 11.08.2018).

*girmemesi için engeller koydular. İhtiyaçlarını karşılayabilmek adına fabrikalar kurmak için harcanan parayı umursamıyorlar.*⁵⁹²

Kral Faysal, modern bir devlet kurarken geleneksel bir toplumda kendisine yardım etmeleri için büyük kentlerde yaşayan seçkin ailelere başvurdu. Böylece Irak burjuvazisi, önceki dönemlerde sahip olduğu ayrıcalıkların çoğunu kaybetmiş bir elit kesimin varisi şeklinde oluşmaya başladı. Önceki elitlerin %43,75'ini⁵⁹³ yönetici kesim oluşturuyordu. Bu denklemde yerel önde gelenlerle diğer grupların payı ise %12,50 idi. Geriye kalan %43,75'lik pay da gerçek üreticiler, çiftçiler, yani tarımdaki ezici çoğunluğu oluşturan kesimindi.⁵⁹⁴ Yeni sınıfsal tabaka, nüfuzlu ailelerin çocukları ve büyük aşiretlerin şeyhleri tarafından temsil ediliyordu. Bunlar yeni kurulan ülkede bakanlıkları ve kilit pozisyonları ellerinde tutmaya başladılar. Krallık dönemindeki başbakanların listesine bakıldığında çoğunun tanınmış ailelere mensup olduğu dikkat çekmektedir. 1958 yılında cumhuriyetçilerin darbesine kadar da iktidar bu kesimlerin elinde kalmaya devam etti. Krallık döneminde Irak'ta hükümete başkanlık eden, ordudan önemli komuta kademelerini elinde tutan ve kritik görevlere getirilen aileler el-Saadun, el-Süveydi, el-Ömeri, el-Geylani, el-Haşimi, el-Paçacı, el-Nakib ve el-Çadırcı aileleriydi. Bu aileler çocuklarını eğitim almak üzere eskiden İstanbul'a gönderirdi ancak daha sonra Londra'ya göndermeye başladılar. Batı'da öğrenim gören yeni nesil, Batı kültürünü alıp daha liberal gelenekler benimsemeye başladılar ki bu da muhafazakâr Irak toplumu tarafından uygun bulunmuyordu. Daha sonra Batılı yaşam tarzı Irak'a taşınmaya başlandı ve dönüşümde payı olan kesimler siyasi parti, spor kulübü ve sosyal oluşumlar kurmaya başladılar. Bu da ülkede iktidarın bütün gücüyle desteklediği modernleşmeyi hızlandırdı. Toplumdaki siyasi ve sosyal duyarlılık ile sanayinin ve ekonominin gelişmesi birliktelik arz etti. Bunlara ek olarak Beyt el-Yasin ve bazı aşiret reisleri gibi feodal yapılar da öne çıkmaya başladı. Bunlar arasında Elmiyah fi el-Hay, Beyt el-Habib ve Rabia fi el-Kut, Beyt el-Ciryan ve Ruesa Ebu Sultan fi el-Hille gibi aşiretler bulunmaktaydı.⁵⁹⁵

3.4.2. Ekonomik Gelişmeler

İngiliz mandası döneminde manda hükümeti, ithalatı azaltmak, dışarıdan gelen tüketim mallarına bağlılığı bitirmek ve İngiliz güçlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için tüketim ürünleri alanında bazı yatırımlar yaptı. Bu çaba, teknik insan gücü eksikliği ve yerel pazarın zayıflığı

⁵⁹² Abdürrezzâk el-Huseyni, *Tārīkh al-'Irāq al-Siyāsī al-Ḥadīth*, Beyrut, 2008, s. 14-15.

⁵⁹³ Mervan el-Ceburi, "Ā'ilat wa 'Aşā'ir, Şirā' al-Madīna wa'l-Rif fi'l-'Irāq": <https://tinyurl.com/2cdxjcw8> (E.T. 31.08.2023).

⁵⁹⁴ A.g.e.

⁵⁹⁵ Mervan el-Ceburi, "Ā'ilat wa 'Aşā'ir, Şirā' al-Madīna wa'l-Rif fi'l-'Irāq": <https://tinyurl.com/2cdxjcw8> (E.T. 31.08.2023).

nedenleriyle başarılı olmadı. Bunun bir diğer nedeni de öncelikli mallara ulaşımdaki zorluk ve gereken finansmanın sağlanamamasıydı.⁵⁹⁶ Buna rağmen, İngiliz Pamuk Geliştirme Şirketi, Bağdat'ta bir pamuk şirketi kurma yoluna gitti.⁵⁹⁷

Büyük komprador ve tüccarların dinsel aidiyet ve bağlılığı iktidarın niceliksel ağırlığını belirlemede önemli rol oynadı. Sason Haskil, yer aldığı bütün bakanlıklarda etkili bir konumdaydı. Abdülatif Paşa el-Mandil en başından beri yer aldığı bakanlıklarda hassas bir konumda oldu. Hac Abdulmuhsin el-Şelaşi ise İngilizlere büyük bir sadakat içindeydi. Üç hükümette de kendisine maarif bakanlığı verilmek istendi ancak ticari işlerinin yoğunluğu bahanesiyle reddetti.⁵⁹⁸ Irak'ta faaliyet gösteren şirketlerin raporlarına göre ülkede 1918-1919 yıllarında sadece iki şirketin bulunduğu ve bunların birinin ticari, diğerinin ise sınai şirket olduğu görülmektedir. Bu şirketlere rağmen ülkede büyük bir ekonomik durgunluk yaşanmaktaydı.⁵⁹⁹

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, zanaat üretimindeki kriz daha da arttı ve halkın satın alma gücü kötüye gitmeye devam etti. Bunun sebepleri de nüfus yoğunluğunun azlığı ve sermaye sahiplerinin yatırım yapmaya çekinmeleriydi. Bu dönemde yatırımlar emlak ve tarım arazisi satın alma şeklinde seyretti.⁶⁰⁰ Irak Devleti'nin kurulduğunun ilan edilmesinden sonra (1921), yöneticiler sanayinin gelişmesi için kafa yordu. Bu da bazı siyasilere ve bakanlıkların faaliyetlerinde kendini gösterdi. Kral I. Faysal, Krallık Ziraat Cemiyetine⁶⁰¹ gönderdiği yazıda sanayinin gelişmesi ve ihtiyaç duyulan malların tedarikine vurgu yaptı. Bu ihtiyacın hükümete ve halka sorumluluk yüklediğini ifade etti. Bunun yanı sıra devletin, yünlü tekstil fabrikasını desteklemesinin, gelişmekte olan deri endüstrisini cesaretlendirmesinin ve talebe bağlı olarak sabun üretimine önem verilmesinin de altını çizdi. Kralın gönderdiği bu notada ayrıca çimento, cam, kâğıt sanayininin kurulması ve korunması gerektiği belirtildi. İthal mallara yüksek vergiler getirilirken kral, hükümete yerel sanayi ürünlerini satın alarak destekleme çağrısında bulundu.⁶⁰²

⁵⁹⁶ Ali Tahir Turki, "El-Vak'e El-Harfi ve Bidayat Altasnifi el-Irak 1900-1932 Dirasat Tarihiyye", **Mecelletü'l-Camiat Kerbelâ, El-Müalled el-Tas'e**, sayı 1, 2011, s. 45.

⁵⁹⁷ Amcad Khadir el-Duri, Al-Tataţtur al-Şinâ'î fi'l-'Irâq, **Tikrit Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 2004, s. 14-16.

⁵⁹⁸ Kemal Mazhar Ahmed, **Safahat min Tarih el-Irak el-Muaser**, Irak-Bağdat, 1987, s. 40.

⁵⁹⁹ İsmail Nevi Mesiyir el-Rebi'i, Tarih el-Irak el-İktisadi, fi Ahd el-İntidab el-Britani, 1921-1932, **Bağdat Üniversitesi İbn-i Rüşd Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Bağdat, 1989, s. 102-103.

⁶⁰⁰ Mustafa Abdulkader el-Naccar, **Irak ve'l-Tarih**, Bağdat, 1983, s. 707.

⁶⁰¹ Kral I. Faysal'ın desteğiyle 1927 yılında Bağdat'ta kuruldu. Amacı Irak'ta tarımı iyileştirmek ve çiftçinin durumunu düzeltmek olan bu cemiyet, ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda bir pamuk dokuma fabrikasının kurulması meselesini de araştırdı. Detaylı bilgi için bkz. Coni Yusuf Hanna, Tarih el-Sina'a el-Vataniyye ve Alakatahâbil Tataţvur el-siyasi fi'l-Irak 1929-1958, **Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 1989, s. 32.

⁶⁰² İsmail Nevi Mesiyir el-Rebi'i, a.g.e., s. 33.

Kral Faysal, ulusal sanayi ve üretimin artırılması ve desteklenmesi hedefiyle sanayi ve tarım fuarlarının kurulmasını istedi. Bunun için de bir heyetin kurulmasını önerdi ve gerekli olan meblağın (10 bin rupi) tahsisini istedi.⁶⁰³ 1926 yılında Nuri Fatih Paşa ulusal sermayeyle ilk fabrikayı kurdu ve daha sonra bunu başka fabrikalar izledi (El-Haydari, el-Hadari, el-Damarci, İsmail Mahmud Şanşal).⁶⁰⁴ Ayrıca Lübnanlı gençler Behiç Hüseyin Tayyara ve Habib Abbud, Irak'ta 1926 yılında ilk likör fabrikasını kurdu.⁶⁰⁵ Yine Aziz Mirza Yakup ve ortakları tarafından 1923 yılında Bağdat'ın el-Kerada bölgesinde yün iplik ve dokuma fabrikası kuruldu. Emil Efendi Cebrai de 1928'de sigara ve tütün fabrikası açtı. 1926 yılında el-Azamiye kentinde modern deri fabrikası kuruldu. Bunun en büyük ortakları arasında, o dönemin önemli deri tüccarlarından İsmail Mahmud Şanşal vardı. Bu fabrikanın kurulmasıyla birlikte modern deri tabakalama yöntemleri getirildi. Bu da derinin, orijinalliğini kaybetmeden ihraç edilebilmesini sağladı.⁶⁰⁶

İktisat alanında Kral Faysal, Irak'ın kalkınması için doğru temelleri atmaya çalıştı. Petrol konusunda, Türk petrol şirketinin güçlendirilmesi için Britanya'ya karşı hoşgörülü yaklaşımı ve imtiyazların tanınması politikası dikkatle incelenmelidir. Bu bağlamda Suriye aracılığıyla petrol boru hatlarının Akdeniz'e kadar uzatılması önemlidir. Bu dönemde tarıma da oldukça önem verildi; yerel tarım kooperatifleri ve çiftçi derneklerinin kurulması desteklendi. Kral Faysal, kendini büyük serkal (çiftçilerin veya işçilerin başı, Farsça) sayıyordu. Yine Ziraat Bankasının kurulmasını ve çiftçilerin meyve, pamuk ve tütün yetiştiriciliğini önemsendi. Bunun için pamuk çırçır ve tohum bakımı makinelerinin getirilmesini destekledi. Yeni bir toprak mülkiyeti kanunu ile bu konudaki sorunların giderilmesine önem verdi. Toprak mülkiyeti konusundaki ihtilafların giderilmesi için mahkemelerin kurulmasını sağladı. Kral Faysal'ın tarıma verdiği önem, sulama alanında yeni projelerin geliştirmesinde de kendini gösterdi. Sanayi de bu dönemde önemsenerek desteklenen alanlardan biri oldu. Dünya ile rekabet için ulusal sanayinin gelişmesine öncülük edildi. Kral, eğitim için yurt dışına heyetlerin gönderilmesini, sanayi için gerekli kadroların yetiştirilmesini ve ulusal sanayinin korunması için gerekli önlemlerin alınmasını sağladı. Yurt dışı gezilerinde fabrikaları ziyaret etmeye önem verdi ve Irak'ın kalkınması için sanayinin çeşitli şekillerde desteklenmesinin yollarını aradı. Bu bağlamda bir rapor hazırlatıp, Irak'ta ulusal sanayinin hangi esaslar üzerinde olması gerektiğini ortaya koydu. Yabancı ürünlerle nasıl mücadele edileceğini araştırıp, ulusal sanayinin

⁶⁰³ Kitab Riasat el-Divan el-Meleki (292), 13.11.1928, Bakanlar Kurulu Sekreterliğine, Meleffat el-Balat el-Meleki, 311/1831 3 No.lu belge, s. 2.

⁶⁰⁴ A.g.e., s. 35.

⁶⁰⁵ Ali Tahir Turki, *el-Vak'e el-Harfi ve Bidāyat al-Tasnīf fī al-'Irāq1900-1932*, a.g.e., s. 45.

⁶⁰⁶ A.g.e., s. 45.

korunması için bunun gerekliliğine vurgu yaptı. Öz kaynaklarıyla yetinme, yabancı ürünlerin ithalatının önlenmesi, Iraklı çiftçilerin desteklenmesi ve çiftçilerin ulusal tarımın gelişmesinde rol almasının önemine işaret etti.⁶⁰⁷

1921-1951 yılları arasındaki dönem, tarım ve sanayi üretimi konusunda yatırımlarla öne çıktı. 1929 yılında Ulusal Sanayinin Desteklenmesi Kanunu çerçevesinde sanayiye verilen öneme rağmen yatırımlar genelde ziraat alanındaydı. 1935 yılında Ziraat ve Sanayi Bankası kuruldu.⁶⁰⁸

Kral, 2 Kasım 1930 yılında ülkedeki ekonomik durumun yeniden gözden geçirilmesini isteyerek, dünyada yaşanan ekonomik kriz dolayısıyla bazı öneriler ortaya koydu.⁶⁰⁹ Irak'ta arazilerle mülkiyeti ilgilendiren kanunlar temel olarak Osmanlı'dan kalan arazi ve tapu kanunlarıydı. Yeni dönemde kendilerine tevâris etmiş olan, hukuki zeminde benzer şekillerde kanun hükmünde kararlar da yayınlandı.⁶¹⁰ Reformlara ayak uydurmak için halk meclisi de 1931 yılında 19 sayılı Kanun'u çıkardı. Bu Kanun'un en önemli maddeleri arasında şunlar vardı:⁶¹¹

- 40 sayılı Kanun'la kurulan Sulama ve Ziraat Bakanlığının lağvedilmesi ve bu bakanlığın yetkilerinin Çalışma ve Ulaştırma Bakanlığı tarafından kullanılması,
- Sulama ve Tarım Bakanlığına bağlı dairelerin Çalışma ve Ulaştırma Bakanlığına bağlanması,
- Çalışma ve Ulaştırma Bakanlığının isminin Ekonomi ve Ulaştırma Bakanlığı olarak değiştirilmesi.

3.4.3. Irak'ta Ticaretin Gelişmesi

Irak'ta ekonominin gelişmesi; Irak'ın büyük tarım topraklarına sahip olması ve ikliminin tarımsal üretime (başta baklagiller olmak üzere) uygun olması hasebiyle tarımsal ürünlerin ihracatına dayanmıştır. I. Dünya Savaşı koşulları, Irak'ın ihracat düzeyini önemli ölçüde etkilemiştir. İhracata yönelik ticari faaliyetler, ulaşım araçlarındaki eksiklik ve ticaret

⁶⁰⁷ İbrahim Halil el-Allaf, "El-Melekü'l-Faysal el-Evvel, 1921-1933 ve Devruhu fi Te'sis el-Devletü'l-Irakiyye el-Hadise", **El-Hivar el-Mütemedden**, sayı 4552, Ağustos 2014.

⁶⁰⁸ **Dirāsāt al-Ta'khīr fī Muddat Tanfidh al-Mashārī wa Āthāruhu 'alā al-Tanmiya fī'l-'Irāq**, Bağdat, 1984, s. 50.

⁶⁰⁹ Edvard Abdülazim Anir el-Hamiri, Viziaratu'l-İktisad el-Irakiyye 1939-1958, **Kadisiye Üniversitesi Eğitim Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 2017, s. 12.

⁶¹⁰ Said Hamada, a.g.e., s. 117.

⁶¹¹ **El-Vak'e el-Irakiyye**, sayı 943, 4 Şubat 1931.

gemilerinin olmayışı nedeniyle gözle görülür şekilde durmuştur. Savaş koşullarından dolayı ticari yolları tehdit eden olumsuzluklar da bunda etkili olmuştur.⁶¹²

Irak'ta mali ve ticari bilimler alanındaki araştırmaları organize etme girişimi, İngilizlerin Irak'ı işgalinin ilk günlerine kadar uzanıyor. Daha öncesinde bu alana pek önem verilmemişti. İşgalci yönetim, 1918 yılında Mali Memur Okulunu açmış ve buradaki mezunları devlet dairelerine yerleştirmeyi amaçlamıştır. 19 Mart 1918'de yayınlanan ilana göre, memur mezun etmek için Maliye Memurları Okulu açılıp, buraya 19 yaşından büyük öğrenciler kabul edildi. Okula başvuru yapan gençler Arapça, hesap, coğrafya ve tarih alanında sınava tabi tutularak seçildi. Öğrencilere altı ay boyunca her gün bir rupi ikramiye verildi.⁶¹³

Kral Faysal, kuruluş döneminde devletin ekonomi politikası için doğru teorik temelleri belirlemiştir. Belirlediği hedeflere ulaşabilmek için yürüttüğü faaliyetler, ana başlıklarıyla şu şekilde sıralanabilir.⁶¹⁴

- Tarımı kalkındırmak, modern sulama projeleri geliştirmek, sellerle ve doğal haşerelerle mücadele etmek, ziraat bankaları kurmak,
- Petrol gibi doğal kaynakları kullanarak ulusal sanayi kurmak,
- Şehirleri modern yol ağlarıyla birbirine bağlamak, özellikle de demir yolunu geliştirmek,
- Devletin kaynaklarını arttırmak, vergileri düzenlenmek, harcamaları düzene koymak ve ulusal para birimini tedavüle sokmak,
- Elektrik, içme suyu, haberleşme ağları, hastaneler ve okul gibi hizmetlere önem vermek.

Irak hükümeti, Kral Faysal'ın bakış açısından hareketle nehir taşımacılığına odaklanmış ki bu da ticaretin belli ölçüde canlanmasını sağlamıştır. Ayrıca, daha önce tarımsal üretim iç pazarı karşılamaya yönelik iken, çiftçiler ihraç edilecek miktarda üretim yapmaya cesaretlendirilmiştir. Bu girişim nehir taşımacılığındaki yüksek maliyete rağmen gerçekleştirilmiştir.⁶¹⁵

1920-1926 yılları arasında Irak dış ticareti, İngiltere'den yapılan ithalatla çoğunlukla pamuklu, yünlü ve ipekli kumaşlar ile inşaat malzemelerinden oluşmaktaydı. Irak'ın İngiltere'ye ihracatı da tarımsal üretim (hurma vb.) ile hayvansal üretim (deri, yün vb.)

⁶¹² Nadya Casim Kazım El Şamari, "El-Ticara el-İrakiyye, 1921-1958", **Dirasat Tarihiyye, Mecelletu'l-Merkez Babil li'l-Dirasat el-İnsaniyye**, cilt 6, sayı 2, s. 224.

⁶¹³ Abdürrezzâk el-Hilali, **Mu'cem el-Irak**, Birinci Kısım, Bağdat, 1953, s. 240-241.

⁶¹⁴ Nuri Abdülmecid Halil, "El-Meleku Faysal el-Evvel Beyne Matalib el-Vataniyye ve'l-Duğutat el-İngiliziyeye", **Mecelletü'l-Afak Arabiyye**, Bağdat, sayı 3, Mart 1990, s. 71.

⁶¹⁵ El-Şamari, a.g.e., s. 224.

şeklindeydi. Bu dönemdeki verilere göre Irak'ın hurma ihracatı, dünyada talebin yüzde 80'ini karşılıyordu.⁶¹⁶

1922 yılında İngiltere ve Irak arasında ekonomi alanında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma uyarınca Irak; yollar, köprüler, telgraf hatları, posta hizmetleri gibi projeler için İngiltere'ye 9.4 milyon rupi ödemeyi kabul etmiştir. Bu ödeme 20 seneye yayılacak ve her sene için yüzde 5 oranında faiz uygulanacaktı. Yine Basra Limanı'ndaki projeler için de 7.2 milyon rupinin (540 bin Avustralya bonu), yeni Irak Devleti tarafından Britanya'ya ödenmesi kabul edilmiştir.⁶¹⁷

Irak hükümeti tarafından 1927 yılında 30 numaralı kanun çıkarıldı. Bu kanun 1923 yılındaki Gümrük Kanunu yerine yürürlüğe girdi. Buna göre sanayi makineleri ve teçhizatı gümrük vergisinden muaf tutuldu. Bunu 1928 yılında 27 sayılı Kanun izledi. Bu yeni kanunda kapsam daha da genişletildi. 1929 yılındaki Sanayiye Geliştirme Kanunu'yla beraber bu Kanun'a tabi olan kurumların sayısı 1945 yılında 8'den 96'ya yükseldi. Bu itibarla 1929 yılı, Irak'ta sanayinin ve ulaştırma sektörünün gelişimi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.⁶¹⁸

⁶¹⁶ Ag.e., s. 226.

⁶¹⁷ Sabah Keçeci, **El-Tahtit el-Sinai fi'l-Irak ve Esalibihi, Tatbikihi ve Ezhizatihi Lifetratül 1921-1980**, Bağdat, 1994, s. 40-41.

⁶¹⁸ Falih Cemal Maruf-Beşir İbrahim Latif-Salim Fadıl Ali, **Coğrafyatü'l-Irak el-Tabiiye ve'l-Sükkan ve'l-İktisad Dirasat fi'l-Coğrafya el-İklimiyye**, Dar Dicle Ürdün, 2016, s. 230-233.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. CUMHURİYET VE BAAS DÖNEMİNDE IRAK

4.1. IRAK'TA GENEL SİYASİ DURUM

Irak Devleti 1921'de kurulduktan sonra siyasi anlamda çalkantılı süreçlerden geçti. Arap dünyasındaki ilk askerî darbe burada 1932 yılında yapıldı.⁶¹⁹ 14 Temmuz 1958 Devrimi, Irak tarihinde bir dönemi kapatıp, İngiliz mandası tarafından kontrol edilen krallık rejimini sonlandırdı.⁶²⁰ 1958'den sonra Irak rejimi hem söylemde hem de pratikte devrimciydi. Devrimin etkisiyle dış politikada köklü değişimler yaşandı. İngilizlere ve Batı'ya tabi olan bir devletten dünya ülkeleriyle ve özellikle de Doğu Bloku devletleriyle ilişki kuran bir devlete dönüşmüştü. Ayrıca ittifaklar ve bloklar siyaseti de terk edilmiş, pozitif tarafsızlık benimsenmeye başlanmıştı. Ekonomik politikalar ise iki devrimci hedefi gerçekleştirmeye yönelik benimsenmişti; ekonomik bağımsızlık ve ülkenin kaynaklarının halk için kullanılması öncelikli hedeflerdi.

Irak'ta halkın kendi kendini yönettiği bir yapıya doğru ilerleyen bu dönüşüm süreci, farklı bileşenlerin arasındaki rekabete dayanmıştır. Kürtler, Şiiiler ve Sünniler arasındaki bu rekabet ilerleyen dönemlerde yeni sistemin içindeki çekişmelerinin temel odağı olmuştur. Cumhuriyet döneminde ilk egemenlik konseyi⁶²¹ Abdülkerim Kasım⁶²² döneminde

⁶¹⁹ Erik Davis, **Muzakkirat Devletü'l-Siyasiyye ve'l-Tarihiyye ve'l-Hüviyatü'l-Vataniyye el-Cemaiyye fi'l-Irakü'l-Hadis**, çev. Hatim Abdülhadi, Beyrut, 2008, s. 27.

⁶²⁰ Navvar Said Mahmud Mele, Irak Beyne Ahdeyn el-Meleki ve'l-Cumhuri 1920 – 2003, **Şarkü'l-Evsat Üniversitesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Beyrut, 2010, s. 36.

⁶²¹ Irak Egemenlik Meclisi: 1958 Geçici Anayasası'nın 20. maddesinin 3. fıkrası, ülkedeki cumhurbaşkanlığı makamının Egemenlik Konseyi tarafından yürütüleceğine ve bu konseyin, biri Kürt, biri Sünni diğeri de Şii olmak üzere üç kişiden oluşacağına hükmetmiştir. Korgenaral Necib el-Rabii Kürtleri, Şeyh Muhammed Mehdi Kubba Şiiileri ve Kurmay Albay Halit el-Nakşibendi ise Sünnileri temsilen bulunacaktı: Irak Cumhurbaşkanlığı Yüksek Yargı Konseyi internet sitesi: Irak Ulusal Arşivi Merkezi. Cumhuriyet Arşivi, ٢٨\١٠, ص ٣٣, 14 Temmuz 1958.

Rüstem Mahmud, Hoşyar Zebari, “Nihayat el-Harb el-Irakiiyye el-İraniyye Ka'nat Kariseh li'l-Kurd” (Birinci bölüm) Independent Arapça internet haber sitesi:

<https://www.independentarabia.com/node/49531> -العراقية-الإيرانية-كانت- /سياسة/حوارات/هوشييار-زيبيار-ي-نهاية-الحرب-العراقية-الإيرانية-كانت- (E.T. 19 Ağustos 2021).

⁶²² Abdülkerim Kasım el-Zubeydi 21 Ekim 1914 tarihinde Bağdat'a bağlı el-Mehdiyye Mahallesi'nde doğdu. Kardeşleri arasında dördüncü çocuk olan Abdülkerim, ilkokulu Bağdat'ın güneyindeki el-Svayira ve el-Rasife Medreselerinde okudu. Lisese edebiyat bölümünden mezun olduktan sonra 1932 yılında askerî okula girdi ve 1934 yılında mezun oldu. Mezhepçilikle alakası olmayıp laik bir şahsiyettir. Bazı kaynaklar onun Sünni bir baba ile Feyli Şii bir anneden olduğunu söylese de ciddi kaynaklar Abdülkerim Kasım'ın hem annesinin hem de babasının Feyli Şii olduğunu ortaya koymaktadır. Ailesi orta sınıftan gelmektedir. 1958 yılında krallık rejimine ve İngiliz siyasetine karşı “Hür Subaylar” örgütüyle beraber bir darbe gerçekleştirdi ve cumhuriyet rejimi getirildi. İktidarı döneminde Sovyetlere ve Irak Komünist Partisi'ne yakın durdu. Buna rağmen Irak Komünist Partisi 1961 yılında kendisine karşı bir darbe girişiminde bulundu. Ancak iktidarının ilk dönemlerinden beri sokağa hâkim olmaları, bu partiyi destekledi. Hatta “Halk Direniş Birlikleri” adlı silahlı

kurulmuştur. Ülkeyi 38 yıl yönetecek olan anayasal monarşi daha sonra asker eliyle son bulmuş ve cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla beraber ülke, 60 yıl boyunca devam edecek karanlık bir tünele girmiştir. Bu dönem zaman zaman toplu katliamlara (etnik ve mezhepsel aidiyet temelli) şahit oldu.⁶²³ Hatırlatmakta fayda var ki; krallık yönetimi siyasi partilerle birlikte şiddetten yana değildi. Krallık döneminde toplu katliamlara varacak şekilde etnik ve dinî kimlik yüzünden şiddet eylemleri görülmemiş veya sınırlı kalmıştır. Ancak sonradan ortaya çıkan şiddet eylemleri⁶²⁴ Irak Komünist Partisi'nin örgütlerine ve kadrolarına yönelik güvenlikçi politikaların sonucu olmuştur.⁶²⁵

Irak, 1950'li yıllardan sonra ve özellikle de Mısır'ın pan-Arapçı lideri Cemal Abdülnasır'ın Araplar arasındaki popülaritesiyle beraber milliyetçiliğin yükselmesine şahit oldu. 1958 yılında Suriye ve Mısır'dan oluşan Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu ve Irak yanlısı partiler Suriye'de hezimete uğradı. Bu da Cemal Abdülnasır'ın, nüfuzunu Irak'a dayatmaya çalışmasını beraberinde getirdi. Zira Cemal Abdülnasır'ın Nuri Said ve krallık rejimine olan düşmanlığı çok açıktı.⁶²⁶ Bu dönemde Satı el-Husri, destekçileriyle beraber Irak'ı Arap milliyetçi fikirlerin ve başta Arap birliği fikrinin yayıldığı bir alan hâline getirmeye çalıştı. Daha sonra Irak, Arap milliyetçileri ile Marksistler arasında bir çekişmeye sahne oldu. Nihayetinde milliyetçiler yönetimi ele geçirdi. İlerleyen süreçte Arap Baas Partisi liderliğindeki

yapıyı Kasım'ın desteğiyle kurdular. Belki modern Irak tarihinin ilk milis yapısı olan bu örgüt, iktidar karşıtı muhaliflere karşı faaliyet gösterdi. Abdülkerim Kasım, yaklaşık 5 buçuk yıl başbakan ve ordu genel komutanı olarak iktidarda kaldı. Bu süreçte cumhurbaşkanlığı makamı boş kaldı. Abbasi Devleti'nin yıkılmasından sonra Irak'ı yöneten ilk Iraklı olan Kasım, halka yakınlığı ve fakir kesime olan ilgisiyle tanınırdı. İlmli bir dinî görüşe sahipti. Komünistler tarafından uygulanan darağacı ve ceset çekme sistemi onun döneminde kuruldu. Eski arkadaşı Abdülislam Arif, Baas Partisi'nin yardımıyla Kasım'a karşı 1963 yılında bir darbe gerçekleştirip onu iktidardan indirdi. Kasım öldürülüp cesedi parçalandı. Bkz. Davut Dursun, "KĀSİM, Abdülkerim", **TDV İslâm Ansiklopedisi**: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasim-abdulkerim> (E.T. 27.04.2024).

⁶²³ Abdulrida Kazım, **Ma'sât El Ünfi'l Irak 1963 – 2003**, Bağdat, 2013, s. 10.

⁶²⁴ Kral Birinci Faysal'ın 1933 yılında ölmesinden sonra Irak'ta öne çıkan hareketler şöyle özetlenebilir:

- 1935 yılında Kuzey Irak'ta Ahmet Barzani hareketi,
- 1933 yılında el-Senatira Asurileri hareketi,
- Ekim 1935'te Kuzey Irak'ta Ezidiler hareketi.

Orta Fırat ve güney kesimlerinde:

- Mart 1935'te el-Divaniye hareketi,
- Mayıs 1935'te Birinci Ramise ve Nisan 1936'da İkinci Ramise,
- Şubat 1936'da Basra hareketi.

Kral Gazi döneminde darbeci hareketler:

- 1936'da Bekir Sıtkı hareketi,
- 1941'de Reşid el-Kiyani hareketi.

⁶²⁵ Abdulrida Kazım, a.g.e., s. 12.

⁶²⁶ Nuri Said'in Ürdün'de Cemal Abdülnasır'a meydan okuması Irak ve Ürdün arasında Arap Birliği'nin kurulmasına yol açtı ve ileride de Kuveyt'in bu birliğe katılmasına imkân tanıdı. Bu adım Mısır ve Suriye arasında kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne karşı bir adımdı ve birliğin başı Irak kralı olacaktı. Buradan hareketle, Ürdün sınırına Irak ordusuna bağlı birlikler gönderildi ve gerek görülmesi durumunda Ürdün'e yardım için bu birlikler hazırda bekletildi. Bu nedenle Hür Subaylar, 1958 yılının temmuz ayı başları için planlanan harekâtı, 13-14 Temmuz gecesine ertelemeye karar verdiler: <https://sayyarylamil.com/2013/04/18/2048.html> (E.T. 03.08.2023).

milliyetçi güçler arasında bir çekişme başladı. Bu dönemde Ahmed Hasan el-Bekr ve Saddam Hüseyin, el-Arif yanlılarının özellikle de Bağdat'ta önemli makamları elinde tuttuğunu gördü. Nitekim bu durum bir askerî darbeyi oldukça zorlaştırmaktaydı. Bu önemli makamlar; Abdürrezzak el-Nayif'in idare ettiği İstihbarat Başkanlığı ve Abdurrahman el-Davvad'ın idare ettiği Cumhuriyet Muhafızları Komutanlığıydı. Ancak Baasçılar daha sonra bu iki şahsiyetten kurtulmayı başardı. Bu da el-Arif dönemini sonlandırmalarını ve yönetimi ele almalarını oldukça kolaylaştırmıştır.⁶²⁷

Baasçılar birbirini tasfiye etmek için kanlı bir çekişmeye başladıklarında Ahmed Hasan el-Bekir, cumhurbaşkanlığı görevini bıraktı ve iktidarı Saddam Hüseyin devraldı. El-Bekir'in görevinden çekilmesi ve Saddam'ın başa geçmesiyle ilgili ayrıntılar hep karanlıkta kaldı. Bunun üzerine çokça abartılı yorumlar yapıldı. Ancak ülkenin içinde bulunduğu zorlu şartlar değişmedi.

4.1.1. Siyasi Atmosfer

Ülkedeki cumhuriyet dönemini 1958'den 2014'e kadar olan süreçte, rejimin yapısı, işleyiş tarzı ve iktidarın doğası bağlamında dört ana döneme ayırabiliriz. Bu dönemler yönetimde söz sahibi olmuş kişilerin etkileri nedeniyle onların şahsında belirginleşmiştir. Bu kişiler Abdülkerim Kasım, Abdülislam Arif, Saddam Hüseyin ve Nuri el-Maliki'dir.⁶²⁸ Zikredilen bu dört dönemi kapsayan süreçte Irak ekonomisi yüksek bir hızla canlanmaya başladı ancak İran ile girilen ve sekiz sene (1980-1988) süren savaş nedeniyle büyük sorunlar baş gösterdi. Ardından Irak'ın, Kuveyt'i işgal etmesi dolayısıyla maruz kaldığı ekonomik ambargo ve Körfez Savaşı'nın (1990-1991) ağır mali yükü ülke ekonomisine çok ciddi hasarlar verdi. Rejimi kendi kendine çöküşe götürebilecek olan bu ekonomik buhranın etkileri devam ederken, ABD ve İngiltere'nin Mart 2003'te Irak'ı işgali vuku buldu. Bu işgal 1920'den beri ayakta olan Irak Devleti'nin bütün temellerini yıkarak sistemini çöktürdü. İşgali, mezhepsel ve etnik temellere dayanan iç çekişmeler izledi ve bu iç çekişmeler siyasi hesaplaşmalarla ülkenin bütün yetişmiş kadrolarının ülke dışına kaçmasına neden oldu. Bu kadroların yerine ise mezhepsel ve etnik aidiyet bağlamında yeni kadrolar yerleştirilmeye başlandı. Bu dönemde Irak'ın etnik ve dinî zeminde bölünmesi için çağrılar bile yapıldı.

⁶²⁷ A.g.e., s. 230-232.

⁶²⁸ Birinci Cumhuriyet 1958-1963 tarihlerini kapsar. İkinci cumhuriyet (1963-1973) Abdülislam Arif darbesiyle başlar ve el-Arifi yönetimi olarak adlandırılır. Üçüncü cumhuriyet (1973-1979), Ahmed Hassan Asker dönemidir. 1979-2003 yılları arasındaki Saddam dönemi ise dördüncü cumhuriyet dönemi olarak adlandırılır. Beşinci cumhuriyet dönemi ise 2003 döneminde başlamaktadır.

Birinci Cumhuriyet Dönemi (1958-1963)

Birinci cumhuriyet dönemi, Abdülkerim Kasım'ın ülkeyi yönetmeye başladığı 13 Temmuz 1958 ile idam edildiği 7 Şubat 1963 tarihleri arasındaki dönemdir. Ani bir darbeyle merkezi yönetimin başına geçen cuntacılar için yönetimi devralmak, beklediklerinden daha kolay olmuştu. Darbeyle işbaşına geçen ve ülkenin hem idari hem mali kaynaklarını kullanmaya başlayan cuntanın sivil müttefikleri, darbeden sonra yeni bir sistemin kurulmasını sağlayacak bir devrimin gerçekleşmesini ve bu sistemin eskisine nispeten daha liberal olmasını umuyorlardı. Ancak yönetimin ele geçirilmesinin bu derecede kolay olması, cuntacıların farklı fikirleri benimsemesine neden oldu. Cuntacılar, yönetimin esasının kendileri olması gerektiğini düşünmeye başladı.⁶²⁹

Daha sonra cumhurbaşkanlığını, Egemenlik Konseyi (Necib el-Rubai başkanlığında)⁶³⁰ yönetimi üstlendi. Abdülkerim Kasım ise başbakan (fiilî iktidar)⁶³¹ oldu. Ülkenin yeni bir patlamaya doğru sürüklendiği şeklindeki uyarılardan sonra, daha önce yasaklı olan siyasi partilere siyaset yapma hakkı verildi ve bir sene içinde serbest ve adil seçimlerin yapılacağı ilan edildi. Lakin bu seçimler hiç yapılmadı.⁶³² Mısır'a yönelik, 1956'da üçlü saldırının başlamasıyla beraber kralın otoritesi yavaş yavaş sarsılmaya ve bazı durumlar onun kontrolünden çıkmaya başladı. Kral kontrolü yitirdikçe krallık rejimine muhalif olan kesimlerin gücü artmaktaydı. 14 Temmuz 1958'de krallık rejimine karşı devrim hareketi başladı ve krallık rejimi sona ererken Kral II. Faysal hayatını kaybetti. Krallık rejiminin bitmesinin akabinde ülke, askerî darbeler dönemine girdi. Darbenin başındaki Abdülkerim Kasım, bir süre sonra ülkenin tek hâkimi oldu.⁶³³

Kasım, kendisi ile siyasi partiler arasına bir sınır koymak istedi. O dönemlerde en güçlü siyasi hareketler Komünist Parti, Baas Partisi ve Nasırcı-milliyetçi partilerdi. Milliyetçiler Kasım'ı iktidardan düşürmek için girişimlerde bulundu. Bu girişimler Kasım'ın birçok subay ve sivil idam etmesiyle sonuçlandı. Bu durum, Komünist Parti'nin konumunu daha da güçlendirdi.⁶³⁴

⁶²⁹ Charles Tripp, *Safahât min Târîh el-'Irâk*, çev. Zeyan Cabir İdris, Beyrut, 2006, s. 207.

⁶³⁰ Necib el-Rubai: 1904 yılında Amara şehrinde doğdu. Amcası, Amara'nın belediye başkanıydı ancak aslen Musul'un Rabia bölgesindedir. Bağdat'ta eğitimini tamamladı. Daha sonra Bağdat'taki Kraliyet Askerî Okuluna girdi (1924-1927), ardından Türkiye'nin Konya şehrinde Kurmay Kolejine katıldı: Hadi Hüseyin Alyavi, *Ricalaat el-Devlet el-Cumhuriyye min Abdülkerim Kasım ile Saddam Hüseyin*, Lübnan, s. 81.

⁶³¹ Nedim İsa el-Cabiri, *Fikretü'l-Cumhuriyye fi'l-Irak*, Bağdat, 2013, s. 66.

⁶³² William Gerys, *Irak el-Müstakbal*, çev. Remzi Bedir, Londra, 2005, s. 76.

⁶³³ Mecid Hadduri, *Irak el-Cumhuri*, Beyrut, 1974, s. 237.

⁶³⁴ Celal Talabani, *Kürdistan ve el-Harakat el-Kavmiyye el-Kürdiyye*, Beyrut, 1970, s. 20-25.

Abdülkerim Kasım, Komünist Parti'nin halk direniş merkezleri açma girişimine bizzat karşı çıktı. Sendikalar ve çiftçi derneklerinin faaliyetlerine 1959 yılına kadar izin vermedi. Bu dönemde Kasım, Kürtlere yöneldi. Kasım'ın Kürtlerle bir ateşkese niyetinin olduğu açıktı. Bunun en iyi göstergesi ise bütün Kürtler tarafından tanınan Molla Mustafa Barzani hakkında af çıkarılmasıydı. Barzani'nin yanı sıra, 1958 Devrimi'nden önce onun gibi Sovyetlere kaçan diğer şahsiyetler de aftan yararlandı. Kürtler, Kasım'ın Kürdistan Demokrat Partisi'ni tanınması karşılığında Kasım'la muhaliflere karşı iş birliği yaptı. Ancak işler Kasım'ın ve Kürtlerin istediği gibi gitmedi. Zira Abdülkerim Kasım iktidarını bitirmek isteyenler işbaşındaydı. Nihayetinde 1963 yılında bu gerçekleşti; Baas Partisi,⁶³⁵ Abdülkerim Kasım'ı iktidardan devirip 8 Şubat'ta idam etti.⁶³⁶

Abdülkerim Kasım ile Abdüselam Arif arasında şahsi meseleler yoktu. Aralarındaki anlaşmazlık, o zamana kadar çözülemeyen, Irak'ın kimlik meselesidir. Irak, ulus devlet olarak mı şekillenecek yoksa büyük Arap ulusunun idari bir parçası mı olacaktı? Abdüselam Arif, Cemal Abdülnasır'a⁶³⁷ hayrandı ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılmak istiyordu. Abdülkerim Kasım ise Ulusal Demokrat Partisi'ne⁶³⁸ sempati duyuyordu. Bu gibi ihtilaflar Baasçılarla Abdülnasır yanlılarının kendisine karşı darbe yapmaları için uygun bir ortam hazırladı.⁶³⁹

İkinci Cumhuriyet Dönemi (1963-1968)

İkinci cumhuriyet dönemi 8 Şubat 1963-16 Temmuz 1968 arasındaki dönem olup, cumhurbaşkanı olarak görev yapan Abdüselam Arif'in (8 Şubat 1963-15 Nisan 1966) ismiyle bilinmektedir. Aynı zamanda Abdülrahman Arif de (17 Nisan 1963-16 Temmuz 1968) bu

⁶³⁵ Arap Sosyalist Diriliş Partisi: Mişel Eflak ve Salahaddin Bitar tarafından Suriye'de kurulan partinin ilk konferansı 4 Nisan 1947'de yapıldı ve bu konferansta partinin tüzüğü belirlendi. Eflak başkan seçilirken Bitar da genel sekreter oldu. Celal el-Seyyid ve Vehib el-Ganem ise üye olarak belirlendiler. 1952 yılına Kadar Baas Partisi olarak biliniyordu ancak Kasım 1952'de Arap Sosyalist Partisi'yle birleşti: Hüseyin Hafız Vehib, Savrat 17-30 Temmuz fi'l-Irak ve Tatavvur Syağ Muvacahat el-Tahaddiyat, **Mustansiriyye Üniversitesi Milliyetçilik ve Sosyalizm Araştırmalar Enstitüsü**, (Yüksek Lisans Tezi), 1988, s. 39-41.

⁶³⁶ Mahmud el-Durra, **El-Kadiyye el-Kurdiyye**, Beyrut, 1966, s. 275, 280.

⁶³⁷ Cemal Abdülnasır (1918-1970), 1918 yılında İskenderiye kentinin mahallelerinden birinde doğdu. Anne tarafından İskenderiyeli, baba tarafından ise Asyut'un Said kentine mensuptur. Babası Beni Murr köyündendir ve tanınmış bir kabileye mensuptur: Buseyna Abdurrahman el-Tikriti, **Cemal Abdülnasır Neş'at ve Tatavvur Fikrî'l-Nasri**, 2000, s. 58-64.

⁶³⁸ Ulusal Demokrat Parti. 5 Mart 1946'da Kemal el-Çadırcı, Muhammed Hadid, Abdülkerim Azri, Yusuf el-Hac İlyas, Hüseyin Cemil, Abdülvehhab Mercan, Abbud Şalci ve Sadık Kemmuneh, İçişleri Bakanlığına "Ulusal Demokratik Parti" adıyla bir parti kurma talebinde bulundu. Taleple beraber bakanlığa partinin tüzüğü de teslim edildi. 2 Nisan 1946'da İçişleri Bakanlığı 5 partinin kurulmasına onay verdi. Bunlar; El-Ahrar Partisi (daha sonra başkanı Tefvik el-Süveydi ve ardından Saad Salih oldu), Muhammed Mehdi el-Kubbe başkanlığındaki el-İstiklal Partisi, Aziz Şerif liderliğinde Halk Partisi, Abdülfettah İbrahim liderliğindeki Ulusal Birlik Partisi ve Ulusal Demokrat Partisi'dir: Fadıl Hüseyin, **Tarih Hizbü'l-Vatani el-Demokrati**, El-Şa'ab Matbaası, Bağdat, 1963, s. 30-31.

⁶³⁹ Charles Tripp, a.g.e., s. 212.

dönemin önemli bir simasıdır.⁶⁴⁰ Abdüsselam Arif'in Abdülkerim Kasım'a yönelik darbesinin başarılı olmasıyla ilk Baas hükümeti Ulusal Devrim Komuta Konseyinin emri altında kuruldu. Bu konsey ilk önce 12 Baasçı subay ile 4 milliyetçi Arap subaydan oluşmuştu. Ulusal Devrim Komuta Konseyi en tepedeki yönetim organıydı ve bazı üyeleri hükümette resmî görevlerde bulundular. Baas'tan Ahmet Hasn el-Bekir başkan yardımcısı ve başbakanlık görevlerini yürüttü, İçişleri Bakanlığını kontrolü altına aldı.⁶⁴¹ Başına da Baasçı olmamasına rağmen Abdüsselam Arif getirildi. Abdüsselam Arif, Temmuz 1958 Devrimi'nin kadrolarında yer almıştı ancak kısa bir süre sonra Kasım'ın kanadından ayrılmıştı. Daraltılmış konsey, genel olarak genç ve heyecanlı kişilerden oluştuğu için ülke yönetiminin nasıl olacağı hususunda kendi içinde ihtilaflara düştü. Bu ihtilaf, konseyin mutedil ve radikal kanatları arasındaydı. Abdüsselam Arif de bunu fırsat bilerek, 18 Kasım 1963'te konsey hükümetini düşürdü.⁶⁴² Abdüsselam Arif, kısa süren yönetiminde aşiret reislerinin sosyal hayattaki rolüne düşmanlık güttü. Diğer yandan ülkeyi tekrar Kürtlerle savaşa soktu. Irak, Suriye ve Mısır'ın içinde olduğu birleşik bir Arap devleti için çalışmalar yaptı ve bu bağlamda Mısır ile görüşmeler gerçekleştirdi. Hatta bir anlaşma bile imzalandı ancak bu anlaşma sadece kâğıt üzerinde kaldı. Zira Cemal Abdülnasır, daha sonra Bağdat ve Şam'ı yönetecek olan Baas Partisi'ne güvenmemekteydi.⁶⁴³

Abdüsselam Arif, ordudaki subaylarla beraber yönetime el koyduğunda, ülkeyi fiilî olarak yönetenin kendisi olmasını istiyordu.⁶⁴⁴ Arif, ülkenin cumhurbaşkanı olarak iktidara yerleşir yerleşmez, devlet merkezinin güvenliğini sağlamak için kendisine ve güvendiği kesime uygun bir sistem kurmaya başladı. Silahlı Kuvvetler üzerindeki kontrolünü pekiştirmek için akrabasına, yakın çevresine ve aşiret ilişkisine dayalı bir kadro oluşturmaya çalıştı.⁶⁴⁵ Abdülkerim Kasım'ın aksine, ülkeyi demokratik seçimler, çok partili hayat ve parlamenter demokrasiden mahrum bıraktı. Yine Kasım gibi geçici bir anayasa ilan etti ve yakın çevresini iktidara doldurarak, ideolojik bir sistemden çok verasete dayanan bir sistemin işaretlerini vermeye başladı. Bu nedenle toplumun muhafazakâr kesimini dinî açıdan ziyade ekonomik açıdan kazanmaya ihtiyacı vardı. Arif'in hayal edip gerçekleştirmeye çalıştığı bu düzen pek çok açıdan krallık rejiminin doğasına yakındı. Kırsal kesimde kabile şeyhlerinin, şehirlerde ise mülk

⁶⁴⁰ El-Cabiri, a.g.e., s. 66.

⁶⁴¹ Charles Tripp, a.g.e., s. 234.

⁶⁴² Talabani, a.g.e., s. 25.

⁶⁴³ Ahmed Naci Kamha, "Ekrad el-Irak ve el-Mustakbal", *Mecelletü'l el-Siyase el-Duvaliyye*, sayı 126, 1996, s. 134.

⁶⁴⁴ El-Durra, a.g.e., s. 308-309.

⁶⁴⁵ Charles Tripp, a.g.e., s. 240.

sahiplerinin ve din adamlarının etkin olduğu, akrabasının devletin önemli yerlerine yerleştirildiği bu yapı demokratik anlayışın her açıdan uzağındaydı.⁶⁴⁶

Abdüsselam Arif, diđer Arap devletleriyle iyi iliřkilerin kurulmasını hedefledi. Bunların bařında da Mısır gelmektedir. Aynı zamanda Kuveyt'in bađımsızlıđını tanıdı. Arif'in iktidarı, bindiđi helikopterin dūřmesi sonucu hayatını kaybetmesiyle kısa sūrdū. Onun yerine kardeři Abdurrahman Arif geçti. Abdurrahman Arif'in bařa geçmesinde kendi memleketinden bazı subayların verdiđi destek etkili oldu. Bu desteđin etkili olmasıyla ũlke, sivil biri tarafından yōnetilme –ki bu da dōnemin bařbakanı Abdurrahman Bezzaz'dır– fırsatını kaybetti. Bezzaz da Arif'in memleketi Anbar vilayetindendi. Arif, Bezzaz'dan, diđerlerinden daha farklı ve devlet idaresinde gūcūnū ispatlayacak bir hūkūmet kurmasını istedi. Arif, Kūrtlerle bařarılı bir diyalog yūrüttū ve bu diyaloglar sonucunda, devam eden çekiřmeleri bitirebilecek bir uzlařmaya vardı.⁶⁴⁷ Abdurrahman Arif ũlke yōnetimini devraldıktan sonra, ordudaki subayların devlet iřlerine karıřmasını engellemekte pek bařarılı olamadı. Gerek civar devletlerle gerekse de Batı dūnyasıyla iyi iliřkiler kurmasına rađmen, ũlkeyi ileri gōtūrebilecek adımları atmakta da bařarısız oldu. Birçok grubun devirmek için giriřimlerde bulunduđu Arif, en sonunda Baas Partisi tarafından 17 Temmuz 1968'de devrildi. Baas Partisi bu darbe için, saray muhalifi olan subaylarla iř birliđi yaptı ve kansız bir biçimde iktidarı devraldı. Arif ise ũlke dıřına gōnderildi ve hayatının geri kalan kısmını Tūrkiye'de geçirdi.⁶⁴⁸ Onun kurduđu Devrim Komuta Konseyi ařađıdaki isimlerden oluřmaktaydı:

⁶⁴⁶ Charles Tripp, a.g.e., s. 246-247.

⁶⁴⁷ El-Durra, a.g.e., s. 308-309.

⁶⁴⁸ Ahmed Abdurrahim Mustafa, "El-Ekhrad ve'l-Vahdetū'l-Vataniyye fi'l-Irak", **Mecelletū'l-Siyase el-Duveliyye**, s. 23, 1971, s. 15.

İsimler	Sivil/Asker	Mezhep
Mareşal Abdüsselam Arif	Asker	Sünni
Başkan Ahmed Hasan el-Bekir	Asker	Sünni
General Saleh Mehdi Amiş	Asker	Sünni
Yarbay Abdüssettar Abdullatif	Asker	Sünni
Tümgeneral Tahir Yahya	Asker	Sünni
Albay Abdülkerim Mustafa	Asker	Sünni
Abdulgani el-Ravi	Asker	Sünni
Albay Halit Mekan el-Haşimi	Asker	Sünni
Hava Kuvvetlerinden Hardan el-Tikriti	Asker	Sünni
Enver Abdülkadir el-Hadisi	Asker	Sünni
Ali Salih el-Saadi	Sivil	Sünni
Hamdi Abdülmecid	Sivil	Sünni
Kerim Şentef	Sivil	Sünni
Hazım Cevad	Sivil	Şii
Talip Şebib	Sivil	Şii
Muhsin el-Şeyh Rıza	Sivil	Şii
Hamid Halhal	Sivil	Şii
Hani el-Fekiki	Sivil	Şii

Üçüncü Cumhuriyet Dönemi (1968–2003)

Bu dönem, 17 Temmuz 1968'den 9 Nisan 2003'e kadar olan dönemdir. Bu dönemde Irak cumhurbaşkanlığı görevlerini Ahmet Hüseyin el-Bekir (17 Temmuz 1968–16 Temmuz 1979) ve ardından Saddam Hüseyin (17 Temmuz 1979–9 Nisan 2003) yürütmüştür.⁶⁴⁹ 1968 yazında kurulan rejim, ismen Baas rejimiydi ancak bu, merkezî yönetimi elinde bulunduran kadroların hepsinin tamamen partiye bağlı oldukları anlamına gelmiyordu.⁶⁵⁰ Baas'ın yönetimi ele geçirdiği bu süreçte Ahmet Hüseyin el-Bekir'in başkan olması kararlaştırıldı. El-Bekir'in başkan olduğu Ulusal Devrim Konseyi; Baas yöneticileri, Baasçı askerler ve Baasçı olmayan subaylardan oluşuyordu. 18 Temmuz'da yeni hükümetin kurulduğu ilan edildi ancak hükümette de bir uyum ve birlik hâlinin olmadığı açıktı. Hükümet başkanlığını Baasçı olmadığı halde Albay Abdürrezzak el-Nayif üstlendi. Ancak el-Nayif, daha önce Askerî İstihbarat Dairesi başkan yardımcısı olarak Baas'a yardım ederek, iki Baasçı asker Salih Mehdi Amiş ve Herdan

⁶⁴⁹ El-Cabiri, a.g.e., s. 66.

⁶⁵⁰ Charles Tripp, a.g.e., s. 261.

el-Tikriti'nin başkan yardımcısı olmasını sağlamıştı. Savunma bakanlığı görevi ise Baasçı olmadığı halde, Baas'ı iktidara taşımış olan darbeye yardım eden İbrahim el-Davud'a verildi.⁶⁵¹

Baasçılar, Irak toplumunun kimliğinin hafızasını, tarihi baştan yazarak yeniden inşa etme çabasına girmişti. Ayrıca Irak ulusal hareketinin mirasını tamamen görmezden gelmeye çalıştılar. Bilindiği üzere Abdülkerim Kasım, devlet kadrolarının oluşturulmasında mezhepsel yönelimlerden kaçınmaya çalışmıştı. Ancak Baas rejimi, devlette önemli pozisyonları doldurmak için mezhepsel aidiyetleri önceledi. Hristiyanlar ve Şiiler bazı görevlerde ismen yer almalarına rağmen onların gerçek manada bir etkinlikleri olmadı.⁶⁵²

Baasçılar ile Baasçı olmayanlar arasında oluşturulan bu kombinasyonun çok uzun sürmeyeceği en başından belliydi. 30 Temmuz 1968'de el-Nayif ve el-Davud, Baas'a karşı bir darbe planının içinde oldukları gerekçesiyle azledildi. Böylece el-Bekir sorumluluğu üstlendi ve arkasında da Baasçı arzulara sahip genç bir kişi vardı. Kısa süre içinde Baas yönetiminde önemli bir konuma yükselip Ulusal Devrim Konseyi başkan yardımcısı olan bu kişi Saddam Hüseyin el-Tikriti'ydi.⁶⁵³ Baas'ın yönetimi altında ülke, ilk zamanlarda toplumsal bakımdan olumlu anlamda gelişmeler gösterdi. En önemli başarılarından biri, ülkenin kuzeyinde yaşanan çatışmaların durdurulması için Kürtlerle bir anlaşma yapılmasıydı. Hükümet, Kürt lider Mele Mustafa Barzani ile uzlaşmaya varıp, Kürt bölgesi ve Kürtler özerk yönetimi konusunda önemli kazanımlar elde etti. Böylece 11 Mart 1970 deklarasyonu yayınlandı. Ülke ekonomisi açısından oldukça önemli bir yerde duran petrolün çıkarılması ve pazarlanması konusunda da Baas ciddi adımlar attı. Ülkedeki yabancı petrol şirketlerinin faaliyetlerini millileştirildi. Arap dünyasıyla

⁶⁵¹ Faruk Abbas, **Azmatu Nizamü'l-Hüküm fi'l-Irak**, Londra, 1995, s. 132.

⁶⁵² Erik Davos, a.g.e., s. 235-236.

⁶⁵³ Faruk Abbas, a.g.e., s. 133; Saddam Hüseyin el-Tikriti: Iraklı Sünni Arap bir aileye mensup olan Saddam laik bir çizgidedir. Ailesi o dönemde oldukça fakirdi. Partisi (Baas) 1968 yılında Abdülkerim Kasım döneminin uzantısı olan Abdurrahman Arif yönetimine karşı bir darbe gerçekleştirdi. Bu darbe bölgeye ve Arap coğrafyasına hâkim olmak isteyen Amerikan-İngiliz planlarıyla bağlantılıdır. Saddam, 1979 yılında partinin başına geçti ve Irak'ı 35 sene yönetti. Bu sürenin 11 yılı dolaylı biçimdeydi (1968-1979). Geriye kalan 24 yılda ise tek adam rejimi hâkim oldu. Saddam'ın iktidarı döneminde ülke içindeki ve dışındaki savaşlarda nüfusun yüzde 10'u hayatını kaybetti. Bu da 2 milyon dolayında kişi demektir. Bunun yanında Saddam'a biat etmekte tereddüt edenlere karşı idamlar ve toplu katliamlar gerçekleşti. İlerleyen zamanlarda, Saddam döneminde katledilenlere yönelik 500 dolayında toplu mezar bulunmuştur. Yine nüfusun yüzde 15'inin ülke dışına göç etmesine neden oldu ki bu da yaklaşık 3 milyon kişiye denk gelmektedir. Gençliğinden beri paralel yürüdüğü Amerikan siyasetine 1990 yılında karşı gelmeye başladı ve bu tarihte Kuveyt'i işgal etti. Bu durum Irak halkının 13 yıl boyunca ambargoların ağır şartları altında yaşamasına neden oldu. Bu da kendisine karşı bir ayaklanmanın başlamasına ve 14 vilayetin Saddam rejiminin kontrolünden çıkmasına yol açtı. Saddam'ın, söz konusu vilayetlerdeki hareketlenmeleri sert bir şekilde bastırmasıyla ayaklanmalar başarısız oldu. Ancak Saddam rejimi 2003 yılında Amerikan işgaliyle dikkate değer herhangi bir direniş olmadan düştü ve Saddam'ın güçleri kısa sürede dağıldı. Bu süreçte Irak halkı genel olarak Saddam güçlerinin yanında durmadı. Saddam, rejiminin devrilmesinden sonra uzun süren çabalar sonucu yakalandı ve Irak mahkemelerine teslim edildi. Mahkemenin kendisi için verdiği idam kararı, 2006 yılında Başbakan Nuri el-Maliki imzasıyla infaz edildi.

olan ilişkiler de Baas döneminde olumlu yönde geliştirildi ve Arapçılık bağlamında komşu Arap ülkeleriyle aynı düzlemde siyaset geliştirildi. Diğer Arap devletleriyle Arap milliyetçiliği merkezinde yaşanan bu yakınlaşmanın bir sonucu olarak Irak güçleri, 1973 yılında Mısır, Suriye ve Ürdün kuvvetleriyle birlikte, ortak düşman İsrail'e karşı savaştı.⁶⁵⁴

Baas, Komünist Parti'nin de içlerinde olduğu bazı partilerin aleni faaliyetlerine izin verdi. Ancak bu faaliyetler Baas'ın öne sürdüğü şartlar çerçevesinin dışına çıkmayacaktı. Baas, Kürtler ve komünistleri bir arada tutan Ulusal ve Milliyetçi Cephe bu ortamda tesis edildi. Ancak bu çatı oluşum, görünürde kapsayıcı olmasına rağmen çalışmaz durumdaydı. Zira devlet kadrolarının hepsi Baas'ın kontrolündeydi.⁶⁵⁵

Parti içinde ise, eski kadrolardan kurtulma ve onları tasfiye hamleleri çok erken bir zamanda başlamıştı. Eski kadroların başında askerî kanattan Salih Mehdi Amiş ve Hardan el-Tikriti vardı. Bu şahsiyetlerin tasfiye edilmesi için, özellikle Saddam Hüseyin şahsi olarak gayret gösterdi. Bu da onun parti ve devlet içindeki konumunu güçlendirdi.⁶⁵⁶ 1979 yılının temmuz ayında el-Bekir'in bütün görevlerinden azledilmesi ve ev hapsine alınmasından sonra Saddam Hüseyin cumhurbaşkanı oldu. Saddam'ın iktidara gelmesiyle birçok Baas üyesi, Hafız Esad liderliğindeki Suriye Baas'ıyla ilişkili olduğu gerekçesiyle ya idam edildi ya da hapisaneye gönderildi. Saddam Hüseyin, bu uygulamalarıyla devletin ve partinin mutlak hâkimi hâline geldi.⁶⁵⁷

Irak, Baas döneminde petrol gelirlerinin önemli ölçüde artmasının yardımıyla birçok siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeye sahne oldu. Bu gelişmeler farklı alanlarda şu şekilde sıralanabilir:

- Siyasi alanda; ulusal egemenliğin güçlendirilmesi, bütün Iraklıların kanun önünde eşit sayılması, azınlıkların haklarına saygı gösterilmesi ve onların yönetime katılımının sağlanması.
- Ekonomik alanda; Irak'ın ulusal servetlerinin korunması, devlet desteğiyle özellikle ithalat ve ihracatta ulusal burjuvazinin gelişmesinin desteklenmesi.
- Sosyal alanda; feodal sınıfın, teşviklerin de yardımıyla ticarete daha meyilli hâle gelmesi, köylüye toprak dağıtılarak tarımsal faaliyetlerin arttırılması, orta sınıfın memurluklar verilerek güçlendirilmesi ve genişletilmesi, sosyal sınıflar arasında bir denge kurulması.⁶⁵⁸

⁶⁵⁴ Muhammed el-Hadi Ebu Zeyd, **El-Şia ve'l-Sunnah ve'l-Ekrad fi'l-Alem**, El-Cize, 2007, s. 176.

⁶⁵⁵ Aziz el-Hac, **El-Kadiyyetü'l-Kürdiyye fi'l-Irak**, Beyrut, 1994, s. 74.

⁶⁵⁶ Fuad Masum, **El-Mesalatü'l-Kürdiyye ve Teşkil el-Devletü'l-Irakiyye**, Kahire, s. 86.

⁶⁵⁷ A.g.e., s. 87.

⁶⁵⁸ Muhsin Yusuf, **El-Hivar el-Mutemedden**, Kahire, 2009, s. 31.

Bu dönem, sosyal ve siyasi çatışmaların çözülme eğilimine de tanık oldu. Ancak mezhepçilik ve aşiretçilik devlet içinde daha da güçlendi. Ulusal servet, ideolojik eğilimlerin ve iktidardaki azınlığın hizmetine sunuldu. Bununla beraber yeni bir sosyal dönüşüm yaşanmaya başlandı. Bu dönüşümle beraber devletin üretim alanında hegemonyasını kurmasıyla ulusal burjuvazi zayıflamaya başladı. Devletin ticari hayat üzerindeki hegemonyası hem iç hem de dış ticaret için geçerliydi. Devlet içindeki askerî kurumlar birçok üretim alanını ve hizmet sektörünü kontrolüne aldı, bu uygulamalar neticesinde birbirine bağlı sosyal katmanlar ve güçler ortaya çıkmaya başladı.⁶⁵⁹

Baas dönemine ilişkin yukarıda zikredilen uygulamalar, devlet açısından önemli tehlikeleri de beraberinde getirdi. Bu uygulamalar devleti, diktatoryal bir yapıya dönüştürdü. Ayrıca milliyetçi temelde kurulan devletin esası da Baas ideolojisi çerçevesinde formüle edilmeye başlandı. Devlet kurumlarıyla parti birbirine bağlandı ve siyasi hegemonya daha da arttırılmaya çalışıldı.

Irak Devleti'nin kuruluş ilkelerinden uzaklaştırılmasında bazı dönüm noktaları oldukça etkili oldu.⁶⁶⁰ Bunların başında, Irak'ın 22 Eylül 1980'de İran ile giriştiği ve yarım milyon Iraklı'nın ölümü, 700 bin civarında kişinin de sakat kalmasıyla sonuçlanan savaş gelmektedir. Tüm bunların yanında savaş çok ağır mali ve ekonomik zararlara neden oldu; kalkınma programları 8 sene boyunca durmak zorunda kaldı. Savaş, 28 Ağustos 1988'de sona erdi ancak çok geçmeden, Irak bu sefer de -2 Ağustos 1990'da- Kuveyt'i işgal etti. Bu gelişme, bütün dünyanın Irak'ın karşısında yer almasına neden oldu.

Ulusal Devrim Konseyi – Mart 1971

İsimler	Asker/Sivil	Mezhep
General Ahmed Hasan el-Bekir / Başkan	Asker	Sünni
Saddam Hüseyin el-Tikriti / Başkan Yardımcısı	Sivil	Sünni
Korgeneral Salih Mehdi Amri	Asker	Sünni
General Hamad Şihap el-Tikriti	Asker	Sünni
General Saadun Ğaydan	Asker	Sünni
Abdülkerim el-Şiyhli	Sivil	Sünni
Dr. Avt Mustafa	Sivil	Sünni
Abdülhalik el-Samarrai	Sivil	Sünni
İzzet el-Duri	Sivil	Sünni
Murtaza el-HAdisi	Sivil	Sünni
Taha Yasin el-Cezravi	Asker	Sünni

⁶⁵⁹ A.g.e., s. 44.

⁶⁶⁰ Celal Yahya, *El-Alem el-Arabi el Hadis*, Kahire, 2007, s. 76.

- Şiiiler %0
- Kürtler %0
- Türkmenler %0
- Sünni Araplar %100⁶⁶¹

Ulusal Devrim Konseyi – 8 Nisan 2003

İsim	Asker/Sivil	Mezhep
Saddam Hüseyin el-Tikriti / Başkan	Sivil	Sünni
İzzet el-Duri / Başkan Yardımcısı	Sivil	Sünni
Ali Hasan el-Mecid	Sivil	Sünni
Taha el-Cezravi	Asker	Sünni
Tarık Aziz	Sivil	Hristiyan
Mezban Hıdır Hadi	Sivil	Şii
Taha Muhyiddin Maruf ⁶⁶²	Sivil	Kürt

- Sünni Araplar %71,5
- Şii Araplar %9,5
- Hristiyanlar %9,5
- Kürtler %9,5
- Türkmenler %0

4.1.2. İran-İrak Savaşı'nın Irak'a Etkileri

22 Eylül 1980'de Saddam Hüseyin, İran'a yönelik 8 sene sürecek bir savaş başlattı. Bu savaş, can kaybı bakımından 20. yüzyılın en büyük savaşları arasındadır. Irak'ın petrol gelirleri, savaşın ilk günlerindeki görünümün korunmasına önemli ölçüde yardımcı oldu. Ancak Baas döneminin başlarında elde edilen kazanımların bu savaştan dolayı olumsuz etkilenmesi kademeli bir şekilde gerçekleşti. Savaşın 1988'de bitmesinin ardından ekonomide ciddi bozulmalar meydana geldi.⁶⁶³ Burada ortaya çıkan en önemli soru ise, Baas'ın ikinci dönemde, ekonomi politikalarındaki değişimlerin devletin tarihsel hafızasını yeniden formüle etme ve kendi ideolojisi doğrultusunda uyarılama çabalarının nasıl geliştiğidir.

İran-İrak Savaşı, beşerî ve maddi kayıplara neden oldu. Baas, ekonomik yolsuzluk, siyasi çekişme ve ahlaki çöküntü ile anılmaya başladı. Devlet, Saddam'ın ailesi ve yakınlarının

⁶⁶¹ Cevad Haşim, a.g.e., s. 471.

⁶⁶² Taha Muhyiddin Abdülhamid Kürt asıllı olup, 1914 yılında Bağdat'ta doğdu. 1935 yılında askerî okula girdi ve oradan 1936 yılında mezun oldu. Daha sonra 1941-1943 yılları arasında kurmaylık okulunda okudu. Ardından 1945-1950 yılları arasında hukuk eğitimi aldı. 1949 yılında Hür Subaylar'a katıldı: Alyavi, a.g.e., s. 97.

⁶⁶³ Davis, a.g.e., s. 277.

elinde bir hegemonya aletine dönüştü. Bu ortamda kontrolü sağlamak üzere bazı tedbirlerin alınması gerekti. Vatandaşın memnuniyetini yeniden kazanmak amacıyla 70'li yıllarda oluşan olumlu havadan faydalanılmak için siyasi hafıza kullanmaya çalışıldı.⁶⁶⁴

İran-İrak Savaşı, 22 Eylül 1980'de Irak'ın İran'ın sınır bölgesinde 4 Eylül'den beri devam eden ufak çaplı saldırılarına karşılık vermesiyle başladı. Irak hükümeti, İran'ın kendi şehir ve köylerine saldırdığını iddia ediyordu. Bu kentler arasında Hanakin, Mendeli, Zırbatih, Seyf Saad ve Zeyn el-Kavs vardı. Savaşın seyri birçok defa değişti ve büyük güçler de savaşın gidişatını değiştirmek için çoğu kez müdahil oldu. Savaşın başlarında Irak güçleri İran'ın içine girebildi ve İran topraklarından bir kısmını işgal etti. 1981 yılının sonlarında ise İran ordusu dengeleri değiştirip büyük bir karşı saldırıya geçti ve 1982 yılında Irak tarafından işgal edilen toprakları geri aldı. Bu da Irak'ı geri çekilmeye zorladı. Hatta Irak, savaşı sonlandırmak için diyaloga hazır olduğunu ilan etti ancak İran bu sefer Irak'a yönelik saldırılarını arttırdı. Irak bundan sonra, daha önce işgal edilmiş topraklarını geri kazanmak hedefinden vazgeçip yeni topraklar kaybetmeme hedefine odaklandı.⁶⁶⁵ Daha sonra Baas Partisi teknolojisini geliştirmeye çalıştı ve Sovyetlerle, Doğu Bloku'nun kalitesiz teknolojilerine bağlılığı azaltma çabalarına girişti. Bunun dışında Baas Partisi, Irak'ta altyapının yabancı şirketler tarafından inşa edilmesi gibi bir adımla Batı'nın kendisini desteklemesi için yeni bir ortam hazırlamaya girişti. Bunun dışında rejimin üyeleri, özelleştirme politikalarından faydalanmaya başladı. Örneğin Saddam Hüseyin'in konvoyunda bir şoför olan Hüseyin Kamil, Cumhuriyet Muhafızlarında korgeneralliğe yükseltildi ve ilerleyen zamanlarda askerî sanayiden sorumlu bakan oldu. Bununla beraber silahların modernize edilmesi ihaleleriyle de büyük bir zenginliğin sahibi oldu. Ekonomi siyasetindeki bu değişimler devletin sosyalist (iştirakî-kendine has bir Arap sosyalizmi) eğilimlerinin terk edilmesine neden oldu ancak bu da uluslararası ve yerel güçlerin işine yaradı.⁶⁶⁶

Savaşın ilerleyen dönemlerinde Sovyetler ve Fransa, İran saldırılarına karşı Irak'a askerî ekipman desteğini durdurdu. 1986'da İran, el-Fav Yarımadası'nı işgal etti. Bunun üzerine İslam Konferansı Örgütü, aradaki çatışmaların durması için ara buluculuk çağrısı yaptı. Bu dönemde ABD'nin de savaşa müdahil olması dikkat çekti. ABD, her iki tarafa diğer tarafın askerî durumu hakkında istihbarat bilgilerini paylaşıyordu. Bu tutum, savaşın uzamasını ve her iki tarafın mümkün olduğunca zayıflamasını hedefliyordu. İlerleyen süreçte Irak, el-Fav Yarımadası'nı

⁶⁶⁴ A.g.e., s. 280.

⁶⁶⁵ Muhammed Seyyid Selim, **Tatavvur el-Siyase el-Düvaliyye fi'l-Kirneyn el-Tis'a Aşar ve el-Işrin**, Kahire, 2004, s. 632.

⁶⁶⁶ Davis, a.g.e., s. 281.

İran'dan geri aldı. Ardından İran, ateşkesi kabul etti. Ancak her iki taraf da savaşa girme gerekçeleriyle anlaşma masasına oturamadı.⁶⁶⁷

Savaş, 20 Eylül 1980'de İran'ın BM'nin 1987 tarihli 598 sayılı kararını kabul etmesiyle resmen sona erdi. Ateşkesi öngören karardan bir sene sonra İmam Humeyni, 7 Ağustos 1988'de İran'ın ateşkesi kabul ettiğini açıkladı. Ancak ateşkesin başlaması 8 Ağustos'ta olmuştur.⁶⁶⁸ İran-Irak Savaşı, gerek Irak gerekse tüm dünya için ciddi etkilere yol açtı. Bu etkilerden bazıları:

- 1- Basra Körfezi bölgesi, özellikle de Irak'ın İran petrolünü taşıyan gemileri vurmasıyla beraber oluşan kaos ve uluslararası askerî varlığın artmasıyla daha da istikrarsız bir hâle geldi. Bölgedeki birçok devlet, büyük devletlerle anlaşma yaptı. Petrol taşıyan gemilerde büyük ülkelerin bayrağı açılmaya başlandı. Böylece ABD, İngiltere, Fransa ve diğer NATO ülkelerinden bazılarının savaş gemileri burada varlık göstermeye başladı.⁶⁶⁹
- 2- Savaşın bölgenin güvenliğini tehdit eden etkileri hem Arapların hem de Batı'nın çıkarlarını etkilemeye başladı. Bazı ülkeler -özellikle de Körfez İş Birliği Konseyini 1981 yılında kuran Arap ülkeleri- sınırlarını ve ulusal güvenliklerini korumak amacıyla, bu savaşın yarattığı etkilerden dolayı stratejilerini sadece kalkınma açısından değil, silahlanma ve askerî güç çerçevesinde yeniden dizayn etmeye başladı.⁶⁷⁰
- 3- Savaştan dolayı İran'ın askerî ve ekonomik gücü ciddi anlamda azaldı. Bunun nedenlerinden biri de İran'a ABD yapımı silahların İsrail üzerinden satılması için gizli anlaşmaların yapılması ve savaşın oldukça fazla uzamasıydı. Bu durum şüphesiz İsrail'in çıkarlarına uygundu. Bu gizli anlaşmalar 19 Ocak 1986'da "İrangate" olarak anıldı. Savaş süresince her bir silah sevkiyatının değeri 12 milyon doları buldu ve İran'a 42 milyon değerinde silah satıldı. Elde edilen kâr, Nikaragua'daki muhalif güçlere aktarıldı.⁶⁷¹
- 4- Gerek İran gerekse Irak olsun, her iki taraf da diğerini bozguna uğratma hedefinde başarısız oldu. Sekiz yıl süren bu savaş her iki tarafa da acıdan başka bir şey getirmedi. Ancak bu çatışma ortamı, onları savaşın kendileri için tarihî bir zafer olduğunu iddia etmekten de alıkoymadı.⁶⁷²

⁶⁶⁷ Selim, a.g.e., s. 632.

⁶⁶⁸ *Irak Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Ağustos 1988, s. 1.

⁶⁶⁹ Noam Chomsky, **US Iraq Policy: Motives and Consequences, Iraq under Siege**, Canada, 2002, s. 68.

⁶⁷⁰ Abdülselem Mahmud el-Ganimi, **Nizam el-İklim el-Arabi Ba'da Harb el-Haliç el-Saniye ve Tedaiyyat Ahdas**, September 2001, s. 60.

⁶⁷¹ Abdülmecid Ali Azzam, **Ameliyat Sun'i el-Siyase el-Hariciyye el-Ürdüniyye**, Amman, 1998, s. 4.

⁶⁷² Liam Anderson-Gareth Stansfield, **Irak el-Müstakbel**, çev. Rahzi Bedir, Londra, 2005, s. 159.

- 5- Uzun süren savaş, Irak'a büyük bir ekonomik külfet yükledi ve Irak'ın birçok ülkeye borçlu hâle gelmesine neden oldu. Bu ülkelerden biri de Kuveyt'ti. Irak, Kuveyt'i sınırdaki petrol kuyularından faydalanmakla suçladı ancak Kuveyt'e göre bu kuyuların mülkiyeti iki devlet arasında ortaktı. Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin petrol üretimini arttırmaları ve petrolün değerinin düşmesi sebebiyle savaş döneminde Irak büyük maddi zarara uğradı. Buradaki düşüş 1 dolar değerinde olsa dahi bu durum, Irak açısından yıllık bir milyar dolarlık zarar anlamına gelmekteydi. Bu dönemde Kuveyt'in Irak'tan alacağı borçların ödenmesi hususundaki ısrarcı tavrı ve iki ülke arasındaki sınır sorunu, ortamı daha da gerdi. Irak ve Kuveyt arasındaki sınır sorunu her defasında köklü bir çözüm bulunmadan erteleniyor ve bir süre sonra yine alevleniyordu. Esasen Kuveyt'in, Osmanlı döneminde Irak'ın bir parçası olduğunu teyit eden tarihî gerçekler mevcut olsa da Kuveyt 1961'de bağımsızlığını kazanırken de Irak'ın görüşüne başvurulmadı. Irak yöneticileri bu durumdan hoşnut değildi. Zira Baas Partisi yönetici kadrolarının, fikrî olarak Arap dünyasının birliğinden yana olmaları, Kuveyt'in Irak'ın bir parçası olması gerektiği düşüncesini barındırıyordu. Bunun için de gerekirse askerî yöntemlere dahi başvurulabilirdi.⁶⁷³
- 6- Savaş, Irak'ın sosyal yapısına ciddi manada zarar verdi. Savaşın kaynaklı olarak, Irak toplumunu oluşturan etnik ve dinî gruplar arasındaki uçurum daha da derinleşti. Irak her ne kadar 1975 yılında imzalanan Cezayir Antlaşması da dâhil olmak üzere Tahran ile arasındaki bütün anlaşmalara bağlı kalacağını ilan ettiyse de bu hiçbir zaman gerçekleşmedi.⁶⁷⁴
- 7- Savaş dolayısıyla Irak altyapısı tamamen bozuldu ve altyapının yeniden inşası için büyük projelere ve yatırımlara ihtiyaç duyulmaya başlandı. Ayrıca savaşın kaynaklı olarak Irak'ın askerî gücü oldukça büyüdü, bu da hazinenin maddi külfetini daha da arttırdı. Toplam 500 bin askere ulaşan Irak ordusu artık rejimin inşa etmek istediği istikrar için bir tehdit oluşturmaya başladı. Yönetici kadrolar, ordunun dikkatini sürekli bir yönde tutma eğilimindeydi. Özellikle de askerler parasız kaldığında yaptıkları gibi gözlerini saraya dikmeden bunu yapmak istiyordu.⁶⁷⁵
- 8- Savaş, Irak'ın askerî gücünde ve potansiyelinde büyük bir iz bıraktı. Kayıpları yüz binlere ulaşırsa da Irak ordusu, savaş kabiliyeti daha yüksek askerî birlikler oluşturdu,

⁶⁷³ Münir Selam, "Senaryohat Ezmatü'l-Haliç: Turuhat Maham Kabira Ta'al İntizar Hallaha", **El-Kitab Dergisi**, sayı 125, Eylül 1990, s. 26.

⁶⁷⁴ Hazem Sayığa, **Baas el-Irak Sultatu Saddam Kiyaman ve Hitaman**, Beyrut, 2004, s. 157.

⁶⁷⁵ Anderson, a.g.e., s. 161.

büyük ve donanımlı bir askerî sanayi kurdu. Savaşla beraber Irak, İran'ın bölgedeki etkinliğine ket vurdu. İran'ın Şah zamanında, özellikle Basra Körfezi bölgesinde üstlendiği polis rolü oldukça sınırlandırıldı. Bu sayede Irak, bölgede önemli bir denge kurmuş oldu.⁶⁷⁶

- 9- Basra Körfezi'nde Batı varlığı arttı. 1984 yılında Amerikan Merkezî Kuvvetler Komutanlığı kuruldu. Böylece, özellikle ABD ile Körfez'deki Arap ülkeleri arasında, gerek siyasi gerekse askerî ittifaklar kuruldu. Bu da bölgedeki istikrarsızlığı daha da arttırdı.⁶⁷⁷

Bu gelişmelerden sonra Irak, bölgede önemli bir askerî ve ekonomik güç olarak öne çıktı. Irak'ın, dünya petrol rezervlerinin yüzde 8,5'ine tekabül eden 113 milyar varil petrol rezervine sahip olmasının bunda rolü yüksektir. Ayrıca Irak, 8 yıllık bir savaştan çıkmasının ardından bölgesel karşıtlığın bir tarafıydı. Irak, savaş döneminde bazı Batılı ülkelerin desteğini alıyordu ancak savaştan sonra bu destek kesildi. Irak, savaş döneminde eline geçen silahlar sayesinde bölge barışı açısından bir tehlike oluşturmaya başladı.⁶⁷⁸

4.1.3. İkinci Körfez Savaşı ve ABD'nin Irak Ambargosu (1990 – 2003)

Kuveyt ile Irak arasında 1921 yılından itibaren siyasi, ekonomik ve toplumsal ilişkiler kurulmasına rağmen siyasi meselelerde bir gerilim mevcuttu. Irak yönetimi en başından beri, bazen sınır bölgelerindeki taleplerle Kuveyt'in karşısına çıkarken bazen de Kuveyt'in Irak'ın bir parçası olduğu iddiasını dillendirmekteydi. Ancak Irak bu konuda tutarlı bir devlet politikasına sahip değildi. Irak'ın bu çelişkili politikası, yönetimlerin değişmesi ve farklı hükümetlerin başa geçmesiyle alakalı değildi. Aksine aynı hükümet zamanında ikircikli tutumlara şahit olunabilmekteydi. Irak'ın Kuveyt'in bağımsızlığını tanıması ve karşılıklı diplomatik misyonların gönderilmesi 1963 yılında gerçekleşmişti. Ancak bu yakınlaşmayı sağlayan yönetim daha sonra bazı sınır sorunları ve deniz geçiş yollarıyla ilgili Kuveyt'in karşısına çıkmıştır. Devam edegelen bu çalkantılı süreç, Kuveyt'in Irak tarafından 1990'da işgaline kadar devam etmiştir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ Abdurrahman Muhammed Naimi, *El-Sira A'la Haliçü'l-Arabi*, Beyrut, 1194, s. 108.

⁶⁷⁷ Raid Şihab Ahmed, *A'sar el-Tevacud el-Askeri el-Ameriki, alâ el-Nizam el-Siyasi fi'l-Irak, Bağdat Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi*, (Yüksek Lisans, Tezi), Bağdat, 2005, s. 38.

⁶⁷⁸ Muhammed Hasaneyn Heykel, *El-İmparatoriyye el-Amerikiyye ve el-İğara alâ el-Irak*, Kahire, 2006, s. 125-126.

⁶⁷⁹ Abdülmalik el-Temimi, *El-Alakaat el-Kuveytiyye el-Irakiyye 1921-1990, (Irak'ın Kuveyt'i İşgali)*, Kuveyt, 1995, s. 48.

Bu tarihte petrol fiyatlarının düşmesi ve Irak'ın da Körfez ülkelerine olan borcunun ödenmesinin istenmesi, durumu zorlaştırdı. Bu esnada Kuveyt'in durumu kışkırtması üzerine Saddam Hüseyin, Kuveyt'e savaş ilan etti.

Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle beraber ABD, sorunu askerî güç olmadan çözmek ve Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmak için duruma müdahil oldu. Neticede Irak'a BM tarafından bir ambargo uygulandı. Bu ambargo, 1981'den 2003'e kadar devam etti. İkinci Körfez Savaşı olarak adlandırılan bu süreci daha sonra ABD'nin Irak'ı işgali takip edecekti.

4.1.4. Üçüncü Körfez Savaşı

Irak Devleti'nin kuruluşundan beri yönetiminde olan Sünniler, ne sebeple olursa olsun yönetimin ellerinden gideceğini tahayyül etmemişti. Şii'ler ise İngiliz işgalini ve 1921'de devletin kurulmasından itibaren işbaşına gelen bütün hükümetleri boykot etmişti. Bunun yanı sıra devlet kurumlarıyla herhangi bir şekilde ilişkili olmayı haram saydılar. Bu anlayış, Sünnilerin devlet yönetimiyle olan ilişkisinin tam aksiydi. Aynı şekilde Sünniler daha sonra Müslüman Âlimler Cemiyeti Başkanı Hares el-Dari'nin fetvasına binaen, Amerikan işgalinden sonra gelen hükümeti boykot etti. Bu da Sünnilerin bir bölümünün siyaseti boykot etmesine neden oldu. Bu ortamda Şii'ler siyasi süreci üstlendi. Burada Necef'teki Şii Mercî el-Sistani'nin, süreci itidalli bir biçimde ve siyasete bulaşmadan idare ettiğine işaret etmekte fayda vardır. Iraklı düşünür ve Sünnî din adamı Dr. Ahmed el-Kubeysi, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde aktarmaktadır:

Irak Şii olduğunda tesadüf sonucu oldu, Sünnî olduğunda da tesadüfen oldu. Şimdi de olanların hepsi aynı şekilde tesadüfen oldu. İngiliz işgaline karşı 1920 ayaklanması başladığında Şii bir din adamı Şii'lerin devlet kurumlarında çalışması ve siyasi hayata katılmasının haram olduğu yönünde fetva verdi ve fetvada bunun küfür olacağı belirtildi. Dolayısıyla Şii'ler siyasi hayata iştirak etmedi ve devlet Sünnileşti. 2003'teki Amerikan işgalinden sonra aynı fetva bu kez Sünnî dinî merciler tarafından yayınlandı ve dolayısıyla Irak Şiileşti. Bence bu adil bir durum, bire bir. Yakında Şii'lerle Sünnilerin bundan geri döneceğini düşünüyorum.⁶⁸⁰

4.2. IRAK'TA TOPLUMSAL YAPI

Ulus devlet temelinde kurulan tüm devletler ortak bir kimlik duygusu oluşturmak için buna yardımcı olacak temel mitlere ihtiyaç duyar. Vatandaşın siyasi istikrar ve kalkınmayı hissedebilmesi için geçmişle olan bu bağ zaruri görülür. Bu duygunun temeli etnik köken, din veya başarılı bir devrim gibi birçok faktöre dayanmaktadır. Ortak kimlik duygusu olmadan

⁶⁸⁰ Mahmud el-Şinavi, a.g.e., s. 210.

toplum, bir üyesi olarak içinde yaşadığı siyasi topluluğun doğasını tanımlayabilmek için gerekli olan araçtan yoksun kalmış olacaktır.⁶⁸¹

Ulus kavramı, bulanık ve kesin bir tanımdan yoksun olmakla beraber Hugh Seton Watson, ulus kelimesinin bilimsel bir tanımının olmadığını düşünmektedir. Ayrıca, söyleyebileceği tek özgün şeyin, bir kimlik kavramı olduğunu belirtmektedir. İnsanlar kendilerini belirli bir ulusa ait olarak görürler; din, ırk, etnisite ve aşiret gibi. Bundan yola çıkarak, Irak ulusuna ait olmak başka etnik kimliklere sahip olmaya engel değildir. Dolayısıyla Iraklı bir kişinin kendini Sünni (mezhepsel açıdan) ve Diylami (kabile açısından) şeklinde tanımlaması doğal bir durumdur. Ancak asıl mesele, bu kimliklerden hangisine bağlı olduğudur. Bir ulustan bahsettiğimiz zaman, bütün diğer aidiyetlere (mezhep veya aşiret olsun) bağlılık Irak kimliğine yönelik olmalı ve diğerleri ikinci planda kalmalıdır.⁶⁸²

Irak toplumunun sosyal koşullarından bahsetmeden önce, karmaşık Iraklılık kimliğini tanımlamak gerekmektedir. Iraklı yazar Seyyar Cemil, Iraklıların karakteristik yapısını şu şekilde tanımlamaktadır:

*Irak karakteri, kuzeyden güneye renkli ve çeşitlilik arz etmekle birlikte Irak'ın doğasını gerçek anlamda yansıtır. Uçlar arasında dağlar gibidir, sonra adım adım inen basamaklar ve vadilerde ve düzlüklerde dalgalanmalar gibidir. Dicle Nehri'nin hızlı akışı ile Fırat'ın sakinliği arasında, yakıcı yaz sıcağından soğuk kış köyelerine, büyük şehirlerden, küçük kasabalardan ve kasvetli köylerden rüzgârların estiği ve kurtların uluduğu çöllere ve vadilere... Sadece Irak'ta tanık olduğumuz karasal iklimle sahip homojen bir karasal karakterdir.*⁶⁸³

Irak'taki ulusal ve dinî çeşitlilik, ülkedeki sosyal, ekonomik ve politik yaşamın gelişmesine etkin bir şekilde katkıda bulunmuştur. Modern Irak devleti kurulmadan önce Irak toplumunu oluşturan bütün bileşenler sosyal, siyasi ve iktisadi hayata katılırlardı. Irak; etnik, dinî ve mezhepsel çeşitliliği barındıran karakteriyle öne çıktı ve bu, Irak'taki toplumsal, ekonomik, siyasi ve kültürel yaşam üzerindeki etkisiyle açık bir biçimde görülmektedir. Iraklılar, bugün de dâhil olmak üzere genel kabul görmüş bir siyasi toplum modeli üzerinde anlaşmaya varamamışlardır. Zira burada, ulus inşası sürecinde birbiriyle çelişen ve çatışan üç politik toplum modelini görmekteyiz. Birincisi Iraklılık⁶⁸⁴ modelidir. Bu model, İngilizlerin ülkeyi 1914 yılında işgal etmeye başlamasına muhalefetle ve 1920 Ayaklanması'yla özdeşleşmiş olup, temel mitlerini Irak'ın eski uygarlıklarında ve Arap mirasında arıyordu ancak herhangi birini diğerine tercih etmemektedir. Böylece eski Sümer, Babil ve Asur uygarlıklarının ihtişamını vurgulayarak, Irak'ın büyük Arap ulusunun kültürel ve tarihî

⁶⁸¹ Davis, a.g.e., s. 55.

⁶⁸² Adid Davişa, **Irak Tarih Siyasi min el-İstiklal ila el-İhtilal**, s. 81-82.

⁶⁸³ Sayyar Jamal, **El-Şahsiyyetü'l-Irakiiyye, "Tefik el-Anmaat ve'l-Mütenevviat ve İadat el-Teşkil" Çağdaş Irak toplumunun sosyolojisi ve psikolojisi üzerine bir çalışma**, Bağdat, 2021, s. 13.

⁶⁸⁴ Burada bazen Arap milliyetçilerinin tanımladığı gibi bölgesel bir milliyetçilikten bahsedilmektedir.

dünyasının bir parçasından başka bir şey olmadığını varsayan pan-Arabist militanlığa meydan okumaktaydı. Belki hem Sünni hem de Şii Araplar ve diğer azınlıklar, bu özel tarihsel hafıza biçimini birbirleriyle paylaşmaktadırlar. İkinci model ise Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nın ardından çökmesiyle, Irak'ın Arap milliyetçisi tanımıyla ortaya çıkan modeldir. Siyasi toplum oluşturmaya ilişkin bu vizyon, modern Irak'ın köklerine, Sami ırkına dayanan geçmişine ve özellikle İslam öncesi dönemdeki Araplara kadar uzanmaktadır. Bu görüşe göre Irak halkı, Arap halkının birlik içinde olduğu dönemlerde bir yüceliğe erişmiştir. Dolayısıyla çağdaşlaşma ve ilerleme için böyle bir birlik şarttır. Diğer model ise İslamcı bakış açısidir. Bu görüşü destekleyen Şii müçtehitler, 1920'lerde Haşimiler ve İngilizler tarafından büyük ölçüde marjinalleştirildi. Bu üç model iktidar için birbiriyle savaşıyordu.⁶⁸⁵

20. yüzyılda, Irak'ın Mezopotamya kimliğini en çok vurgulayan akım "sol"du. Bunun gerekçesi de sol kimliğinin, etnik çeşitliliği en fazla temsil ettiği görüşüdür. Ayrıca Şiiler, Kürtler ve diğer etnik azınlıklar gibi tarihsel olarak iktidardan dışlanmış bileşenler için özellikle önemli görüldüğünden bu görüş sahiplenilmiştir. Bu dönemde Iraklı ulusalcılar, geniş bir tabanı temsil eden 1920 ayaklanması, 1931 genel grevi, 1947 isyanı, 1952 isyanı, 1957 devrimi gibi uzlaşmacı vizyona sarılıyorlardı. Aynı zamanda Arap milliyetçiliğini destekleme, Irak'ın daha büyük bir Arap ümmetinin bir parçası olmasını savunma eğilimindediler. Bu durumun onları azınlık konumundan çoğunluk konumuna taşıyacağı varsayılmaktaydı.⁶⁸⁶

Irak uygarlığının kurulmasında bu azınlık topluluklarının katkısı oldukça büyüktür. Zira kendilerini Irak'ın asli unsurlarından sayan bu azınlıklar, sorumluluk üstlenip yükümlülüklerini yerine getirme çabası içinde olmuşlardır. Bütün Iraklılar gibi eşit hak ve hukuka sahip olması gereken bu azınlıkların bazıları Mezopotamya'da binlerce yıllık bir tarihe sahiptirler.

Etnik azınlıklar çağlar boyunca Irak'ta yaşamış ve hep Iraklı kimliğiyle bu bölgede varlık göstermişlerdir. Ancak din ve siyasetin iç içe sokulması, ilerleyen süreçlerde yönetimde söz sahibi olan herkes tarafından kullanılan bir yöntem olmuştur. Bunun zararını da daima Irak vatandaşı çekmiştir. Bu politika her zaman için, binlerce yıl öncesine uzanan tarihî mirası ortadan kaldırmaya çalışan ve birlikte yaşama katılmış unsurlara karşı tasfiye politikasıdır.⁶⁸⁷

Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesi, mutlak otoriter bir rejimden demokratik bir rejime ve ideolojik güvenlikçi devletten sivil bir yönetime geçiş çabalarından dolayı Irak'ta toplumsal krizleri yeniden gündeme getirdi.⁶⁸⁸ 1921'de Irak Devleti'nin kuruluşundan sonra

⁶⁸⁵ Davis, a.g.e., s. 29-30.

⁶⁸⁶ Davis, a.g.e., s. 30-31.

⁶⁸⁷ Dahem Muhammed el-Azuvi, "Mesihyyu el-Irak: Dahiyatü'l-Hader ve'l-Müstakbel", **El-Müstakbel el-Arabi Dergisi**, sayı 352, Haziran 2008, s. 110.

⁶⁸⁸ El-Şinavi, a.g.e., s. 13.

devletin yeniden yapılanması sürecindeki bu tarz politikalar ve uygulamalar, toplumu oluşturan farklı unsurlar arasında siyasi çekişme, güvensizlik ortamı, kaos gibi sonuçlara neden oldu. Tüm siyasi süreçlerde ulusal kimlik pahasına alt kimliklere yönelik siyaset yürütüldü. Devlet yaklaşımı yerine otoriter yaklaşımlar benimsendi. Mezhepsel kotalardan dolayı, güçler ayrılığı yerine güçlerin paylaşımı ilkesi tercih edildi.⁶⁸⁹

Irak, nüfusun bölgelere göre dağılımı açısından önemli bir demografik değişiklik yaşamıştır. Irak toplumu, azınlıklar hariç olmak üzere temel olarak dört ana unsurdan oluşmaktadır. Şii Arap çoğunluk, genel olarak orta ve güney bölgelerinde yaşarlar. Sünni Araplar, daha çok kuzeybatı bölgelerinde yaşarlar.⁶⁹⁰ Kürtler, Kuzey Irak'ta yaşarlar. Sünniler, devletin kuruluşundan 2003'e kadar devletin idaresini üstlenmiştir. Bu dönemde Baas Partisi, toplumun diğer unsurlarına karşı işkence ve baskının en kötü biçimlerini kullanmıştır. Bir diğer unsur olan Türkmenler ise orta bölgedeki dağlık alanlarla düzlükler arasındaki bölge ve güneydeki bazı bölgelerde konumlanmışlardır. Bu bölge Ninova eyaletinin kuzeyindeki Telafer'den güneydoğusundaki Erbil kentine ve güneydoğudaki Diyala vilayetine doğru uzanır.

Yeni bir demokratik idare ve kurumların tesisi meselesinin zor bir süreç olduğu muhakkaktır. Irak toplumu gibi çok parçalı bir yapıdan yeni bir ulus yaratmak meselesi ise başlı başına imkânsız denecek kadar güçtür. Irak toplumu farklı gruplardan müteşekkil olduğu gibi, asırlar boyunca ülkenin şahit olduğu savaşlar ve göçler dolayısıyla bu parçalanma daha da derinleşmiştir. Bu da Irak vatandaşlarının, kimliklerini ifade etmeleri konusunda bir istikrarsızlık yaratmıştır.

⁶⁸⁹ El-Şinavi, a.g.e., s. 14.

⁶⁹⁰ 1947 yılındaki nüfus sayımına göre dinî grupların nüfusa oranı şu şekildeydi:

- Müslümanların toplamı %93,3,
- Gayrimüslim azınlıklar %2,7,
- Arap Müslümanlar %71,1,
- Arap olmayan Müslümanlar (Kürt ve Türkmen) %22,2,
- Şii Araplar %51,4,
- Sünni Araplar %19,7,
- Kürtler (Sünniler %18,4; Şiiiler %9) %20,
- Türkmenler (Sünniler %1,1; Şiiiler %9),
- Diğer Şiiiler %1,2.

1957 yılında yapılan ikinci resmî nüfus sayımına göre dinî grupların nüfusa oranları şu şekildeydi:

- Müslümanlar %95,5,
- Gayrimüslimler %4,5,

Amerikan Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA), her yıl bütün dünya devletleriyle ilgili ayrıntılı raporlar hazırlamaktadır. Bu bilgiler internet üzerinde "The World Fact Book" başlığı altında yayınlanır. Buradaki tahminlere göre 2005'te Irak toplumunun etnik nüfus oranları şu şekildedir:

- Şiiiler %60-65,
- Sünniler (Kürtler ve Türkmenler dâhil) %37-42,
- Kürtler %15-20,
- Türkmenler %5,
- Gayrimüslim azınlıklar %2: Daha fazla bilgi için bkz. Cevad Haşim, **Müzekkirat Vezir Iraki** 1967-2000, Bağdat, 2017, s. 445-447.

Irak, 1947'ye kadar nüfusuyla ilgili şeffaf verilerden yoksundu. 1947 verileri bu hususta modern sayım yöntemleri açısından ülkenin ilk sayımıdır. Ancak bu sayımda nüfusun etnik kökenine işaret edilmemekle beraber, sadece dinî aidiyete yer verilmiştir. Irak nüfusunun çoğunluğu bu verilere göre Müslümanlardan oluşmakta, bunun yanında Hristiyanlık, Ezidilik, Sâbiîlik ve Yahudilik inançlarına mensup gruplar da bulunmaktaydı.⁶⁹¹

Irak toplumunun ulusal aidiyet sorunu, 2003 sonrasında da devam etmektedir. Hatta ayrışma ve çekişme için bu sorun kullanışlı bir araç olmuştur. Ayrışık yapı, ulusal kimlik pahasına alt kimliklerin yükselişini teşvik etmektedir. Ulus kimliğinin zayıflaması ve alt kimliğin yükselişi için birçok gerekçe de bulunmaktadır. Anayasa da bunu teşvik edecek maddeleri içermektedir. Anayasa'nın ön sözünde, *"Biz Iraklılar olarak bu Anayasa'yla, bir mezhebi katleden, bir milletle savaşan, bir bölgede kıyım yapan, bir bölge ve mezhebe karşı daha az baskıcı olan bir rejimin zalim iktidarını ve geçmişini hatırlamak istememekteyiz."*⁶⁹² denilmektedir.

Söz konusu Anayasa'nın 3. maddesinde, *"Irak, millet, din ve mezhepler açısından çeşitlilik arz eder. Ayrıca Arap Ligi'nde kurucu ve faal bir üyedir ve Arap Ligi'nin tüzüğünü kabul eder. Irak, İslam dünyasının bir parçasıdır"* ve 9. maddesinin A bendinde *"Irak silahlı kuvvetleri ve güvenlik birimleri, Irak toplumunu meydana getiren unsurlardan oluşur"* ifadeleri yer almaktadır.⁶⁹³

Etnik köken, kişinin kendi tercihlerine veya hükümet kayıtlarına bağlı olan bir durum değildir. Milliyetin kendine has özellikleri vardır ve milliyet aidiyeti tarihsel süreç içinde uzun bir zaman diliminde değişebilir. Nesiller boyunca evlilik, günlük hayat, kaynaşma gibi faktörler bunu etkiler.

Irak toplumu, etnik yapısındaki çeşitlilik açısından birçok ülkeyle benzeşmektedir. Ülkenin üzerinde bulunduğu coğrafi konum, bu dinî, etnik ve mezhepsel çeşitlilik üzerinde etkili olmuştur. Zira Irak, birçok din ve mezhebin yaşadığı coğrafyanın ortasında yer almaktadır. Özellikle de göç yolları üzerinde olması hasebiyle bu coğrafyada pek çok yere kutsiyet atfedilmiştir.⁶⁹⁴

Irak toplumunu oluşturan bileşenlerin uzun süredir uyum ve kaynaşma içinde yaşadıkları doğrudur. Ancak bu uyum, özellikle siyasi düzeyde dayatma ve zorlama ile karakterize edilen politikalar nedeniyle genellikle yanıltıcı bir uyumdur. Bu durum, ortaya

⁶⁹¹ İftihar Zeki Alyavi, "El-Tenavvu el-Esni vel-Teayuş el-Selmi fi'l-Irak", **Mücelle el-Adab**, sayı 109, 2014, s. 520.

⁶⁹² Kalıcı Irak Anayasası, ön söz, 2005.

⁶⁹³ Said İbrahim, "Adem el-İstikrar el-Siyasi fi'l-Irak 2003", **ANKASAM**, sayı 2, Mayıs 2018, s. 47.

⁶⁹⁴ Sellum, a.g.e., s. 13-14.

çıkacak uygun fırsatı bekleyen korkuları ve endişeleri daha da derinleştirmiştir. Bundan dolayı uzlaşya dayalı demokrasi, 2003 sonrası Irak Devleti'nin yeniden inşası ve yeniden yapılandırılması için temel gereksinimlerden biri hâline gelmiştir. Ayrıca daha önceki rejimlerin, Arap ulusu inşa etme pahasına feda ettikleri Irak kimliğinin oluşturulması da bu gereksinimlerdenidir.⁶⁹⁵

Irak Kanun-i Esasi'sinin 13. maddesi, “İslam, devletin resmî dinidir ve dinî ritüellere, mezhepsel farklılıklara bakılmaksızın saygı duyulur” der. Yine 69, 75 ve 78. maddeler mahkemelerin dinî, medeni ve özel mahkemeler olarak üçe ayrılmasını öngörür. Dinî mahkemeler de şeri mahkemeler, konseyler ve manevi mezheplere göre bölünmüştür. Ruhani konseyler; Musevi konseyler ve Hristiyan ruhani konseyler olarak ayrılmış olup, özel bir kanuna tabidir. Bu anayasal maddelerde, temel inançlardan Ezidilik ve Sâbiîlik hakkında bir ihmal söz konusudur. İlk anayasa monarşinin yıkılışına kadar yürürlükte kaldı. Cumhuriyetin ilanından sonra yeni bir geçici anayasa ilan edildi. Ancak bu anayasa Irak'ta etnik ve dinî çeşitlilikle ilgili herhangi bir madde içermedi. 1963 Darbesi'nden sonra geçici anayasa lağvedildi ve başka bir geçici anayasa kabul edildi. 1964'teki bu Anayasa'da 28. maddesiyle dinî inançlar ve ritüellere toplum düzenini bozmamak kaydıyla hürriyet verildi. 1968 Darbesi'nden sonra yeni bir geçici anayasa daha getirildi. Bunu 1970 geçici anayasası ve daha sonra din ve inanç özgürlüğüne dair herhangi bir madde içermeyen 1990 geçici anayasası takip etti.⁶⁹⁶

Kral I. Faysal, Irak'ın yönetimini devraldıktan (1921-1933) on iki yıl sonra, devleti tüm bileşenlere eşit yaklaşılacak yeni temeller üzerine kurmanın önemine dikkat çekmişti. 1932'de Sünni ve Şii politikacılara yönelik olarak deneyimlerini ve o genel duruma ilişkin değerlendirmelerini özetlediği bir yazı gönderdi ve mezhep ayrımcılığını kaldırmaya yönelik değişim projesini sundu. Bu kişiler arasında Yasin el-Haşimi, Naci el-Suveydi, Tefvik el-Suveydi, Reşit Ali el-Kilani, Ali Cevdet el-Eyyubi, Cemil el-Madfac, Cafer Ebu el-Tamn, Muhammed el-Sadr,⁶⁹⁷ Hikmet Süleyman ve Nuri el-Said başkanlığındaki bakanlar; Naci Şevket, Rüstem Haydar, Cafer el-Askeri, Cemil Baban, Muhammed Emin Zeki ve Abdul Hüseyin Çelebi vardı. Kendilerinden müzekkereyi iyi incelemelerini, Irak toplumunun yaşadığı

⁶⁹⁵ Ömer Hacı Süleyman Hacı, El-Demokratiyye el-Tevafukiyye fi'l-Irak Ba'd 2003, **Doğu Akdeniz Üniversitesi**, (Yüksek Lisans Tezi), El-Dirasatü'l-Ulya li'l-Ulum el-İctimaiyye, Lefkoşa, 2020, s. 50.

⁶⁹⁶ İliyen Gorden, “Silsilat Evrak el-Demokratiyye”, **Merkez el-Irak li-Ma'lumat el-Demokratiyye**, sayı 2, Haziran, 2005, s. 11-12.

⁶⁹⁷ Muhammed el-Sadr (1883–1956), eski Irak başbakanı olup, 1883 yılının ekim ayında Kazımiye kentinde dünyaya geldi. Zamanının büyük din âlimi olan babası Seyyid Hasan el-Sadr'ın (1865-1935) gölgesinde büyüdü. Gerek Osmanlı döneminde gerekse de İngilizler döneminde ulusal hareket içinde yer aldı. 1919 yılında Cemiyetü'l-Hurras el-İstiklal (Bağımsızlık Koruyucuları Cemiyeti) adlı bir cemiyet kurdu ve 1920 Ayaklanması'na katıldı. Daha fazla bilgi için bkz. El-Zubeydi, a.g.e., s. 551-552.

problemlerin sebeplerine eğilmelerini ve bu kronik problemlerin çözümü konusundaki önerilerini dikkate alarak yeni fikirlerin geliştirilmesine katkı sağlayacak önerilerini sunmalarını istedi.⁶⁹⁸ Müzekkerede şunlar yazıyordu:

Irak Osmanlı enkazı üzerine kurulmuş Sünni bir hükümet tarafından yönetilen bir krallıktır. Bu hükümet çoğunluğu cahil olan Kürtleri de yönetiyor. Onlar aralarında kişisel hırsları nedeniyle bunu (cahiliyeti) kendilerinden olmadığı bahanesi ile kurtulmak için kullanıyorlar.

Şiiilerin çoğu cahil olmakla birlikte ırksal olarak aynı hükümete intisap ederler. Ancak yönetime katılmalarına ve bunu deneyimlemelerine imkân vermeyen, mezhepsel olarak ikiye bölünmüş Arap halklarının arasına düşüncesizce duvar çeken Türklerin iktidarında uğradıkları zulüm, maalesef bu (cahil) çoğunluğu yarattı. Din adamları, iş arayan liyakatsizler ve yeni iktidardan maddi olarak faydalanamayanlar, Şii oldukları için zulme uğramaya devam ettiklerini izhar ediyorlar. Bu çoğunluk, tamamen kötü olduğunu söylediği bu iktidardan şevkle kurtulmak istiyor.

Sıradan cahiller hâline gelmiş olan bu toplum üzerinde şunların etkisinin olduğunu inkâr edemeyiz: vergiler Şiiilere, ölüm Şiiilere, mevki ve makamlar Sünnilere. Dinî günleri bile itibara alınmayan Şiiilerin neyi var ki?⁶⁹⁹

Kayıtsızlık, I. Faysal'ın mektubuna gösterilen tepkilerden biriydi. Çünkü bu öneriler buldukları makamlarından olmaları ya da hâkim tabakaların imtiyazlarının engellenmesi tehlikesini tarif ediyordu. Ali Cevdet el-Eyyubi ve Revfik el-Suveydi müzekkereye cevap vermekten kaçındı. Diğerleri ise kendisini zayıf olmak ve dedikodulardan etkilenmekle suçlayıp eleştirdiler.⁷⁰⁰

Irak Devleti kurulduğunda Irak elitleri iki gruptan oluşuyordu: Görece modern, gelişmiş, Osmanlı Devleti okullarından mezun olup idari, siyasi işlerle uğraşan, askerî kültürle bağlantılı kişileri kapsayan bir azınlık ve diğer grubun sahip olduklarına sahip olmayan, geri kalmış, modern kültürden, bunun âdetlerinden, pratiğinden mahrum kalmış çoğunluk.⁷⁰¹

Irak'ta etnik ve mezhepsel ayrımcılık, ikinci ve üçüncü cumhuriyetler ile Baas döneminde (1968–2003) aşırı bir hal aldı. Abdülkerim Kasım döneminde tarım bakanı olan Hadib el-Hac Hammud, Abdüsselam Arif'in kendisi ile aynı alayda olan Hür Subaylardan birine 14 Temmuz 1958 gecesi devrim yapacaklarını; Kürtler, Hristiyanlar ve Şiiilerin kökünün kurutulması gerektiğini söylediğini belirtti.⁷⁰² Irak tarihinde ilk kez mezhepçi ve ırkçı saikler ile 1980 yılında 666 numaralı, Vatandaşlıktan Çıkarılma Kanunu getirildi. Bu Kanun'a dayanılarak yüzbinlerce Şii Arap, Feyli Kürt ve Türkmen, Irak vatandaşlığından çıkarıldı ve zorla tehcir edildi. Bu yasa büyük bir zulüm ve gaddarlıkla uygulandı. İnsanların tüm taşınır

⁶⁹⁸ Salah Abdürezzak, **Meşari'i İzalatu Temyiz el-Taifi fi'I-Irak min Müzekkirat Faysal el-Evvel ila Meclis el-Hüküm 1932-2003**, Beyrut, 2010, s. 15.

⁶⁹⁹ Abdürezzak el-Haseni, cilt 1, a.g.e., s. 10-11.

⁷⁰⁰ Salah Abdürezzak, a.g.e., s. 27.

⁷⁰¹ El-Azeri, a.g.e., s. 348.

⁷⁰² El-Zübeydi, a.g.e., s. 386.

ve taşınmazlarına el konuldu. Baas rejimi demografiyi mezhepsel ve etnik olarak değiştirmek için Arap ülkelerinden yaklaşık 4 milyon kişi (Mısır, Sudan, Yemen ve Filistinli Araplar) getirerek onlara Irak vatandaşı gibi muamele etti.⁷⁰³ Bu dönemde Irak'taki diğer bileşenlerin durumları ise aşağıda açıklandığı gibiydi.

4.2.1. Şii Araplar

Irak'ta etno-mezhepçiliğin ve buna bağlı çekişmelerin her geçen gün arttığı, ülkenin bu bağlamda bir parçalanmaya doğru gittiği inkâr edilemez bir olgudur. Bu durumda yalnızca söylemsel düzeyde kalan Irak milliyetçiliği, içi doldurulamamış bir paradigmadır. 2003'te Bağdat'ın düşüşüne kadar yönetimde bulunanların dar görüşlülüğü yüzünden, Irak Arap milliyetçiliği, Sünnisi ve Şiisi ile kısa ömürlü ve tartışmalı üniter devlet ideolojisine hâkim olmak için daima mücadele içineydi.⁷⁰⁴

1921'de kurulduğundan beri ulus devlet, bileşenlerine karşı şiddet, siyasi istikrarsızlık ve marjinalleştirilmenin sıkıntısını yaşadı. Bu durum Saddam Hüseyin el-Tikriti'nin liderliğindeki Baas rejiminin gölgesinde muhaberat teşkilatının tutuklamaları ve idamları ile çok daha vahşi bir şekilde arttı. Öyle ki Irak “korku cumhuriyeti” olarak anılmaya başlandı. Irak rejimi çalkantılı bir ulus inşa etme sürecinin hem sebebi hem de sonucudur. Bununla beraber, Irak etnik bileşenlerinin kendisinden başka kimseyi iktidara ortak etmeyen Sünnilerin devlete hâkim olmasını sağlayan formülün aşılması için faydalı olmamasının⁷⁰⁵ sonucudur.

Mezhepçilik, bazılarının düşündüğü gibi sadece şimdinin ya da Amerikan işgalinin sonucu değildir; tarihsel ve coğrafi tarafı da vardır. Kökleri Irak tarihinin başlarına kadar dayanır. Mezhepsel ve etnik ayrımcılık nedeniyle Irak bileşenlerinin yaklaşık yüzde 80'i gerçek vatandaşlıktan mahrum bırakıldı.⁷⁰⁶ Bu kişiler aynı zamanda adaletsizliğe, sıkıntıya, talana, yoksunluğa, tecride ve hicrete maruz kaldı. 1921'den 9 Nisan 2003'e kadar toplum içinde sadece bir bileşen iktidar, zenginlik ve nüfuz elde etti.⁷⁰⁷ Şiilerin İngiliz mandası tarafından geçici hükümetten uzaklaştırılması, Şii din adamlarının ve Arap aşiretlerinin İngiliz işgaline

⁷⁰³ Abdülhalik Hasan, a.g.e., s. 20-21.

⁷⁰⁴ Heather M. Robison–Ben Konnable, *El-Taifiyyetü fi Şarkü'l-Evsat*, Kaliforniya, 2018, s. 25-30.

⁷⁰⁵ Davis, a.g.e., s. 27-30.

⁷⁰⁶ 1921'den sonra çıkarılan kanunda, Osmanlı kimliği taşımayan kişiler Irak vatandaşlığından çıkarıldı. Irak Ulusal Devlet Arşivi, 190. Cilt

⁷⁰⁷ Abdülhalik Haseni, *El-Taifiyyetü'l-Siyasiyye ve Müşkilatü'l-Hüküm fi'l-Irak*, Bağdat, 2011, s. 15.

olan tutumlarından kaynaklıydı.⁷⁰⁸ Özellikle Cihat Hareketi⁷⁰⁹ ve 1920 Devrimi nedeniyle, bir yandan merci ile ulusal hareket arasındaki, diğer yandan hükümet ile İngiliz Büyükelçiliği arasındaki ilişkilerde gerilim hâkim olmaya devam etti. Bazı merciler, amacı Irak-İngiliz anlaşmasını onaylamak olan ve Irak'ın egemenliğinin, haklarının, özgürlüğünün ihlali olarak gördükleri Irak kurucu meclisinin kurulmasına karşı çıktılar. 1923'te İçişleri Bakanı Abdulmuhsin el-Sağdun, Irak vatandaşlığına sahip olmadıkları için beş üst düzey müçtehidin sınır dışı edilmesine karar verdi. Bunlar İran'a nakledilmelerinin ardından, birkaç yıl sonra siyasete karışmayacaklarına dair taahhütname imzalayarak Irak'a geri dönebildiler.⁷¹⁰

Şiiilerdeki siyasi geri kalmışlık (özellikle de 1920-1921 tarihlerinde), duyarlı, dönemin koşullarını ve Irak'ın genel durumunu değerlendirebilecek bir siyasi liderlikten yoksun olmalarından kaynaklanmaktadır.⁷¹¹ Irak'ta mezhepçiliğin başlamasıyla ilgili beş önemli dönüm noktası vardır. Bunlar:

- 1- İngilizlerin Irak'ı işgaline binaen (1914–1918) Şii aşiretler, din âlimlerinden gelen fetvalara dayanarak ayaklanmaya başladılar.
- 2- Kraliyetin gelmesiyle yönetim, özel meclislerde gizlice ve sessizce, halkın lehine olmayan kararlar alınmaya başladı. Bu dönemde Şiiiler eşit vatandaşlık haklarından ve devlet kurumlarındaki pozisyonlardan mahrum bırakıldı.
- 3- 14 Temmuz 1957 isyanı sırasındaki kanlı çatışmalar her ne kadar siyasi isimlendirmeler altında (milliyetçi-Baasçı-komünist) yürüse de devrimin yanında duran ve onu savunan asıl kesim Şiiilerdi (dinî merciler değil). Şiiiler, Komünist Parti üyelerinin %70'ini oluşturmaktaydı. Kuzey ve batı illeri ise devrimi baltalamak için çalıştı. Burada Iraklı mezhepçi milliyetçiler, Iraklı Şiiiler için “3 şın” (ثشي) olarak bilinen Şii-Şeruki-Şuyui (Şii-iştirakçi-komünist) şeklinde isim takmışlardı.⁷¹² 17–30 Temmuz 1968'den sonra mezhepçilik, özellikle de Saddam Hüseyin'in cumhurbaşkanlığı görevine gelmesiyle daha önce hiç görülmemeyen boyutlara ulaştı. Baas Partisi fiilî olarak 1968'de yönetimi

⁷⁰⁸ Dinî merci, yüksek bir dinî mevkiye sahiptir ve bu mevki kutsiyete kadar ulaşır. (İmam Mehdi'nin gıyabında onun vekili olmanın yanı sıra mutlak hâkimdir aynı zamanda. Halk arasında karar verme ve yönetim konularında imamın sahip olduğu yetkiye sahiptir. Ona karşı gelmek İmam'a karşı gelmektir. İmam'a karşı gelmek ise Allah'a karşı gelmektir. Allah ile şirk noktasındadır.) Bundan dolayı Şiiiler günlük işlerde bile mercilere danışma ihtiyacı duyar. Dinî konularda, namaz ve oruç meselelerinde, hac ve zekâta, şeri ve mali işlerde dinî mercilere danışılır. Aynı zamanda siyasi konularda da mercilerin görüşü alınır. Dinî merciler ciddi bir iktidar sahibidir, zira Şiiiler kendilerine biat eder. Şii kesim onları dinî lider, müftü ve gerektiğinde siyasi lider olarak görür.

⁷⁰⁹ Cihat Hareketi, Irak'ta 9 Kasım 1914 tarihinde İngilizler Basra'ya girdiğinde, Şii dinî liderlerin onlara karşı savaşmak ve Osmanlı'nın yanında durmak için cihat fetvaları vermeleriyle başladı.

⁷¹⁰ Salah Abdürrezzâk, **Seyyid el-Sistani ve Devruhu el-Siyasi fi'l-Irak**, Beyrut, 2019, s. 20-21.

⁷¹¹ El-Azeri, a.g.e., s. 345.

⁷¹² Abdülhalik Hüseyin, a.g.e., s. 17-19.

ele geçirdiği zaman Şii kadrolar partiden tasfiye edildi. Cevad Hişam *Muzekkirat Vezir fi Ahd el-Bekir ve Saddam* (el-Bekir ve Saddam Zamanında Bakanlık Yapan Birinin Anıları) adlı kitabında şöyle anlatır:

Salih Mehdi Amiş (1925-1975)⁷¹³ işleri bakanıydı ve aralarında Şiiilere karşı en az mezhepçi olan kişiydi ki annesi Şii 'ydi ve Şii bölgelerinde büyümüştü. Ona bu dosyayı sorduğum zaman bana "Gel ve bak" dedi. Genel Güvenlik Müdürlüğü tarafından muhafaza edilen, üst düzey devlet bürokratlarına ait dosyalardı. Bunları, devrime göre tekrar gözden geçirip tasnif etmek için ofisime getirdim. Bana her dosyayı sınıflandırmak için kullanılan numaralandırmayı gösterdi. Numaradan sonra ise eğik bir çizgi ve çizgiden sonra bir harf vardı. Daha sonra bana bu harflerin [Arapçada (س) - Sünni, (ش) – Şii, (ص) – Sâbiî, (م) - Mesîhi] kişinin mezhebinin ifade ettiğini belirtti. Bu da Irak Devleti'nin mezhepsel saiklerle hareket ettiğini göstermektedir.⁷¹⁴

- 4- 1991 isyanı. Bu isyan, Baas rejimi (Saddam Hüseyin) tarafından kara ve çete vilayetleri olarak tanımlanan Şii ve Kürt illerinde başlamıştır.
- 5- Saddam rejiminin 9 Nisan 2003'te sona ermesiyle başlayan ve günümüze kadar gelen dönem, Şii ve Kürt vilayetleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Sünni vilayetleri ise bu değişime karşı çıkarak direniş ilan etmiştir. Burada Sünnilerin tutumu, 1921 yılında⁷¹⁵ Şiiilerin tutumuyla şu açılardan benzerdir.
 - a- Baas rejimi en üst düzeyde, partinin bölgesel liderlik konseyinden oluşuyordu. Bu konseyin bazı üyeleri de bakanlık görevlerinde bulunuyordu.
 - b- En üst düzeydeki yeni liderler arasında üç hükümette de cumhurbaşkanları, başkan yardımcıları, başbakanlar; dışişleri, maliye, savunma, işleri bakanları ve ulusal güvenlikten sorumlu devlet bakanı yer almaktaydı.⁷¹⁶

4.2.2. Kürtler

Kürt sorunu Irak'ta oldukça kadim bir sorundur. Irak'ın modern anlamda yeniden yapılandırılma sürecinde ortaya çıkan bu sorunun kaynağı, İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin bileşeni olan etnik unsurlara milliyetçi esaslara göre devlet kurma ve bağımsızlık hakkı tanınacağına dair vaatleridir. İngiltere, çıkarlarının bölgede tehlikeye girmesinden dolayı bütün vaatlerini yerine getiremedi. Nitekim bu vaatler Irak sınırlarını da aşıyordu. Tüm bunlara rağmen Kürtler diğer grupların elde edemediği kültürel ve idari hakları elde edebilmiştir.⁷¹⁷

⁷¹³ 1925 yılında Bağdat'ta doğdu. 8 Şubat-17 Kasım 1963 tarihleri arasında savunma bakanı, Temmuz 1968'de başbakan yardımcısı ve işleri bakanı, Temmuz 1968'den 28 Eylül 1971'de görevden alınana kadar Baas Ulusal Komutanlığı ve Devrim Komuta Konseyi üyeliği yaptı. 1985 yılında öldü.

⁷¹⁴ Cevad Hişam, a.g.e., s. 382-383.

⁷¹⁵ Abdülhalik Hüseyin, a.g.e., s. 17-19.

⁷¹⁶ Phebbe Marr, Minhüm Kaadatü'l-Irak el-Cedid? Maaza Yuriyudun?, **Amerikan Barış Enstitüsü, Özel Rapor**, sayı 160, Mart 2006, s. 6.

⁷¹⁷ Ra'ad Mecid el-Hamdani, **Kabla Yuğader el-İraki**, Lübnan, 2007, s. 37.

Irak Kürtleri kendilerini ne Iraklı saymakta ne de Irak'ın bir parçası olarak görmektedir.⁷¹⁸ Hatta İngilizlerin onları Irak'ın bir parçası olmaya mecbur bıraktıklarını ifade etmektedirler. Kral Faysal, Winston Churchill'e krallığının sınırlarını sorduğunda, Churchill ona "Biz sana hükmetmen için bir imparatorluk vermiyoruz, sadece sınırları Cebela Hamrin (Hamrin Dağları) olan bir Arap devleti veriyoruz. Bu dağlardan sonra adı Kürdistan olan başka bir ülke var" demiştir.⁷¹⁹ Kürtler daha önceki bütün rejimlere (krallık ve cumhuriyet) muhalefet etmelerine rağmen, diğer azınlıklara göre bazı ayrıcalıklar elde ettiler. Bu hem anayasal anlamda hem de yaşadıkları bölgelerde millî kimliklerini korumak konusundaydı.

20 Mayıs 1930'da Kral Faysal ve İngiliz yüksek komiseri arasında, Irak'ın kuzeyindeki konular ele alındı ve Kürtçenin resmî bir dil olarak kullanılması da tartışıldı. Bu tartışma 11 Temmuz 1923 yılında çıkan Bakanlar Kurulu kararı ve 21 Ocak 1926'da Irak başbakanının yaptığı bir konuşmaya binaen gerçekleşiyordu. Ele alınan bir başka konu da Kürtlerin devlet içinde görev almalarıydı. Buna rağmen İngiltere, Şeyh Mahmud el-Hafid'in⁷²⁰ izlediği siyasetin kendi çıkarlarını tehdit ettiğini idrak etmişti. Bundan dolayı ona karşı bir askerî harekât başlatıldı. İngiliz ve Irak güçlerine karşı koyamayan el-Hafid, İran'a iltica etti.⁷²¹ Molla Mustafa Barzani'nin liderlik ettiği Barzanilerin isyanı ise en uzun süren Kürt isyanıdır.⁷²² Bu isyan 1946 yılında hükümete karşı gerilla savaşı şeklini aldı. Ancak kraliyet merkez kuvvetleri aynı yıl bu isyanı bastırmayı başardı.⁷²³

Abdülkerim Kasım liderliğinde birinci cumhuriyet kurulduğunda, Kasım Kürtlere karşı farklı bir tutum takınarak, haklarını kazanmaları için onlara yardım etmeyi kararlaştırdı. 2 No.lu beyan gereğince Albay Halid el-Nakşibendi⁷²⁴ meclis üyeliğine seçildiğinde, bir Kürt temsilci

⁷¹⁸ 16 Kasım 2021'de Duhok vilayetindeki Amerikan Üniversitesinde düzenlenen Orta Doğu Barış ve Güvenlik Forumu etkinliklerinde, İngiliz *The Guardian* gazetesinin Orta Doğu muhabiri Martin Chulov, Mesrur Barzani'ye bir soru sordu: "Siz Kürt müsünüz yoksa Iraklı mı?" Cevabı tereddütsüzdü: "Ben Kürt'üm.": "Reis Hükümet İklim Kürdistan Mesrur Barzani fi Müntede el-Selam ve'l-Emin fi Şarkü'l-Evsat": <https://www.youtube.com/watch?v=XCzWMkHsXFc> (E.T. 31.08.2023).

⁷¹⁹ Kifah Mahmud Kerim, "El-Ekalliyat ve Ukdet el-Ağlabiyyeh", *Şarkü'l-Evsat Gazetesi*, sayı 15713, 5 Aralık 2021: <https://tinyurl.com/3w4tkmae> (E.T. 6 Aralık 2021).

⁷²⁰ Mahmud el-Hafid (1881-1956), çağdaş Kürt hareketinin kurucusu ve Süleymaniye'nin lideridir. Süleymaniye'de dinî etkisi kuvvetli olan el-Hafid ailesine mensuptur. El-Hafid ailesi Kadiri tarikatının izinliydi. Süleymaniye'de bir Kürt devleti kurmak istiyordu. 1913 yılında Ruslarla iletişim kurmaya çalıştı. Daha fazla bilgi için bkz. El-Zübeydi, a.g.e., s. 567-570.

⁷²¹ Sümeyye Jumna, *Saddam Hüseyin ve Siyasetüh-Tijah el-Ekrad*, **Mahmud Haider Biskhra Üniversitesi Beşeri ve Sosyal İlimler Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 2015, s. 48.

⁷²² Molla Mustafa Barzani, 1904 yılında Barazan bölgesinde doğdu ve 1931 yılında kardeşiyle beraber İran'a kaçarak Mahabad Cumhuriyeti'ne katıldı. Kürdistan Demokrat Partisi'ne başkanlık etti. İran ve Irak emniyet birimlerinin hedefinde olduğu için Rusya'ya iltica etti. 12 yılını sürgünde geçirdi ve 14 Temmuz 1958 devriminden sonra yurduna döndü. 60'larda Kürt hareketinin liderliğini üstlendi ve 1979 yılında hayatını kaybetti. Hasan el-Zübeydi, *Mevsuat el-Ahzeb el-Siyasiyye*, Beyrut, 2007, s. 233-234.

⁷²³ Ahmed Taceddin, *El-Ekrad, Tarih Şa'ab ve Kadiyatü'l-Vatan*, Kahire, 2000, s. 127.

⁷²⁴ Halit el-Nakşibendi, 1915 yılında Amadiye'ye bağlı Bamarni köyünde doğdu. Muhafazakâr bir ailedendi. 1937'de Harbiye Mektebine girdi ve buradan mezun oldu. Birçok askerî görevde bulundu ancak 1952'de

o ana kadar en yüksek makama gelmiş oldu.⁷²⁵ Ayrıca bir iyi niyet göstergesi olarak da, Sovyetler’de sürgünde bulunan Molla Mustafa Barzani’ye geri dönmesi için çağrı yapıldı. Barzani, Nuri Said Paşa Sarayı’nda kabul edildi. Daha sonra yapılan anlaşmada, tarihte ilk defa hükümetin “ümmetin iki bileşeni olan Araplar ve Kürtler”den müteşekkil olması kararlaştırıldı. Bayrağın simgesi de değiştirilerek kılıç ile hançer simgesi kullanıldı. Kılıç Arapları, hançer ise Kürtleri temsil edecekti.⁷²⁶ Ayrıca geçici Anayasa’nın 3. maddesi, Araplarla Kürtlerin bu vatanı ortak olduklarını ve Irak’ın toprak bütünlüğü çerçevesinde haklarının tanındığını belirtmektedir.⁷²⁷

Hükümette iki Kürt bakan yer aldı. Bu ilişki yaklaşık iki sene sürdü. Barzani’nin bazı Kürt aşiretleriyle yakınlaşması bu yumuşamayı sona erdirerek Kürt subayların ordudan atılmasını sağladı.⁷²⁸ Milliyetçiler yönetimi ele geçirdiğinde ise Abdülkerim Kasım’ın yaptığı ıslahatlar iptal edilmeye başlandı. Buna karşı bazı bakanlar ve valiler görevlerinden istifa ederek greve gittiler. Peşmerge kuvvetleri dağlardaki yerlerine geri döndü ve Irak ordusuna karşı gerilla savaşı tekrar başladı. Irak hükümeti ile Kürtler arasındaki bu ayrışma İran’ın dikkatinden kaçmadı. Irak’ı vurmak isteyen İran, en iyi seçeneğin Barzani olduğunu gördü ve İran şahı, Kürtlere 300 milyon dolar para gönderdi. Ayrıca Peşmerge’nin eğitilmesi ve ekipmanla cephanelik konusunda donatılması hususunda da vaatlerde bulundu.⁷²⁹

Irak ordusu bu isyanı bastırmak ve duruma hâkim olmak için bir harekâta başladı. Ancak bu operasyon, Abdülkerim Kasım’a karşı yapılan 8 Şubat 1963 Darbesi nedeniyle durdu.⁷³⁰ 17 Temmuz 1968’de Baas Partisi’nin başa geçmesinden bir sene sonra çatışmalar tekrar başladı ve uzlaştırma çabaları 11 Mart 1970’te sonuç verene kadar devam etti. Bu anlaşma, yürürlüğe girmesinden dört sene sonra, Kürtlere özerklik verilmesini vadediyordu. Bu uzlaşmaya

askerlik görevinden çekildi ve memurluğa geçti. Daha sonra 1954’te Halepçe belediye başkanı oldu, 1957’de ise Erbil’e mutasarrıf olarak atandı. 14 Temmuz 1958 Devrimi olunca Egemenlik Meclisi üyeliğine atandı. 27 Kasım 1961’de ise öldü. Muhammed Ali Suverki, **El-Kurdi, El-Mevsuatü’l-Kübra li-Meşahirü’l-Kürd Abra el-Tarih**, Beyrut, 2008, s. 126.

⁷²⁵ Abdülsemi Halaf Abd Cebib el-Cinabi, Tatavvur el-Müşkiletü’l-Kurdiyye fi el-Irak 1958-1968, **Anbar Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Doktora Tezi), 2008, s. 33-34.

⁷²⁶ A.g.e., s. 127-128.

⁷²⁷ **El-Vekai el-Irakkiyye**, sayı 2, 28 Temmuz 1958, s. 1.

⁷²⁸ Jomna, a.g.e., s. 50.

⁷²⁹ Taceddin, a.g.e., s. 125-130.

⁷³⁰ Bu yıl içerisinde kuzey bölgelerinde ilk defa bir İsrail hücrelerinin varlığı ortaya çıktı. Bu hücre, Kürt isyanına destek için oradaydı. Kürt isyanının eylemleri Cumhurbaşkanı Abdülkerim Arif’in vefatından sonra tekrar başladı. Bu dönemde İsrail istihbarat örgütü Mossad, Kürtlere hem ekipman hem de eğitim desteği verdi. Paraşütçü eğitim ekibinin başında da İsraili subay Tesuri Sağı vardı. Mossad’ın bu desteği, Kürtlerin Irak ordusuna karşı sahada kazandığı ilk zaferde büyük rol oynamıştı. Irak ordusuna bağlı 5. Tugay, Hendarin Dağlarında hizmete uğradı. Daha sonra, Kürt isyancıların ilk istihbarat servisi “Bastan”, İsrail tecrübesinden faydalanılarak kuruldu. İsyan eylemleri 29 Haziran 1966 yılında el-Bezzaz’ın (eski Irak başbakanı Abdurrahman el-Bezzaz) meşhur hitabından sonra durdu. 1967 yılında savaş nedeniyle İsrail ile Kürt isyancıları arasındaki ilişki kesildi: El-Hamdani, s. 38.

ulaşılmasında Cumhurbaşkanı Ahmet Hasan el-Bekir'in yardımcısı olan Saddam Hüseyin'in çabaları çok önemli rol oynadı. Anlaşma, Kürtlere kültürel, idari ve anayasal birçok hak verirken bölgenin diğer kentlerinde Kürtçe konuşmaları halen yasaktı.⁷³¹

Hükümetin Kürt sorununu çözmek için attığı adımlardan sonra Devrim Komuta Konseyi tarafından 793 sayılı kararla Temmuz 1970'te yayınlanan geçici anayasada Kürtlerin haklarına vurgu yapıldı ancak bu geçici Anayasa'nın 5. maddesinin b fıkrasında şöyle bir ifade kullanıldı: *“Irak halkı iki temel unsur olan Araplar ve Kürtlerden oluşmaktadır. Bu anayasa, Kürt halkının ulusal haklarını ve Irak'ın toprak bütünlüğü içindeki tüm azınlıkların meşru haklarını tanır.”* Ayrıca, *“Resmî dil Arapçadır, Kürtçe ise özerk idare bölgesinde Arapçanın yanında bir diğer resmî dildir”* denildi.⁷³²

1980'de İran-İrak Savaşı'nın başlamasından sonra içeride istikrarı sağlamak için, Kürt militanlarına Amerikan desteğinin kesilmesinden de yararlanılarak bu soruna kalıcı bir çözüm bulunmak istendi. Burada iki Kürt kanadı Talabani ve Barzani'nin birbirleriyle olan çekişmesi de etkiliydi. Irak hükümet tarafı, Celal Talabani kanadıyla bir diyalog başlatmaya çalıştı. Talabani de bunun üzerine masada bekleyen sorunları çözmek için 1984'te Bağdat'a gitti. Ancak Talabani'nin başını çektiği bu görüşmeleri durdurmak için uluslararası unsurlar yeniden devreye girdi. Bu durum da Kürt sorununu, Irak Devleti'nin kuruluşundan bu yana, bölgesel ve uluslararası tarafların bir baskı unsuru olarak kullandığını göstermektedir.⁷³³

8 Ağustos 1988'de İran-İrak Savaşı'nın sona ermesinden hemen önce, Saddam Hüseyin hükümeti, Kuzey Irak'ta rejime bağlı bazı Kürt silahlı güçleriyle beraber, Kürt eylemlerini sona erdirmek için çok sert bir askerî operasyon başlattı. Özellikle 1988'de yürütülen Enfal operasyonları bu anlamda başarılı oldu. Bu operasyonlar sonucunda Barzani ailesi Orta ve Güney Irak bölgelerinden sürüldü, merkezî hükümet ise Irak'ın kuzeyinde, 1991'deki 3. Körfez Savaşı'na kadar kontrolü sağladı.⁷³⁴

4.2.3. Türkmenler

Irak'ta yaşayan üçüncü etnik topluluğu oluşturan Türkmenler, Araplarla Kürtleri ayıran bölgelerde yaşamaktadırlar. Ninova vilayetindeki Telafer'den Diyala vilayetindeki Mandali'ye kadar yayılmışlardır. Irak Türkmenleri, 1921'de Irak Devleti'nin kuruluşundan bu yana çeşitli zulüm ve baskılara maruz kaldılar. O tarihten günümüze Irak hükümetleri, Türkmenlere ne

⁷³¹ A.g.e., s. 38.

⁷³² Akab Yusuf el-Rakabi, “El-Amel el-Düveli ve Asarahu fi'l-Kadiyyatü'l-Kürdiyye fi'l-Irak, 1958-1991”, **Eğitim Fakültesi Dergisi**, sayı 27, s. 231.

⁷³³ A.g.e., s. 235.

⁷³⁴ A.g.e., s. 236.

1925'teki Kanun-i Esasi'de ne de daha sonraki anayasalarda haklarını verdi. Özellikle Kürtlere tanınan haklar Türkmenlere hiçbir şekilde tanınmadı.⁷³⁵ Türkmenlerin uğradığı katliamların başında, 1924'te Kerkük'te Levi kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen mezalim yer almaktadır. Bu katliam yanlış bir şekilde, Ermeni katliamı olarak bilinir. Bundan başka, 1946 yılında gerçekleşen Gâvurbağı Katliamı da Türkmenleri hedef almıştır. Üçüncü katliam ise birinci cumhuriyetin kurulmasından sonra, 1959 yılında Kerkük'te komünistler tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkmenler 1961'de Kürt isyanı patlak verdiğinde buna karşı durmuşlardır. Bu da Kürtlerle olan ilişkilerini etkilemiştir.⁷³⁶ Türkmen kimliği, okullardaki Araplaştırma politikasından dolayı büyük bir tehdit altına girdi. İsimler, soyadları ve hatta millet kavramı da Türkmenceden Arapçaya dönüştürüldü. Saddam Hüseyin rejimi, bazı Türkmen köylerini bombalayarak halkı göçe zorladı. Bu kimlik siyaseti Kerkük vilayetinde idari değişikliklerle devam etti ve Kerkük aslından koparılarak çevre vilayetlere bağlandı. Türkmenler kendi bölgelerinde bile mülk edinme konusunda engellemelerle karşı karşıya kaldılar. İş bulmakta güçlük çektiler ve kimliklerini açıkladıkları zamanlarda baskı gördüler.⁷³⁷

Türkmenler, cumhuriyet dönemi nüfus sayımlarında Arap yahut Kürt kimliklerinden birini seçmek zorunda bırakıldı. Bu sayımlarda büyük çoğunluk Arapların hanesine yazılırken, bir kısmı da Kürtlerden sayıldı. Komünistler Kürt sorununun kutsallaşmasına katkıda bulunarak, Kürtlerin her türlü ayrılıkçı projelerini "kendi kaderini tayin hakkı" adı altında desteklediler. Diğer yandan Türkmenler ise Turancılık, sağcılık ve gericilik gibi onların azledilmesi ve bazı radikal Kürtler tarafından katledilmeleri için gerekçe olabilecek bir sürü ithamla karşı karşıya kaldılar. Iraklı taraflar, diğer konularda olduğu gibi, Kuzey Irak'ta denge ve istikrarın sağlanmasında da Türkmenlerin belirleyici stratejik önemini hiçbir zaman hesap edemedi.⁷³⁸

Türkmenlere yönelik ilk Araplaştırma adımı, 29 Ocak 1976 yılında 14 numaralı Kanun'la Kerkük vilayetinin isminin değiştirilmesiydi. Devamında da hak ihlallerinin yapılmasına devam edildi.⁷³⁹ Baas Partisi rejimi tarafından planlı bir şekilde uygulanan bu ihlaller, maddeler hâlinde şu şekilde belirtilebilir:

- Araplaştırma ve Göç Politikası: Baas rejimi, Saddam Hüseyin döneminde Araplaştırma politikası izledi ve Türkmenler etnik kimliklerini değiştirmeye zorlandı. Saddam

⁷³⁵ Amer Ali Samar, **Şimal el-Irak 1957-1975 Dirasat Siyasiye**, Beyrut, 2012, s. 329.

⁷³⁶ A.g.e., s. 329.

⁷³⁷ Hüseyin Celub el-Saidi, a.g.e., s. 342.

⁷³⁸ Selim Matar, a.g.e., s. 251-252.

⁷³⁹ Aziz Kader el-Samanci, **El-Tarihü'l-Siyyasi li-Türkmenü'l-Irak**, Beyrut, 1999, s. 209.

Hüseyin ve Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) arasında meşhur 11 Mart 1972 Anlaşması'nın imzalanması ve Kürtlere özerklik verilmesinin ardından, rejim Kerkük'ün Araplaştırılması ve Türkmenlerin oradan göç ettirilmesi için sistematik bir çalışma başlattı. Devrim Komuta Konseyi, Ocak 1980'de çok tehlikeli bir karara imza attı. 1391 sayılı bu karar, Türkmenlerin Kerkük'ten çıkarılmasını ve güneydeki Amara, Samarra ve el-Kut vilayetlerine gönderilmesini öngörüyordu. Karar ayrıca, oralarda yeni yerleşim yerlerinin kurulmasını ve Türkmenlerin oraya yerleşmesini de içeriyordu.⁷⁴⁰ Ancak bu karar 1980 Eylül'ünde başlayan İran-İrak Savaşı'ndan dolayı uygulanamadı. Lakin Araplaştırma siyaseti devam etti ve başka vilayetlerden (orta ve güneydeki vilayetlerden) Arap nüfusu Kerkük'e taşındı, taşınan bu nüfusa ücretsiz toprak sahibi olma hakkı verildi. Bu adım 1081 numaralı ve 27 Eylül 1984 tarihli kararlarla daha da güçlendirildi. Karar, Arap çiftçilerin toprak edinmesiyle ilgiliydi. Yine hükümet, 1991 yılından sonra Kerkük'te yaşamaya başlayacak olan herkese 30 bin Irak dinarı maddi destekte bulunma kararı aldı.⁷⁴¹ İyad Kenan el-Sadid başkanlığındaki göç heyeti, 2.000 aileyi başka bölgelere göç ettirmek için çalıştı.⁷⁴²

- Türkmen Köylerinin Bombalanması ve Yıkılmasına Dair İzlenen Politika: Iraklı Türkmenlerin Araplaştırılması veya göç ettirilmesi siyaseti, kimi köylerin boşaltılması kararını da içermekteydi. Bu köylerden bazıları; Beşir, Hamzalı ve Yapıcı köyleridir. Kümbetler, Kızılyar, Bilava, Tuzhurmatu gibi birçok köy de çok ucuz fiyatlarla istimlak edildi. Türkmenler, son yıllarda ticari araba sahibi olma hakkından da mahrum kaldı. Sahip oldukları ev ve iş yerlerini kiralamaları da yasaklandı. Bunları düzenlemek için de 1994 yılında bir kanun çıkarıldı.⁷⁴³
- Etnik Kimliği Bulanıklaştırma Çabaları: Türkmenler vatani sorumluluklarını yerine getirmelerine rağmen ülke sınırları içerisinde gurbetçi durumuna düşürülmüştü. Irak ulusunu meydana getiren üçüncü büyük unsur olmalarına rağmen, 1925 Kanun-i Esasi, 1959 geçici anayasa, 1970 geçici anayasa; 1973, 1974, 1977'deki anayasal düzenlemeler ve en son 1990'daki geçici anayasalarda onlara özel hiçbir madde yer almamakla beraber, Türkmenler vatandaşlık haklarından bile mahrum kaldılar. Hatta

⁷⁴⁰ El-Vakaiü'l-İrakiyye, sayı 2852, 2.11.1981.

⁷⁴¹ El-Saaidi, a.g.e., s. 55.

⁷⁴² A.g.e., s. 60.

⁷⁴³ El-Samanci, a.g.e., s. 211.

rejimin aldığı kararlar ve çıkardığı kanunlar yüzünden etnik kimliklerini bile Araplıkla değiştirmeye mecbur edildiler.⁷⁴⁴

- Türkmenlerin Mülk Edinmelerinin Yasaklanması: Devrim Komuta Konseyi, 418 sayılı ve Kerkük vilayetindeki mülk edinebilme işlemleriyle ilgili kararını 8 Nisan 1984 tarihinde çıkardı. Buna göre, Kerkük vilayetinde bulunan, vatandaşlara ait olan veya satılan, devlete ait konut parsellerinde; valiliğin onayını almadan veya Planlama Bakanlığından söz konusu vatandaşın etnik olarak Arap olduğunu kabul ettiğini gösteren bir belge olmaksızın satış yasaklanmıştır. Ayrıca Türkmenler, Arap kimliğini kabul etmeden, kendilerine her türlü konut satışı da engellenmiştir.⁷⁴⁵
- Etnik Kimliğin Düzeltmesi Kararı: Devrim Komuta Konseyi, 6 Eylül 2001 tarihli ve 199 sayılı Kararname'siyle, talepte bulunanlara vatandaşlık değişikliği hakkı tanınmıştır. Devrim Komuta Konseyi daha önce 1988'de bir Arap vatandaşın herhangi bir nedenle Araplıktan başka bir etnisiteye kaydını engellemek için bir karar almıştı.⁷⁴⁶ Ancak Araplar dışındaki etnisiteye mensup olanlara milliyet değişikliği için formlar dağıtarak, bu formların doldurulması için baskı kuruldu. Yine rejim, bütün Türkmen aşiretlerinden Arap milliyetine geçmelerini istedi. Kürtler konusunda ise İçişleri Bakanlığı, Kürtlerin milliyet değiştirmeleri işlemlerini durdurmuştu.⁷⁴⁷

4.2.4. Şebekler

Krallık döneminde Şebekler, özellikle Şii mezhebine mensup oldukları için mezhepsel baskıya maruz kaldılar. Bu dönemde Rafizi olmakla itham edilen Şebekler, Baas Partisi'nin iktidara gelmesiyle beraber daha önce görmedikleri başka baskılarla da karşılaştılar. Özellikle İran-Irak Savaşı sırasında kendilerine yönelik sindirme politikaları daha da arttı. Birçoğu ya İran yanlısı olmakla suçlandı ya da İslamcı Davet Partisi üyesi olmakla itham edildi. Haklarında idam kararlarının verilmesinin yanı sıra eğitim hakları engellendi ve devlet içinde önemli görevlere gelmelerinin önüne geçildi.⁷⁴⁸

Eski rejim, bu uygulamalarla da sınırlı kalmadı ve Şebeklerin kimliklerini yok edebilmek için Türkmenlerde olduğu gibi Araplaştırma politikası uyguladı. Yaşadıkları bölgelerin demografisi değiştirilmeye çalışılarak, 300 binden fazla aile kuzeydeki özerk

⁷⁴⁴ El-Saidi, a.g.e., s. 70-71.

⁷⁴⁵ Erşad Hürmüzi, *Tarihü'l-Nidal el-Siyasi li-Türkmen el-Irak 1923-2000*, İstanbul, 2020, s. 293.

⁷⁴⁶ Erşad Hürmüzi, a.g.e., s. 291.

⁷⁴⁷ A.g.e., s. 291.

⁷⁴⁸ El-Saidi, a.g.e., s. 244.

bölgeye zorla göç ettirildi. Köyleri ve evleri rejim tarafından yıkılan bu ailelerin mülklerine devlet tarafından el konuldu.⁷⁴⁹ 31 Ağustos 1988 tarihli ve S.C.S. 1369 tarihli belgede şu ifadeler yer almaktadır:

Ulusal Savunma Tugaylarına katılıp Arap milliyetinden Kürt milliyetine geçen Şebek unsurlar vardır.

Kuzey Irak Ofisi Sekreteri Ali Hasan el-Mecid Yoldaş, bu unsurların evlerinin yıkılması ve vilayet sınırları içerisinde bulunan yerleşim merkezlerine yerleştirilmeleri ve hiçbir şekilde onlara herhangi bir tazminat ödenmemesini emretmektedir.

Gereğinin yapılması ve bizlerin bilgilendirilmesini rica ederiz.

*Muvaffakiyetle
Güvenlik Albayı / Erbil Emniyet Müdürü⁷⁵⁰*

Bu belge, 1977 ve 1987 yıllarındaki nüfus sayımlarının Şebeklerin kaderini belirlediğini ve 1977’de Saddam Hüseyin tarafından imzalanan özel hükümet emirleri ile etnik aidiyetlerinin Arap olarak zorla değiştirildiğini göstermektedir. Şebeklerin uğradığı hak ihlalleri maddeler hâlinde şu şekilde sıralanabilir:

- Mezhep Değiştirmeleri İçin Zorlanma: Baas rejiminin Şebeklere yönelik en belirgin politikalarından biri, bazı ailelerin yerlerinden yurtlarından zorla Musul vilayetinin içlerine doğru göç ettirilmesi idi. Bu ailelerin çoğu buradaki Arap aileleriyle kaynaştı ve bu da onların hem Şebek kimliğine hem de mezheplerine bağlılıklarını yitirmelerine neden oldu. Bu noktada “Rafızı” ithamından çekinmeleri oldukça etkili olmuştur. Bu ithamın biri için sabit görülmesi durumunda, kişinin hakkında verilecek hüküm ya idam ya da başka bir şekilde öldürülmekti. Saddam döneminde 1988-1989 yılları arasında Erbil’deki bazı Şebek köyleri tamamen boşaltılarak, Şebekler etnik kimliklerinin yok edilmesi amacıyla Bazyan bölgesine yerleştirilmişlerdir.⁷⁵¹
- Araplaştırma Politikası: Şebekleri Araplaştırma politikasının programlı bir parçası olarak, onların Arap kökenli oldukları iddiasıyla asıl köklerini araştıran ve Arap asıllarını ortaya çıkarmaya çalışan bir hareket doğdu. Arap Yarımadası’ndan geldiklerini gösteren ve Arap köklerine vurgu yapan şecereler, birçok Şebek ailesinin evine asıldı.⁷⁵²
- Köylerin Yıkılması ve Zorla Göç Ettirme: 1975 yılında bazı Şebek aileler zorla yerlerinden yurtlarından göç ettirildi. Bunu 1988–1989 yıllarında başka köylerin boşaltılması da izledi. Bu siyaseti uzun bir süre devam ettiren hükümetin 10 Nisan

⁷⁴⁹ A.g.e., s. 244.

⁷⁵⁰ Züher Kazım Abbud, *El-Şebek fi'l-Irak*, Beyrut, 2009, s. 83.

⁷⁵¹ El-Saidi, a.g.e., s. 247-248.

⁷⁵² Sellum, a.g.e., s. 212.

1990'da 1741 sayılı Kararname'sine binaen –ki bu da 3 binden fazla ailenin Erbil ve Süleymaniye'ye göç ettirilmesini öngörüyordu– Şebeklere ait 30 köy, sahiplerinin gözleri önünde yıkıldı ve mülkiyetleri devlete geçirildi.⁷⁵³

- İdam Kararları ve İran Yanlısı Olmakla Suçlama: Baas rejiminin toplumu oluşturan bazı unsurlardan kurtulmak için izlediği politiklardan biri de söz konusu unsuru İran yanlısı olmakla suçlama politikasıdır. Zira bu, onları tasfiye etmek için en kolay ve en hızlı yoldu. Bu siyaset I. Körfez Savaşı (Irak–İran Savaşı) sırasında çok açık bir biçimde uygulandı. Özel Güvenlik Birimi ile istihbarat birimlerine ait bazı belgelerde Şebeklerin İran'a birçok konuda yardım ettiği belirtilmektedir. İlerleyen süreçte bazı Şebeklerin, İslamcı Dava Partisi'ne⁷⁵⁴ üye oldukları gerekçesiyle idam edilmeleri için 1984 yıl ve 718 sayılı ilk Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yayınlandı.⁷⁵⁵

4.2.5. Feyli Kürtler

Feyli Kürtler birçok farklı unsurdan müteşekkil bir azınlıktır. Kürtlerle olan birçok ortak noktalarına rağmen Şiilik mezhebine mensup olmalarıyla diğerlerinden ayrılırlar. Bunun yanında, kullandıkları lehçeler (Lorice, Feylice ve Bahtiyari lehçesi) de diğer Kürt lehçelerinden ayrılmaktadır.⁷⁵⁶ Krallık döneminde yaşanan bütün isyanlarda Feyli Kürtler diğer bütün Irak toplumunun yanında durdu. 1930 Anlaşması, Portsmouth Anlaşması, Vesbe İntifadası bu hareketlerden bazılarıdır. 14 Temmuz 1958 Devrimi'ni desteklediler ve Kürtlere yönelik katliamlarda Baas Partisi'nin karşısında durdular.⁷⁵⁷

1960'larda Feyli Kürtler, Bağdat toplumu içinde oldukça faal bir yaşam sürüyorlardı. 70'li yıllarda orta sınıf ve üst orta sınıf içinde yer alıyorlardı. Daha sonra eski bölgelerinden taşınarak, ağırlıklı olarak orta sınıfın yaşadığı bölgelere yerleştiler. İktisadi durumları Bağdat'taki Yahudi tüccarlarla ilişki kurmalarına ve onların deneyimlerinden faydalanmalarına bağlıydı.⁷⁵⁸

Feyli Kürtler, millî kimliklerinden dolayı baskıya maruz kalan diğer azınlıklarla aynı kaderi paylaştılar. Onlara karşı göçe zorlama politikası 1963 yılında başladı. Ulusal

⁷⁵³ El-Saidi, a.g.e., s. 252.

⁷⁵⁴ Seyyid Muhammed Bakır el-Sadr tarafından 50'li yılların sonlarında kurulan İslamcı parti, 5. yüzyılda Allame el-Tavsi tarafından Şii hareketinin ilkelerinin belirlenmesinden sonra Şii hareketi için çok önemli bir dönüm noktasıdır. Kuruluşunda başta Muhammed Bakır el-Sadr ve birçok âlim rol oynamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Salih el-Harsan, **Hüzbü'l-Dava el-İslamiyye Hakaik ve Vesaik**, Şam, 1999, s. 178.

⁷⁵⁵ El-Saidi, a.g.e., s. 253-254.

⁷⁵⁶ Sellum, a.g.e., s. 147.

⁷⁵⁷ El-Saidi, a.g.e., s. 95-96.

⁷⁵⁸ Sellum, a.g.e., s. 150.

Muhafızlar⁷⁵⁹ tarafından 6 ay boyunca ciddi baskılara maruz kaldılar. Bu milis güçler asker giyimli olmalarına karşın, aslında partizan milisler olup, Irak toplumunu oluşturan birçok unsura karşı katliamlarda payları vardır.⁷⁶⁰

Rejimin Feyli Kürtlere karşı en ağır uygulamaları ise vatandaşlıktan çıkarma ve Irak dışına gitmeye zorlamasıdır. Özellikle de 1969, 1971 ve 1973 yıllarında yaşanan bu hak ihlalleri, muntazam bir şekilde 80’li yılların başlarında da görülmüş ve 1990’lara kadar da devam etmiştir.⁷⁶¹

Dr. Kemal Kaytalı, Feyli Kürtlerin durumu hakkında şu satırları kaleme almıştır:

Bu vatandaşların tehciri 4 Nisan 1980’de başladı ve ailelerin tehcir edilmesiyle mülklerine el kondu. Ardından kimlik belgeleri ve buna benzer vatandaşlıkla ilgili bütün belgeleri de ellerinden alındı.

Irak üst yönetimi, Saddam Hüseyin’in emriyle bu kararları gizli bir şekilde aldı. Yönetim Feyli Kürtler, Farslar ve bazı Arapları İran yanlısı olarak gördü. Hatta bazılarının dedeleri bile Irak topraklarında doğup yaşamasına ve bu topraklardaki kökleri İslam öncesine kadar uzanmasına rağmen İranlı olarak değerlendirildiler. Bu siyasetin asıl amacı ise 1980 yılı Eylül ayında başlayan İran-İrak Savaşı’na bir hazırlıktı. 4 Nisan 1980 ve 19 Mayıs 1990 tarihleri arasında İran’a tehcir edilen Iraklıların sayısı uluslararası Kızılhaç ve Kızılay verilerine göre bir milyon dolayındaydı.⁷⁶²

26 Şubat 1981 tarihinde Saddam Hüseyin, *el-Thavra* gazetesinde yayınlanan şu sözleri sarf etmişti: “*Bu kesimi Irak topraklarından sökün ki Irak topraklarını kirletmesinler, Irak’ın havasını kirletmesinler ve kanları Irak vatandaşlarının kanyla karıştığında Iraklıların kanları kirlenmesin.*” 1980 yılında 666 sayılı Kararname ile Feyli Kürtlerin vatandaşlığı düşürüldü.⁷⁶³

4.2.6. Kakailer

Bazı rivayetlere göre, hicri 7. yüzyıldan sonra bir sufi hareket olarak ortaya çıkan bu dinî grubun ilk lideri, Fahr el-Aşikiyn Sultan İshak el-Barzani’dir (doğumu 671). Kakailik Irak’ın kuzeyinde yayılmasından sonra büyük bir değişikliğe uğradı ve kendine has bir dinî inanç şeklini aldı. İsminin aslı da Kürtçede kardeş anlamına gelen “keke”dir. Kakailer, inançlarıyla ilgili genelde sessiz kalmayı tercih ederler.⁷⁶⁴

⁷⁵⁹ Ulusal Muhafızlar, Baas Partili milislerdir. Ali Saleh Sadi’ye bağlı olmakla beraber başlarında Munzer el-Vendi ve yardımcısı Necad el-Safi bulunmaktadır. Ocak 1963’te partiye bağlı bazı komitelere “ulusal muhafızlar” adı verildi. Bu milis güçlere Baas Partisi’nden yönetici kadrolar da dâhil oldu ve silahlı sokak çatışmalarına başladılar. Bu yöntemleri aslında Suriye’de öğrenmişlerdi. Daha fazla bilgi için bkz. Feyyaz el-Hafaci, **El-Harasü’l-Kavmi ve Devruhü’l-Damavi fi’l-İrak**, Bağdat, 2015, s. 31.

⁷⁶⁰ El-Saadi, a.g.e., s. 98.

⁷⁶¹ A.g.e., s. 97.

⁷⁶² Munzer el-Fad, “El-Kevader el-Feyliyin ve Hukukihim fi Müstakbel el-İrak”: <https://www.zamanalwsl.net/news/article/3515/> (E.T. 5 Aralık 2021).

⁷⁶³ El-Saadi, a.g.e., s. 101-103.

⁷⁶⁴ Faris el-Hatib, El-Ekalliyat el-İrkiyye ve’l-Diniyye fi’l-Muadalat el-Siyasiyye el-İrakiyye: <https://studies.aljazeera.net/ar/article/4691> (E.T. 6 Aralık 2021).

Kakailer de Irak toplumunun geri kalanı gibi birçok hak ihlaline ve baskılara maruz kaldı. Kakailerin, sayısı 25 dolaylarında olan köyleri, 824 sayılı Kararname'yle tasfiye edildi. Geriye ancak 7 veya 8 köy kalabildi. Baas rejimi 1973-1994 yılları arasında Kakailere ait 150 bin dönüm araziye el koyarak bunu Kerkük'e gelen Araplara verdi. Milliyetlerini değiştirip Araplığı kabul etmeleri için Kakailere de baskı yapıldı.⁷⁶⁵

4.2.7. Hristiyanlar

Baas Partisi, Irak'taki Hristiyanları Arap olarak gördü ve programında onlara özel bir politika oluşturmadı. Gerek partinin teorik ilkeleri gerekse Mişel Eflak'ın *Fi Sebil el-Baath* adlı eserinde Kürt, Asuri ve Ermenilerden bahsedilir. Partinin, azınlıklar ve milliyet sorununun (özellikle de Asuri sorunu) çözümü doğrultusunda onları yeniden birleştirmek ve Komünist Parti ile Kürdistan Demokrat Partisi gibi rakiplerden uzaklaştırmak için Asurilerin haklarıyla ilgili bazı kararlar alındı. Bunlardan biri Asuri-Nasturi Mezhebi Merkezî Komitesinin kurulması kararıdır. Asurilerin dinî ve medeni işleri ile kiliselerin idaresini yürütecek temsilcileri seçme hakları kendilerine verilmiştir.⁷⁶⁶ Hristiyanlar gerek krallık döneminde gerekse de 1958-2003 arasındaki dönemde toplumsal yaşamda her zaman için aktif olmuşlardır. Kendilerine daima liyakat çerçevesinde bakılmıştır. Ancak son 30 yılda ve özellikle de ABD'nin Irak'ı işgal etmesinden sonra Hristiyanlar, ülkeden artan bir şekilde göç etmeye başladılar.⁷⁶⁷

4.2.8. Sâbiîler

Sâbiîler tarih boyunca ayırıcılık, tehcir ve tasfiye gibi insan hakları ihlallerine maruz kaldılar, ayrıca din değiştirme gibi birçok baskı türünü yaşadılar. Kendilerine yönelik toplu katliamlardan dolayı, Irak'ın güneyindeki bataklık köylerde yaşamak zorunda kaldılar.⁷⁶⁸ 14 Temmuz 1958 Devrimi'nden sonra devrimin kadroları tarafından haklarının verilmesi için adımlar atıldı. Bu adımlardan biri, Dr. Abdülcabbar Abdullah'ın Bağdat Üniversitesine başkan olarak atanması oldu. Bu da Sâbiîlerin ulaşabildikleri en üst düzey görevdi. 8 Şubat 1963 Darbesi'nden sonra Mandeist Sâbiîler, yeni bir baskı ve zulüm dönemine girdiler. Başta Dr. Abdülcabbar Abdullah olmak üzere çoğu, komünist partiyi desteklemekle suçlandı. 1968 Darbesi'nden sonra da devam eden bu uygulamalara ilaveten bu sefer Baas rejimi keyfî olarak onları tehcir etmeye başladı. İran-İrak Savaşı devam ederken rejim, Sâbiîlerin yaşadığı bataklık

⁷⁶⁵ El-Saidi, a.g.e., s. 278-282.

⁷⁶⁶ El-Sama, a.g.e., s. 330-333.

⁷⁶⁷ Sellum, a.g.e., s. 77.

⁷⁶⁸ Sellum, a.g.e., s. 114.

ve göl alanlarını kurak çöl alanlarına dönüştürdü, böylece orada yaşamalarını sağlayan hayat belirtileri de ortadan kaybolmuş oldu. Bundan dolayı Sâbiîler Bağdat, Diyala, el-Kut, Divaniye gibi orta bölgelere göç ettiler. Zira savaş koşullarında yurt dışına çıkış yasakları gibi durumlardan dolayı ülke dışına göç edebilmeleri neredeyse imkânsızdı. Ancak daha sonra yurt dışına çıkışların başlamasıyla bu topluluğun yüzde 80'inden fazlası ülkeyi ter etti. Irak içinde kalanların sayısı 1990'ların başında 60 bin iken, 2015'te 4 bin kişiye kadar düştü. ⁷⁶⁹

4.2.9. Yahudiler

Irak'taki Yahudiler uzun zaman Iraklılarla uyum içinde yaşadı. Buna Yahudilerin kendileri de şahitlik etmektedir. Sosyal ve ekonomik hayatta oldukça önemli yerleri vardı. ⁷⁷⁰ 1920'li ve 1930'lu yıllardan, Irak Yahudileri için altın yıllar olarak bahsetmek mümkündür. Bu durum genel olarak İngilizlerin getirdiği yeniliklerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Kral Faysal'ın bu konudaki olumlu politikaları da etkilidir. ⁷⁷¹ I. Dünya Savaşı'ndan sonra Iraklı Yahudilerin ekonomik durumu önemli ölçüde iyileşme gösterdi. Yahudilerin ticarete bu denli önemli ve büyük rol oynamaları birkaç faktörle bağlantılıdır. Bunlar; Yahudilerin sahip olduğu sermaye birikimi, Yahudi tüccarların şehirlerle olan bağlantıları, İngilizlerin Yahudi tüccarların gelişimine verdiği destek ve Yahudilerin eğitime önem vermeleridir. Üniversite mezunu Yahudilerin sayısı bir dönem bütün Iraklı üniversite mezunlarının sayısından fazlaydı. Yahudiler arasından birçok yazar, şair ve sanatçı ön plana çıktı. Irak'ta gazetecilik faaliyetlerinin yaygınlaşmasında büyük rol oynadılar. Aktif oldukları bir diğer alan hizmet sektörüydü. Demir yolu, Basra Limanı ve Irak petrol şirketinin çalışanlarının önemli bir kısmı Yahudi'ydi. Percy Cox'un kurduğu ilk hükümetin maliye bakanı Sason Hâkim Haskil Yahudi'ydi. Yahudi çalışanların kamu hizmetindeki rolü, Müslüman ve diğer azınlıklardan mezun olanların Yahudilerle iş için rekabet etmeye başlamalarına kadar azalma göstermedi. Buna rağmen Yahudiler devlet hazinesi, petrol, posta ve demir yolları alanlarında etkinliklerini sürdürdüler. ⁷⁷²

Tevfik el-Suveydi hükümeti 4 Mart 1950'de, 1950 yıl ve 1 sayılı Kararname'yi onayladı. Bu Kararname, 1933 yıl ve 62 sayılı Kanun'a bir ek olarak yayımlandı. Kanun, Bakanlar Kuruluna, Irak'ı terk etmek isteyen vatandaşların vatandaşlıktan çıkarılması yetkisini

⁷⁶⁹ El-Saadi, a.g.e., s. 224-232.

⁷⁷⁰ Haldun Naci Maaruf, "El-Evda el-Amme li-Yahud el-Irak Kable'l-Hicre el-Kanuniyye", **Siyasi Bilimler Dergisi**, sayı 30, 2005, s. 1.

⁷⁷¹ Sellum, a.g.e., s. 60.

⁷⁷² Abbas Şablâk, **Hicretü Av Tehcir Zûrûf ve Mûlâbâsaat Hicretü Yahûd'ül Irak, Müessesât'ul Dirasat El Filistiniyye**, Beyrut, 2015, s. 18-25.

vermiştir. Ancak, mali konularla veya mülklerle ilgili herhangi bir düzenleme açıklanmamıştır.⁷⁷³

İsrail'in kuruluşundan, Iraklı Yahudiler de etkilenmiştir. Yahudilerin maruz kaldığı ilk operasyon, 175 Yahudi'nin hayatını kaybettiği ve 1.000 Yahudi'nin yaralandığı, 1941'deki Farhud Olayı'dır.⁷⁷⁴ Yaklaşık 900 Yahudi'nin evinin yıkıldığı bu olay, Irak Yahudileri üzerinde derin bir etki bıraktı ve Yahudilerin Irak'ı terk etmelerinin hızlanmasına neden oldu. 1951'e kadar, Yahudilerin %80'inden fazlası İsrail'e göç etti.⁷⁷⁵ Bu sonuca bakıldığında, birçok yerde olduğu gibi Yahudi örgütlerin, Iraklı Yahudileri göçte zorlamak için çalıştıkları anlaşılmaktadır.

1968 Darbesi ve Irak'ta Baas Partisi'nin iktidara yükselişi, tüm mezheplerden Iraklılar üzerinde yıkıcı bir etki yapmış ve Irak'ta büyük bir yıkıma yol açmıştır. Genel olarak muhalif görünen pek çok masum Iraklı, Ulusal Muhafız çeteleri tarafından hapsedilmiş, işkence görmüş, kaçırılmış ve öldürülmüştü. Ancak durumdan en büyük payı, sürekli bir "hain" ve "şüpheli" gözüyle bakılan Yahudiler almıştı. Onlara yönelecek itham da hazırды: siyonist düşmana yardım. Baasçıların 1969–1971 yılları arasında uyguladıkları baskıcı politikalar, geride kalan az sayıdaki Yahudi'nin de ülkeyi terk etmesine neden oldu. Yetmişli yılların başlamasıyla birlikte Yahudilerin sayısı azalmaya devam etti ve 2003 yılında Amerika'nın Irak'ı işgal etmesiyle, geride kalan Iraklı Yahudilerin sayısı elle sayılacak kadar azdı. Böylece Irak'taki Yahudi varlığı da sonlanmış oldu.⁷⁷⁶

4.2.10. Ezidiler

Ezidiler, Irak'taki en kadim etnik dinî cemaatlerden biridir. Ezidiler 2014 yılında terör örgütü IŞİD tarafından toplu soykırıma uğradılar ancak bu mezalim onlar için yeni bir şey değildi.⁷⁷⁷ 1921'de devletin kurulmasından sonra Ezidilerin durumları üç ayrı dönemde ele alınabilir.

Birinci dönemde, krallık hükümeti 1935'te Sincar'da zorunlu askerliği kabul etmedikleri için kendilerine yönelik saldırı başlatmıştır.⁷⁷⁸ Hükümet 7 Ekim 1935'te Tümgeneral Hüseyin Fevzi komutasında bir askerî birliği üzerlerine gönderdi ve Ezidiler çok

⁷⁷³ A.g.e., s. 101.

⁷⁷⁴ Farhud, Yahudileri ve mal mülklerini hedef alan şiddet olaylarıdır. Bu şiddet eylemleri, Yahudilerin 1 Haziran 1941'de Şavuot Yahudi Bayramı'nı kutladıkları sırada meydana geldi. Esasen olaylar, 1941 Darbesi sırasında Raşid Ali el-Kilani hükümetinin düşmesini izleyen kaostan sonra yaşandı.

⁷⁷⁵ Meyyade Razi Mehdi el-Araci, **El-Yahud ve'l-Cinsiyye el-Irakiiyye**, 2013, s. 53-54.

⁷⁷⁶ İyla Şavhat, "Senetü'l-Taskit: Am'un A'la Rahil Yahud el-Irak", **El-Ğad Gazetesi**: <https://tinyurl.com/44tutw6x> (E.T. 5 Aralık 2021).

⁷⁷⁷ Rada Salim Davvad, "El-Ekalliyat el-Eyzidiyye fi'l-Irak", **Mecelletü'l-Adab**, Bağdat, 2012, s. 158.

⁷⁷⁸ Sellum, a.g.e., s. 97.

sayıda kayıp verdi.⁷⁷⁹ Programlı Araplaştırma siyaseti Ezidilerin kimliklerinin bozulmasına neden oldu. Sivil Ezidilerin kimliklerinde milliyetleri Arap olarak kaydedildi. Kürt kimliğine tutunmak ise hükümete karşı savunmasız bir hedef hâline gelmek demektir. Bu bakış açısı ile Muaviye oğlu Yezid'e nispeten Ezidi yerine Yezidi olarak isimlendirilmeleri, Baas hükümetinin çıkarıydı.⁷⁸⁰ Köylerini terk etmek zorunda bırakılan Ezidiler Suriye sınırına tehcir ettirildiler ve topraklarına el konuldu. Hükümetin kontrolünde olmaları için toplama kamplarına benzer, tek girişi olan ve girişte teftişin yapıldığı konut komplekslerinde yaşamaya mecbur bırakıldılar. Kendi topraklarına ise Arap kabileler yerleştirildi.⁷⁸¹

İkinci dönem ise 1958'de cumhuriyetin ilanı ile başlayan ve Irak'ın 1991'deki Kuveyt saldırısına kadar devam eden dönemdir. Bu dönem programlı bir Araplaştırma siyasetiyle başladı. İlk adım olarak, bölgeye Arapların yerleşimini kolaylaştıran ve 1958'de çıkarılan 30 sayılı tarım ıslah kanunu ile Ezidiler yerlerinden edildi. 1960'ta Rabia nahiyesinde 16, Telafer'de 12, Sincar'da 15 yerleşim birimi vardı.

Üçüncü dönem 1974–75 yıllarına tekabül etmektedir. Bu dönemde hükümet, Şeyhan nahiyesindeki 9 köyü yerle bir etti ve köylerin sakinlerini Meh Het konut kompleksine topladı. Yine Sincar nahiyesinde yaklaşık 130 köyde aynı operasyonu yaptı. Sakinlerini, Arap isimlerinin verildiği 12 yerleşim yerine topladı. Bu merkezlerin bazılarının isimleri şunlardır: El-Kahtaniye, el-Kadisiyye, el-Yermük, el-Risale, el-Endelüs, el-Te'mim, el-Baas, el-Adnaniye. Zaho nahiyesindeki Cirbun ve Bişavur'da bulunan 9 köyün sakinleri Türkiye sınırına gönderildi, orada Dohuk şehrine yakın bir yere yerleştirildiler.⁷⁸² İrkçi-milliyetçi Baas Partisi'nin temel sorunu, Ezidileri Arap asıllı olarak görmesiydi. Dinî açıdan ise onlar İslam'dan ayrılmış bir fırka gibi değillerdi, dinlerine çok sayıda bidat karışmıştı ve yapmaları gereken, İslam'ın özüne dönmektir.⁷⁸³ Ninova'daki Ezidiler, Irak içindeki toplamlarının yüzde 90'ını oluşturur. Geri kalanlar ise Dohuk'ta yaşarlar. Ezidiler 1970'lerde geçinebilmek amacıyla Irak'ta birçok farklı şehre dağılmıştı. Ancak zorunlu iskan yerlerine toplanmalarından sonra onurlu bir yaşam için temel gereksinimlerinden yoksun kaldılar. Bu da birçoklarının, hayatlarını kazanmaları ve yaşayabilmeleri gayesiyle Irak'ın farklı şehirlerine yeniden

⁷⁷⁹ Kazım Habib, *El-Ezidiyye Diyanetü Irakiyye Şark Evsatiyye*, Şam, 2016, s. 179.

⁷⁸⁰ Sellum, a.g.e., s. 93.

⁷⁸¹ El-Saidi, a.g.e., s. 268.

⁷⁸² Sellum, a.g.e., s. 97.

⁷⁸³ Habib, a.g.e., s. 180.

göçmelerine sebep oldu. Tarım ve hayvancılıkla uğraştılar. Hükümetin hedefi Ezidilerin diğerlerinin arasında erimesini sağlamak ve bu yöntemle dinlerinin değişime uğramasıydı.⁷⁸⁴

4.3. IRAK'TA EKONOMİK YAPI

Irak'ın 1958'den sonraki siyasi düzeni söylemde ve fiiliyatta devrimciydi, çünkü yabancı ülkeler ile ilişkiler politikasında köklü değişiklikler yaşandı. İngiltere ve Batı ile olan bağımlılık ilişkisi, Doğu kampında yer alanlar da dâhil bütün dünya ülkeleri ile eşitlik ilkesi temelinde bir ilişkiye dönüştü. İttifaklar ve bloklar siyaseti ilga edildi ve pozitif tarafsızlık ilan edildi. Ekonomi politikası iki önemli devrimsel hedefi gerçekleştirmeye çalıştı: ekonomik bağımsızlık, servet ve gelirlerin halkın lehine olacak şekilde dağıtılmasının geri getirilmesi. Cumhuriyet sisteminin kurulmaya başlandığı ilk günlerden itibaren özellikle hükümetin nasıl yönetileceği ve liderliğin nasıl olacağı gibi siyasi sorunlar yeni sistemi zorlamaya başladı. Baas rejimi iktidarda kalmak için sadece kendi gücüne güvenmedi, kitlelere en alttan ve geniş tabanlı şekilde nüfuz edebilmek amacıyla nüfusun çoğunluğunun çıkarlarına uygun sosyoekonomik kazanımlar elde etmek için aralıksız çaba sarf etti.⁷⁸⁵

Yeni düzenin ekonomi politikasında, tüm konularda halkın merkezde olduğu bir anlayış hâkimdi. Ahmet Hasan el-Bekir hükümeti, radikal sosyalist bir retorik kullanarak tarım politikaları, ticari şirketler ve Irak ekonomisi genel yönetimi ile ilgili işler yaptı. Gerçekte ise bütün niyeti, ekonomik yönelimleri el-Bekir ve yardımcılarının hâkimiyetini güçlendirmek için kullanmaktı.⁷⁸⁶ Böylece ekonomi politikası iki temel biçim aldı. Birincisi doğal olarak büyük ölçüde popülistti ve 1969'da el konulan topraklar için tazminat ödenmesinin durdurulmasıyla ortaya çıktı. Bu, arazilerin yeniden dağıtımından faydalananları tazminat yükünden kurtardı. İkincisi ise tarım alanında yatırımların artırılmasıydı. 1970'te daha kapsamlı tarım reformu hayata geçirildi. Amaç, daha önceki ıslah çalışmalarının getirdiği, arazinin cinsi (kalitesi) ve sulama sistemi ile mülkiyet için izin verilen toprak miktarı arasındaki ilişkinin göz önüne alınması gibi olumsuz sonuçları ortadan kaldırmaktı⁷⁸⁷ Baas, tarım reformu için yeni bir kanun çıkarmak üzere inisiyatif aldı (1970, 17 numaralı yasa). Buna göre tarımsal arazilerin mülkleştirilmesinde azami seviyeye ulaşıldı ve her ne sebeple veya hangi şartlarda olursa olsun çiftçinin kendi arazisinden çıkarılmasının önüne geçildi. Irak kırsalında sağlık sigortası uygulandı ve kırsalda yaşayan vatandaşların kültürel seviyelerini arttırmak için iddialı projeler

⁷⁸⁴ El-Saidi, a.g.e., s. 272-273.

⁷⁸⁵ Faysal Muhammed Alevi el-Temimi, *Sira'a el-Hüviyat el-Katile fi'l-Irak 1921-2010*, Amman, 2016, s. 272.

⁷⁸⁶ Charles Trip, a.g.e., s. 274.

⁷⁸⁷ A.g.e., s. 275-286.

başlatıldı.⁷⁸⁸ Buna ek olarak el-Bekir ve yardımcıları yeni bir ekonomik problemle karşı karşıya kaldı. Yeni petrol sahaları, özellikle de Rumeyla petrol sahası ile ilgili yatırımlar için Sovyetler Birliği ile müzakereler yürütülüyordu. Ancak aynı zamanda rejim hâlâ, 1961’de çıkarılan 80 numaralı Yasa’nın sonuçlarının getirdiği, Irak Petrol Şirketi ile olan ihtilaflarla uğraşıyordu. Müzakereler 1969 yazında, Sovyetler Birliği’nin Basra Körfezi’ndeki el-Fav’da bir rafineriye ve ihracat limanına boru hattı döşemesini sağlayan bir anlaşmayla sonuçlandı. Bu adım, yabancı şirketlerin “küstahlığını” durdurmanın ve 1972’de Irak petrolünün millileştirilmesinin ilanının yolunu açtı.⁷⁸⁹

Irak ekonomisindeki canlılık artarak devam etti ancak İran ile savaşa girilince hızlı bir gerileme başladı. Saddam Hüseyin, petrol gelirlerinin büyük bölümünü silah satın almak için kullandı. Yine bu sırada nükleer ve kimyasal silah edinebilme konusunda büyük çaba sarf etti. Bu durum küresel petrol akışına ve Amerika’nın iktisadi hegemonyasına tehdit oluşturmaya başladı. Baba Bush “*Dünyanın en büyük petrol rezervlerinden birinin kontrolü Saddam Hüseyin’in elinde oldukça, insanlığın özgürlüğü bu anlayışla büyük problemler yaşayacak*” diyordu. Bu sözler 16 Ağustos 1990’da *New York Times*’ta yayımlandı. ABD ve İngiltere, Saddam Hüseyin’in petrol hâkimiyetine son vermek için uğraştılar. Çünkü Irak, OPEC⁷⁹⁰ içinde büyük paya sahipti.⁷⁹¹ Politik sistem, ekonomik ambargonun doruğa çıkmasına neden olan Kuveyt’in işgali ve Körfez Savaşı (1990–1991) ile çökmenin eşiğine gelmişti. Son olarak Mart 2003’te ülkeye yapılan İngiliz–Amerikan saldırısı, Irak’ın harap olmasına ve politik sistemin lağvedilmesine yol açtı. Bunun neticesinde mezhepsel hesaplaşmalar başladı; “sadakat liyakatten önce gelir” anlayışıyla yetkinlik ve uzmanlığın ortadan kaldırılıp, yerine mezhepsel ya da ırksal köktencilik geldi; fikrî ve siyasi planlar ortadan kaldırıldı; Irak’ın etnik-mezhepsel (Kürt, Şii, Sünni) devletçiklere bölünmesi gibi planlar ortaya çıktı.

4.3.1. Irak–İran Savaşı’nın Gölgesinde Irak Ekonomisi

İran İslam Devrimi liderleri gerçekleştirdikleri devrimi, İslam halklarına yardım için ihraç edilmesi gereken ebedî bir model olarak görüyorlardı. Savaşın gidişatı birkaç kez ciddi biçimde değişti. Büyük güçler bu gidişatı değiştirmek için müdahalede bulundular. Savaşın başında Irak kuvvetleri İran’a girdi ve çok geniş alanları işgal etti. 1981’in sonunda İran

⁷⁸⁸ El-Temimi, a.g.e., s. 273.

⁷⁸⁹ A.g.e., s. 278.

⁷⁹⁰ OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü / İngilizce: Organization of Petroleum Exporting Countries), net petrol ihraç eden ve bilinen dünya petrol rezervlerinin üçte ikisini ellerinde bulunduran 13 ülkenin oluşturduğu konfederasyondur. 14 Eylül 1960’da kuruldu. Küresel ham petrol piyasası üzerinde daha fazla kontrole sahip olmak için 2016 yılının sonlarında OPEC+ adlı daha büyük bir grup kuruldu.

⁷⁹¹ Sabrina Schwarz, **Saddam Hussein and the Rule of Iraq (1979-2003)**, London, 2018, s. 4.

kuvvetleri inisiyatifi ele geçirdi ve Mart 1982’de bu toprakları geri almak için büyük bir saldırı başlattı. Irak, ulusal sınırlarına geri çekildiğini açıklamak zorunda kaldı ve savaşı bitirmek için İran ile müzakere arzusunu dile getirdi. Ancak İran bu sefer de karşı saldırıya başladı ve Irak’ın hedefi, işgal edilmiş eski topraklarını geri almaktan ziyade eski (kendi) topraklarını korumaya dönüştü.⁷⁹² Fransa ve Sovyetler Birliği, Irak’a İran’ın saldırılarına karşı koyabilmesi için gerekli silahları vermekten vazgeçti. İran, Şubat 1986’da Fav Yarımadası’nı işgal etti. Bunun üzerine İslam Konferansı Örgütü, sorunun çözümü için bir ara buluculuk komitesinin oluşturulması çağrısında bulundu. ABD ise her iki tarafın da iyice zayıflaması için, iki tarafa da karşı tarafın askerî güçleri hakkında istihbarat sağlayarak savaşa müdahil oldu. Irak daha sonra İran’ın işgal ettiği Fav Yarımadası’nı geri almayı başardı. İran ateşkese razı oldu. İki tarafın savaşı meşru kılmak ve devam ettirmek için -gerekçe olarak- kullandığı sorunların hiçbirinde anlaşma sağlanamadı.⁷⁹³

Irak-İran Savaşı, II. Dünya Savaşı’ndan sonra yaşanan en vahşi savaşlardan biri olarak kabul edilmektedir. Savaş 20 Eylül 1988’de resmen bitti. İran, 1987 tarihli ve 598 sayılı BMGK ateşkes kararını kabul etmiş olmasına rağmen İmam Humeyni, ilgili kararı tam bir yıl sonra, 7 Ağustos 1988’de onayladı ve çatışmalar fiilî olarak 8 Ağustos 1988’de sona erdi.⁷⁹⁴

Petrol, Irak hazinesi ile sanayi, tarım, altyapı ve genel hizmetlerin ana finans kaynağıydı.⁷⁹⁵ 1988’de İran ile savaş sona erdiğinde, Irak’ta yönetimin sorunlar yumağı büyüdü. “Kendisini meşgul edecek yeni bir proje yoksa” büyük Irak ordusu serbest kalacaktı. Yüz binlerce asker, kendilerini bekleyen bir iş olmadan evlerine dönüyordu. Saddam Hüseyin çok iyi biliyordu ki bu silahlı adamlar eğer doğru şekilde yönlendirilmezse, kendi rejimi için büyük bir tehlike oluşturabilirdi. Zaten ordunun 1974’te 110 bin olan mevcudu 1988’de 1 milyona çıkmıştı. Ekonomik yıkımın ortasında Mısır ve Sudan’dan gelen çok sayıda yabancı işçi varken bu sayı, toplumsal istikrarı bozucu bir tehdit oluşturuyordu.⁷⁹⁶ Bununla beraber, Irak-İran Savaşı’nın (1980-1988) patlak vermesi, petrol üretimine bağımlılığı azaltmayı amaçlayan beş yıllık ulusal kalkınma planlarının uygulanmasının aksamasına neden oldu. Bu planın uygulanması için petrol üretimine güveniliyordu ancak petrolün büyük bölümü savaşa yönlendirildi. Devlet, çareyi özel sektöre ithalat yapabilmeyen önünü açmakta bulunca, 1981’de %81,4 düzeyinde olan kamuya ilgi 1985’te %75,5’e geriledi. Kamu sektöründe çalışanların

⁷⁹² Muhammed el-Seyyid Selim, *Tetavvur el-Siyasse el-Düveliyye fi’l-Kurneyn el-Tas’i Aş’er, ve’l-İşrin*, Kahire, 2004, s. 232.

⁷⁹³ A.g.e., s. 633.

⁷⁹⁴ *Irak Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Ağustos, 1988, s. 1.

⁷⁹⁵ Abdülazim Cabir Hafız, a.g.e., s. 195.

⁷⁹⁶ Faysal Muhammed Alevi Temimi, a.g.e., s. 312.

oranı 1981 yılında %65,5 iken 1985 yılında %43,9'a düştü. Buna sanayi sektörüne ayrılan ödeneğin azalması da eşlik etti. 1981-1983'te %20 olan ödenekler 1984-1989 döneminde %18'e düştü.⁷⁹⁷ I. Körfez Savaşı'nın çok sayıdaki sonucundan öne çıkanlar şunlardır:

- İran–Irak Savaşı, bölgede büyük çaplı bir istikrarsızlığa neden oldu. Savaş sırasında Körfez ülkelerinin ticari gemilerine de saldırılar yapılıyordu. Bu saldırılar bölge ülkelerinin, kendi gemilerinde büyük güçlerin bayrağını dalgalandırmak için birtakım anlaşmalar yapmalarına neden oldu. Neticede ABD, Fransa, İngiltere ve NATO üyesi diğer ülkelerin askerî kuvvetleri Körfez çevresindeki ülkelere konuşlandı.⁷⁹⁸
- Savaş ortamı, Körfez ülkeleri için güvenlik sorunlarını doğurdu. Batı'nın ve Arapların çıkarlarının etkilenmesi olasılığını arttırdı. Bu ülkeler güvenlik için büyük oranlarda petrol ve ekonomik enerjilerini harcadı. Ekonomik entegrasyon ve kalkınma yerine askerî hazırlık ve silahlanmaya daha fazla önem verdiler.⁷⁹⁹
- Savaş, İran'ın askerî ve ekonomik kapasitesinin zayıflamasına katkı sağladı. Bu, İran–Irak Savaşı'nın uzaması amacıyla İsrail'den İran'a ABD yapımı silahların satışı için yapılan gizli anlaşmalar sayesinde oldu. Bu durum İsrail'in çıkarlarına hizmet ediyordu. Anlaşmaların en önemlisi, İran–Irak Savaşı devam ederken 19 Ocak 1982'de yapılan ve "Irangate" olarak bilinen anlaşmadır. Değeri 12 milyon dolara ulaşan silah kargoları İran'a 42 milyon dolara satılmış, elde edilen kâr ise Nikaragua'da yönetime karşı savaştan Kontralara gitmişti.⁸⁰⁰
- Her iki ülke de birbirini yenmeyi başaramadı. 8 yıl boyunca devam eden savaş, iç kamuoyunda zafer kazanıldığına iddia edilmesini önleyemediği gibi, iki tarafa da sadece acı getirdi.⁸⁰¹

Irak–İran Savaşı'nın sonuçları ülkede (Irak) ekonomik krize yol açtı. Şimdi yönetimin, sokağı ve kamuoyunu meşgul edecek yeni bir dış kriz daha yaratması gerekiyordu. Petrol zengini Kuveyt, Saddam Hüseyin için bu açmazdan çıkışın kolay yolu, aynı zamanda ekonomik ve siyasi politikalarının yol açtığı bütün yıkımların ilacı olarak görüldü. Eğer Kuveyt'i işgal eder ve kendi toraklarına katarsa, şu kazanımların gerçekleşeceğine inandı: Kuveyt'ten aldığı

⁷⁹⁷ Abdülazim Cabir Hafız, a.g.e., s. 195-196.

⁷⁹⁸ Noam Chomsky, **US Iraq policy: Motives and Consequences, Iraq under Siege**, Canada, Library of congress control Number, 2002, s. 68.

⁷⁹⁹ Abdülislam Mahmud Alğanimi, **Nizam al-Iqlim al-Arabi Ba'd Harb al-Khalij al-Thaniyya wa Tada'iyat Ahdis 11 September 2001**, Rabat, 2003, s. 60.

⁸⁰⁰ Abdülmecid Ali el-Azzam, **Ameliyatü'l-Sun'i el-Siyase el-Hariciyye el-Ürdüniyye**, Amman, 1998, s. 4.

⁸⁰¹ Liyam ve Garit, Stansfiel Andres, a.g.e., s. 159.

dev borçların silinmesi; kendisine borç veren diğer Körfez ülkelerinin korkarak, alacaklarını istemekten vazgeçmeleri; elde edeceği ganimetlerle diğer dış borçlarını ödemesi.⁸⁰²

4.3.2. Amerika'nın Irak Ablukası

Irak'ın Kuveyt yenilgisinden hemen sonra BMGK'de Irak'ın gelecekte benzer saldırıları yapmasının önlenmesi gerektiği konusunda açık bir toplantı yapıldı. Bunun için Irak'ın yapması gerekenler; Kuveyt'in bağımsızlığını resmî olarak tanımak, savaş tazminatını ödemek ve Irak'ın tüm bölgelerini, nükleer silah edinme programlarına sahip olduğuna dair kanıt arayacak BM ekibine açmayı taahhüt etmektir.⁸⁰³ Uluslararası eğilim, 2 Ağustos 1990'da alınan BMGK kararlarında yer alan ekonomik yaptırımların devam etmesi yönündeydi.

Baba Bush'un politikası Irak'ı zayıflatmak ancak bunu Irak'ı İran ile dengede tutacak şekilde yapmaktı. Ağustos 1990'dan Mayıs 2003'e kadar olan dönemde Irak halkı, kitle imha silahlarını yok etme bahanesiyle Irak'ı cezalandırmak için bir silah olarak kullanılan tam kuşatmaya boyun eğdi. Bu uğurda 18 Nisan 1991'de Uluslararası Atom Enerjisi Kurumunun (UAEK) yardımı ile BM'de özel heyet oluşturulmuş ve heyet, Irak'ın kitle imha silahlarını bulmak ve yok etmek için çalışmıştı.⁸⁰⁴

BMGK, Kuveyt'i işgali nedeniyle Irak'a ekonomik yaptırım uygulamak üzere kararlar çıkardı. Bu yaptırımların en belirgin olanı, 6 Ağustos 1990'da alınan 661 sayılı karardır. Bu karar, Irak'a ithalat ve ihracatı yasaklıyordu. Yine 25 Ağustos 1991'de alınan 665 ve 670 sayılı kararlar, Irak halkına karşı yaptırımları 12 yıl süren tam bir kuşatmaya çevirdi. Bununla beraber toplumsal ve bireysel uluslararası insan hakları sözleşmeleri ihlal edildi. ABD ve İngiltere uluslararası hukuku savunduklarını ve kitle imha silahlarının yayılmasını önlemeye çalıştıklarını iddia ettiler.⁸⁰⁵

Gözlemciler, Irak'taki trajik durum ve Irak halkının başına bela olan açlıkla sefaleti ayrıntılarıyla anlatan raporları bir araya getirdiler. II. Körfez Savaşı'nın sona ermesinden 6 ay sonra BM, insani felaketi kabul etti ve Irak hükümetine bir milyar dolarlık ilaç ve gıda alımı için yenilenebilir izin verdi. ABD ve müttefiklerine, Irak'ın yapacağı ithalatı belirlemek üzere geniş yetkiler tanıyan bu anlaşma Gıda Karşılığı Petrol Anlaşması olarak tanındı.⁸⁰⁶

⁸⁰² Faysal Muhammed Alevi el-Temimi, a.g.e., s. 312-313.

⁸⁰³ Charles Trip, *Safahat min Tarihü'l-Irak el-Müesser*, Beyrut, 2006, s. 338.

⁸⁰⁴ Kemal Diyb, *Zelzal fi-Ardu el-Şekak (Irak 1915-2015)*, Beyrut, 2003, s. 275.

⁸⁰⁵ Abdulkerim el-Aluci, *El-Sira'a fi'l-Irak min el-İhtilal el-Britani ila el-İhtilal el-Ameriki*, Kahire, 2008, s. 90.

⁸⁰⁶ Diyb, a.g.e., s. 277.

Bu kuşatma doğrudan, 5 yaşın altında 1 milyon çocuğun ölümünden başka ekonomik ve endüstriyel altyapının yok olmasına yol açtı. Çocuk ölüm oranlarında artış yaşandı ve her yıl yaklaşık 170 bin çocuk yetersiz beslenme ve sağlık hizmetlerinin kifayetsizliğinden dolayı hayatını kaybetti. Ayrıca toplam yurt içi hasıla, 1991'den önce ulaştığı seviyenin üçte biri seviyesine indi.⁸⁰⁷

ABD, 1990'dan sonra Irak'a yönelik politikalarında temel olarak 6 önemli alan belirledi:

- Silahların Yayılmasının Kontrol Altına Alınması: Irak'ın kitle imha silahı ve fırlatma sistemlerini geliştirme potansiyelinin önlenmesi için BM Irak Özel Komisyonu (UNESCOM) kuruldu.
- Ekonomik Yaptırımlar: 687 sayılı BMGK kararına dayanan ekonomik yaptırımların hedefi, kitle imha silahlarının bulunması ve imhası konusunda UNESCOM ile iş birliği yapmak için Irak'a baskı uygulamaktı.
- İnsan Hakları: ABD, birçok kez insan haklarını çiğneyen Saddam'ın yanında yer aldı. Özellikle de Kürtlere karşı 80'lerde yapılan Enfal saldırılarında bu tavrını devam ettirdi.
- İnsan Hakkı İhlallerini Engelleme: ABD, Britanya ve Fransa; Irak hükümetinin, isyan planlayan Kürtlerle Şiilere karşı saldırılarını engellemek amacıyla Irak'ın kuzey ve güneyinde tek taraflı uçuşa yasak bölgeler ilan ettiler.⁸⁰⁸
- Irak Muhalefeti: Saddam Hüseyin'in askerî ve sivil muhaliflerini destekleme çabaları, Amerika'nın temel Irak siyaseti hâline gelmişti. 1997'de çıkarılan "Irak'ın Özgürleştirilmesi Yasası" Amerika'nın Irak muhalefetine doğrudan yardım yapması için çağrıda bulunmuştu. Muhalifleri temsil eden belirgin kişi ise Ahmed Çelebi'ydi. Kendisi yakın ilişki içinde olduğu ABD Kongresine, Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğuna dair sahte, uydurma belgeler sundu ve ABD'yi Irak'a saldırması için tahrik etti.

ABD ve müttefiklerinin Irak'a karşı siyasetleri iflas etti ve güvenilirliğini büyük ölçüde kaybetti. Yaptırım politikası, uluslararası düzeyde, ABD ve İngiltere'nin insani sonuçlarından bağımsız olarak yaptırımları devam ettirme konusunda daha az ısrarcı olduklarını gösteriyor. Yaptırımlar, Irak'a demokrasinin gelmesi ya da Körfez bölgesinde güvenliğin sağlanması

⁸⁰⁷ A.g.e., s. 277.

⁸⁰⁸ Ayida Abdullah el-Ezidi, **İran ve'l-Irak**, Abu Dabi, 2003, sayı 48, s. 64-79.

hususunda başarılı olamadı. Yatırım siyasetine olan uluslararası destek, büyük oranda azalmaya başladı.⁸⁰⁹

⁸⁰⁹ El-Ezidi, a.g.e., s. 23.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. 2003 SONRASINDA IRAK DEVLETİ'NİN YENİDEN KURULMASI

Irak Devleti 1921’de İngiliz manda yönetimi tarafından üç büyük vilayeti tek bir çatı altında birleştiren basit bir devlet olarak kuruldu. Bunlar Bağdat, Musul ve Basra vilayetleridir. Bu anlamda bir devletin kurulmasında coğrafyanın bir çıkarı yoktu. Ayrıca o dönemlerde bu üç bölgenin arasında onları birbirine bağlayacak kültürel ve sosyal bağlar da yoktu. Bu nedenle Irak onlarca yıldır dünyanın en “sıcak” ülkelerinden biri olmaya devam etmiştir.⁸¹⁰

Irak’ın modern tarihine bakılacak olursa, ülkenin kuruluşunda Irak Devleti’nin şekillenmesinde ve toplum ile ilişkisinde önemli rolü olan üç önemli devrim süreci geçirdiği görülür. İlki 1920 devrimidir. Bu, işgalcilere karşı toplumun birleşmesine ve Faysal’ın Irak kralı olarak taç giymesine giden yolu açmıştır. İkincisi 14 Temmuz 1958’de gerçekleşen, monarşiden cumhuriyete geçişi sağlayan devrimdir. Rejimi değiştiren devrim, Irak’ı milliyetçilik batağına sürükleyen ulusalcı düşünceyi egemen kılmış ve feodalizmi ortadan kaldırmıştır. Bu süreçte, hiç bitmeyen çatışmalar Irak’ın dinsel, ırksal ve mezhepsel bileşenlerinin yerlerinden edilmeleri ile Araplaştırılmaları gibi hadiseler yaşanmıştır. Üçüncü ve son aşama ise, 2003 yılında Bağdat’ın düşüşüdür. Amerikan işgali, eski rejim karşıtları üzerinden ülkeyi mezhepsel ve etnik temelde bir toplumsal parçalanma ve bölünmeye sürüklemiş ve kırılğan bir devlet inşa etmiştir.⁸¹¹

20 Mart 2003’te başlayan işgal sürecinde Amerikalılar her türlü ağır silahları kullandılar. Nisan 2003’te Bağdat düştü. Ardından, elinde binlerce Iraklının kanı bulunan Saddam Hüseyin rejimi de sona erdi. Amerikalıların ülkeyi taş üstünde taş kalmayacak şekilde harap etmesi, Hülagü liderliğindeki Moğolların 1258’de yaptığı barbarlığı hatırlatmıştır. Bunun sonucu olarak Irak, Baas Partisi’nin kanlı geçmişi ile Irak halkına yabancı demokratik ve sivil yönetimin arasında kaldığı bir döneme girdi. Bu süreç içerisinde ülke iki temel üzerine oturtuldu: Birincisi mezhepsel ya da etnik olmayan, belli gruplar (Şii Araplar, Sünni Araplar ve Kürtler) arasındaki “dar bileşen paylaşım sistemi”; diğeri ise Irak Baas rejiminden ve Amerikan işgalinden kurtulurken anayasal olarak kodlanan mezhepçiliğin salgın hâline getirdiği kriminal

⁸¹⁰ Bedriye Salah Abdulla, “Tehaddiyat el-Nizamü’l-Siyasi fi’l-Irak Ba’de A’am 2003”, *Mecelletü’l-Kadaya el-Siyasiye*, Bağdat Üniversitesi, Sayı 63, yıl 12, 2020, s. 183.

⁸¹¹ Selim Matar, *El-Iraku’l-Cedid ve’l-Fikru’l-Cedid, Kitab Mezopotamya*, Londra, 2010, s. 10.

Selefi mezhepsel terörizmdir. 1925 Irak Anayasası'nda yer almayan bu mezhepçilik, 2005 yılında kabul edilen ve halen yürürlükte olan Irak Anayasası'nda dört yerde zikredilmiştir: ⁸¹²

- Irak ordusunun terkip edilmesi ve kotalar oluşturulması hususunda “halk ordusu” yerine “bileşenler” ifadesi kullanıldı.
- Irak bayrak ve amblemini oluşturmak için “bileşenler” (ifadesi) kullanıldı.
- Etnik kökenlerin yani çeşitlilik içinde yer alan farklı kimliklere sahip vatandaşların siyasal haklarının oluşturulması için “bileşenler” ifadesi kullanıldı.
- Anayasa değişikliği için “bileşenler” yani kotalar ifadesi kullanıldı.

5.1. ABD'NİN IRAK İŞGALİNİN YANSIMALARI

Irak'ın 1980'den 2003'e kadar yaşadığı korkunç krizlerin derinlemesine ele alınacağı daha fazla çalışmanın yapılması zaruridir. Saddam Hüseyin rejimini temsil eden destekçileri ve bu rejime karşı çıkanlar arasında her zaman ideolojik çekişmeler vuku buldu.⁸¹³ Irak'ın tarihî ve jeostratejik durumuna bakıldığında, 2003 yılı sadece Irak için değil, tüm Arap ve İslam âlemi için büyük bir şoktu. Amerikalılar ülkenin tüm resmî, sivil ve askerî müesseselerini ele geçirip, 1923 ile 2003 arasında oluşturulan devlet sistemini yok etmek için çalışmaya başladı. Demokrasi, özgürlük ve çoğulculuk sloganları atılarak, ABD bakış açısıyla yeni bir devlet kurulmaya başlandı.⁸¹⁴

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle birlikte dünya, kendi dış politikasını uygulama ve siyasi çıkarlarını koruyup garanti altına alma hedefiyle Orta Doğu'nun geleceğini planlamakta olan ABD'nin liderliğinde yeni bir tek kutuplu düzenin doğuşuna tanık oldu. ABD, Irak'a savaş ilan etti. Saddam Hüseyin rejimini Nisan 2003'te düşürdü ve el-Kaide terör örgütüne karşı savaş gerekçesi ile bölgeye girdi. Bu işgal Basra Körfezi, Irak, Orta Asya ve Hazar Denizi'nin en önemli petrol üretim alanlarının kontrolü için ABD'nin çıkarları ve hedefleri doğrultusunda, Orta Doğu'nun yeniden şekillendirilip formüle edilmesine büyük katkı yaptı. Geriye sadece İran kalmıştı. Irak, Suudi Arabistan'dan sonra dünyanın en büyük petrol rezervlerine sahip (dünya rezervlerinin yüzde 12'si), varil başına petrol üretim maliyeti ise dünyada en düşük olan ülke konumundaydı.

⁸¹² Faris Abdülkerim el-Beyati-Zülfikar Abdullah Muhammed, “Takayim el-Nizam el-Barlamani fi'l-Irak Ba'ad 2005”, *Mecelletü'l-Kadaya Siyasiyye*, sayı 63, yıl 12, 2020, s. 70-71.

⁸¹³ Ali Abdülemir Acem, *Fi-Mahb al-Iraq al-Hurub wa'l-Hisar wa'l-Tehawwulat al-Asifa, 1990 – 2003*, Beyrut, 2019, s. 15.

⁸¹⁴ Ali el-Mu'min, a.g.e., s. 14.

5.1.1. Irak'ın İşgali (Irak'ın Özgürleştirilmesi Harekâtı)

Baas Partisi rejimini devirme planı, Saddam Hüseyin 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal ettiği zaman uygulanmaya başlandı. Bu tarih, Irak halkı için bir dönüm noktasıydı ve rejimin Nisan 2003'te devrilmesine giden yolu açtı.⁸¹⁵ ABD'nin Arap bölgesine yönelik politikası ve bu politikanın parçası olan Irak özelindeki siyaseti, yönetimde ister demokrat ister cumhuriyetçi olsun ABD'nin genel politikasının devamı niteliğindedir. Ancak bu eğilim Cumhuriyetçi Parti'yi ve özellikle muhafazakârları temsil edenlerin eğilimidir. Cumhuriyetçiler ve muhafazakârlar Arap davalarına yönelik en fazla düşmanca yaklaşan ve siyonizme sahip çıkan taraflardır. Bu da doğal olarak endüstriyel kapitalist kesimlere olan yakınlıklarından kaynaklanmaktadır.⁸¹⁶

Oğul George Bush'un kişiliği, dünya düzeninde iki kutupluluğun sona ermesinden sonra bariz şekilde ortaya çıkan Neoconların başlattığı değişimlerle şekillendi. Bunlar, kendi ülkelerinin dış politikasının desteklenmesi, tek kutuplu yapının inşası ve Amerikan hegemonyasına güç kazandırılması üzerine "güç politikası"nın uygulanması için çağrıda bulunuyorlardı. Çünkü ABD kendisini, önemli stratejik çıkarları olan ve güvenliğine yönelik tehditlerle karşı karşıya olan global bir güç olarak görüyordu. Bu da onu elindeki potansiyeli caydırıcı bir unsur olarak kullanmaya itiyordu. Güç (kullanma) yöntemi önceki başkanlar için farklıydı. Truman'ın yöntemi çevreleme, Eisenhower'ınki intikam (karşılık verme), John Kennedy'ninki esnek tepki ve Ronald Reagan'ınki ise Yıldız Savaşları şeklindeydi. Oğul Bush'un yöntemi ise önleyici (engelleme) ve önleyici darbe (saldırı) oldu.⁸¹⁷

Başkan (oğul) Bush, seçim kampanyası sırasında silahlı kuvvetleri yenilemeyi düşündüğünü açıkladı. Yaptığı bir konuşmada, babasının Körfez zaferinin önemli bir başarı olduğunu ancak bu başarıya planlama, hazırlık ve ihtiyaçların karşılanması bakımından 6 aylık süreçten sonra ulaşıldığını vurguladı. Bu sürenin, dünya üzerindeki tek süper güç için uzun bir süre olduğuna dikkat çekti. Eylül 2002'de yayınlanan, ABD'nin Uluslararası Güvenlik Stratejisi belgesinde "*(Silahlı) Kuvvetlerimiz diğerlerinin saldırılarını boşa çıkarmak ve ikna edici olmak için yeterince güçlü olacaktır*" denilmiştir.⁸¹⁸

⁸¹⁵ Muhammed Ebu Samra, *Esrarü'l-Harb el-Amerikiyye A'la el-Irak*, Amman, 2016, s. 131.

⁸¹⁶ Hinavi Reşid el-Yasin, *Tevaccühat el-İdaratü'l-Amerikiyyetü'l-Cedideh İza'a el-Irak*, Neşretülş Rasd el-Duvali, 2001, s. 3.

⁸¹⁷ Abdülhalik Şamil Muhammed, *Amaliyatü'l-Sun'i el-Karar fi'l-Siyassetü'l-Hariciyye el-Amerikiyye Namuzec el-Irak*, Bağdat Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi, (Yüksek Lisans Tezi), 2003, s. 40.

⁸¹⁸ Watheq Al-Sadoon, "George W. Bush Döneminde Amerika'nın Askeri Stratejisi (2001-2009)", *Ortadoğu Etütleri*, sayı 1, cilt 12, 2020, s. 124.

Baba Bush, II. Körfez Savaşı'nda olduğu gibi stratejik kaynaklar üzerinde etkili olan (sonuç veren) ve küresel olarak Saddam Hüseyin gibi hevesli liderleri elinin altında tutmak için Washington'ı neredeyse tekelleştiren geleneksel dış politika stratejisini yürüttü. ABD'nin küresel hegemonyasına vurgu yaptı ve özel ittifaklar kurdu. BM'yi Orta Doğu'ya ve özellikle Irak'a karşı yürüttüğü sömürge savaşında kalkan olarak kullandı.⁸¹⁹

Bununla beraber baba Bush, 1991'de ABD güçlerinin Bağdat'a ilerlemesi ve Irak yönetimini devirmesi gerekirken savaşı sonuna kadar götürmedi. "Keyfî diplomasi" yürüten Bill Clinton⁸²⁰ ise gücünü Yugoslavya'nın bombalanması ile Somali'nin işgalinde kullandı ve 1991-2011 arasında Irak'a çifte çerçeveleme politikası uyguladı. Baba Bush'un Kuveyt ziyareti sırasında maruz kaldığı suikast girişiminde olduğu gibi saçma bahanelerle Bağdat'ı bombalamaktan kaçındı. Irak'ı çevreleme siyaseti (Clinton) Beyaz Saray'dan çıkana kadar devam etti, ABD tam hegemonyasını bölgede uygulamak ve Irak'ı askerî, iktisadi baskıyla kuşatması altında tutmak için yeni strateji uygulama arayışı içine girdi.⁸²¹

Amerika'nın Irak'a karşı haksız savaşı, gerçekte ABD'nin çıkarlarını korumak için üretilen nedenler üzerine kurulmuştu. Bu nedenler saldırı ve işgalin meşrulaştırılmasında esası oluşturdu. Bunlardan bazıları; Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğu, insan haklarına saygılı ve bölgeye örnek olacak demokratik bir düzenin kurulacağı iddialarıydı.

Ancak gerçek hedef, çıkarların sağlanmasıydı ki bu çıkarlar içinde en önemlisi ekonomi boyutuydu. Örneğin Irak, elindeki petrol rezervleri ile büyük miktarlarda üretim ve yıllık dağıtım kapasitesine sahipti. Henüz keşfedilmemiş kaynakların da sağladığı potansiyel ile petrol piyasasındaki bayrağı taşıma kapasitesi, sahip olduğu önemli ve etkili bir ekonomiyi temsil ediyordu. 2003'te ABD'nin gerçekleştirdiği işgal, genelde Orta Doğu'da, özelde ise Körfez ve Basra'da gerçekleştirmek için kalkıştığı stratejik hedeflere yönelikti. Buna mukabil önemli bir ileri savunma cephesi olan İsrail de Amerikan çıkarlarını korumak için müdahil oldu.⁸²²

⁸¹⁹ Naser Aruri, **Hurub Corc Dabulyu Buş el-Vikaiyyah Beyne Merkeziyat el-Havf ve Avalimat el-İrhab el-Devleh**, Beyrut, 2003, s. 70.

⁸²⁰ Bill Clinton: Bill Clinton olarak bilinen William Jaferson, 19 Ağustos 1946 tarihinde doğdu. ABD'nin 42. başkanı olan Clinton, 1993-2001 yılları arasında görev yaptı. Ülke tarihinde Roosevelt ve Keneddy'den sonra en genç üçüncü başkandır.

⁸²¹ Taha el-Mecdub, **El-Siyassatü'l-Amerikiyye fi'l-Şarkü'l-Evsat Hilal Karne'l-İşrin, fi el-İmparatoriyyatü'l-Amerikiyye**, cilt 1, Kahire, 2001, s. 378.

⁸²² Raid Şihab Ahmet, **A'sar el-Tevacüdü'l-Askeri el-Ameriki A'la el-Nizamü'l-Siyasi fi'l-Irak, Bağdat Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 2005, s. 13.

Bu nedenle Irak işgali/savaşı sırasında, şiddetli bir arzu ile çok çabuk ve etkili bir askerî sonuç almanın zorunlu olduğu düşüncesi Amerikan yönetimi ve ordu liderliğinde etkili oldu. Öyle ki ateş izni istismar edilerek orijinal planın çok ötesinde bir yoğunlukta bombardıman yapıldı. Şok etkisi yaratacak saldırılarında utanç verici şekilde ifrata teslim olundu. Bazı geceler Bağdat çevresi ve semalarında dehşet verici denilebilecek hava saldırıları gerçekleştirildi.

Amerikan uçakları 41 bin 404 sorti gerçekleştirdi. Amerikan kuvvetlerinin, 9 Nisan 2003'te Saddam'ın başkanlık sarayına girdikleri zaman, savaş sonrası siyasi planlama konusunda oldukça eksikliklerin olduğu görüldü. Sahadaki yetkililer, savaş görevi ile işgal sorumluluğunu birbirinden ayırt edemedi. Yine sahadaki gerçekler, Amerikalılara işgal için ortaya sürdükleri iddiaların hiçbirinin gerçekte var olmadığını, hem de birkaç gün sonra gösterdi. Üstelik bu iddiaları ortaya atanlar, iddiaların gerçek olmadığını en iyi bilenlerdi. Irak'ın nükleer silaha sahip olmadığı, devrilen rejimin gerek ABD'ye gerekse Avrupa ülkelerine veya komşularına yönelik bir tehdit oluşturmadığı, hatta tehdit oluşturacak imkânlarla sahip olmadığı, Saddam rejiminin el-Kaide ve 11 Eylül saldırılarıyla bir ilişkisinin bulunmadığı, Irak halkının da onları özgürleştirmeye (!) gelen Amerikan askerlerinden hoşnut olmadığı kısa süre zarfında ortaya çıktı.⁸²³

ABD Başkanı George Bush yönetiminin Irak'a yönelik müdahalesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya üzerindeki hâkimiyetini göstermek için gerçekleştirildi. BM'nin bu müdahalede araç olarak kullanılması da diplomatik yolların bir kenara bırakılması için bir gerekçe oluşturdu. Bush tarafından diplomasi bir kenara atıldı ve güç kullanımı bir ilke olarak kabul edildi. Ancak Irak'ın oğul Bush'un siyasetinde yerle bir edilmesi hedefi, esasen ABD'nin stratejik devlet planlarından biri değildir. Bu durum sanki yerel ulusal ve küresel hedeflerle bağlantılı bir şekilde ortaya çıktı.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Jeopolitik Hâkimiyet Vurgusu

Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya üzerinde hâkimiyet kurma girişimi, Orta Doğu ve Asya bölgeleri üzerinde kontrolü sağlayabilmesinden geçiyordu. Öyle ki, Orta Doğu ve Avrasya bölgelerindeki politik ve ekonomik ilişkilerine rağmen 1989 yılına kadar onun üstünlüğünün askıda kalmasının nedeni, Sovyetler Birliği'nin var olmasıydı. ABD'nin bölgedeki hâkimiyeti Körfez'i kontrol etmesine kadar gerçek değildi. Bu dönemde ABD,

⁸²³ Sad Şakir Şibli, *El-İstratejiye el-Amirikiyye fi el-Şark el-Evsat*, Amman, 2013, s. 75.

Körfez bölgesine yapılacak herhangi bir saldırının kendi çıkarlarına yönelik bir saldırı olduğunu kabul ederek, yaklaşımını dayatmaya başladı.⁸²⁴

Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'taki Çıkarları

1997 yılında ABD'nin yeni yüzyılı projesi kapsamında, Irak'ın ekonomik, politik ve sosyal yönlerden bitirilmesi planlandı. Bu cüret, askerî yatırımlar sonucunda biriken sermaye fazlalığının ve önceki yönetimlerin dış politika başarılarının verdiği coşku ile Amerika'nın içine girdiği yönetsel krizin sonucunda gösterildi. Dolayısıyla Irak, II. Körfez Savaşı'ndan beri Amerika Birleşik Devletleri'nin önceliklerindendi.⁸²⁵

Buna rağmen Yeni Amerika'nın Yüzyılı Projesi'nin sahipleri, savunma ve dış politika harcamalarının arttırılmasını talep ediyorlardı. Bu da ülkelerinin stratejik itibarını tehdit eden unsur olarak gördükleri kısa vadeli ticari çıkar vaatlerini sınırlı kılmak içindi. 2003 yılından sonra Irak'taki en büyük şirket hâline gelen Halliburton Petrol Şirketinin başkanı Dick Cheney⁸²⁶ birden sahaya çıktı. Cheney, şirketinin politikasını, 2020 yılına kadar Amerika Birleşik Devletleri'nin günlük ilave 50 milyon petrol variline ihtiyaç duyacağı varsayımının üzerine bina etti. Onun için, dünya petrol fiyatlarının üçte iki oranına yani en ucuz fiyatlara alınabilecekti.⁸²⁷ Kendisi, Orta Doğu'da yatan büyük ödülün faydalanmak için bir dizi muhafazakâr fikir savunucusuyla hareket etti. Şirketlerin, bu bölgedeki petrole sahip olma konusunda ne kadar istekli olsalar da bu husustaki hareket hızı çok yavaştı. 2000 yılıyla beraber, Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi'nin sahipleri sabırsızlanmaya başladı. Zira 26 Haziran 1998 yılında Başkan Bill Clinton'a şirket sahipleri tarafından, kimyasal silahlar alanında, nükleer ve biyolojik başlık taşıyabilen orta ve uzun menzilli füzelerle ilgili önemli gelişmeleri anlatan bir mektup sunuldu. Bu mektupla, Amerika Birleşik Devletleri ve onun dünyadaki dost ve müttefiklerinin çıkarlarını korumayı garanti eden yeni Amerikan stratejisini duyurma fırsatından yararlanmayı talep etmişlerdi. Mektuptaki beyanın altında Dick Cheney, Donald Rumsfeld, Richard Bill ve Paul Wolfowitz'in imzaları bulunuyordu.⁸²⁸

⁸²⁴ A.g.e., s. 88.

⁸²⁵ İan Douglass, *El-Vilayatü'l-Müttahidatü'l-Amerikiyye fi'l-Irak ve Cerimetü'l-İbadetü'l-Cemaiyye fi'l-Irak Tahte'l-İhtilal Tedmirü'l-Devle ve Tekrisü'l-Favdai*, Beyrut, 2008, s. 42.

⁸²⁶ Dick Cheney: 30 Ocak 1941'de Lincoln, Nebraska'da dünyaya geldi. Casper, Wyoming'de büyüyen Cheney, köken olarak Püriten Protestan İngiliz hacı göçmenlere mensuptur. Birçok görevde bulundu. 1995-2000 yılları arasında Halliburton Petrol Şirketinde yürütme kurulu başkanı olarak görev aldı. Ancak yürüttüğü en önemli görev, oğul Bush'un seçimleri kazanmasının ardından başkan yardımcılığıdır. Bu görevi, 20 Ocak 2001 ile 20 Ocak 2009 tarihleri arasında yürütmüştür: <https://is.gd/VCO8SO> (E.T. 08.02.2022).

⁸²⁷ Muhammed Hasaneyn Heykel, *El-İmparatoriyetü'l-Amerikiyye ve'l-İğara ala el-Irak*, Kahire, 2006, s. 137.

⁸²⁸ Heykel, a.g.e., s. 137.

İsrail Çıkarlarının Dikkate Alınması

İsrail'in varlığının Irak'a karşı savaşı kışkırtmadaki rolü, Irak'ın istilası ve işgali için Amerikan ve İngiliz askerî hazırlıklarının başlamasıyla daha da belirginleşti. İsrail, bu savaşın öncelikle bir İsrail savaşı olduğu ve sonuçlarının bölgedeki genel durumu kendi güvenliği lehine değiştireceği gerekçesiyle olayların ön safında yer tuttu. İsrail'in bu rolü benimsemesinin nedenleri şunlardır:⁸²⁹

- İç Hususlar: İsrail, Filistin ayaklanmasını küresel terörizmin bir parçası saymaktaydı. Irak'ı da terörle ilişkilendirmesini bu anlamda kendi meşruiyetinin inşası için önemli görmüştü. Özellikle Amerikan başkanı oğul Bush, tüm Filistin ulusal hareketlerini terörizm alanına dâhil ettiğinden beri, İsrail'i ülkesiyle birlikte teröre karşı savaşa katılan müttefik ülke olarak saydı. Ayrıca oğul Bush, Yaser Arafat ile temsil edilen Filistin liderliğinden aleni bir şekilde kurtulmak istiyordu. Bununla beraber, sorumluluğu Filistin devleti kurmak olan yeni bir Filistin liderliği ortaya koyma düşüncesindeydi. Zira bu, Filistin halkının hedefiydi ve bu devlet, Yaser Arafat'ın gölgesinde kurulmayacaktı.
- Bölgesel Hususlar: Arap-İsrail çatışmasından Irak'ın bölgesel bir güç olarak çıkması, İsrail politikasında oldukça önemlidir. Bundan dolayı Amerika'nın Irak'ı işgalini ana hedef olarak gördü. Sonuçta İsrail'e göre işgal, Irak'ı zayıflatır ve Suriye'yi desteklemekten âciz kılar. Bu durumda Irak tehdit ve manevra kabiliyetini kaybeder. Bu, Lübnanlı Hizbullah için de geçerli olup, Filistinlilerin davasında yalnız kalmalarına neden olur. Öte yandan İsrail, kendisini siyasi olarak tanıyan Irak ile ekonomik yakınlaşma sağlama arzusundadır.⁸³⁰ Irak'ın hedef alınması, İsrail'in herhangi bir Arap devletinin modern bir silaha sahip olmasına izin vermeyeceği anlamına gelir. Zira Arapların böyle bir silaha sahip olması güç dengelerini bozar ve İsrail'in kaldıramayacağı bir darbeye karşı karşıya kalmasına neden olur.⁸³¹ Böylece, Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'a karşı yürüttüğü savaşı destekleme konusundaki olumlu tutumuna karşılık olarak, kendisine ödül olarak Irak petrolünün kontrolü verilecektir.

⁸²⁹ Hamed Abd Haddad, *Al Devru'l İsraili Fi Ğazu'l Irak, Evrwak Duveliyye*, sayı 146, 2006, Bağdat Üniversitesi, Merkez Dirasat'ul Duveliyye, s. 9.

⁸³⁰ Saad Okaşa, "İsrail ve Rivayetüha ma-Ba'ad Saddam Hüseyin", *Mecelletü'l-Siyassetü'l-Düveliyye*: www.siyassa.org (E.T., 02.02.2022).

⁸³¹ Halil İbrahim el-Şekaki, *El-Radu'l-Nevavi fi Şarkü'l-Evsat*, Beyrut, 1991, s. 41.

Irak'ın işgalindeki en büyük menfaatin İsrail'in siyasi, ekonomik veya askerî düzeyde ulusal güvenliği olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸³²

- Stratejik Hususlar: İsrail medyasının da yardımıyla, İsraili liderler ve karar vericiler, Irak'ın İsrail ve tüm dünya için teşkil ettiği tehlike ve tehditleri öne çıkarmaya başladılar. ABD ile İsrail arasındaki koordinasyon için, eski ABD Ulusal Güvenlik Müsteşarı Condoleezza Rice, Ulusal Güvenlik Konseyi üyeleri, eski İsrail Başbakanı Ariel Sharon'un ofis müdürü de dâhil olmak üzere, İsraili uzmanlar ve İsrail Dışişleri Bakanlığının bazı üst düzey yetkililerinin yer aldığı resmî bir komite oluşturuldu. Bu komitenin görevi, Irak'a karşı savaş için yardımcı politik koşulları yaratmaktı. Bu da İsrail'in erkenden, Amerika'nın Irak'a karşı savaş başlatma hazırlıklarına siyasi, askerî ve medya planlamaları açısından katkıda bulunduğunu göstermektedir.⁸³³

5.1.2. Amerikan İşgaline Karşı Silahlı Örgütler

Veriler, Irak'a yönelik fiilî savaşın 1 Mayıs 2003'ten sonra başladığını göstermektedir. Öyle ki Baasçılar, el-Kaide'nin çeşitli silahlı grupları ve Irak'ın kuzey dağlarında mevzilenen (Ensar-ı Sunna) Kürt cihatçı grupları, ABD'nin askerî üstünlüğünden dolayı konvansiyonel bir savaşa dâhil olmanın hiçbir yararının olmayacağını idrak ettiler. Saddam Hüseyin ise Irak halkının dinî duygusunu, 1920 yılında halkın, İngiliz varlığına karşı birleşmesindeki tarihsel hafızadan yararlanarak uyandırmaya çalıştı. Öyle ki “*Direnış yüreklerinizde ve zihinlerinizde yaşadığı müddetçe Bush asla zafere ulaşamayacaktır*” diye yazdı. Belki de direnişin İslami duyguya, ümmet ve cihada bağlanacağını farkındaydı.⁸³⁴

Saddam Hüseyin rejimi daha önce, dinî müesseselerden fetvalar da almıştı. Bunlardan en önemlisi, Amerikan istilasından önce, 4 Eylül 2002 tarihinde Nefes Havzası lideri Ayetullah Seyyid el-Sistani'nin⁸³⁵ *el-Cezire* haber kanalı vasıtasıyla yayınladığı fetvaydı. Fetvada şu ibareler yer almaktadır:

Bu zor koşullarda Müslümanların görevi saflarını birleştirmek, aziz Irak'ı savunmak ve açgözlü düşmanların planlarından korumak için ellerinden gelen her şeyi yapmaktır. Ve herkes şunu bilsin ki; Allah korusun eğer işgalciler Irak'ta amaçlarına ulaşırlarsa, bu genel olarak İslam âleminde bir felakete sebep olacaktır. Dolayısıyla bu gerçeği her Müslüman bilmeli,

⁸³² Usame Muhammed Şihab, Siyasatü'l-Emniyetü'l-İsrailiyye Ba'da Ahdas 11 Eylül 2001, **Nahreyn Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Bağdat, 2008, s. 108.

⁸³³ Raid Şihab Ahmad, a.g.e., s. 140.

⁸³⁴ Abdulbari Atvan, **EL Kâdie El Tânzüm'ul Sirri, Dar El Sâki**, Beyrut, 2007, s. 226.

⁸³⁵ Seyyid Sistani: Dinî âlim Sistani, İran'ın Meşhed kentinde 1930 yılında dünyaya geldi. İlk eğitimini burada aldıktan sonra Kum şehrine gitti. 1951 yılından itibaren ise Nefes'e yerleşti ve Şii Havzası'nda Seyyid Muhsin el-Hâkim, Şeyh Hüseyin el-Hali ve Seyyid Ebu el-Kasım el-Havi'de eğitimini tamamladı. Seyyid Ebu el-Kasım el-Havi'nin ölümünden sonra merci olan Seyyid Abdülala el-Sabzivari'den sonra dinî merci yetkisi (veya önemli bir kısmı) kendisine geçti: El-Zubeydi, a.g.e., s. 430.

Müslüman Irak'ı müdafaa etmek ve saldırganlığı önlemek için elinden geleni yapmalı ve Iraklılar ve yönetim birbirine dayanarak safları sıkı bir şekilde tutmalıdır. Herhangi bir saldırıya karşı tüm güçleri ve metanetleri ile direnecekler ve Allah'ın izniyle saldırganları hayal kırıklığına uğratacaklardır. Ve şüphesiz ki, saldırganlara yardımın herhangi bir şeklini sağlamak büyük bir günahdır ve bu dünyadaki akıbeti utanç ve rezalet, ahretteki akıbeti ise elim bir azaptır.⁸³⁶

2003 yılından sonra Irak siyasi sisteminin tamamen çökmesiyle, onun yerine barışçıl yönetim, çoklu parti ve anayasaya bağlılık temellerine dayanan ancak işlemeye hazır olmayan yeni siyasi bir sistem geldi. Muhalefeti temsil eden siyasi oluşumların kotaya dayanan uzlaşmacı politikası, iktidarı ele geçirme aracı olarak benimsendiği için, sistemin tüm temellerini, işleyişini ve çalışma biçimini olumsuz etkiledi. Zira kota sistemi yetkiyi dinî, milliyetçi ve mezhebi esaslara göre dağıttı. Bu da birleşik olması gereken sistem birliğini, ahengini ve çalışma amacını ortadan kaldırdı. Diğer ülkelerde olduğu gibi vizyonlar program ve hedefler içerisinde değildi. Tam tersi yarış biçimine döndü ve her siyasi oluşumun, bir toplum kesimini temsil ettiği, bu kesimlerin haklarını diğer kesimlere karşı savunduğu şekle dönüştü. Bu durum, ülkede kimlik çatışmasını doğurdu ve Irak Devleti kurulduğundan itibaren Irak topluluğunun ulusal ya da birleştirici kimliğini kaybetmesine neden oldu. Kral I. Faysal esasen bu tehlikeye son günlerinde işaret etmişti.⁸³⁷ Sonuç olarak işgalden sonra, Irak toplumunun en büyük iki bileşeni (Şiiiler ve Sünniler) arasındaki rekabet, yeni Irak Devleti'ndeki siyasi çatışmanın odak noktasını oluşturdu. Bu gerilimler ve mezhep çatışmaları Irak'ın inşa sürecini engelledi.⁸³⁸

Yanlış Amerikan politikalarının sonucu olarak Irak bir kaosa sürüklenecekti. Bu politikalar bir yandan kargaşa çıkarma, adam öldürme, ırk ve mezhep sürgünü, iç savaşları besleme, nefret ve intikam ruhunu Irak vatandaşının içine ekerken diğer yandan da bir önceki rejimin politika ve suçlarını bazı taraflara yükleyerek, devletin müesseselerini yıkmayı, ulusal kimliği silmeyi ve ülkenin karakterini parçalamayı hedefledi.⁸³⁹ Bu da Irak'ta işgale karşı hareketlerin doğmasını tabi kıldı. Zira dünyada hiçbir işgal direnişsiz kalmamıştır. Ancak dikkat edilmelidir ki genelde işgalin başlamasıyla direnişin başlaması arasında uzun bir zaman dilimi bulunur. Lakin Irak'taki direniş, günler sonra başladı. Buna zemin hazırlayan da

⁸³⁶ Yasin Cemil, "Fi-Zikra Harb A'la el-Irak li'l-Hakika ve li'l-Tarih ve bi'l-Adille ve'l-Tevsiki Fetavi el-Merciiyye el-Diniyye Diddi'l-Gazat", **Rai el-Yevm Gazetesi**: <https://is.gd/104nhY> (E.T. 5 Mart 2022).

⁸³⁷ Saadi İbrahim, "2003 Sonrası Irak'ta Siyasi İstikrarsızlık", **Bölgesel Araştırmalar Dergisi (BAD)**, sayı 1, cilt 2, 2018, s. 49.

⁸³⁸ Hadi Miş'an Rabi, "Azmatü'l-Unf'il Tai'fi fi'l-Irak Ba'de el-İhtilal el-Ameriki (2003)", **Mecelletü'l-Tikrit li'l-Ulum el-Siyasiyye**, cilt 3, yıl 3, sayı 9, s. 117.

⁸³⁹ Daham Muhammed el-Azuvi, **EL-İhtilal el-Ameriki li'l-Irak ve Ab'adü'l-Federaliyye el-Kürdiyye**, Beyrut, 2009, s. 103.

Amerikan işgalci hükümetinin orduyu ve diğer güvenlik güçlerini dağıtma kararları olmuştur.⁸⁴⁰

İşgal karşıtı örgütlerin ortaya çıkmasına neden olan bir diğer sebep, ABD'nin Irak'a karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmemesidir. Ayrıca askerî operasyonlar aşamasının sona ermesinden sonra meseleleri ele alacak, önceki durumdan farklı yeni bir gerçeklik yaratmak adına uygun zemini hazırlayacak iyi çalışılmış bir planın olmamasıdır.⁸⁴¹ Öyle ki Irak işgalinin ilk günlerinden beri Iraklıların kutladığı tüm ulusal günler iptal edilip, her yılın 9 Nisan günü de “eski rejimden kurtuluş ulusal bayramı” sayılmıştır. Hâlbuki Irak halkı tam tersini düşünüyor, bu tarihi Bağdat'ın işgal günü olarak görüyordu.⁸⁴²

18 Nisan 2003'te Şeyh Ahmet el-Kıbesi'nin Bağdat'ta verdiği cuma hutbesi, Amerikan işgalini protesto eden on binlerce Sünni'nin gösterilerine neden oldu. Kıbesi, hutbesinde şuna işaret etti: *“Düşmanlarımızın mezhepçilikten yararlanmaya kalkmalarından endişe ettiğimizden, Sünnilerle Şiiler birlik için beraber çalışmalılar; zira hepimiz Müslümanız.”*⁸⁴³

İşgalin ektiği ilk tohumlar, Saddam Hüseyin rejimi sonrası Irak için Amerikan vizyonu üzerine kurulmuş bazı kararlardır. Mayıs 2003-Haziran 2004 tarihleri arasında görev yapan Irak'ın sivil yöneticisi Paul Bremer⁸⁴⁴ liderliğindeki Amerikan rejimi, Irak ordusunu, polisini ve güvenlik güçlerini lağvetti, Enformasyon Bakanlığını feshetti ve Baas'ı yok etme kanunu⁸⁴⁵ kapsamında binlerce çalışanı görevden aldı. Bu da Irak Devleti'nin kuruluşundan bu yana

⁸⁴⁰ Hayreddin Hasib, **El-Irak mine'l-İhtilal ile'l-Tahrir**, Beyrut, 2006, s. 166.

⁸⁴¹ Nazira Mahmud Hattab, “Devrü'l-İhtilal el-Ameriki fi Zuhur el-Tanzimatü'l-Mutatarrika fi'l-Irak”, **Mecelletü'l-Tikrit li'l-Ulum el-Siyasiyye**, cilt 3, yıl 3, sayı 7, s. 104.

⁸⁴² Daham el-Azuvi, a.g.e., s. 105.

⁸⁴³ Graham Fuller, a.g.e., s. 10.

⁸⁴⁴ Paul Bremer: Louis Paul Bremer Christian, 3 Eylül 1941 tarihinde ABD'nin Connecticut'a bağlı Hartford kentinde dünyaya geldi. İlk eğitimini Kennin Okulunda aldı, daha sonra Phiyliss Andover Akademisine geçti. 1966 yılında da Yale Üniversitesinden siyasal bilgiler konusunda uzmanlaşmış olarak mezun oldu. ABD'de birçok görevi icra ettikten sonra Irak'a 9 Mayıs 2003 tarihinde Amerikan başkanının vekili olarak gitti ve kendisinden Irak'taki yönetimi üstlenmesi istendi. Bu dönem, koalisyonun sivil dönemi olarak bilinir: Ali Abdul Emir Allavi, İhtilal el-Irak Rubiha el-Harb ve Husira el-Selam, Beyrut, 2009, s. 159–160.

⁸⁴⁵ Baas'ın Ortadan Kaldırılması: Nisan 2009'da Baas rejiminin düşmesinden sonra bir dizi kanun ve tedbiri açıklamak için kullanılmaktadır. Bu tedbirlerin nedeni de Baas'ın Irak'ta bir daha iktidara gelmesini engellemektir. Bu bağlamda 16 Mayıs 2003'te çıkarılan ilk kanun olan 1 numaralı Yasa'yla Baas Partisi her şekliyle yasaklanmış ve nüfuzu tamamen yok edilmeye çalışılmıştır. Koalisyon Gücü, Irak'ı II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın Nazilerden arındırılmasına eş değer olarak görüyordu. 2 numaralı Yasa'yla ise ordu, emniyet birimleri ve Enformasyon Bakanlığı lağvedildi. Baas'ın nüfuzunun kırılması ve ortadan kaldırılması 3 aşama hâlinde uygulandı. Birincisi, 2003 ve 2004 yılları arasındadır. Bu dönemde binlerce parti mensubu görevlerinden azledildi ve bundan kaynaklı silahlı isyanlar başladı. İkincisi 2005–2008 yılları arasında kapsar ve bu dönem reform baskılarının arttığı, çatışmaların yoğunlaştığı ve bazı görevlerin aktifleştirilmesinin çok önemli hâle geldiği bir dönemdir. Üçüncüsü ise 2008–2012 arası dönemdir. Bu dönemde, Yüksek Ulusal Komisyonunun yerini Hesap Verebilirlik ve Adalet Yüksek Ulusal Komisyonu aldı: Miranda Seasons ve Abdürrezzâk Saadi, “İrsu Mar Nevras min Ameliyat İctisat el-Baas fi'l-Irak 2003–2012”, **Merkezü'l-Duvali li'l-Adaletü'l-İntikaliyye**, Mart 2013, s. 12.

Irak'ta tehlikeli bir güvenlik boşluğunun ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Böylece bu politika, uygun çözümleri bulmak yerine durumları daha da karmaşıklaştırdı ve sorunları derinleştirdi. Buna karşın, işgalin reddedilmesine ve millî duyguların kabarmasına vesile oldu.⁸⁴⁶

Bu bağlamda eski başbakan İyad Allavi,⁸⁴⁷ Bremer'in ordu ve devlet müesseselerinin lağvedilmesine neden olan kararlarına karşı olduğunu beyan etti. Bunun yanı sıra, suçsuz birçok çalışanın ailelerini etkileyen "Baas'ı yok etme" kanununun uygulanması yerine, halka karşı suça karışmış Baas mensuplarının yargıya sevk edilmesini talep etti.⁸⁴⁸

Amerikan raporlarına göre, Irak direnişine katılanların %95'i eski rejimin yandaşlarıdır. Başka raporlara göre de eski rejim, direnişi işgalden bir yıl önce hazırlamıştır. Direniş liderleri ise siyasi liderlerden bağımsızdır. Ancak gerçekte direnişi kimin gerçekleştirdiğini tespit etmek kolay değildir.⁸⁴⁹

Genel olarak Amerikan işgal karşıtları prensipte ikiye ayrılabilir. İlk grup, coğrafi olarak Bağdat'la Musul arası "Sünni üçgen" içerisinde bulunuyordu ve içinde her ne kadar Kürt ve Türkmen Iraklılar olsa da, aslında Sünni Araplardan oluşuyordu. Diğerinin ana merkezi ise Şii güney bölgeleri ile Bağdat'tır. Ara sıra geçici hükümetlere karşı başkaldıran radikal Şiiilerden oluşmaktadır.⁸⁵⁰ Öyle ki Irak direnişi Amerikan işgaline karşı koyarken, Bağdat işgalinin ilk haftasında askerlerin ve araç konvoylarının yolunu kesiyorlardı. Münferit ve organize olmamış bir şekilde (kendiliğinden), özellikle birçok şehir, köy ve kırsal bölgelerde eylemlerde bulunuyorlardı. Şuna dikkat edilmeli ki işgal karşıtı güçler, 1918 yılında İngiliz kuvvetlerinin ülkeye girişinde olduğu gibi tavır takınmadı. Her iki dönem arasındaki en önemli fark, Irak Sünnilerinin Amerikan varlığını reddetmesi ve Irak Şiiilerinin siyasi sürece katılmamasıdır. Nisan 2004 başlarında Amerikan işgal güçleri Felluce şehrini vurmak için adım attı ancak Şii

⁸⁴⁶ BM Güvenlik Konseyinin Mayıs 2003'te 1483 sayılı kararının ABD ve İngiltere'yi işgalci olarak nitelendirmesi bir dönüm noktası niteliğindedir: Adam Roberts, **Nihayat el-İhtilal fi'l-Irak 2003 fi'l-İhtilal el-Ameriki li'l-Irak Suvaruhu ve Masadiruhu**, Beyrut, 2004, s. 199.

⁸⁴⁷ İyad Allavi: Irak Ulusal Mutabakat Hareketi genel sekreteri ve eski başbakan. 1945 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Bağdat Üniversitesinde tıp okudu ve 1970'te mezun oldu. Londra Üniversitesinde yüksek lisans ve doktora (1972-1979) derecelerini aldı. 1958'de Baas Partisi'ne katıldı. Baas'ın ilk tohumları olan komitelerde ilk görev alanlardandır. 1963 Darbesi'nde de (rolü çok sınırlı olsa da) rol almıştır. 1971 yılında Beyrut'a geçti ve oradan da Londra'ya eğitimini tamamlamak için gitti. 1975 yılında Baas Partisi'nden ayrıldı ve 1987 yılında başarısız bir suikast girişimine maruz kaldı. 1991 yılında bazı eski Baasçılarla beraber Irak Ulusal Mutabakat Hareketi'ni kurdu. Ancak daha sonra Salah Ömer el-Ali ile arasındaki ihtilaflardan dolayı, 12 Şubat 1992 yılında hareketten ihracına yönelik bir karar çıktı lakin o, hasımlarını hareketten uzaklaştırdı. Bundan sonra ise hareketin genel sekreteri oldu ve 1993 yılında bu göreve tekrar seçildi. Geçiş Konseyi üyesi seçilen Allavi, 2004 yılında başbakanlığa getirildi: El-Zübeydi, a.g.e., s. 107.

⁸⁴⁸ Muaz Fayad, "Fi Haklul Alğam, el-Ahklatü'l-Uvla Muzakkirat Evvel Reis li'l-Hükümetü'l-Irakiyye Ba'da Sukut Saddam", **Şark'ul Evsat Gazetesi**, 26 Mayıs 2013.

⁸⁴⁹ Hayreddin Hasib, a.g.e., s. 162.

⁸⁵⁰ Gareth Stansfield, **Irak el-Şa'ab ve'l-Tarih ve'l-Siyasse**, s. 194.

din adamı Mukteda el-Sadr'ın Necef'te işgale karşı başka bir cephe açmasından dolayı, Felluce'ye yönelik direnişi bitirme operasyonu başarılı olamadı.⁸⁵¹

Sünni ve Şii toplulukları, ABD işgalinin başlangıcında birleştiler. İşgalin ilk günlerinden beri hızlı ve şaşırtıcı şekilde başlayan direnişte bu toplulukların ayrı bir motivasyonları vardı. İşgalden önce Selefi din adamlarından ve Müslüman Kardeşlerden, direnmenin zorunlu olduğuna dair fetvalar gelmişti. Şeyh Muhammed Fadıl el-Samerai'nin fetvası ise direnişin kişisel olarak caiz olmadığına ve gruplar hâlinde olması gerektiğine işaret ediyordu. Bundan dolayı direniş, Saddam Hüseyin döneminden beri Selefi fikirlerin yaygın olduğu bölgelerde başlamıştı. Bu bölgeler de Anbar, Diyala, Selahaddin ve Bağdat'ın güneyi yani Sünni üçgen olarak adlandırılan bölgelerdi.⁸⁵²

Diğer yandan Mehdi ordusu teşkilatı⁸⁵³ (el-Sadr akımının askerî kanadı) Amerikan işgaline karşı direnişin esaslı Şii gruplarını teşkil ediyordu. Onların da Müslüman Âlimler Derneği Başkanı Dr. Harith el-Dari⁸⁵⁴ ve ayrıca Şeyh Ahmet el-Kıbesi⁸⁵⁵ ile temasları vardı. Nitekim Felluce Savaşı'nda ve Necef, Bağdat, Şule, el-Sadr şehrindeki savaşlarda iki taraf arasında bir çeşit koordinasyon vardı.⁸⁵⁶ Ancak Irak halkının tüm kesimlerinin katılımı açısından, cihat ve ne şekilde olursa olsun işgalle mücadele konusunda Şii din adamlarının fetva çıkarmamış olması açısından bu direniş, 1920 Ayaklanması'ndan farklıydı.

Direnış gruplarının bir kanadı genel olarak radikal İslamcılar, Baasçılar ve Sünni Arap milliyetçilerinden oluşmaktaydı. İşgal güçlerine karşı gerçekleştirdiği önemli operasyonlardan dolayı bu gruplar, dikkatleri üzerine çekti. Bunlardan en ünlüsü olan Ensar-ı Sünnet,⁸⁵⁷ Irak'taki

⁸⁵¹ Hares el-Dari, **El-Mukavama el-İrakiyye**, Beyrut, 2010, s. 8-10.

⁸⁵² Mahmud el-Şinavi, a.g.e., s. 210.

⁸⁵³ Mehdi Ordusu: Mehdiilik düşüncesinin Irak sahasındaki temsilcisidir. Bu oluşumun kökleri 1996 yılına kadar uzanmaktadır. Irak'ın 2003 yılında ABD tarafından işgal edilmesiyle beraber, Iraklı Şii din adamı ve Şiiliğin önemli mercii sayılan Muhammed Sadık El Sadr'ın oğlu Mukteda el-Sadr, Kufe'de bir camide cuma namazını kıldıktan sonra (18 Temmuz) Mehdi Ordusu'nun kurulduğunu açıkladı. Görevi dinî otoritenin ve kutsal mekânların korunması olan bu yapı daha sonra ABD güçleri, İyad Allavi ve 2008'de Nuri el-Maliki dönemlerinde Irak hükümetleriyle bir çatışmaya girmiştir.

⁸⁵⁴ Haris el-Dari: Müslüman Âlimler Derneği Genel Sekreteri. Haris Süleyman el-Şammari, 1941'de Ebu Garib semtinde doğdu. İlköğrenimini ve ortaöğrenimini burada tamamladı. 1963'te el-Ezher Üniversitesine girdi ve burada temel din, hadis ve tefsir alanında eğitim aldı. Aynı üniversiteden 1969 yılında tefsir alanında yüksek lisans, 1978 yılında doktora derecesi aldı. Daha sonra vakıflarda müfettiş ve Bağdat Üniversitesinde öğretmen olarak çalışmak üzere Irak'a döndü.

⁸⁵⁵ Ahmed el-Kubayisi: Irak İslam âlimlerinden biri olan Kubayisi aynı zamanda vaizdir. 1934 yılında Anbar'da doğdu. İslam hukuku alanında lisans eğitimi aldıktan sonra, yüksek lisans ve doktora yaptı. Irak'ın Kubayis şehrindeki tanınmış aşiretlerden birine mensuptur.

⁸⁵⁶ Mahmud el-Şinavi, a.g.e., s. 211.

⁸⁵⁷ Ensar el-İslam: Irak'ın kuzeyinde, Irak-İran sınırına yakın bir bölge olan Halepçe civarında, cihat çağrısı yapan Sünni Selefi bir gruptur. Grubun adı daha sonra Ensar el-Sunna olarak değiştirildi. Bu yapının lideri, gerçek adı Necmüddin Faraj Ahmed olan Molla Krekar'dır. Molla Krekar 1959 yılında Süleymaniye'de doğdu ve daha sonra 1985'te Karaçi'ye yerleşti

yabancı cihatçıların emiri olan Ebu Musap el-Zarkavi⁸⁵⁸ liderliğindeki Mezopotamya el-Kaide'sidir. 15 Ocak 2006 yılında çeşitli Sünni İslami gruplar ve Irak'taki mücahitler Şura Konseyinin kurulduğunu açıkladı. Bu konsey; Mezopotamya el-Kaide'sini, el-Mansura Topluluğu Ordusu'nu, Ensar-ı-Tevhid, Cihat, Gureba ve Ahval tugaylarını kapsıyordu.⁸⁵⁹ Kısa sürede konseye Fatihin Ordusu, Sahabe Askerleri Sunnet ve Ensar-ı-Tevhid tugayları gibi küçük yerli cihat grupları da katıldı. 15 Ocak 2006'da, Ebu Ömer el-Bağdadi lakaplı Hamid Davut Halil el-Ravi liderliğindeki Irak İslam Devleti kuruldu.⁸⁶⁰

Direnış gruplarının ikinci kanadı, Saddam Hüseyin başkanlığındaki Baas Partisi yandaşlarıyla bağlantılıydı. Bu kanatta ise Saddam fedaileri,⁸⁶¹ el-Avda, Vehc-i Irak ve Nakşibendî güçleri yer almaktaydı. Bu grupları, eski Irak güvenlik güçlerindeki azalar yönetmekteydi.

Üçüncü kanat da milliyetçiler veya Sünni milliyetçiler diye tarif edilen ve çoğunlukla Irak'tan yabancı güçleri defetmek isteyen Sünni Araplardan oluşmaktaydı. Ancak dinî veya Baas Partisi'nden herhangi bir grubu içermemekteydi. Bu grupların bazıları İslami prensiplere dayalı bir Irak istediklerini ifade ederler ancak aşırı İslamcı cemaatlerin fikirlerini benimsemezler.⁸⁶²

Dördüncü kanat ise Şii İslamcılardan oluşan ve Muhammed Sadık el-Sadr'a⁸⁶³ tabi olan gruptur. Bunlar Amerikan işgali direnişinin ilk nüvesidir. Bu hareket, Şiiilerin dinî başkenti Necef-i Eşref'te ortaya çıkmıştır. Din adamı Mukteda el-Sadr,⁸⁶⁴ dinî merci olan babasının (eski

⁸⁵⁸ Ebu Musab el-Zerkavi: 20 Ekim 1966'da Ürdün'ün başkenti Amman'ın 15 mil kuzeydoğusundaki Zarka şehrinin ara sokaklarından birinde doğdu. Birkaç takma ad kullanmıştır ama asıl adı Ahmed Fadl el-Khalayleh'tir.

⁸⁵⁹ Abdulbari Atvan, a.g.e., s. 247.

⁸⁶⁰ Nazira Mahud Hattab, "Devrül-İhtilal el-Ameriki fi-Zuhur el-Tanzimatü'l Mutatarrika fi'l-Irak", **Mecelletü'l-Tikrit li'l-Ulum el-Siyasiyye**, cilt 3, yıl 3, sayı 7, Eylül 2016, s. 129-130.

⁸⁶¹ Saddam Fedaileri: 1995 yılının ocak ayında kurulan askerî oluşumlardan biridir. İç güvenliği sağlamakla görevlidir. Saddam'ın büyük oğlu Uday Saddam Hüseyin'e doğrudan bağlıdır. Fedailerin sayısı 40-50 bin arasında değişmektedir. Özellikle *el-Shaab TV*'de köpek ve yılan eti yedikleri görüntüler sayesinde oldukça katı bir yapıda oldukları bilinir: Ali Abdülemir Acem, **Fi Maheb el-Irak, el-Hurub, el-Hisar ve'l-Tahvilat el-Asife 1990-2003**, Beyrut, 2019, s. 409.

⁸⁶² Vecih Vasim, "El-Dahaya li-Harekât el-Tamarrud fi'l-Irak", *HRW Raporu*, sayı 9, Şubat 2005, s. 4.

⁸⁶³ Seyyid Muhammed Muhammed Sadık el-Sadr: Seyyid Muhammed Mehdi bin Seyyid İsmail el-Sadr'ın oğludur. 23 Mart 1943'te Necef şehrinde dünyaya geldi. Önce küçük yaşta babasından, ardından Seyyid Talib el-Rifai'den ders almaya başladı. 1960 yılında hukuk fakültesine girdi ve 1964'te mezun olduktan sonra eğitiminde bir üst kademeyi de tamamladı. 19 Şubat 1999'da iki oğluyla birlikte Hanana bölgesindeki ikamet yerlerine giderken öldürüldü: Huda Muhammed Salih Inad-Enes Naan Mehdi, "El-Bahs el-Sirfi fi Kitab minhu el-Mennan li'l-Seyyid el-Şehid Muhammed Muhammed Sadık el-Sadr", **Mecelletü'l-Ulum el-İnsaniyye**, sayı 8, cilt 1, 2011, s. 136-135.

⁸⁶⁴ Mukteda el-Sadr: Muhammed Muhammed Sadık el-Sadr'ın oğlu olan Mukteda el-Sadr, gizemli bir figür olup, inatçı ve deneyimsiz olarak bilinir. Din adamlarının sahip olduğu nitelik ve avantajlardan yoksun olduğu ve ailesinin adından başka itibarı olmadığı söylenmektedir. El-Sadr, Nisan 2003'te Seyyid el-Sistani'yi hedef aldı ve kısa bir süre sonra ona, Seyyid Muhammed Bakır el-Hâkim ve Şeyh Muhammed İshak el-Feyyaz gibi din

rejim tarafından öldürülmüştü) müritlerini “Mehdi Ordusu” ismini verdiği silahlı bir güç teşkil etmeye çağırırdı. Bu gücün omurgası da Irak’ın güneyinde ve başkent Bağdat çevresinde yaşayan Irak toplumundaki fakir tabakadan oluşmaktaydı. Hareketin amacı Amerikan işgaline karşı koymaktı. O esnada diğer dinî merciler Amerikan güçleriyle direkt bir savaşa girmeyi reddetmişlerdi. Aynı zamanda Amerikan güçlerinin işgalci güç olarak tarif edilmesi, seçilmiş bir hükümetin işbaşına gelmesi, bir anayasa hazırlanması ve devlet yönetimi kanununun reddedilmesine ilişkin BM’den bir karar çıkarılmasına yönelik çağrılar yapmakla yetindiler.⁸⁶⁵

Ayetullah Ali Sistani liderliğindeki Necef-i Eşref’teki dinî merci,⁸⁶⁶ Irak’ta mevcut krizin idaresinde üstün bir siyasi zekâ kullanmıştır. Öyle ki prensip olarak işgalci güç sayıldığından, yönetimle iş birliği yapmayı reddetmiştir. Ayrıca BM’nin Irak’ta önemli bir rol üstlenmesini, yönetimin Irak tarafına devredilmesini ve anayasanın düzenlenmesi konularının hızlandırılmasını talep etmiştir.⁸⁶⁷

5.2. 2003 YILINDAN SONRA SİYASİ SİSTEMİN OLUŞUMU VE IRAK DEVLETİ’NİN TEMELLERİNİN ATILMASI

Saddam Hüseyin’in düşmesi ve sisteminin yıkılmasından sonra, mezhepçilik anahtar bir rol oynamıştır. Gözlemciler tarafından Irak’taki mezhepçilik, krizlerin anası olarak sayılmış ve onlara göre, diğer krizler de ondan türemiştir. Zira mezhepçilik, içinde bulunduğumuz zamanın veya Amerikan işgalinin sonucu olmayıp tarih ve coğrafyanın bir sonucudur. Kökleri derindir ancak kanunlar ve ülkeyi yönetme şekillerinden dolayı Amerikan işgali ile birlikte daha da keskinleşip, aleni ve güçlü bir şekilde meydana çıkmıştır.⁸⁶⁸ Zira, özellikle 1968 yılında Baas Partisi yönetime el koyduğundan beri Irak toplumu köklü değişikliklere sebep olan etkilere maruz kalmıştır. Bu değişimler birbiriyle bağlantılı şekiller almış; toplumu ve devleti aşiret esaslı düzenlemek, devlet eliyle toplumu ayrıştırmak, toplumun temel direklerini zayıflatmak ve cezalar kanunu vasıtasıyla rejimi güçlendirmek şeklinde yaşanmıştır.⁸⁶⁹ ABD de işgal

adamlarına ülkeyi terk etmeleri için tehditte bulundu. Bu din adamlarının yabancı kökenli olmaları dolayısıyla kendini haklı çıkarmaya çalıştı. Bu fikirleri başka din adamlarından da destek buldu. Bunlara bir örnek de Kazım el-Hairi’dir: Graham Fuller, “El-İslam el-Siyasi fi’l-Irak Ba’da Saddam Hüseyin”, **Amerikan Barış Enstitüsü, Özel Rapor**, No. 108, Ağustos 2003, 2004, s. 4.

⁸⁶⁵ Mahmud el-Mahmudi, “Kayfa İnkasamat el-Mukavemetü’l-Irakıyye Taifiyyeh”: <https://is.gd/EkBjJl> (E.T. 27 Mart 2022).

⁸⁶⁶ Dinî merci: Şii toplumunu yakın bir ilişki ile birbirine bağlayan ve toplum içinde önemli bir yer işgal eden her dindar Şii bireyin, izinden gittiği din adamının fetvaları çerçevesinde uyması gereken şeri hükümleri belirler. Erişkinlik, akıl, erkeklik, iyi doğum, inanç, çalışkanlık ve adalet gibi özel niteliklerle karakterize edilir. Daha fazla bilgi için bkz. Hassan Katif el-Zübeydi, **El-Muvassa’at el-Siyasiye el-Irakıyye**, s. 578.

⁸⁶⁷ Abdulbari Atvan, a.g.e., s. 243.

⁸⁶⁸ Mahmud el-Şinavi, a.g.e., s. 202.

⁸⁶⁹ Gareth Stansfield, **Irak, El-Şa’ab, ve’l-Tarih, ve’l-Siyassah**, 2009, s. 172.

sonrasında aynı politika ve kanunları uygulama yoluna gitmiştir. Bunun sonucunda sivil kanunlar yerine aşiret kanunları ile yönetilen, aşiret esaslı bir toplum meydana çıkmıştır. Bir noktayı unutmamak gerekir ki önceki hükümetler, kraliyet döneminden kalma aşiret yasasını kaldırıp yerine Bağdadi Kanunu isimli medeni kanunu yürürlüğe koymuşlardı. Modern kanunlardan vazgeçilip, aşirete tam bağlılığa dayalı taşra ve çöl değerlerine geri dönülmesi, yeni siyasi sistem için açık bir tehdit teşkil etmiştir.⁸⁷⁰

2003 yılında Amerikan işgal güçleri tarafından eski cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinin ardından başlayan süreçte, Irak'taki siyasi sistemin tekrar kurulması için parlamenter demokratik sistem dikkate alınmıştır. 2005 yılında Amerikan işgal güçleri Irak Anayasası'nı yürürlüğe sokmak için çalışmıştır. Anayasa'nın 1. maddesine göre; "*Irak Cumhuriyeti bağımsız ve egemen bir devlettir, yönetim sistemi parlamenter cumhuriyetçi demokratik ve federaldir.*" Anayasa'nın 46'ncı maddesinde ise "*Yasama organı, temsilciler (vekiller) konseyi ve federasyon konseyinden oluşur*" denilmektedir. Buna rağmen yeni sistemde yürütme otoritesinin yetkilerinde bir tür bağımsızlığın bulunmasıyla beraber, konsey hükümetten ayrılıyordu. Ancak yasama organı yasa yapmak gibi temel işlevlerini yerine getirmeksizin, yürütme otoritesinin çalışmalarını inceleme ve denetleme işlevini yerine getirmektedir.⁸⁷¹

5.2.1. Irak'ta Yeni Siyasi Sistemin Kurulmasında Amerikan Kurumlarının Görüş Ayrılıkları

Amerika'nın politika üreten kurumlarının, Saddam Hüseyin rejimi sonrası Irak'a ilişkin görüşleri birbirinden farklı olmuştur. Bu görüş ayrılığı, Irak'taki yeni siyasi sistemin doğası, şekli ve yöneticiler hakkındaki meselelerde açıkça ortaya çıkmıştır. Bu noktada Irak'taki en önemli iki Amerikan kurumu ön plana çıkar.

İhya ve İnsani Yardım Ofisi (The Office for Reconstruction and Humanitarian Assistance-ORHA)

İşgalin başlamasından 6 hafta önce, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Douglas Fett, kongredeki dış ilişkiler komitesine, yeni kurulan İhya ve İnsani Yardım Ofisi (ORHA)⁸⁷² hakkında bilgi verdi. İhya ve İnsani Yardım Ofisinin başkanı, Emekli General J. Garner'dı.⁸⁷³

⁸⁷⁰ Dahal Hasan Caryo, **El-Irak fi-Senevat el-Sa'ba**, Bağdat, 2013, s. 75.

⁸⁷¹ 2005 Irak Anayasa Metni: <https://tinyurl.com/yxnxwrs4> (E.T. 01.09.2023).

⁸⁷² Falih Abdulcabbar, **Kitab el-La Devle**, s. 45.

⁸⁷³ General Garner, 1991 yılında önemli insani yardım operasyonlarında üst düzey görev yapmış bir askerdir. Söz konusu merkez de taşıdığı isimle paralel olarak insani krizlerle mücadele için kurulmuştur.

Garner'ın en önemli tecrübesi, 1991 yılında Türkiye–İrak sınırında uygulanan yardım operasyonundaki çalışmasıydı. Buradaki görevi, o yılda ayaklanmalarının başarısız olmasından sonra kitlesel bir göç dalgasıyla Türkiye ve İran sınırlarına kaçan Kürtleri desteklemektir.⁸⁷⁴

Bu operasyonda tamamen merkezî komuta CENTCOM'a⁸⁷⁵ karşı sorumluydu. J. Garner da çalışanlarını seçmekte özgür değildi ve daha önce imzalamış olduğu bazı tayinleri geri adım atarak iptal etmek zorunda kaldı. Bu örnekte “bağımsız Irak” projesine nezaret eden Tom Warrick, ORHA organizasyonuna atanmıştı ancak Rumsfeld bu atamayı geri çekmişti. Bunun da cumhurbaşkanı yardımcısının baskısıyla gerçekleşmiş olması muhtemeldir.⁸⁷⁶ Garner'ın ekibinin önünde, eski rejimin yıkılmasından mütevellit siyasi kargaşaları incelemek için yeterli zaman yoktu ve ekibin odak noktası yardımdı.⁸⁷⁷ Amerikan ve İngiliz güçlerinin Irak'ı işgalinden 3 hafta önce 20 Mart 2003 tarihinde, General Garner başkanlığında ORHA'nın kuruluş kararı çıktı ve Garner, küçük ekibiyle birlikte, Irak'a giriş hazırlıklarını tamamlamak üzere Kuveyt'e geçti. Zira bu ofis insani yardım, yeniden imar ve savaş sonrası Irak'ın sivil yönetimine nezaret etmekle mükellefti. Bu ofise atananların haricinde, Amerikan Savunma Bakanlığı, Amerikan idari yetkililerine tavsiyelerde bulunmak üzere yeniden imar ve kalkınma konseyini teşkil etmek için onlarca Iraklı profesör, yazar ve aktivistten yardım aldı.⁸⁷⁸ Nisan ortalarında ORHA, Bağdat'taki Cumhuriyet Sarayı'na yerleştiğinde çalışanlarının sayısı 450 civarıydı. Buna daha sonra “Kalkınma ve İhya Konseyi”ne bağlı yüz çalışan daha eklendi. Garner, Merkez Kuvvetler Komutanı Tommy Franks'e karşı sorumlu olmasına rağmen, Savunma Bakanlığında politika belirleyen ve personel alım kararlarını verenler Rumsfeld, Wolfowitz ve Fett'ti. Irak'taki Amerikan askerî kanadının Garner ile ilişkisi hakkında kayda değer hiçbir şey yoktu. Zira Koalisyon Kara Kuvvetlerinin komutanı General David Mekiernan, Irak'ın askerî yöneticisiydi ve Bağdat'ın düşüşünden sonra sıkıyönetim ilan etti. Kendisini ülkenin fiilî hükümdarı sayıyordu.⁸⁷⁹

Garner'ın ekibi savaştan sonra sivil yönetim için siyasi seçenekleri netleştirecek kimseyi bulamamıştı. Irak'ta ABD için teorik olarak dört seçenek vardı:

- Doğrudan bir askerî yönetimin kurulması,

⁸⁷⁴ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s.144.

⁸⁷⁵ Jay Garner'ın yardımcılarında Dışişleri, Savunma, Adalet, Hazine, Enerji, Tarım Bakanlıkları, USAID, Yönetim ve Bütçe Ofisinden temsilciler vardı.

⁸⁷⁶ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 146.

⁸⁷⁷ Falih Abdulcabbar, a.g.e., s. 45.

⁸⁷⁸ Falih Abdulcabbar, “Irak ma Ba'da el-Harb: Sibak min Acli el-İstikrar ve İa'dat el-Bina'a ve'l-Şer'iyah”, **Amerikan Barış Enstitüsü**, Rapor: 120, Mayıs 2016, s. 3.

⁸⁷⁹ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 144.

- Koalisyon tarafından desteklenecek sivil yönetim,
- Iraklıların başlatacağı sivil yönetim,
- Geçici Irak hükümeti.

2003'ün nisan sonları ve mayıs başlarında Irak'ın önde gelen yedi partisiyle görüşmüş olan eski ORHA müdürü ve yeni dönemde Amerikan Askerî Valisi General J. Garner ile görüşmeler ve tartışmalar başlamıştı. Kürdistan Demokrat Partisi, Kürdistan Ulusal Birlik Partisi, Ulusal Uzlaşma Hareketi, Irak Ulusal Kongresi, İslami Davet Partisi, İslam İnkılabı Yüksek Şurası ve Irak Komünist Partisi gibi partilerle yapılan görüşmelerde, eski Amerikan Irak Büyükelçisi Zalmay Halilzade de hazır bulunuyordu. Görüşmeler, Irak'ta yönetim biçiminin ve ülke yönetiminin belirlenmesi noktasında çıkmaza girdi.⁸⁸⁰

Görünüşe göre Garner'ın ekibi emrivaki görünen birinci seçenekten dördüncü seçeneğe geçmeye çalışıyordu. Bunun için, bir grup yerel elit ve sürgünden dönen kişileri içeren geçici bir hükümetin oluşumunu tartışmak üzere iki konferans düzenledi. İlki 15 Nisan 2003'te⁸⁸¹ Naseriye'de, ikincisi 24 Nisan 2003'te⁸⁸² Bağdat'ta yapıldı. Ancak bu iki konferans farklı gruplardan muhalefete veya itiraza maruz kaldı. Bu gruplardan en önemlisi Ayetullah el-Seyyid Muhammed Bakır el-Hâkim liderliğindeki Irak İslami İnkılabı Yüksek Şurasıdır. Kısa bir süre sonra, 22 Mayıs 2003 tarihinde BM Güvenlik Konseyinin 1483 sayılı kararının yayınlanmasıyla İhya ve İnsani Yardım Ofisinin feshedilmesine karar verildi.⁸⁸³

J. Garner, yanında bir Irak danışma komitesinin önde gelen kişilerini getirmişti. Rejim muhalifi olan ve Irak'tan ayrılan bu kişiler; CIA'in himayesinden yararlanan Ahmed Çelebi,⁸⁸⁴

⁸⁸⁰ Ma'ad Fayad, *Fi Halk el-Alğam*, s. 3.

⁸⁸¹ Nasıriyye Konferansı, Nisan 2003: ABD Dışişleri Bakanlığı, Irak'ın geleceğini tartışmak için Nasıriyye kentinde bir konferans düzenledi. Konferansa cumhurbaşkanlığı delegesi sıfatıyla Zalmay Halilzade başkanlık etti ve oturumlar 15 Nisan 2003'te başladı. Konferansa J. Garner ve iki Kürt partisinin lideri Talabani ve Barzani, Ahmed Çelebi ve İyad Allavi gibi isimler katıldı. Yüksek Konsey ve Dava Partisi ise katılmadı. Daha fazla bilgi için bkz. Fadel Salfih El-Azzavi, **Hafaya el-Mu'tamarak el-Düveliyeye li-İskat el-Hüküm el-Vatani el-Medeni fi'l-Irak, 1921-2003**, Amman 2016, s. 373.

⁸⁸² Bağdat Konferansı 28 Nisan 2003: Cumhurbaşkanlığı delegesi Zalmay Halilzade, geçici bir hükümetin kurulmasına dair bir sinyal aldı ve Bağdat Konferansını yurt dışından dönen geniş bir Iraklı yelpazesinin katılabileceği geniş bir platform olarak gördü. Irak'ta çeşitli etnik, dinî ve siyasi grupların 300 temsilcisi bu konferansa katıldı. Konferansın hedefi, Irak'ta bir sonraki rejimin (cumhurbaşkanlığı veya parlamento) şeklinin tartışılması ve belirlenmesidir. Daha fazla bilgi için bkz. Fadel Salfih el-Azzavi, a.g.e., s. 376.

⁸⁸³ Falih Abdulcabbar, a.g.e., s. 4.

⁸⁸⁴ Ahmed Çelebi: Siyasi aktivist ve özgürlük savunucusudur. 1945 yılında Kazımiye şehrinde doğdu ve ilk eğitimini burada aldı. Irak Ulusal Kongresi Yürütme Kurulu başkanı ve başbakan yardımcısıdır. Tanınmış bir aileye mensuptur. Babası Abdülhadi el-Çelebi, monarşi döneminde tanınmış bir politikacı ve bakandı. 1958'de ailesiyle birlikte ülkeden kaçtı ve hayatının çoğunu İngiltere ve Amerika'da geçirdi. Massachusetts Institute of Technology'de ve Chicago Üniversitesinde matematik okudu. 1992'de bir Ürdün mahkemesi, 1977'de Ürdün'de ortak kurucusu olduğu Petra Bank'ın iflas etmesinin ardından kendisi hakkında sahtecilik suçlamasıyla 22 yıl ağır hapis cezası verdi. Bu yüzden Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Doksanlı yılların başında yurt dışındaki Irak muhalefetinin saflarında aktif olarak çalıştı ve Irak muhalefetinin güvenini

Mesut Barzani⁸⁸⁵ ve Celal Talabani'ydi.⁸⁸⁶ Ama Garner'ın ekibi, Irak'ın Pentagon'un favori adamı Ahmed Çelebi'ye teslim edilmesi gerektiği görüşündeydi. Öyle ki İngiltere'nin 1920'de Irak kralı tayin ettiği adamı Bağdat'a getirdiğindeki benzer tedbirleri alarak Irak'a hava yoluyla nakledildi. Ancak Çelebi, Kral Faysal'dan daha az şanslıydı.⁸⁸⁷ Çünkü nisan sonunda, eski Amerikan Savunma Bakanı Donald Rumsfeld, J. Garner'a görevden ihraç edildiğini bildirdi. Bu konuyla alakalı, Irak'taki İngiliz Büyükelçi John Swartz, İngiltere'nin eski başbakanı Tony Blair'a telgraf yoluyla yorumunu bildirdi: “*Garner'ın idaresi içler acısı, liderlik veya strateji veya koordinasyondan yoksun, ayrıca Iraklılardan izole edilmiş. Garner ve altmış yaşlarında olan emekli generallerden oluşan ekibi iyi niyete sahipler, ancak kafaları karışıktır.*”

Şuna özellikle işaret edilmeli ki, İngilizler Irak'taki profesyonellerden yardım almıştır. Pentagon ile Beyaz Saray'daki yetki sahipleri henüz farkına varmadan, yaklaşan felaketin farkına varmışlardır.⁸⁸⁸

Irak'ta Geçici Koalisyon Yönetimi

Amerikan yönetiminin, Saddam Hüseyin'den sonra rejimin kurulmasına kadar Irak'ı nasıl yöneteceği konusunda şüpheler bulunmaktaydı. Amerikalı yetkililer 9 Nisan 2003'te siyasi sistemin çöküşünden sonra, bir işgal döneminin yaşanacağını biliyordu.⁸⁸⁹ Güvenlik konseyi, 22 Mayıs 2003'te çıkardığı 1483 sayılı kararıyla Irak'ın Amerikan işgali gerçeğini kabul etti.⁸⁹⁰ Amerikan yönetimi ise Askerî Vali J. Garner'ın doğru kişi olmadığını anlayınca harekete geçmek için acele etti. BM kararıyla yetkilendirilen eski büyükelçi Paul Bremer

kazanmaya çalıştı. Önce Viyana'da, sonra Selahaddin'de Irak muhalefeti için bir konferansın toplanması için çalıştı. 1992'de Irak Ulusal Kongresini kurmayı başardı: El-Zübeydi, a.g.e., s. 48.

⁸⁸⁵ Mesut Barzani: Kürdistan Demokrat Partisi'nin başkanı ve kurucusu Molla Mustafa Barzani'nin (903-1979) oğludur. İlk eğitimini Bağdat ve Erbil arasında tamamladı. Babasına seyahatlerinde eşlik etti ve 1979'da Irak Kürdistanı'nda, özellikle elinde tuttuğu bölgeleri korumak için bir ordu kurdu: Hamid el-Mutabi, a.g.e., s. 762.

⁸⁸⁶ Celal Talabani (Kürdistan Demokrat Partisi): 1954-1964 Siyasi Büro üyesi, 1977'de “Kürdistan Yurtseverler Birliği” genel sekreteri, Geçici Yönetim Konseyi üyesi (2003-2004) ve Irak Cumhuriyeti cumhurbaşkanı. 1933 yılında Köysancak'ta dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Celal Talabani, ilkokulu ve ortaokulu Erbil'de tamamladı. Hayatının erken bir aşamasında siyasi faaliyetlerde bulunmaya başladı. 1959'da Bağdat Hukuk Fakültesinden mezun oldu. Çin lideri Mao Zedong'un fikirlerinden etkilendi. 1950'li yıllarda Kürdistan Demokrat Partisi üyesiydi. 1954'te Politbüro üyesi oldu ve ertesi yıl Polonya'nın başkenti Varşova'da düzenlenen Beşinci Dünya Gençlik Konferansında parti delegasyonuna başkanlık etti. 1958 Askerî Darbesi'nden sonra *el-Cumhuriyye* gazetesinde editör olarak çalıştı ve ardından Hamza Abdullah liderliğindeki kanattan uzaklaşarak, Abdülkerim Kasım'a karşı çıkan Arap milliyetçilerinin pozisyonlarına daha fazla meyletmeye başladı. Molla Mustafa, İbrahim Ahmed ile Hamza Abdullah arasındaki çatışma hattına girdiğinde, parti üyeliği donduruldu: El-Zübeydi, a.g.e., s. 171-173.

⁸⁸⁷ William Polk, a.g.e., s. 212.

⁸⁸⁸ Peter W. Galbraith, **Nihayat el-Irak**, çev. İyad Ahmed, Beyrut, 2007, s. 140.

⁸⁸⁹ Yasin Saad Muhammed el-Bekri-Heysen Uneydi Ali Hüseyin, “El-Siyassah fi'l-Irak Ba'da A'am 2003”, **Mecelletü'l-Kadaya el-Siyasiyyeh**, sayı 53, 2018, s. 36.

⁸⁹⁰ Ali Abdülemir Allavi, **İhtilal el Irak: Rabeh el-Harb ve Husira el-Selam**, s. 157.

başkanlığında Geçici Koalisyon Otoritesini kurdu. Bu da J. Garner'ı görevine atadıktan yalnızca üç hafta sonraydı. 6 Mayıs'ta Başkan Bush, J. Garner'ı yeni bir sivil müdürle değiştirdi. Bu ani değişimin sebeplerinden biri de ABD'nin kargaşa içindeki Irak'ta kontrolünü yeniden sağlama arzusuuydu. Diğer neden ise bazı Amerikan ve İngiliz yetkililerin, Iraklı elitleri yeni siyasi denkleme dâhil etmeye yönelik ciddi bir girişimde bulunmaksızın, yönetimi yabancı siyasetçilere vermeleri yönündeki arzularıydı.⁸⁹¹

ABD ve Birleşik Krallık, 8 Mayıs 2003'te BM Güvenlik Konseyi başkanına ortak bir mektup göndererek, koalisyonun geçici bir otorite kurduğunu ve bu otoritenin İhya Ofisinin işini devralacağını bildirdi. Pratikteki uygulama, Geçici Koalisyon Otoritesinin Amerikan Federal hükümetinin bir çeşit parçası olduğunu gösteriyordu. Zira Paul Bremer'in kendisi bile yazışmalarını Irak'taki Amerikan güçlerinin vasıtasıyla savunma bakanına gönderiyordu.

1483 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararının ön sözünde, Geçici Koalisyon Otoritesinin varlığı kabul edilmiştir. Ayrıca söz konusu otoritenin uluslararası hukuk açısından gizemli olması, Koalisyon Otoritesinin kendisine yöneltilen eleştirileri (ve mahkemelerde açılan davaları) çürütmesi açısından da faydalı olmuştur, özellikle yönetim ve icra departmanı üzerinde doğrudan Amerikan kontrolünün üstlenildiği bir zamanda.⁸⁹² Sivil vali Bremer, Haziran 2003'te BBC'ye verdiği bir röportajda bunu şöyle ifade etmiştir: *“Biz sahayı kontrol ediyoruz ve bu ülke üzerinde irademizi dayatmaya devam edeceğiz. Ayrıca belirtmek isteriz ki, 9 Mayıs'ta Güvenlik Konseyinin iki işgalci güç olarak tanımlayan kararı net değildir. Bu tam olarak ne anlama geliyor?”*⁸⁹³ Bremer, bir başka açıklamasında; *“Biz burada sömürgeci bir güç değiliz... Biz en hızlı bir şekilde Irak halkına yönetimi teslim etmek için buradayız”* demiştir.⁸⁹⁴

Paul Bremer; General J. Garner ve Amerikan Genelkurmay Başkanı General Richard Myers ile birlikte, 12 Mayıs 2003'te Bağdat'a vardıktan sonra General Garner'ı görevden aldı. Zira Bremer, Washington'dayken Amerikan yönetimine Irak'tan gelen raporları okumaya istekliyd. Bu da -Bağdat'a gelişinden sonra- orada olup bitenler hakkında ona net bir fikir vermişti. Çünkü otoritesini hızla kurmak istiyordu. Dolayısıyla J. Garner, Bağdat'tan üzgün ayrıldı. Ayrıca Bremer, İhya Ofisinin mensuplarının çoğunu uzaklaştırma kararını aldı ve

⁸⁹¹ Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, “El-İdare el-Medeniyye li'l-Irak Dirasat Tarihiyye, 2003-2004”, **Mecelletü'l-Külliyatü'l-Esasiyye li'l-Ulum el-Terbeviyye ve'l-İnsaniyye**, sayı 50, Ekim 2020, s. 739.

⁸⁹² Ali Abdulemir Allavi, a.g.e., s. 158.

⁸⁹³ BBC ile Özel Röportaj, Breakfast with Frost Programı, 29 Haziran 2003.

⁸⁹⁴ William Polk, a.g.e., s. 213-214.

Garner'ın ekibinin yerine kendi ekibini getirdi. Bu yeni ekibin üyelerinin arasında, Bremer'in vekili olarak tayin edilen Büyükelçi Klay McMenaway de bulunuyordu.⁸⁹⁵

Bremer, Bağdat'a gelişinin ardından 16 Mayıs'ta Irak Liderlik Konseyi ile görüşme kararı aldı. Bu konsey G-7 ismiyle biliniyordu ve içerisinde Celal Talabani, Mesut Barzani, Ahmed Çelebi, İyad Allavi de vardı. Daha sonra bunlara Nasir el-Caderci,⁸⁹⁶ İslami Davet Partisi adına konuşan İbrahim el-Caferi⁸⁹⁷ ve Irak'ta İslami İnkılap Yüksek Şurasını temsil eden Adil Abdülmehdi⁸⁹⁸ de eklendi. Koalisyonun toplantıdaki temsilcileri ise Bremer, Garner, Irak'taki askerî komutan McKiernan, General John Abizaid, Merkez Komuta Komutanı General Tom Franks, İngiliz özel temsilcisi John Sawz'dı. Amerikan Dışişleri Bakanlığı ise Büyükelçi Ryan Crocker ve 1988 yılında Suudi Kralı Fahd bin Abdülaziz'in şahsi isteği üzerine Suudi Arabistan'dan nakledilip, o dönemde transferi çok tartışılan Emekli Büyükelçi Guillaume Khoran ile temsil ediliyordu.⁸⁹⁹

16 Mayıs 2003'te Büyükelçi Paul Bremer, Irak Devleti'ni yönetme görevi sırasında 1 numaralı kararı imzaladı ve Irak'ta devlete ait sektörlerin özelleştirilmesi için talimat verdi. Bunlardan en önemlisi petrol sektörüdür. Bu emirler Irak'ın geçiş yasalarına dâhil edildi ve bu kanunların bazıları bugüne kadar birbirini izleyen Irak hükümetleri için hâlâ bağlayıcılığını korumaktadır.⁹⁰⁰

⁸⁹⁵ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 160-161.

⁸⁹⁶ Nasir el-Caderci: Irak Yönetim Konseyi ve Geçici Ulusal Kongre eski üyesidir. 1933'te Bağdat'ta tanınmış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası, tanınmış Iraklı politikacı Kamil Caderci'dir. Kahire ve Bağdat'ta hukuk okudu ve daha sonra ticaretle uğraştı. 2003 yılında Geçici Yönetim Konseyi üyesi oldu. 27 Şubat 2004'te Ulusal Demokrat Parti'yi yeniden kurdu ve başkanlık etti. Sonra Geçici Ulusal Konsey üyesi oldu.

⁸⁹⁷ İbrahim el-Caferi: 2001'de İslami Dava Partisi'nin resmî sözcülüğü, Geçiş Yönetim Konseyi üyeliği (2003-2004), cumhurbaşkanı yardımcılığı (2004-2005) ve başbakanlık (2005-2006) görevlerinde bulundu. 1950'de Kerbela'da doğdu. 1974'te Musul Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun oldu. 1980'de Dava Partisi'nde askerî hat sorumlusu oldu ve o yıl yönetim kendisini tutuklamaya çalıştı. Bunun üzerine Irak'tan kaçarak önce Suriye'ye, oradan da 1991 yılına kadar yaşayacağı İran'a gitti. Yüksek İslam Şurası ile çıkan anlaşmazlığın ardından Londra'ya gitti. Aynı yıl partinin en üst makamı olan resmî sözcülüğünü üstlendi: El-Zübeydi, a.g.e., s. 10-12.

⁸⁹⁸ Adil Abdülmehdi: 1942'de Bağdat'ta doğdu. İngiliz işgaline karşı 1920 Ayaklanması'nın liderlerinden ve kraliyet döneminde Millî Eğitim Bakanlığının ilk bakanlarından biri olan babası, gençliğinin başında milliyetçi hareketler ve ardından sol akımlar içinde siyasi mücadele yürüttü. 1963'te birden fazla kez hapse girdi ve burada işkenceye maruz kaldı. 1968'den sonra ölümden kurtulmak için İran'a sığındı ve daha sonra buradan Paris'e taşındı. Burada üniversite okudu, ardından politik ekonomi alanında yüksek lisans ve doktora yaptı. İran'da bulunduğu sırada Seyyid Muhammed Bakır el-Hâkim ile birlikte İslam İnkılabı Yüksek Konseyini kurdu. Daha sonra Geçiş Yönetim Konseyinin yedek üyesi oldu, ardından 2005 hükümetinde maliye bakanlığı, 2006'da da başbakan yardımcılığı görevini üstlendi ve son olarak da 2018'de başbakan seçildi: Hamid el-Mutabi, a.g.e., s. 442.

⁸⁹⁹ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 161.

⁹⁰⁰ Abdülbari Atvan, a.g.e., s. 242.

5.2.2. Irak'a Sivil Bir Yönetici Atamak

2003 ve sonrasında Irak'ı saran kaos, Amerikan siyasi planlamasının doğal bir sonucuydu. Örneğin bazı ABD kurumları Iraklı sürgün gruplarının (Irak muhalefeti) Londra Konferansı (Aralık 2002)⁹⁰¹ ve Irak Kürdistanı'ndaki Selahaddin Konferansında (Şubat 2003) Afganistan'da kurulana benzer bir Irak geçiş hükümeti kurma isteklerine karşı çıktılar. ABD Büyükelçisi Zalmay Khalilzad⁹⁰² da ABD hükümetinin emirlerine dayanarak yine bu fikre karşı çıktı. Bu fikre karşı çıkma nedeni, Irak muhalefetine kurulacak bir Irak geçiş hükümetini kontrolü altına almasını istememesiydi. Özellikle Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA) olmak üzere Amerikalılar, Saddam rejimini⁹⁰³ değiştirmek için Irak'taki askerî komutanlar ve Baas Partisi üyelerinin desteğini alabileceklerine inanıyorlardı. Irak diasporasını temsil eden ve beş üyeden oluşan komitenin elinde beklemekten başka bir seçenek kalmamıştı. ABD Dışişleri Bakanlığının öne sürdüğü bahanelerden biri, sürgünde bir hükümetin başlatılmasının yerel Irak güçlerini⁹⁰⁴ kızdıracak korkusuydu. ABD Savunma Bakanlığı ise bu konuda farklı bir görüşe sahipti. Öyle ki Irak'ta alternatif bir hükümetin olmamasının orada tehlikeli bir siyasi boşluk yaratacağı görüşündeydi. Bu da doğru bir bakış açıydı. Ancak işin aslı, Pentagon kendi adayını (Iraklı muhalif siyasetçi Ahmed Çelebi'yi⁹⁰⁵) tanıtmaya ve bu kişinin propagandasını yapma isteğindediydi. *New York Times* gazetesi 2 Ocak 2003 tarihli sayısında, Bush yönetiminin Saddam Hüseyin'in düşüşünden sonra en az 18 ay sürecek bir ABD askerî işgalini planladığını ifade etti.⁹⁰⁶ Ancak eski İngiltere başbakanı Tony Blair, ABD Başkanı Bush'u Irak'a sivil bir yönetici atamanın gerekliliği konusunda ikna etmeyi başardı. Bu sivil yöneticinin de 1920'de

⁹⁰¹ Irak muhalefetine yurt dışında düzenlediği en önemli konferanslardan biri olarak kabul edilen bu konferans, 14-15 Aralık 2002 tarihlerinde Londra'da düzenlendi. Konferans, ABD'nin Irak'ı işgal etmeye ve eski rejimi devirmeye hazırlandığı dönemde, Saddam Hüseyin'e karşı çıkan tarafları bir araya getirmeyi ve Saddam Hüseyin sonrası döneme hazırlanmayı amaçlıyordu. Konferansın sonunda, "Irak Muhalefet Konferansının Siyasi Bildirgesi" başlıklı on sayfalık bir belge yayımlandı. Daha fazla bilgi için bkz. El-Cezire: <https://is.gd/n1lhG5> (E.T. 14 Nisan 2022).

⁹⁰² Zalmay Halilzade: 22 Mart 1951'de Afganistan'ın Mezar-ı Şerif şehrinde doğdu. Babası Muhammed Tahir Şah'ın krallığı döneminde memurdu. Müslüman ve dindar bir Afgan Peştun kabileye mensuptur. Lise öğrencisi olarak ABD'ye göç etti, kısa süre sonra ise Beyrut'taki Amerikan Üniversitesinde eğitimini tamamladı. Şikago Üniversitesinde de doktora derecesini aldı. Amerikan petrol şirketi Unocal'da yönetici olarak çalıştı, ardından ABD Dışişleri ve Savunma Bakanlıklarında görev aldı. Stratejik ve Uluslararası Çalışmalar Merkezinde (CSIS) danışman olarak çalıştı. Taliban'ın devrilmesinden sonra Afgan hükümetinin kurulmasında önemli bir rol oynayan Halilzade, Irak'a büyükelçi olarak atandı. Daha fazla bilgi için bkz. Zalmay Halilzade, **Safir min Kabul ile Beytü'l-Abyad Rihlati Abra Alem Muttarab**, çev. Basdem Şiyha-Said el-Hüseyna, Beyrut, 2017, s. 15-67.

⁹⁰³ Gassan Şerbel, **Irak min Harb ila Harb Saddam Mar min Huna, Nushat Mecmua Mimma Nuşira fi Ceridetü'l-Hayat**, Beyrut, 2010, s. 423.

⁹⁰⁴ Falih Abdulcabbar, **Kitab el-La Devle**, çev. Hüsnü Zeyna, Bağdat, 2021, s. 40.

⁹⁰⁵ A.g.e., s. 41.

⁹⁰⁶ Jeef Simons, **Irak el-Müstakbel**, a.g.e., s. 48.

İngiltere tarafından atanan yüksek komiserlik yetkilerine benzer yetkilerle donatılması düşünüldü.⁹⁰⁷

ABD, Nisan 2003'te Irak'ta egemen güç olarak kendisini yönetim sorumluluklarıyla karşı karşıya buldu. Egemenliğin Iraklılara devredildiği 2004 yılına kadar Amerika, Irak'ı fiilî olarak tek başına yönetti. Bu idare Bağdat'ta bulunan Geçici Koalisyon Otoritesi⁹⁰⁸ üzerinden yürütüldü.

Koalisyon Otoritesi üç aşamada yeni bir siyasi sistem inşa etmeye çalıştı: İlki yerel düzeyde olup, belediye meclisi üyelerini ve yeni bölge valilerini seçmekti. İkincisi ulusal düzeyde, eski bürokratik aygıtı reforme ederek onun doğrudan yönetimini üstlenmekti (ulusal hükümetteki bakanlıklar ve diğer kurumlar). Üçüncüsü ise yapılanma aşamasında Yönetim Konseyini ulusal düzeyde egemen bir organ hâline getirmekti. Bu konsey de Geçici Koalisyon Yönetiminin⁹⁰⁹ isteyeceğinden daha bağımsız olduğunu kanıtladı.

5.2.3. Askerî Kurumların ve Güvenlik Kurumlarının Yeniden Yapılandırılması

Irak'taki bazı askerî kurumların geçmişi Irak Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarına (1920) kadar uzanmaktadır. Askerî kurumlar devletin kuruluşunda ve sürdürülebilirliğinde en önemli rolü oynadılar. Aynı zamanda elit siyasiler için iktidarı ellerinde tutmanın bir aracıydı. Askerî kurumların siyasi ve sosyal hayattaki bu etkin rolü, onları resmî devlet aygıtında hayati ve hassas bir merkez hâline getirdi. Aynı zamanda siyasi iradeler, bu kurumları muhalifleri sabote ve tasfiye etmek, toplumu kontrol etmek, ideolojisini ve gündemini empoze etmek, sadakat ve itaati dayatmak için bir araç olarak kullandılar. Bu durum 1958–2003 yılları arasındaki dönemde daha görünür oldu. Fakat 2003 yılından sonra, Irak Devleti'nin kuruluşundan bu yana tanık olmadığı yeni bir durum ortaya çıktı. Ülke, yaklaşık 80 yıldır var olan siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal dengeleri altüst eden, doğrudan yabancı bir askerî gücün işgali altına girdi.

Bremer, Irak ordusunu dağıtma kararını vermesinden hemen sonra bunun bir hata olduğunu idrak etti. Bu kararı, 400 binden fazla Iraklının aileleriyle birlikte ordudan kovulmalarına, bunların işlerini ve emekliliklerini kaybetmelerine neden olmuştu. Bunun üzerine Bremer, 250 binden fazla askere emekli maaşı verilmesini öngören bir yasa çıkarmaya karar verdi.⁹¹⁰ Bundan sonra, merkezî ve bölgesel yönetimler için yeni güvenlik

⁹⁰⁷ Fadel Safih el-Azuvi, a.g.e., s. 377-378.

⁹⁰⁸ Adid Davişa, a.g.e., s. 266.

⁹⁰⁹ Falih Abdulcabbar, a.g.e., s. 7.

⁹¹⁰ Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, a.g.e., s. 746.

birimleri ve askerî kurumlar oluşturuldu. Irak'ın 2005 Anayasası'nın 9. maddesinin A bendinde; *“Irak silahlı kuvvetleri ve güvenlik güçleri ayırım veya dışlama olmaksızın denge ve simetrilerini dikkate alarak tamamen Irak halkının bileşenlerinden oluşmalı. Bu kuvvet ve güçler sivil otoritenin liderliğine tabi olup; Irak'ı savunacak, Irak halkına baskı aracı olmayacak, siyasi işlere karışmayacak, iktidarın değişmesinde hiçbir rolü olmayacaktır”* ibaresi yer almaktadır.⁹¹¹

19 Mayıs 2003'te ABD eski savunma bakanı Donald Rumsfeld, Bremer'e yeni Irak Lejyonu'nun kurulması konusunda ilgili bir dizi gizli talimat gönderdi. Rumsfeld'in gizli talimat mektubunda şunlar yazıyordu: *“Yeni Irak Lejyonu, istikrarlı ve kendi kendine yeterli bir Irak için gerekli koşulların yaratılmasına katkıda bulunacak. Bu lejyon başarıya muktedir bir yönetim ve millî birliğin inşasına katkıda bulunan millî gurur kaynağı olan güçlü bir devlet ile birlikte kurulacak.”* Talimat şöyle devam etti: *“Lejyon, 800 unsurdan oluşan üç taburdan oluşmalıdır. Bunlar kuzeyde bir tabur, ortada bir tabur ve güneyde bir tabur şeklinde dağılacak.”* Rumsfeld bu yapının oluşturulmasının altı ay süreceğini ve asker sayısının 40.000'e çıkacağını varsaydı. Koalisyon, özgür bir Irak için ulusal bir öz savunma gücü olarak güçlü bir Irak ordusu yapılandırma planını duyurdu. ABD yönetimi bu planı kabul ettikten sonra koalisyon yönetimi, terhis edilmiş Irak askerlerini yeniden bütünleştirmek için iki aşamalı bir plana odaklandı. Aynı zamanda bir yıl boyunca 12.000 eğitilmiş askerden oluşan bir tümen ve bir yıl sonra üç tümen kurulması fikri benimsendi.⁹¹² Bu plan doğrultusunda Geçici Koalisyon Yönetimi, 2003 yılında yeni bir Irak ordusunun kurulmasını öngören 22 sayılı Kararname'yi yayınladı. Koalisyon Yönetimi ayrıca İslami Devrim Yüksek Konseyine tabi olan ve yaklaşık 10.000 kişiden oluşan Bedir Kolordusu'nun bir kısım unsurunu yeni Irak ordusuna dâhil etmeyi umuyordu. Ayrıca Kürt Peşmerge Güçleri ve Ahmed Çelebi'ye bağlı bazı unsurları da yeni orduya katmayı planlıyordu. Bremer, ordudaki birinci tabur komutanının Şii olacağını da belirtti.⁹¹³

Oluşumun ilk aşamalarında meydana gelen en tehlikeli şey, milislerin orduya entegrasyonu ile Amerikan işgalinden sonra Irak'ta ortaya çıkan siyasi partilerin, güç merkezlerinin ve aşiret, mezhep ve mezhep bloklarının rekabetiydi. Fakat bu oluşumlar orduya katılmak için destekçilerinin isimlerini öne sürme yarışına koyuldular. Böylece ülkeyi

⁹¹¹ Ahmed Yusuf Keytan-Hüseyn Aslan, *El-Müessesatü'l-Askeriye ve'l-Emniyye fi'l-Irak Ba'd 2003*, Amman, 2021, s. 10.

⁹¹² Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, a.g.e., s. 747.

⁹¹³ Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, a.g.e., s. 748.

savunmak için millî bir orduya sahip olma amacını baştan yıkılmış oldular. İşgal otoritelerinin kırılğan ve zayıf bir kurum inşa etmekteki isteği de buydu.⁹¹⁴

Irak ordusunun Mart 2003'e kadar sahip olduğu muharebe teçhizatı ve silahları şöyleydi:⁹¹⁵

Çeşidi	Miktarı	Çeşidi	Miktarı
Tank	2.000	Zırhlı Araç	1.000
Hafif Tank	800	BMB	2.000
Otomatik Top	200	Savunma Uçağı	200
Gelişmiş Top	1.500	Helikopter	100
Uçaksavar Top	6.000	Karadan Havaya Füze	1.000

5.3. YENİ SİYASİ SİSTEM

2003 öncesi Irak yönetimi totaliter ve vesayetçi rejimi, tek aile ve tek parti yönetiminin bir karışımıydı. Devletin dayandığı üç ana kurum vardı. Bunlar; Baas Partisi, ülkede en yüksek yasama ve yargı otoritesini temsil eden Devrim Yönetim Konseyi,⁹¹⁶ partinin seçtiği ve Devrim Yönetim Konseyinin onayladığı cumhurbaşkanıydı. Bu üçlü yapı tek bir elde toplanmış olup, 1974 Anayasası, Baas Partisi Yönetim Kurulunun tüm üyelerinin Devrim Yönetim Konseyinin üyeleri olmasını öngörmekteydi. Parti lideri, konumu gereği aynı zamanda Devrim Yönetim Konseyi başkanı olup, buna bağlı olarak cumhurbaşkanıydı.⁹¹⁷

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Irak Devleti üç farklı vilayet üzerine kurulduğunda bu oluşumda herkesin katıldığı ortak bir irade mevcuttu. 2003 sonrasında ise devleti yapılandırma daha önce göreve gelmiş otoriter rejimlerin mirası ve uyumsuz bir Irak politikası kalıntıları üzerinde bina edilmiştir.⁹¹⁸

9 Nisan 2003'te Irak'ta meydana gelen siyasi değişim, doğrudan askerî müdahale sonucunda yaşandı. ABD'nin Irak'ı işgali, nüfuz ve hâkimiyet alanları üzerindeki uluslararası

⁹¹⁴ Mahmud Ahmed İzzet, **Bina'a el-Kuvvat el-Müsallaha el-Irakıyye – İktirahat Ameliyye**, a.g.e., s. 24.

⁹¹⁵ Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, a.g.e., s. 747.

⁹¹⁶ Devrimci Komuta Konseyi, 1968-2003 arasında Irak'taki en yüksek otoriteydi. 1968 Irak Geçici Anayasası'na göre, konsey "halk kitlelerine ve silahlı kuvvetlere önderlik eden devrimci organ" olup, devletin en yüksek otoritesidir ve Irak'taki tüm yürütme ve yasama yetkilerini kullanır. 30 Temmuz 1968'de çalışmalarına başlayan ve beş üyeden oluşan meclisin üye sayısı 9 Kasım 1969'da 15'e yükseltildi; 1973'te 9'a, 1974'te ise 6'ya düşürüldü. Daha fazla bilgi için bkz. El-Zübeydi, a.g.e., s. 523-529.

⁹¹⁷ Falih Abdulcabbar, a.g.e., s. 7.

⁹¹⁸ Mahmud Ahmed İzzet, a.g.e., s. 24.

çatışmalar bağlamında geldi.⁹¹⁹ Geçici Koalisyon Yönetimi ve Yönetim Konseyinin iki ana görevi vardı. Birinci görev, ülkede istikrarı sağlamaktı. Bunun için silahlı siyasi şiddet ve sabotaj eylemlerinin azaltılması ve ardından ortadan kaldırılması, hukukun üstünlüğünün sağlanması, yıkılan hizmet kurumlarının (kamu tesisleri, sağlık ve eğitim hizmetleri gibi) onarılıp yeniden düzenlenmesiyle birlikte devlet işlerinin yürütülmesiydi. İkinci görev ise, birinci görevden daha az önemli olmamakla beraber onunla iç içedir. Liberal bir program uygulamak ve Geçici Koalisyon Yönetiminin 1 Haziran 2003 tarihindeki kuruluşundan itibaren Irak siyasi sistemini özgürleştirmek için kapsamlı bir plan uygulamaktı. Önceki rejimin otoritesinin kaldırılıp yeni bir siyasi rejimin oluşturulması, piyasa ekonomisinin pekiştirilmesi ve sivil toplumun güçlendirilmesi de bu hedeflerin içinde yer almaktaydı.⁹²⁰

Aynı bağlamda, Amerikan araştırma merkezleri, eski rejimin devrilmesi durumunda Irak ordusuyla nasıl başa çıkılacağına ilişkin seçenekleri incelemeye ve tartışmaya başladı. Bu konuda genellikle Iraklı muhalifler, özellikle de askerler olmak üzere birçoğuna çok sayıda soru yöneltti. Bu bağlamda odak noktası, orduyu feshetme konusunda herhangi bir kararın yüz binlerce askeri işsizlik alanına atacağıydı.⁹²¹

Önceki siyasi sistemin çöküşü, Irak'ı yeni bir siyasi eşiğe getiren çeşitli siyasi etkileşimlerin ortasına itti. Bu da şu sonuçlara yol açtı:

- Temmuz 2003'te 15 Iraklı politikacıdan oluşan Geçici Yönetim Konseyinin oluşturulması. Konsey üyeleri konsey başkanlığı görevini aylık nöbetleşerek üstlendiler.
- 2006'da seçilmiş Irak hükümetinin kurulmasına kadar uygulanan ve 8 Mart 2004'te kararlaştırılan geçici Irak devlet idaresi kanununun çıkarılması. Buna göre birinci maddede, rejimin cumhuriyetçi, bütünlükçü, demokratik ve çoğulcu bir rejim olması gerektiği öngörülüyordu.⁹²²
- Mayıs 2004'te geçici Irak hükümetinin kurulması. Bu hükümet; el-Ahdar el-İbrahimi⁹²³ ile temsil edilen Birleşmiş Milletler, Amerikan sivil yönetici Paul Bremer ve Irak siyasi oluşumların katıldığı istişarelerin ardından geldi.

⁹¹⁹ Abdulazim Cabbar Hafız, *El Tahavvül El Demokrati Fi'l Irak El Vakaai... Vel Mûstakbal*, Beyrut, 2022, s. 96.

⁹²⁰ Falih Abdulcabbar, *Irak ma Ba'da el-Harb*, a.g.e., s. 3.

⁹²¹ Ayt Adir Cafer, *El-Tertibat el-Emniyyeh el-Amerikiyyah fi'l-Irak 2001-2014*, *Mevlûd Mamari Üniversitesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Cezayir, 2015, s. 44.

⁹²² 8 Mart 2004 tarihinde çıkarılan Irak Geçici Devlet İdaresi Kanunu, *El-Vekayi el-İrakiyye Gazetesi*, sayı 3981, Mayıs 2004.

⁹²³ 1 Ocak 1934'te doğan Lahdar Brahimî, Cezayirli politikacı ve diplomattır. Brahimî, 1991-1993 yılları arasında dışişleri bakanlığı yaptı. Daha sonra Afganistan ve Irak'ta Birleşmiş Milletler elçisi olarak görev yaptı.

- Görevi, Başkanlık Kurulu ve Bakanlar Kuruluna istişareler sunmak olan ve 275 milletvekilinden oluşan Irak Ulusal Konseyinin oluşturulması. Ulusal Konsey, yasaları ve bu yasaların uygulanmasını denetleme, yürütme birimlerinin çalışmalarını izleme ve Başkanlık Kurulu üyelerini atama yetkisine sahip olup, Bakanlar Kurulu başkanı ve üyelerini sorgulama hakkına da sahipti. Konsey, oyların üçte ikilik çoğunluğuyla yürütme kararlarını veto etme ve aynı zamanda Irak'ın 2005 yılı ulusal bütçesini onaylama yetkisine de sahipti.⁹²⁴
- Irak Ulusal Meclisi seçimlerinin 30 Ocak 2005'te yapılması. Bu seçimde tek bir seçim bölgesi belirlenmiş olup, sandalye dağılımında nispi sistem benimsenmişti.⁹²⁵

Iraklı deneyimli politikacı İbrahim el-Paçacı şöyle demektedir:

*ABD güçlerinin Irak'a saldırı ve orayı işgalinden sonra Amerikan idaresinin işlediği en büyük hatalardan biri, Irak yönetimini Donald Rumsfeld idaresindeki ABD Savunma Bakanlığına vermektir. Savaştan önce ABD Dışişleri Bakanlığı, Colin Powell'in çabalarıyla hukukçular, doktorlar, eczacılar, mühendisler, medya çalışanları, profesörler, eski Irak ordusu subayları ve yöneticileri dâhil olmak üzere çeşitli meslek alanlarında Iraklıları Washington'a davet etmişti. Aynı zamanda rejimin yıkılmasından sonra belirli bir süre için Bağdat'taki devlet dairelerinin idaresine katkıda bulunmalarının yanı sıra Saddam Hüseyin devrinden sonraki döneme hazırlık için onları eğitti ve nitelikli hâle getirdi. Ancak bu çabalar Rumsfeld ve Bremer'in kararları ile savrulup uçtu.*⁹²⁶

Irak'ta daimî ve uygulanmakta olan 2005 tarihli anayasasının ilk maddesinde şu ifadeler yer almaktadır: *"Irak Cumhuriyeti federal, tek ve bağımsız bir devlettir. Tam bir egemenliğe sahiptir. Yönetim sistemi cumhuriyet, temsilî, parlamenter ve demokratik sistemdir. Bu anayasa Irak'ın birliğinin garantisidir."*

Saddam sonrası Irak'taki siyasi sistem hakkında çelişkili görüşlerin olduğunu belirtmekte fayda var. Bu konuda ABD Savunma Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı iki farklı düşünce ortaya koydu. ABD Savunma Bakanlığı, sürgünde bir Irak hükümeti kurma görüşünü savunurken Dışişleri Bakanlığı ise bunun tersini savundu. Dışişleri Bakanlığı, sürgünde bir hükümet kurmanın Iraklı muhalefet liderlerini çok güçlendireceğini belirterek, bunun yerine değişimden sonraki yönetimin Irak'ın içindeki Iraklılara dayanmasının gerekliliğini öngörüyordu. ABD Ortak Genel Kurmaylığı, Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinden sonraki süreç için hazırladığı planlarda askerî bir karargâhın kurulmasını öngörmüştü. İdareyi üstlenecek bu askerî karargâh, çeşitli alanlardaki hükümet uzmanlarından yardım alan üç

Brahimi, 18 ayı aşkın süredir devam eden iç savaşa çözüm bulmak amacıyla 2012 yılında Arap Birliği ve BM'nin Suriye ortak elçisi olarak atanmıştı.

⁹²⁴ Irak Geçici Devlet İdaresi Kanunu, a.g.e.

⁹²⁵ Abdülazim Cabir Hafız, a.g.e., s. 97.

⁹²⁶ Maad Feyyaz, **Zakiratü'l-Irak Adnan Paçacı**, Beyrut, 2010, s. 178.

yıldızlı bir general tarafından yönetilecekti. Irak'ın istikrarı yavaş yavaş yeniden kazanmasıyla, söz konusu bu askerî karargâh, ABD'nin yeni atanan Bağdat büyükelçisi ile koordineli çalışmaya başlayacaktı. Sonunda askerî karargâhın yerini daha yüksek bir sivil yönetici veya Irak Geçici Hükümeti alacaktı. Bu hükümeti seçme mekanizması, İngiliz işgal kuvvetlerinin 1919'da Bağdat'a girdiklerinde yaptıklarına benzer bir mekanizmadır.⁹²⁷

2003 sonrası yeni siyasi sistem, Şii toplumunun kurtuluşu ve zalim diktatörlüğün sonu olarak görülüyordu. Bazıları bunu yüzyıllarca Şii'lere karşı süren baskı ve marjinalleştirmenin sonu olarak da değerlendirdi. Baas Partisi'nin baskıcı yönetiminin yanı sıra Şii'lere yapılan zulümler ve onların fedakârlıklarına dair tarihsel anlatılar, 2003'ten sonra siyasi sistemin garantörlüğünü üstlenen Irak'taki İslami partiler için bir meşruiyet kaynağı oluşturdu. Sünni Arapların yeni Irak vizyonuna gelince, bunu Baas Partisi egemenliği ve Arap görkeminin sonu; milislerin egemenliği, mezhep çatışması ve "İran" Safevi etkisinin başlangıcı olarak görüyorlardı. 2003 sonrası Irak sahnesinin bu çelişkili yorumu, başta terör örgütü el-Kaide olmak üzere silahlı terör gruplarının yer aldığı ülkede mezhepsel şiddetin ateşlenmesine neden oldu.⁹²⁸

1921'den 2003'e kadar Irak siyasi rejimlerin yapısı:

Krallık	Birinci Cumhuriyetçi	İkinci Cumhuriyetçi	Üçüncü Cumhuriyetçi	Dördüncü Cumhuriyetçi	Beşinci Cumhuriyetçi
23 Ağustos 1921 14 Temmuz 1958	19 Temmuz 1958 08 Şubat 1963	08 Şubat 1963 13 Nisan 1966	13 Nisan 1966 17 Temmuz 1968	17 Temmuz 1968 09 Nisan 2003	09 Nisan 2003
Krallık Yönetimi Anayasal	Askerî Yönetim Münferit	Askerî Yönetim Münferit	Askerî Yönetim Münferit	Askerî Yönetim Münferit	Demokratik Parlamente Yönetim

Irak'taki Geçici Koalisyon Yönetimi yeni Irak siyasi sisteminin çekirdeğini oluşturan kurumları meydana getirdi. Bu kurumlar aşağıda açıklananlarla temsil edildi.

5.3.1. Geçici Yönetim Konseyi

ABD raporları, eski ABD Başkanı George W. Bush'un, Irak'ta istikrarlı bir durumu sağlayıp, gereğinden fazla bir gün kalmak istemediğini ifade etti. Yeni Amerikan planı, kendisini askerî bir hükümetin kurulmasına eşlik eden emperyalist suçlamalarından

⁹²⁷ Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, a.g.e., s. 738.

⁹²⁸ Ranj Alaaeldin, *El-Taifiyyeh ve'l-Hükumah ve Müstakbel el-Irak*, Ekim, 2018, s. 5.

uzaklaştıracak bir sivil yönetim kurma olasılığını önerdi. Avrupalılar bile savaştan sonra Irak'ın yönetimini Amerikalı bir generalin devralması fikrinden endişe duyduklarını dile getirdiler.⁹²⁹

BM'nin savaş sonrası Irak'a ne ölçüde dâhil olacağı konusunda ABD ile Avrupa arasında ciddi görüş ayrılıklarının olduğu, savaş sona ermeden önce dahi ortaya çıktı. ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell, Nisan 2003'ün başlarında BM Genel Sekreteri Kofi Annan ile Irak'a yapılan insani yardımları denetlemek üzere bir BM özel temsilcisinin atanmasını görüşeceğini duyurdu. Powell ancak BM'nin siyasi rolünün kesin olmadığını vurguladı. *"Hepimiz Birleşmiş Milletlerin bir rol oynaması gerektiğini anlıyoruz ancak bu rolün doğası henüz tanımlanmadı"* ifadelerini kullanan Powell, *"Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri, ileriye giden yolu belirlemede öncü rol oynayacaktır"* diye ekledi.⁹³⁰

Amerikalı stratejistler savaştan sonra Irak'ı yönetmek için bir askerî yönetim kurma seçeneğini düşünüyorlardı. Ancak hepsi, General Douglas MacArthur'un II. Dünya Savaşı sırasında Japonya'da uyguladığı düzenlemelere benzer düzenlemeleri desteklemeye hevesli değildi.

Şubat 2003'te Bush hükümeti büyük çabalar sonucunda savaştan sonra Irak'ı yönetmek için bir plan hazırladı. Bu plan doğrultusunda, başta bir Amerikan askerî yönetimi olacaktır. Ardından ABD idaresi tarafından atanacak sivil bir lider ya da yönetici ve Amerikan askerî yönetimin yan yana yer alacağı geçici bir süreç olacaktır. Nihayetinde ise yönetim, ABD'ye yakın Iraklı bir hükümete teslim edilecekti.

Şiddetin, başlangıçta geniş kapsamlı siyasi etkileri de oldu. Bush yönetimi II. Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya'daki askerî varlıkları gibi Irak'ta da uzun vadeli bir askerî varlık düşünüyordu. Ancak Irak'ta tırmanan şiddet onu bu seçenekten uzaklaştırdı. Böylece Haziran 2004'te yönetimi Iraklılara devretme kararı alındı.⁹³¹ Muhalefetin bir geçici hükümet kurma isteğinin geniş çapta kabul görmediğini belirtmekte fayda var. Ahmed Çelebi başkanlığındaki Irak Ulusal Kongresi gibi bazı gruplar, herhangi bir askerî harekât yapılmadan önce geçici bir hükümetin kurulmasını istediler. Kürt partileri gibi diğer gruplar da bu yönde görüşleri benimsedi. Irak Ulusal Uzlaşma ve ortaklarının da karşı çıktıkları, bu fikirdi. Kendileri Saddam'a karşı "iç" muhalefeti dikkate almadan geçici bir hükümet kurma fikrine itiraz edip bu yönde çaba harcadılar. Öte yandan, CIA ve ortakları, sarayın içinde bir askerî ayaklanma ya

⁹²⁹ Jeff Simmons, *Irak el-Müstakbel el-Siyassa el-Amerikiyye fi İa'dat Teşkil el-Şarkü'l-Evsat*, Bağdat, 2020, s. 56.

⁹³⁰ Jeff Simmons, a.g.e., s. 59.

⁹³¹ Adid Davişa, a.g.e., s. 125.

da darbe olduğuna inanıyorlardı ki bu, rejimi devirmenin en olası yoluydu. Aynı zamanda rejimin devrilmesinden önce yurt dışındaki muhalifler tarafından herhangi bir geçici hükümetin kurulmasının iç muhalefetin tecrit edilmesine yol açabileceğine inanmalarıyla, bunların rejimi devirme meselesini daha karmaşık kılacağını düşünüyorlardı.⁹³²

İyyad Allavi, Yürütme Konseyi üye sayısının 11 olması, en kötü ihtimalle 15'i geçmemesi gerektiğini düşünüyordu. Sivil yönetici Paul Bremer ile yapılan görüşmeden sonra şu sonuca varıldı: Yasama organı olarak bir yönetim konseyinin yanı sıra parlamentoya benzer bir ulusal meclis oluşturulacaktı. Yönetim kurulu da kendi yönünden, yürütme makamı bağlamında Bakanlar Kurulunun oluşturmasıyla Koalisyon İdaresine bağlı olacaktı. Burada iki anlaşmazlık noktası ortaya çıkarken, ilki yönetim kurulu üye sayısına ilişkindi. Koalisyon güçleri tarafından öne sürülen sayı 30–35'ti. Oysa İyyad Allavi, üye sayısının fazla olması hâlinde karar almada zorlukların oluşacağı düşüncesiyle üye sayısının 11–15 olmasını öneriyordu. İkinci sorun ise Basra'nın meclise katılımı ve temsili meselesiydi. Basra temsilcileri olarak Vail Abdüllatif ve merhum İzzettin Selim'in kurulda aday gösterilmeleri nedeniyle, bu kurulu ilan etmede üç gün gecikme meydana geldi. Bu arada koalisyon güçleri de Basra'nın kurulda temsil edilmesini göz ardı ederek, tanınmamış şahsiyetleri aday gösterdi.⁹³³

Sivil yönetici Paul Bremer, Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'e G7'nin kendisinden istenenleri karşılamadığını bildirdi. Bu nedenle koalisyonun Irak toplumunun tüm ana gruplarını daha geniş bir şekilde temsil eden ve yaklaşık otuz kişiden oluşan geçici bir hükümet kuracağını aktardı. Koalisyon yönetimi daha sonra toplumun diğer kesimlerini cezbetme ve kadınların kurulacak yeni hükümetin bir parçası olmaları yönünde çalışmalarına devam etti.⁹³⁴

Geçici Koalisyon Yönetiminin bu aşamada Yönetim Konseyinin kurulmasına izin verme kararı, yeni ortaya çıkan siyasi sınıftan ve halkın geniş kesimlerinden bir Irak hükümetinin kurulmasına yönelik güçlü talepleri beraberinde getirdi. Öte yandan Irak'ın egemenliğini yeniden kurma talebi, Irak gazetelerinin başyazılarına ilaveten Haziran ve Temmuz 2003 başlarındaki gösterilerin pankartlarında yinelenen bir talepti.⁹³⁵ 13 Temmuz 2003'te Geçici Koalisyon Yönetimi, Irak Yönetim Konseyini kurma⁹³⁶ ve Irak yönetiminde bu konseye cüzi yetkiler verme kararı aldı. Geçici Koalisyon Yönetimi ise tam ve

⁹³² Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 125.

⁹³³ Maad Feyyaz, a.g.e., s. 3.

⁹³⁴ Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, "El-İdare el-Medeniyye li'l-Irak, Dirasat Tarihiyye 2003-2004", s. 753.

⁹³⁵ Falih Abdulcabbar, Irak ma Ba'da el-Irak, s. 8.

⁹³⁶ Irak Yönetim Konseyi 13 Şii, 5 Kürt, 5 Sünni Arap, 1 Süryani ve 1 Türkmen üyeden oluşmaktaydı.

daha geniş yetkilere sahip olacaktı. Ancak Yönetim Konseyi, yetkileri sınırlı olsa da bakanların atanması, Irak'ın BM'ye temsilci göndermesi ve anayasa taslağını hazırlaması gibi bazı önemli yetkilere de sahipti.⁹³⁷ 4 Eylül 2003'te yapılan bir Yönetim Konseyi toplantısında, sivil yönetici Paul Bremer, Iraklı bakanların bakanlıklarında gerekli yeniden yapılandırmayı finanse etme çabasıyla dünyanın dört bir yanında bağışçılarla buluşmak ve gerekli fonları toplamak amacıyla “aylak aylak dolaşmalarından” duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdi. Bremer; “*Ortaya çıkan karmaşa, Geçici Koalisyon Yönetiminin çalışmalarını felce uğratabilir ve bağışçılara hitap etmek için özenle formüle edilmiş yaklaşımın önünde engel teşkil edebilir*” ifadelerini kullandı.⁹³⁸

Geçici Yönetim Konseyi Üyelerinin İsimleri

Sıra No	Adı	Mensubiyeti	Siyasi Bağlantısı
1	Dr. İbrahim el-Caferi	Şii Arap	İslami Davet Partisi
2	Ahmet el-Çelebi	Şii Arap	Irak Ulusal Kongre
3	Dr. Muhammed Bahr el-Ulum	Şii Arap	Ehli Beyt Cemaati
4	Seyit Abdülaziz el-Hâkim	Şii Arap	İslami Devrim Yüksek Konseyi
5	Dr. Celal Talabani	Sünni Kürt	Kürdistan Ulusal Birliği
6	Mesut Barzani	Sünni Kürt	Kürdistan Ulusal Birliği
7	Dr. İyyad Allavi	Şii Arap	Irak Ulusal Uzlaşma Hareketi
8	Dr. Adnan el-Paçacı	Sünni Arap	Bağımsız Demokratlar Topluluğu
9	Dr. Muhsin Abdülhamid	Sünni Arap	Irak İslami Partisi
10	Ahmet Şeyyaa el-Berrek	Şii Arap	Babil'de İnsan Hakları Rabıtası ve Barolar Birliği başkanı
11	Nusayr el-Çadırcı	Sünni Arap	Ulusal Demokrat Partisi
12	Dr. Akiyla el-Haşımi	Şii Arap	Diplomat (25 Eylül 2003 yılında tutuklandı)
13	Dr. Reca el-Hazai	Şii Arap	Divaniye Doğum Hastanesi Müdürü
14	Mecd Hamit Musa	Şii Arap	Irak Komünist Partisi

⁹³⁷ Zeyneb Hasan Esad Abd Usud, a.g.e., s. 753.

⁹³⁸ Yönetim Konseyi Tutanakları, 4 Eylül 2003.

15	Gazi Uceyl el-Yaver	Sünni Arap	İnşaat mühendisi, Şummar aşiret lideri
16	Semir Şakir el-Sumaydai	Sünni Arap	Enbar ilinden yazar ve politikacı, eski rejime muhalefette öne çıkan bir kişi
17	Mahmut Ali Osman	Sünni Kürt	Bağımsız politikacı ve Kürt direniş lideri
18	Salahattin Muhammet Bahattin	Sünni Kürt	Kürt İslami Birlik Partisi
19	Yunadim Kena Nesihî	Asuri	Asur Demokratik Hareketi
20	Muvaffak el-Rebii	Şii Arap	İngiliz Kraliyet Tıp Fakülte Üyesi İç Hastalıkları ve Nöroloji danışmanı, Dava Partisi'nin eski üyesi
21	Dara Nurettin	Sünni Kürt	Yargıç ve Bağdat'ta mahkeme başkanı
22	Sunagül Çubuk	Sünni Türkmen	Irak Türkmenistan Cephe üyesi
23	Vail Abdüllatif	Şii Arap	Basra Vali Avukatı
24	İzzettin Selim	Şii Arap	Basra'da İslami Davet Hareketi Başkanı (17 Mart 2004'e suikastla öldürüldü)
25	Abdülkerim el-Muhammedevi	Şii Arap	İmara bölgesinde Irak Hizbullah Partisi Başkanı

Yönetim Kurulu üyelerinin meclisi yönetecek bir başkan seçmedeki başarısızlıkları üzerine 30 Temmuz 2003 tarihinde yapılan oylama ile meclis başkanlığının dönüşümlü olarak yapılmasına karar verildi. Meclis başkanlığı beş Şii, iki Kürt ve iki Sünni Arap olmak üzere dokuz meclis üyesi arasında sınırlandırıldı. Başkanlık süresi ise, alfabetik sıraya göre göreve başladıktan sonra her üye için bir ay olarak belirlendi.

Yönetim Konseyinin sınırlı yetki süresi 12 Temmuz'dan 1 Haziran 2004'e uzatıldı. Bu tarihte meclis feshedilip yerine geçici Irak hükümeti kuruldu.⁹³⁹

⁹³⁹ A.g.e., s. 754.

Geçici Yönetim Konseyi Başkanlığının 2003 Yılı Hiyerarşisi

Sıra No	Adı	Mensubiyeti	Görev Zamanı
1	Dr. İbrahim el-Caferi	Şii Arap	2003, ağustos ayına dek
2	Ahmet el-Çelebi	Şii Arap	2003, eylül ayına dek
3	İyyad Allavi	Şii Arap	2003, ekim ayına dek
4	Celal Talabani	Sünni Kürt	2003, kasım ayına dek
5	Seyit Abdülaziz el-Hâkim	Şii Arap	2003, aralık ayına dek
6	Adnan el-Paçacı	Sünni Arap	2004, ocak ayına dek
7	Muhsin Abdülhamid	Sünni Arap	2004, şubat ayına dek
8	Seyit Muhammed Bahrululum	Şii Arap	2004, mart ayına dek
9	Mesut Barzani	Sünni Kürt	2004, nisan ayına dek
10	İzzettin Selim	Şii Arap	2004, mayıs ayına dek

Yönetim Konseyi, 14 Ağustos 2003 tarih ve 1500 sayılı karar ile BM Güvenlik Konseyi tarafından memnuniyetle karşılanırken bu, Irak halkını temsil edecek bir Irak hükümetinin kurulması yönünde bir adım olarak nitelendirildi. Ayrıca dünyanın birçok ülkesi ve bazı komşu ülkeler tarafından da tanındı. Arap ülkeleri ise Yönetim Konseyinin yabancı işgali altında kurulduğunu öne sürerek çekimser bir tutum takındı. 1511 No.lu karar “Yönetim Konseyi ve bakanları”nın, geçiş döneminde devletin egemenliğini somutlaştırmada geçici Irak yönetiminin ana organları olduğunu açıkça kabul etti (madde 4). Kararda ayrıca, Yönetim Konseyinin Irak halkını geniş anlamda temsil ettiği de kabul edildi.⁹⁴⁰

5.3.2. Rejimin Kurumları ve Hükümetin Oluşumu

Geçici Koalisyon Yönetimi, Saddam Hüseyin sonrası Irak'ta yeni siyasi sistemin kurumlarını inşa etme çalışmalarına başladı. Bu bağlamda ilk olarak, siyasi kurumların önceleneceği bir anayasanın hazırlanması çalışmalarına başlandı.

Önceki rejim döneminde Irak, Devrim Yönetim Konseyi adıyla bilinen oluşumun kararlarıyla hazırlanmış örfi hükümleri içeren geçici bir anayasaya sahipti. Bu hükümler anayasa hükmünde olduğundan, rejimin yıkılmasından sonra yürürlükten kaldırıldı.

⁹⁴⁰ Salah Abdürrezzak, *Meşari İzalat el-Temyiyz el-Taifiyyeh fi'l-Irak min Müzekkirat Faysal el-Evval İla Meclis el-Hüküm 1932-2003*, s. 105.

Geçici Koalisyon Yönetimi, kuruluşundan bu yana Irak için yeni bir anayasa hazırlamaya öncelik verdi. Koalisyon yönetiminin amacı iki komite oluşturmaktı. Bunların ilki 20 ila 30 üyeden oluşan bir siyasi danışma konseyi, ikincisi ise anayasayı hazırlamak ve anayasal meclisi oluşturmakla görevli 200 ila 250 üyeden oluşan bir konseydi. İki konseyin Geçici Koalisyon Yönetiminin idaresi altında çalışması ve ona karşı sorumlu olması gerekiyordu. Fakat önerilen iki komitenin “danışman” doğasının muhalefeti, koalisyon yönetimini planlarını değiştirmekle birlikte Yönetim Konseyini oluşturmaya ve ona anayasal süreci denetleme sorumluluğunu vermeye zorladı.⁹⁴¹

Geçici Koalisyon Yönetimi ve ardından Yönetim Konseyinin Irak'ta idareyi ele geçirmesinden sonra, hür ve onurlu bir yaşam ile uyumlu yeni bir Irak anayasasının yazılmasının ilk işaretleri ortaya çıktı. Birkaç ay süren tartışma ve müzakerelerin ardından, özellikle 8 Mart 2004'te Yönetim Konseyi geçici anayasa taslağını onayladı. Resmî olarak “Geçici İdare Kanunu” adıyla bilinen yasa, Amerikalı hukukçular tarafından yazılıp duyurulmadan önce sadece birkaç Iraklı tarafından görüldü. ABD eski dışişleri bakanı Colin Powell bu anayasayı yeni Irak için “büyük bir başarı” olarak nitelendirdi. Ancak birçok Iraklı, tarihin tekerrürü olarak gördü. Yaklaşık seksen yıl önce 1924'te aynı konumdaki İngiliz yetkililer, Irak için yeni bir anayasa yazmakla görevli, özenle seçilmiş Iraklılardan oluşan bir komiteye danışman ve yönlendirici olarak çalıştı.⁹⁴² Aynı kapsamda Necef'teki dinî otorite, geçici devlet idaresi yasasına itirazını açıklayarak, Iraklıların eliyle bir anayasanın yazılmasını talep etti. Anayasanın yazılmasında herhangi bir yabancı müdahaleyi de reddetti. Bunun yanı sıra Irak anayasasını yazacak ellerin atamalarla belirlenen değil de Irak halkı tarafından seçilmiş eller olması koşulunu vurguladı.⁹⁴³

Irak halkının başlangıçta, anayasanın hazırlanması konusunda bölünmüş olduğunu belirtmekte fayda var. Bu tarihten önce, özellikle 28 Haziran 2003'te Şii otorite Ayetullah el-Uzma Seyyid el-Sistani bir fetva yayınlamıştı. Fetvada “*Geçici Koalisyon Yönetimi, Anayasa*

⁹⁴¹ Falih Abdulcabbar, *Irak ma Ba'da el-Harb*, s. 10.

⁹⁴² William Polk, *Li Kay Nefhemu el-Irak*, s. 215.

⁹⁴³ Salah Abdürrezzak, *El-Seyyid el-Sistani ve Devruhu el-Siyasi fi'l-Irak*, s. 48.

*Taslak Komitesi üyelerini atama yetkisine sahip değil” demişti.*⁹⁴⁴ El-Sistani, Anayasa Taslağı Komitesi üyeliğini belirlemenin tek meşru yolunun genel seçimler olduğunu da vurgulamıştı.⁹⁴⁵

Seyit el-Sistani’yi böyle bir pozisyon almaya iten bazı sebepler vardı. Bunlardan ilki işgal güçlerinin, İsrail’le bağları olan, sürgündeki bazı müttefikleriyle birlikte anayasayı yazacaklarına dair Bağdat’ta çıkan söylentilerdi. İkincisi Necef Havzası’nı “sessiz havza” (yani hareketsiz veya durağan bir dinî otorite) olarak tanımlayan Sadr Hareketi’nin destekçilerinin suçlamalarını reddedip çürütmek gayesiydi. Üçüncüsü ise İran tarzı bir İslam devletinin kurulmasına itirazdı.⁹⁴⁶

Bu nedenle Irak Yönetim Konseyi, Irak’taki siyasi geçişe ilişkin ana noktaları belirledi. Bu noktaların başında, geçiş dönemi için Irak Devleti’ni idare edecek, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı duyacak, üç otorite arasında ayırım ilkesini vurgulayacak, illerin yönetiminde bir dereceye kadar merkezîleşme getirecek, askerî unsurların sivil kontrolü ilkesini kararlaştıracak bir kanun hazırlamak yer alıyordu. Bu kanun aynı zamanda birleşik, çoğulcu, demokratik bir federal sistem kuracaktı. Son olarak, daimî anayasanın hükümlerine uygun şekilde kalıcı bir anayasanın onaylanması ve yetkinin seçilmiş bir hükümete devredilmesi gerekliliğini belirtti. Öyle ki ikinci maddede şu ifadeler yer alıyordu: “*Geçiş aşaması terimi, 30 Haziran 2004’ten başlayarak, bu Yasa’da öngörüldüğü gibi kalıcı bir anayasa altında seçilmiş bir Irak hükümetinin kurulmasına kadar ve en geç 31 Aralık 2005’e kadar olan aşamayı ifade eder. Bu Yasa’nın 61. maddesinin*⁹⁴⁷ *uygulanması durumu hariçtir.*”⁹⁴⁸

Irak Anayasası’nı hazırlamak, Geçici Koalisyon Yönetimi tarafından konseye verilen ilk görevlerden biriydi. Önerilen yasa, görevi referandumla halka sunulmak üzere Irak

⁹⁴⁴ 20 Haziran 2003’te bir grup takipçisi tarafından Büyük Ayetullah Ali el-Sistani’ye yöneltilen bir soru: “Irak’taki işgal makamları, Anayasa’yı yazmak için bir konsey oluşturmaya karar verdiklerini, bu konseyin üyelerini ülkedeki siyasi ve sosyal partilerle istişare ederek atayacaklarını ve ardından Konsey’in onayladığı Anayasa’yı halkoylamasında oylamaya sunacaklarını ilan etti. Bu konudaki tutumun ne olması gerektiği ve Irak anayasasının hazırlanması konusunda inananların ne yapması gerektiği sizce nedir?”

Ayetullah Ali el-Sistani’nin 26 Haziran 2003 tarihinde verdiği resmî cevap ise şudur: “Bu Konseyin, Irak halkının yüksek çıkarlarına uygun ve onun ulusal kimliğini ifade eden, temeli gerçek İslam dini ve asil toplumsal değerler olan bir anayasa hazırlayacağını da garantisi yoktur. Bahsi geçen taslak veya proje temelde kabul edilemez. Öncelikle, oy kullanma hakkına sahip her Iraklının kendisini kurucu mecliste anayasayı hazırlamak üzere kimin temsil edeceğini seçmesi için genel seçimler yapılmalıdır. Daha sonra bu meclisin onayladığı anayasa için genel oylama yapılacaktır. Bütün müminler bu önemli konunun hayata geçirilmesini talep etmeli ve en iyi şekilde gerçekleşmesine katkıda bulunmalıdır.” Daha fazla bilgi için bkz. Ayetullah el-Sistani’nin resmî web sitesi: <https://www.sistani.org/arabic/archive/273/> (E.T. 12.08.2023).

⁹⁴⁵ Falih Abdulcabbar, a.g.e., s. 10.

⁹⁴⁶ A.g.e., s. 11.

⁹⁴⁷ Anayasa’nın hazırlanacağı sürenin belirtildiği madde 61/A’ya göre; Ulusal Konsey en geç 15 Ağustos 2005 tarihinde anayasa taslağını tamamlayacaktır. 61/B maddesi de bu Anayasa’nın halk oylamasına sunulması gerektiğini belirtir.

⁹⁴⁸ *Irak el-Vekayi Resmî Gazetesi*, Sayı 3981, s. 97-98.

anayasası hazırlamak olan bir komitenin seçileceği bir mekanizmayı öngörüyordu. Anayasanın onaylanmasının ardından çoğulcu seçimler yapılacak, ardından yönetim ve egemenlik Geçici Koalisyon Yönetiminden yeni Irak hükümetine devredilecekti. Durum başlangıçta yeterince açık görünse de ana grubun (Şii, Kürt ve Sünni) her birinin taleplerini öne sürmesi ve Irak'ın geleceğinin nasıl olması gerektiğine dair kendi vizyonlarını sunmasıyla sorunlar kısa sürede su yüzüne çıktı.⁹⁴⁹ Yönetim Kurulunun kurulmasından yaklaşık bir ay sonra, 11 Ağustos 2003'te, 25 üyeden oluşan Anayasa Hazırlık Komitesi, Yönetim Konseyi formülüne dayanılarak kuruldu. Her üyeye komite üyeliği için adaylık önerildi. Bu anayasa komitesine geniş bir yetki verilmeyip, görevi anayasa taslağının nasıl yapılacağına dair tavsiyelerde bulunmakla sınırlıydı. Komite, raporunu 20 sayfalık tavsiyeler şeklinde Yönetim Konseyine sundu ve iki alternatif önerdi. Bu alternatifler bir anayasa konferansı için doğrudan seçimlerin düzenlenmesi ve anayasa konferansı üyelerinin Yönetim Konseyi tarafından atanmasıdır. Konferans, anayasayı hazırlamak için bir komite teşkil etti.⁹⁵⁰ El-Sistani tarafından temsil edilen dinî referans çağrısını desteklemek için hareketlenen kitlelerin baskılarıyla Hazırlık Komitesi tavsiyelerde bulundu. Sistani, seçimlerin hızlandırılması ve anayasanın halk tarafından seçilmiş Iraklılarca hazırlanması çağrısında bulunarak, işgal güçleri ve Yönetim Kurulu da dâhil olmak üzere tüm tarafların saygısını kazandı. Böylelikle işgal güçleri ve BM, Sistani'nin görüşlerini önemsemekle birlikte onu öfkelenlendirmekten kaçındı.

Anayasa Hazırlama Konseyinin çalışmalarını geçersiz kılan ve üyelerinin seçilmesi için bir seçimin yapılması gerekliliğini ortaya koyan bir fetva yayınlandı. Fetvada ayrıca, daha sonra da bu konsey tarafından onaylanan anayasa üzerinde genel bir oylamanın yapılması öngörüldü.⁹⁵¹ Devlet İdaresi Kanunu'na göre, siyasi sistemdeki yönetim niteliği, Kanun'un üçüncü bölümü, özellikle 24/A maddesine göre oluşturulmuştur. Söz konusu maddede; *“Yasada ‘Federal Hükümet’ olarak anılan Irak geçiş dönemi hükümeti, Millet Meclisi, Cumhurbaşkanlığı, Başbakan dâhil Bakanlar Kurulu ve Yargı otoritesinden oluşmaktadır”* denilmektedir. Söz konusu madde aynı zamanda şu ifadeleri de içermektedir: *“Yasama, yürütme ve yargı erklerinden oluşan üç otorite birbirlerinden tamamen ayrı ve bağımsız olacaktır.”*⁹⁵²

⁹⁴⁹ Gareth Stanfield, a.g.e., s. 187.

⁹⁵⁰ Adnan el-Asadi, *El-Müteğayyirat el-Siyasiyye fi'l-Irak ma Ba'da 9 Nisan 2003*, Bağdat, 2011, s. 124.

⁹⁵¹ Hüseyin Latif el-Zübeydi vd., *Irak ve el-Bahs A'an el-Müstakbel*, Necef, 2008, s. 197.

⁹⁵² Hayri Abdürrezzak Casim, *Nizam el-Hüküm fi'l-Irak Ba'da 2003 ve'l-Kuva el-Müassira Fihâ*, Bağdat, 2012, s. 59.

Yeni seçilen hükümetin temel görevi ülke için kalıcı bir anayasa yazmakla temsil oldu. Anayasanın yazılması konusunda özel görüşmeler yapıldı. El-Kaide lideri Ebu Musab el-Zerkavi'nin tehdidi üzerine seçimleri boykot eden Sünni Arapların seçilmiş Ulusal Meclis'te bulunmaması, ABD için bir başka engel teşkil etti.⁹⁵³ 10 Mayıs 2005'te Ulusal Geçiş Meclisi, Anayasa Taslağı Komisyonunu kurdu. Siyasi geçiş takvimine göre Geçici İdare Kanunu'nda öngörülen altı aylık bir uzatma talep edilmedikçe 15 Ağustos'a kadar daimî bir anayasa taslağı hazırlanmalıydı. Ardından daimî anayasa taslağı, 15 Ekim'e kadar yapılacak genel referandumda Irak halkının onayına sunulmalıydı. Anayasa Taslağı Komitesine Irak Şii Ulusal İttifakı'ndan Şeyh Humam Hamudi başkanlık etti. İki başkan yardımcısı ise Kürdistan İttifak listesinden Fuad Masum ve Sünni Irak listesinden Adnan el-Cenabi oldu. Ayrıca Geçici Ulusal Meclisinde çeşitli listelerden elli beş üye Anayasa Komisyonu üyeliğine seçildi. Böylece komisyonda Irak Ulusal Şii İttifakı'ndan 28 üye, Kürdistan Kürt İttifakı'ndan 15 üye ve Irak listesinden 8 üye yer aldı. Dönemin ABD büyükelçisi Zalmay Halilzad, Sünni Arapları siyasi sürece dâhil etmeye çalıştığında bir grup, Sünni Arap Ulusal Diyalog Cephesi'ni kurdu. Amerikan baskısıyla bu cepheden on beş üye, tam oy hakkına sahip vasıfla Anayasa Komisyonuna eklendi.⁹⁵⁴ Komisyona aynı zamanda dört azınlık olan grup Türkmenler, Hristiyanlar, Süryaniler ve Yezidileri de temsil eden üyeler katıldı.

Ulusal Meclis, Anayasa Taslağı Komitesine ek olarak yasama işlevlerini yerine getirmesine yardımcı olmak için 26 daimî komite oluşturmuş ve böylece 71 üyeyi kapsamış oldu.⁹⁵⁵ Bu üyelerin dağılımı şu şekildeydi: Çoğunluğu Şii olmak üzere Birleşik Irak İttifakı'ndan 5'i kadın 28 üye,⁹⁵⁶ Kürt İttifakı'ndan 2'si kadın 15 üye, Irak listesinden 1'i kadın 8 üye, azınlıklardan 1'i kadın 5 üye ve 15 Sünni üye.⁹⁵⁷

Yeni Irak Anayasası endişe verici birçok hüküm içeriyordu. Diğer taraftan, öteki Arap anayasalarına kıyasla oldukça medeni maddeleri de ihtiva ediyordu. Siyasi sistem, medeni maddelere bir örneklik teşkil etmekteydi. Bu kapsamda Kürtler de bölgelerinin federallliğini garantilemiş oldular. Öte yandan anayasa, "İslam'ın Yasaları ve Değişmezleri" ile çelişen

⁹⁵³ Fibi Mar, **Irak ma Ba'da 2003**, s. 67.

⁹⁵⁴ A.g.e., s. 68.

⁹⁵⁵ Nibras el-Mamuri, *Mahnat el-Düstur ve İşkalyat el-Ta'dil*, Kahire, 2015, s. 52.

⁹⁵⁶ 2005 seçimlerinden önce kurulan bu koalisyon, Şii partiler arasında seçimlere beraber girmek amacıyla oluşturulmuş ve 16 partiyi içermiştir. Bunlar; Irak İslami Devrim Yüksek Konseyi, İslami Dava Partisi, Vasat Partisi, Bedir Örgütü, İslami Dava Partisi Irak Örgütü, Adalet ve Eşitlik Grubu, Irak Ulusal Kongre Partisi, İslami Fazilet Partisi, Birinci Demokrat Parti, Irak Türkmenleri İslami Birliği, Türkmen Vifak Hareketi, İslami Feyli Grubu, Irak Gelecek Grubu, İslami Çalışma Örgütü, Irak Hizbullah Hareketi ve Seyüdü'l-Şüheda Hareketi'dir.

⁹⁵⁷ Falih Abdulcabbar, a.g.e., s. 330.

herhangi bir yasanın çıkarılmasını yasakladığı göz önüne alındığında, kendisine İslami çerçevenin oluşturulmasında nihai yargı rolünü de verdi.⁹⁵⁸

Anayasanın Hazırlanma Kronolojisi (2004)⁹⁵⁹

Ocak	30 Ocak: Seçimler
Şubat	
Mart	
Nisan	
Mayıs	10 Mayıs: 55 kişiden oluşan Anayasa Hazırlama Komisyonunun oluşturulması (Sünni Arapların temsili olmadan). 23 Mayıs: Komisyon başkanının atanması.
Haziran	16 Haziran: Komisyon üye sayısının Sünni Arapları kapsayacak şekilde artırılması kararı.
Temmuz	8 Temmuz: Anayasa Hazırlama Komisyonunun çalışmalarına başlaması (Komisyonun ilk toplantısına Sünni Araplar katıldı). 19 Temmuz: Sünni bir üyenin suikastla öldürülmesi (Diğer üyeler katılımlarını askıya aldı). 25 Temmuz: Sünni Arapların komisyona yeniden katılması.
Ağustos	1 Ağustos: 61. madde uyarınca uzatma talebinde bulunmak için son tarih. 8 Ağustos: Anayasa Hazırlama Komisyonunun çalışmalarının sona ermesi. Müzakerelerin Başkanlık Divanına devredilmesi. 15 Ağustos: Anayasa taslağının hazırlanması için son tarih. Ulusal Meclis'in, süreyi özel olarak bir hafta daha uzatacak şekilde Geçici İdari Kanunu'nu değiştirmesi. 22 Ağustos: Üç günlük özel uzatma. 25 Ağustos: Belirli olmayan özel uzatma. 28 Ağustos: Anayasa taslağının Ulusal Cemiyete sunulması.
Eylül	18 Eylül: Baskı için anayasa taslağının BM'ye teslim edilmesi.
Ekim	15 Ekim: Anayasa referandumu.

⁹⁵⁸ Falih Abdul Cabbar, "Nahnu vel-Düstur", *Evrak Demokratiyye*, sayı 6, Ekim, 2005, s. 10.

⁹⁵⁹ Jonathan Morrow, "El-Ameliyetü'l-Düsturiyyetü'l-Irakıyye 2 Fırsatü'l-Dai'a", *ABD Barış Enstitüsü*, Özel Rapor, sayı 155, Kasım, 2005, s. 2.

5.3.3. Anayasal Kurumlar

Yürütme Otoritesi

Amerikalıların Irak'ta Yönetim Konseyi ve 8 Mart 2004'te yayınlanan Geçiş Dönemi Devlet Yönetimi Yasası aracılığıyla ürettikleri siyasi sistem, Irak'ın çoğulcu bir ülke olduğu; ancak ve ancak üç ana bileşen (Şiiiler, Sünniler ve Kürtler) arasındaki ortaklık yoluyla yönetilebileceği fikrine dayanıyordu. Bu nedenle siyaset bilimi alanında "uzlaşmaya dayalı demokrasi" olarak bilinen modeli ya da en azından bu modelin bazı temel ilkelerini Irak'ta uygulama yoluna gittiler. ABD'nin Irak'taki nüfus oranlarına ilişkin algısına dayalı olarak Yönetim Konseyi şu şekilde oluşturuldu: Şiiiler yarım+1 (13 üye), Sünniler ve Kürtler %20 oranını teşkil etmeleriyle her biri 5 üye, Türkmenler ve Hristiyanlar da her biri 1 üye denklemini izlendi. Varsayılan azınlıklara, 142. maddenin dördüncü fıkrasında anayasayı reddetme hakkını da vermekle birlikte, Devlet İdaresi Kanunu'yla üç veya daha fazla vilayettekilerin üçte iki oyu ile anayasaya karşı veto hakkı aracılığıyla Amerikalılar bu modeli siyasi pratikte sürdürmeye çalıştılar.⁹⁶⁰

Adnan el-Paçacı'nın, 1921'de modern devlet kurulurken Iraklıların bilmediği etnik ve mezhepsel bölünmeleri şiddetle reddettiğini belirtmekte fayda var. O zaman partiler, hükümetler, parlamento ve toplum tarafından Şiiiler, Sünniler, Kürtler, Araplar ve Türkmenler arasında hiçbir ayırım yapılmazdı. Aynı zamanda Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Sâbiî ve Yezidi arasında da hiçbir ayırım yoktu. El-Paçacı bu anlamda şu ifadeleri kullanmıştır:

Halil Zad'ın planlarına göre, İyad Allavi, Celal Talabani, Mesud Barzani, ben, Ahmed Çelebi ve Abdülaziz el-Hâkim'den oluşan altı partili bir liderlik komitesi kurulması gerekiyordu.⁹⁶¹ Dava Partisi mevcut değildi. Dağılım iki Kürt lider, iki laik, bir Şii ve Sünnileri temsil eden benden ibaretti. Bu da öneriyi reddetmeme neden oldu. O süreç içinde bunu Halil Zad'a bildirdim ve ona dedim ki: Sünni olmam itibarıyla siz beni orada istiyorsunuz. Öyle ki Adnan el-Paçacı'nın Sünni Arap olduğu söylemi tekrarlandı. Ben ise tamamen bu düşünceye karşıyım. Aynı zamanda tüm bu etnik ve mezhepsel bölünmelere karşıyım. Bremer'in gelişi ve Irak'ın uluslararası vesayet altına alınması ardından 6 yerine 7 kişilik bir liderliğin oluşturulmasını önerdiler. Benim de bu liderliğe katılmamı istediler. Fakat mezhepsel bölünmenin teşvikini yıkmaya gerekçesiyle bunu reddettim. Bunun üzerine Kürtler, Nasir Çadırcı'yı Sünni Arap olarak benim yerime koymayı önerdiler. Ardından Ulusal Demokrat Partisi'nin lideri İbrahim el-Caferi ve parti üyelerinin adlarını eklediler. El-Caferi benim

⁹⁶⁰ Yahya el-Kabisi, "Irak: El-İhticfacat ve'l-Azmatü'l-Nizam el-Siyasi", Yayınlanmış Analiz, Doha, 2013, s. 9-10.

⁹⁶¹ Abdülaziz Hâkim: Irak İslami Devrim Yüksek Konseyi başkanı ve 2003-2004 yılları arasında Geçiş Konseyi üyesi. Ayrıca, 2005'te Geçici Ulusal Konsey üyesi ve Irak Ulusal Şii İttifakı başkanıydı. 1950 yılında Necef'te dünyaya geldi ve Irak Mücahit Âlimler Hareketi'nin kurulmasında önemli görevler üstlendi. Daha sonra bu hareketin içinde ilk dönemlerde yüksek başkanlık konseyi üyeliği ve ikinci dönemde de icra kurulu sorumluluğu yaptı. 1986'dan itibaren Yüksek Konsey'de Merkezî Şura Meclisi üyeliği yaptı. Bu görevi kardeşi Muhammed Bakır el-Hâkim'in suikastla öldürülmesinin ardından konsey başkanlığına getirilene kadar yürüttü. Daha fazla bilgi için bkz. El-Zübeydi, a.g.e., s. 388.

*yerime Yönetim Komitesine aday olmasına itirazımın olup olmadığını bana sordu. Ona: Hayır, tam aksine, sen bu adaylığa münasipsin, dedim.*⁹⁶²

Devleti yeniden yapılandırmak; yürütme, yasama ve yargı yetkilerini yeniden paylaşmak ve anayasal yetkilerin sınırlarını çizmek demektir. Bu bağlamda Devlet Yönetimi Kanunu ve seçim meşruiyetinin sonuçları, Irak Devleti'nin biçiminin formüle edilmesini ve siyasi sisteminin inşasını düzenleyen anayasal öncüller olarak değerlendirilebilir.⁹⁶³ Anayasa maddeleri hükümet biçiminin cumhuriyetçi, demokratik ve parlamenter olduğunu ve meşruiyetini aşağıdaki sınırlamalardan alması gerektiğini belirtmektedir:

- Cumhurbaşkanı, başbakan ve meclis başkanının yetkilerinin açık bir şekilde tanımlanması. Cumhurbaşkanlığı Konseyine tanınan kanun ve yasama kararlarını veto hakkının kaldırılması. Bu da ülkeyi anayasal ihtilaflar döngüsünden ve mezhepsel/etnik gerekçelerle başkanlık kurumlarının inşasının aksatılmasından uzak tutmak anlamına geliyordu.
- Yasama yetkisinin Ulusal Meclis ile sınırlandırılması.
- Mecliste kararların oy çokluğuyla değil oy birliğiyle alınması.⁹⁶⁴

ABD politikaları, anayasanın hazırlanmasından önce geçiş hükümetini Geçici Devlet Yönetimi Yasası'nı uygulamaya zorlamayı amaçlıyordu. Ancak Adnan Paçacı, BM genel sekreterinin yanı sıra beş büyük devletin dışişleri bakanları ile bulunduğu Cenevre'ye önerilerle gitti.⁹⁶⁵ Burada ilk görüştüğü, ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell'a önerilerini aktardığında Powell şu ifadeyi kullandı: *"Biz önce anayasayı istiyoruz, siz ise iktidarı ele geçirmek istiyorsunuz."* Paçacı ise Powell'a şu cevabı verdi: *"Evet, çünkü anayasayı hazırlamak uzun zaman alır, ayrıca bunun için seçimler gereklidir. Iraklılar ise daha fazla bekleyemezler. Halkımızın tam egemenliğini geri alması için acelesi vardır."* Fakat Powell bu düşünceyi kabul

⁹⁶² Ma'ad Fayad, **Zakirat Adnan Paçacı**, s. 179-180.

⁹⁶³ Lütfi Hatem, **El-İhtilal el-Ameriki li'l-Irak ve İnhiyar el-Devle el-Irakıyye**, Londra, 2013, s. 12.

⁹⁶⁴ A.g.e., s. 12.

⁹⁶⁵ Adnan el-Paçacı: Kıdemli bir Iraklı politikacıdır. Bağımsız Demokratlar Birliği başkanı ve 2003-2004 arasında Geçici Yönetim Konseyi üyesi. 1922'de Bağdat'ta doğdu. Ailesi de siyaseten tanınmış bir ailedir. Babası Muzahim Emin Paçacı, kraliyet döneminde önde gelen bir politikacıydı. 1940'ta Victoria Kolejinden, 1943'te Beyrut Amerikan Üniversitesinden mezun oldu. Aralık 1944'te üçüncü ataşe ve diplomatik çırak olarak atandı ve iki ay sonra Washington'a gönderildi. 1958 Darbesi'nden sonra, Dışişleri Bakanı Abdul Cabbar el-Cumrad, onu diplomatik teşkilat üyelerinin hizmetlerinin sona ermesiyle ilgili konuları inceleyen özel bir komitenin üyesi olarak atadı. 1965'te dışişlerinden sorumlu devlet bakanı, 18 Nisan 1966'dan 10 Temmuz 1967'ye kadar dışişleri bakanı olarak atandı. 1968'de ABD'den ayrılarak Birleşik Arap Emirlikleri'ne gitti. Orada dışişleri bakan yardımcısı ve devlet başkanı danışmanı olarak çalıştı. Daha fazla bilgi için bkz. El-Zübeydi, a.g.e., s. 411-412.

etmedi. İngilizler de bu bağlamda Amerikalılara benzer bir tutum takındılar. Oysaki Fransa, Çin ve Rusya; Irak ile dayanışma içinde olan tutumlarını ifade ettiler.⁹⁶⁶

Yasama Otoritesi

Amerikan işgali ve Paul Bremer tarafından yürütülen geçici idare gölgesinde ülkedeki siyasi sistemin şeklini belirleyen Geçiş Dönemi Irak Devleti İdare Kanunu'nun ikinci maddesine (fıkra 1/B) istinaden Yönetim Kurulu, 1 Haziran 2004 tarihinde düzenlediği oturumda, söz konusu Kanun'a üç bölümden oluşan bir kısım ekleme kararı aldı. Bu bölümler şunlardır:

1- Geçici Irak Hükümetinin Kurulması: Kurulacak geçici Irak hükümeti, toplumun tüm kesimleriyle yapılacak kapsamlı istişarelere göre oluşturulmalıdır. Yetenek, yeterlilik ve dürüstlükleri ile tanınan kişilerin içinde bulunacağı hükümet, en geç 30 Haziran 2004 tarihine kadar Irak'ı yönetmek için egemen otoriteyi üstlenmelidir. Geçici Hükümet, Irak'ın işlerini yönetmekle birlikte, özellikle Irak halkının refahını ve güvenliğini sağlamak için çalışmalıdır. Aynı zamanda yeniden yapılanma ve ekonomik kalkınmaya teşvik etmesine ilaveten, mümkünse en geç Ocak 2005 tarihine kadar ulusal seçimlerin yapılması hazırlıklarında bulunmalıdır. Hükümet, geçici hükümet sıfatıyla, belirlenen ara dönemden sonra Irak'ın kaderini etkileyecek herhangi bir uygulamada bulunmaktan kaçınmalıdır. Bu tür uygulamalar Irak halkının gelecekte demokratik olarak seçeceği hükümetlere mahsus olmalıdır. Geçici hükümet üyeleri Irak'taki en yüksek yargı merciinin huzurunda yemin edeceklerdir. Ulusal seçimlerin ardından geçiş hükümetinin kurulmasıyla geçici hükümet kendini feshedecektir.

2- Geçici Irak Hükümetinin Kurum ve Yetkileri: Geçici hükümet, Irak Devleti Geçiş Dönemi İdari Yasası'na uygun olarak faaliyet gösterecektir. Bu hükümet; cumhurbaşkanı (bir başkan ve iki yardımcısından oluşuyor), başbakanın da dâhil olduğu bakanlar kurulu, Geçici Ulusal Meclis ve yargı otoritesinden oluşmalıdır. Irak Devleti Geçiş Dönemi İdaresi Kanunu'nun dokuzuncu bölümü ile ilgili olanlar veya bu ekte başka şekilde belirtilenler hariç olmak üzere Irak geçici hükümeti ile ilgili Devlet Yönetimi Kanunu'nda belirtilenler; bu Kanun'daki kurumlar ve sorumluluklar, geçiş dönemine kadar uzanan yükümlülükler, Irak halkının temel ilkeleri ve haklarıdır. Kürdistan Bölgesel Yönetimi kurumları, valilikler ve hükümete bağlı belediyeler bu kanuna göre bilgilendirilecektir. Bakanlar Kurulu, Devlet Başkanlığının onayı ile kanun

⁹⁶⁶ Ma'ad Fayad, **Zakirat Adnan Paçacı**, s. 188-189.

hükümünde kararname çıkarabilir ve bunlar, seçilmiş Irak hükümetleri tarafından feshedilinceye veya değiştirilinceye kadar yürürlükte kalabilir. Bakanlar Kurulu; atamalar, Irak silahlı kuvvetlerinin idaresi ve uluslararası anlaşmaların onaylanması ile ilgili olarak, bu kanunda Millet Meclisine verilen yetkilere sahiptir. Bu yönetimin göreve başlamasından sonra doksan gün içinde Devlet Başkanlığı tarafından ve oy birliğiyle onaylanması şartıyla yetkililer diplomatik ilişkiler, hibeler, uluslararası yardım, devlet borçlarının kapatılması ve Yüksek Mahkeme üyelerinin atanması yetkilerini kullanacaktır.

- 3- Geçici Ulusal Konsey: Geçici Ulusal Konseyin oluşumu ve seçimi, Temmuz 2004'te Bağdat'ta yapılacak bir ulusal konferansla gerçekleştirilecektir. Ulusal Konsey, Yönetim Konseyi üyelerinin yanı sıra partilerin ve valiliklerin temsilcileri ile yetenek, yeterlilik ve dürüstlükleriyle tanınan Iraklı şahsiyetlerin katıldığı bir yüksek komite tarafından belirlenecek. Geçici Ulusal Konsey, yukarıda belirtilen Yönetim Konseyi üyeleri de dâhil olmak üzere yüz üyeden oluşmalıdır. Konsey, yapıcı diyalogu teşvik etmek, ulusal bir uzlaşma oluşturmanın yanı sıra cumhurbaşkanıyla birlikte iki yardımcısına ve Bakanlar Kuruluna tavsiyelerde bulunmak için periyodik olarak toplanacak. Geçici Ulusal Konsey, yasaların uygulanmasını denetleme, yürütme organlarının çalışmalarını takip etme ve istifa veya ölüm hallerinde cumhurbaşkanı veya iki yardımcısından birini atama yetkisine de sahiptir. Başbakan ve Bakanlar Kurulu üyelerini de sorgulama hakkına sahiptir. Aynı zamanda konsey, Devlet Başkanlığı tarafından onaylanan emirlerin tebliğ tarihinden itibaren on gün içinde üyelerinin oylarının üçte ikisi ile icra emirlerini veto etme hakkına sahiptir. Geçici Ulusal Konsey, Bakanlar Kurulu tarafından önerilen 2005 yılı Irak ulusal bütçesini onaylama ve Bakanlar Kurulunun iç tüzüğünü belirleme yetkisine de sahiptir.⁹⁶⁷

Öte yandan 60. madde, Ulusal Konseyin Irak için kalıcı bir anayasa taslağı hazırlaması gereğini öngördü. Konseyin 100 üyesi bu sorumluluğu muhtelif yollarla yerine getirecekti. Bunlar arasında, Irak genelinde halk toplantıları düzenlenerek anayasa tartışmalarını teşvik etmek ve medya aracılığı ile anayasanın hazırlanma sürecinde Iraklı vatandaşlardan önerilerinin alınması yer alıyordu.

Madde 61'in ihtiva ettiği bentler şunlardır:

- A- Millet Meclisi, daimî anayasa taslağını en geç 15 Ağustos 2005 tarihine kadar yazmalı.

⁹⁶⁷ *Irak Resmî el-Vekayi Gazetesi*, Geçiş Dönemi Irak Devlet Yönetimi Kanunu Eki, sayı 3986, Eylül 2004.

- B- Daimî anayasa taslağının, referandumla Irak halkının onayına sunulması. Referanduma giden süreçte halk arasında tartışılmasını ve incelenmesini teşvik etmek amacıyla anayasa taslağının geniş çaplı bir şekilde yayınlanıp dağıtılması.
- C- Çoğunluğun onayı hâlinde ve üç ilde⁹⁶⁸ seçmenlerin üçte ikisinin katılımı veya çoğunluğun reddetmemesi durumunda referandum başarılı sayılacak. Daimî anayasanın referandumla onaylanmasından sonra, daimî hükümet seçimleri en geç 15 Aralık 2005 tarihinde yapılacak. Yeni hükümet en geç 31 Aralık'ta göreve başlayacak.
- D- Referandumda daimî anayasa taslağının reddedilmesi hâlinde Ulusal Meclis feshedilir ve yeni Ulusal Meclis seçimleri en geç 15 Aralık 2005 tarihinde yapılır. Yeni Ulusal Meclis ve Irak Geçici Hükümeti, görevlerini en geç 31 Aralık 2005 tarihinden itibaren üstlenir ve bu kanun doğrultusunda çalışmalarını sürdürür. Ancak kalıcı bir anayasa oluşturmak için yeni taslağın hazırlanma süresi bir yılı geçmeyecek şekilde değişebilir. Yeni Ulusal Meclis, başka bir daimî anayasa taslağı yazmakla görevlendirilir.
- E- Millet Meclisinin, 15 Ağustos 2005 tarihine kadar daimî anayasa taslağının yazılmasını tamamlamaması ve 16 (v) maddesinde belirtilen sürenin uzatılmasını talep etmemesi hâlinde 16 (s) maddesinin metni uygulanır.⁹⁶⁹

Irak Geçici Ulusal Konseyi (parlamento) üyeleri Bağdat'ta düzenlenen açılış oturumunda yasal yemin etti. Üyelerin en yaşlısı olması sıfatıyla Kürdistan Ulusal Birlik lideri Celal Talabani'nin başkanlığında düzenlenen söz konusu oturumda, Ulusal Konsey üyesi olarak 100 kişi seçildi. Bu üyelerin 81'i seçilmiş üyelerden ibaret olmakla birlikte, 19 üye feshedilen Geçici Yönetim Konseyinden belirlendi. Konsey üyelerini belirlemede Irak'taki dinî ve etnik çeşitliliğin temsil edilmesi yönünde çaba harcandı. Bu durumda konsey, Araplardan 64, Kürtlerden 24, Türkmenlerden 6 ve diğer azınlıkları temsil eden 2 üyeden müteşekkil oldu.⁹⁷⁰

Yargı Otoritesi

Yargı, hükümetin yürütme organından bağımsızdır. Geçiş Dönemi Devlet İdaresi Kanunu, federal yargı şubesinin Kürdistan bölgesi haricindeki mahkemelere ilaveten Yüksek Federal Mahkeme, Yargıtay, Temyiz Mahkemeleri ve Merkez Ceza Mahkemesi'ni kapsadığını öngördü. Buna ilaveten federal yargıyı denetleyecek bir yüksek yargı konseyi olacaktı.

⁹⁶⁸ Kürt Heyeti, ileride herhangi bir anayasa değişikliği ihtimalinde geleceğini garanti altına almak için bu maddenin kalmasını istedi.

⁹⁶⁹ 2003 Irak Geçiş Yönetimi Dönemi İdare Kanunu: **El-Vakayi el-Irakıyye**, sayı 3981, 8 Mart 2004.

⁹⁷⁰ El-Cezire, "İftitah el-Meclis el-Vatani el-Iraki el-Muakkat fi Bağdat": <https://is.gd/Bx7fAM> (E.T. 5 Nisan 2022).

2003'ten sonra Irak'ta Federal Yüksek Mahkeme'nin kurulması iki aşamadan geçti. İlki 2004 yılı Geçiş Dönemi Irak Devleti için İdare Kanunu aracılığıyla oldu. İkincisi ise 2005 yılı Irak Cumhuriyeti Anayasası'nın ilan edilmesiydi. Irak yargı sisteminde en yüksek mahkeme olmasıyla Federal Yüksek Mahkeme, anayasa hükümlerini sağlama ve bunlara saygı gösterme görevini üstlenir. Aynı zamanda kanunların anayasaya uygunluğu ve hükümlerinin yorumlanması yoluyla hukukun üstünlüğü ilkesini pekiştirmek için çalışır.⁹⁷¹ 2005 Irak Anayasası'nın 89. maddesine göre federal yargı organı Yüksek Yargı Konseyi, Federal Yüksek Mahkeme, Federal Yargıtay, Savcılık, Yargı Gözetim Kurumu ve kanuna uygun şekilde teşkil edilen diğer federal mahkemelerden oluşmaktadır. Federal Yüksek Mahkeme Irak yargısında en yüksek ve önemli merci sayılmaktadır.⁹⁷² Irak Geçici Devlet İdaresi Yasası'nın 44/A maddesi, Federal Yüksek Mahkeme'nin kurulmasını şart koşmaktaydı: *“Irak'ta kanun kapsamında bir mahkeme kurulup, bu mahkeme Federal Yüksek Mahkeme olarak adlandırılacaktır.”*⁹⁷³

Başkanlık Divanının onayından sonra ve yasama yetkilerine göre Bakanlar Kurulu, 17 Mart 2005 tarihinde, Federal Yüksek Mahkeme Kararnamesi olan 2005 tarihli ve 30 sayılı Kararname'yi yayınladı. Kanunname'nin birinci maddesinde *“Federal Yüksek Mahkeme adında bir mahkeme kurulacaktır”* ifadesi yer aldı. Bu maddeye göre, kurulacak mahkemenin merkezi Bağdat'ta olup, mahkeme anayasa haricinde başka kimsenin otoritesi olmadan bağımsız bir şekilde faaliyet gösterecektir. İlgili Kanun'un 3. maddesi ise Federal Yüksek Mahkeme'nin kurulacağı mekanizmayı belirledi. Bu mekanizmada, mahkemenin bir başkan ve sekiz üyeden oluşacağı açıklanıyordu.

Irak Devlet Yönetimi Kanunu'nun 44. maddesinin (e) bendinde belirtilenlere uygun olarak, üyeler bölgelerin yargı konseyleri ile istişareyle ve Yüksek Yargı Konseyinin adaylığı üzerine Başkanlık Konseyi tarafından atanacaktı.⁹⁷⁴

5.3.4. Hükümetin Kurulması (2004-2006)

Hükümetin kurulma süresi, modern Irak tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Çünkü bu süreçte Amerikan askerî işgal yönetiminden demokratik bir sisteme dönüş gerçekleşmiştir. 2003 sonrası Irak tarihi iki aşamada incelenmelidir. İlki 9 Nisan 2003 ile Aralık

⁹⁷¹ Salah Halef Abd, El-Mahkeme el-İttihadiyye el-Ulya fi'l-Irak ve Teşkiliha ve İhtisasiha, **Nahreyn Üniversitesi Hukuk Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Bağdat, 2011, s. 27.

⁹⁷² Yemame Muhammed Hasan Keşkül, **Nizam el-Kanun li-İnşa'a el-Vahadat el-İttihadiyye ve Tanzimiha**, Kahire, 2015, s. 151.

⁹⁷³ Kanun İdarat el-Irakiiyye li'l-Marhalet el-İntikaliyye bi'l-Vake'e el-Irakiiyye, sayı 3981, 8 Mart 2003.

⁹⁷⁴ Salah Halef Abd, a.g.e., s. 28.

2005 arasındaki geçiş aşamasıdır. Bu zaman zarfında Paul Bremer, Irak'ta ABD sivil yöneticisi olarak bulundu. Bremer'den sonra 28 Haziran 2004'ten 6 Nisan 2005'e kadar cumhurbaşkanlığını Gazi Uceyl el-Yaver,⁹⁷⁵ 6 Nisan 2005'ten 31 Aralık 2005'e kadar ise Celal Talabani üstlendi. İkinci aşama ise kalıcı cumhuriyet dönemi olup, 2006'daki anayasa referandumunun ardından günümüze kadar devam etti. Bu dönemde Celal Talabani, 2006-2014 yılları arasında cumhurbaşkanlığını üstlenirken, Nuri el-Maliki⁹⁷⁶ arka arkaya iki seçim döneminde (2006-2010 ve 2010-2014) başbakan oldu.⁹⁷⁷

İyyad Allavi Başkanlığındaki Irak Geçici Hükümeti 2004-2005

Geçici hükümet, Amerikan işgali sırasında Irak'ta kurulan dördüncü otorite sayılmaktadır. ABD, geçici hükümetin kurulmasından önce, anayasanın yazımını hızlandırmak için bazı değişiklikler yapmaya çalıştı. Ancak, özellikle de Seyyid Ali el-Sistani'nin başında olduğu dinî referans olmak üzere Şii faaliyetlerinin kesintisiz baskıları, meseleleri erken seçime doğru itti. Bunun sonucunda sivil yönetici Paul Bremer, 15 Kasım 2003'te Irak geçiş hükümetinin Haziran 2004'te iktidara geleceğini, bu hükümetin geçici bir anayasa taslağının hazırlanmasını denetleyeceğini ve seçimlerin önünü açacağını açıklamak zorunda kaldı.⁹⁷⁸

BM Özel Delegatesi el-Ahdar el-İbrahimi, Şubat 2004'te Irak'a gelişinin ardından anayasa yazma sorununun çözümüne katkıda bulunmak için, geçiş hükümetinin oluşturulma sürecini denetledi. Seçimlerin kısa bir süre ertelenmesinin kabul edilmesinin ardından kısa vadeli bir geçiş hükümetinin kurulmasına karar verildi. Bu hükümet 30 Haziran 2004'ten Ocak 2005 seçimlerine kadar yönetimi üstlenmek üzere BM tarafından seçilecekti.⁹⁷⁹ İlk adım, parlamentonun Geçici Ulusal Konsey tarafından oluşturulmasıydı. Irak'ın çeşitli illerinde seçim daireleri aracılığı ile konsey üyeliğine 100 kişi seçildi. Birçok kişi bu yöntemle itiraz ederek,

⁹⁷⁵ Irak'ın en büyük aşireti Şammar aşiretine mensup olan el-Yaver, geçiş döneminde cumhurbaşkanlığı yapmıştır. 11 Mart 1958'de doğdu. ABD'de mühendislik okudu ve 15 yıl boyunca Suudi Arabistan'da yaşadı. Bu süre zarfında Riyad'da HICAP Technology Company'de başkan yardımcısı olarak çalıştı.

⁹⁷⁶ El-Maliki, 1950 yılında, Babil'e bağlı el-Hindiyah'ta doğdu. Cafer el-Askeri, 1923-1924 döneminde eğitim bakanı olan Şeyh Muhammed Hassan Ebu el-Mahasin'in torunudur. Din Bilimleri Fakültesinde okudu ve Salah el-Din Üniversitesinde Arapça dilinde yüksek lisans derecesi aldı. Yetmişli yılların başında İslami Dava Partisi'ne üye oldu. 1979'da devletin, Dava Partisi üyelerini takip etmesi ve kendisi hakkında ölüm cezası verilmesi üzerine Irak'tan ayrıldı. İran ve Suriye arasında gidip geldi ve partinin Şam'da yayınlanan *el-Mavkif* gazetesini idare etti. Saddam Hüseyin'in devrilmesinden sonra Irak'a döndü ve Ulusal Geçiş Hükümeti Güvenlik ve Savunma Komitesi başkanlığı, Anayasa Yazma Komitesi üyeliği ve Birleşik Irak İttifakı 2005-2006 sözcülüğü görevlerini yürüttü. 2006-2014 yılları arasında Irak başbakanı olarak seçildi. Daha fazla bilgi için bkz. El-Zübeydi, a.g.e., s. 640.

⁹⁷⁷ Nedim İsa el-Caberi, **Fikratü'l-Cumhuriyye fi'l-Irak**, Bağdat, 2013, s. 108-109.

⁹⁷⁸ Ali Subah Saber, *El-İhtilal el-Ameriki li'l-Irak ve İşkalyat Bina'a el-Davla 2003-2014, Şarkü'l-Evsat Üniversitesi*, (Yüksek Lisans Tezi), 2015, s. 83.

⁹⁷⁹ Ali Subah Saber, a.g.e., s. 84.

Irak halkının gerçek temsilcilerinin belirlenmediğini, Yönetim Konseyine katılan aynı güçleri ön plana çıkarıp diğerlerini marjinalleştirdiğini söyledi. Ancak seçim kurulu yönteminin en iyisi olduğunu ve bu geçici konseyin Ocak 2005 sonunda Irak'ta yapılacak genel seçimlere kadar görev yapmasının gerekliliğini ifade edenler de oldu. Tartışma, Millet Meclisi üyelerinin nasıl seçileceği konusunda bitmeyip devlet başkanı ve başbakanın seçilme meselesini de kapsadı. Başkanlık için aday olan Adnan el-Paçacı ve Gazi Uceyl el-Yaver arasında Yönetim Kurulu içinde aleni bir anlaşmazlık meydana geldi. El-Yaver, Irak'ta önde gelen bir aşiret olan Şammar aşiretine tabi olmasının yanı sıra Suudi Arabistan hükümetiyle yakın bir bağlantısı sonucunda ilgili pozisyonu kazandı. Diğer yandan Amerika, İyyad Allavi'yi kabine başkanı olarak seçti.⁹⁸⁰

Geçici hükümet Irak'ta, atanan son hükümet oldu. Olaylar yeniden incelendiğinde bu hükümetin, en laik ve mezhep dışı eğilimlere sahip Iraklılar üzerindeki kontrollerini genişletmek için son fırsatı teşkil ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte etnik ve mezhepsel dengeye sürekli vurgu yapıldı. Başkan Gazi el-Yaver Sünni Arap kökeninden gelirken, bir yardımcısı Şii İslami Dava Partisi'nden olan İbrahim el-Caferi de Şii kökenliydi. El-Yaver'in ikinci yardımcısı ise Kürdistan Demokrat Partisi'nden gelen Kürt asıllı Roz Nuri Şavis'ti. Bu durum tek bir mezhep ya da etnik kökenden bir grubun yönetimi ele geçirmesinin önünde engel teşkil etti. Öte yandan kabine başkanı, laik bir Şii olan İyyad Allavi olup, yardımcısı ise Kürdistan Demokrat Partisi'nden Kürt asıllı Berham Salih'ti. Önemli bakanlar ise kuruluşu daha eskilere dayanan Irak Kurtuluş Konseyine geçti: Hoşyar Zebari (Kürdistan Demokrat Partisi) dışişleri bakanı, Adil Abdülmehdi (Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi) maliye bakanı, Hazim el-Şaalan (Irak Ulusal Kongresi) savunma bakanı, İyyad Allavi'ye yakın olan Falah el-Nakib⁹⁸¹ içişleri bakanı, Thamer el-Ghadban da Petrol Bakanlığının teknokratı olarak yer aldı.⁹⁸²

BM Güvenlik Konseyi 8 Haziran 2004 tarihli 1546 sayılı kararıyla geçici Irak hükümetine desteğini oy birliğiyle gösterdi. Irak bir müzakere turundan diğerine geçerken, tüm bunlar geçici bir hükümetin kurulmasıyla ve geniş halk desteğine sahip olmayan bir geçiş idaresi yasasının çıkarılmasıyla sonuçlandı. İyyad Allavi hükümeti (sadece altı ay süren geçiş döneminde) önemli bir isyanın yarattığı bir tehditle karşılaştı.⁹⁸³ Hükümet, ülkenin güneyinde ve batısında bir dizi güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kaldı. Güneyde Sadr Hareketi'ne bağlı

⁹⁸⁰ Hayri Abdürrezzak Casim, a.g.e., s. 149.

⁹⁸¹ Falah el-Nakib, 1959 doğumlu eski bakan ve milletvekili. Eski Genelkurmay Başkanı Hassan Mustafa al-Nakib'in oğludur. 2003 yılında Irak'a döndü ve Selahaddin valisi oldu. Ardından Haziran 2004'te İyyad Allavi hükümetinde içişleri bakanı olarak atandı.

⁹⁸² Phoebe Mar, **Irak ma Ba'd 2003**, çev. Mustafa Numan Ahmed, Bağdat, 2013, s. 54-55.

⁹⁸³ Stansfield, a.g.e., s. 193.

Mehdi Ordusu olarak bilinen Şii Arap militanlarla çatışmalara girildi. Bunlara ilaveten batıda Felluca kentinde silahlı direnişe tabi gruplarla da çatışıldı.⁹⁸⁴

İbrahim El-Caferi Başkanlığındaki Irak Geçiş Hükümeti 2005-2006

Irak geçiş hükümeti, 3 Haziran 2003'te kurulan ve 28 Nisan 2005'te –sözde- Geçici Ulusal Meclis tarafından onaylanan geçici hükümetin yerini aldı. Irak'ta kademeli olarak kalıcı bir hükümet ve parlamentoya geçişi amaçlayan geçiş dönemi başladı.⁹⁸⁵ Geçiş Dönemi Devlet İdaresi Yasası'nın 4. maddesinde bu karaktere vurgu yapılmaktadır: “*Irak'taki yönetim sistemi cumhuriyetçi ve federaldir.*”

Irak Ulusal Meclisi seçimleri, isyanların gölgesi altında 30 Ocak 2005'te yapıldı. El-Kaide'nin Irak kolu lideri Ebu Musab el-Zerkavi Iraklıları, seçimlere katılmamaları konusunda uyardı ve katılımcıları meşru hedef olarak ilan etti. Bu uyarı sadece Sünni bölgelerinde amacına ulaşırken, Şii bölgelerinde katılım oranı %80'e yükseldi. Bu oran Kürt bölgelerinde ise %90'dı.⁹⁸⁶ Böylelikle Irak halkı Geçici Ulusal Konseye 275 üye için oy kullanmış oldu.⁹⁸⁷ Aynı zamanda Irak'ın 18 ilinde il meclisleri (belediye) ve hâlihazırda Irak'ın kuzeyinde Kürdistan Bölge Parlamentosu olarak bilinen Kürdistan Ulusal Konseyi için referandum düzenlenmiş oldu. O dönem seçim kanununda⁹⁸⁸ Irak tek bir seçim bölgesi olarak kabul edildi. Ulusal Geçiş Meclisinin ana görevi, bir başkan ve iki milletvekilinden oluşan bir başkanlık konseyi seçmektir. Konsey başkanı seçerken, Ulusal Geçiş Konseyi başkanlığı Şii ve Kürt güçleri arasındaki ittifaktan sonra seçilecekti. İki ana bileşen (Şiiiler ve Kürtler) arasında mezhepsel ve ulusal temelde makamlar paylaşıldı. Sünni güçler ise geçiş seçimlerini boykot ettiler.⁹⁸⁹

Seçimlerden sonra atanan yeni hükümet, bir kez daha, anayasayı Millet Meclisi aracılığıyla hazırlamak ve onaylamak göreviyle işbaşına gelen ikinci geçici hükümet oldu.⁹⁹⁰ Bu hükümet, ülke için kalıcı bir anayasa hazırlamanın yanı sıra kalıcı genel seçimler için uygun ortamı yaratma sözü verdi. Şii İslami Dava Partisi'nin resmî sözcüsü İbrahim el-Caferi kabine başkanı olarak atandı ve Birleşik Irak İttifakı'nın Irak'ı yönetmek için belirlediği yedi şartı

⁹⁸⁴ İbrahim el-Samarrai, **Irak el-Bilad el-Arabi Allazi Naharahu el-Siyasiyyun**, Amman, 2014, s. 480.

⁹⁸⁵ İbrahim Halil el-Allaf, “Heyakel Sun'atü'l-Kararü'l-Siyasi fi'l-Irak ve Masaduru ve Aliyatuhu”: <https://is.gd/MC5E2j> (E.T: 6 Nisan 2022).

⁹⁸⁶ Stansfield, a.g.e., s. 201.

⁹⁸⁷ Parlamento üyeliklerinde 3 siyasi oluşum hâkim olmuştur. Şii Birleşik Irak Koalisyonu 140 sandalye (%51), Kürdistan Koalisyonu 75 sandalye (%27) ve Irak Koalisyonu 40 sandalye (%14). Diğer küçük oluşumlar da bir miktar sandalye kazandı: Phoebe Mar, a.g.e., s. 62.

⁹⁸⁸ İbrahim Halil el-Allaf, a.g.e., s. 16.

⁹⁸⁹ A.g.e., s. 16.

⁹⁹⁰ Phoebe Mar, a.g.e., s. 65.

yerine getirme sözü verdi. Bu şartlardan biri, özellikle Sünnileri etkileyen ve Bedir Kolordusu olarak bilinen oluşumun, İçişleri Bakanlığı görevini üstlenen güvenlik güçleri olarak atanması konusuydu.⁹⁹¹

Geçici kabine, İyyad Allavi'nin önceki oturumda askıya aldığı Baas Partisi'ni tamamen bitirme desteğini yenilemek için çalışırken, komisyonun yetkileri ve prestiji güçlendirildi. Yeni kabinenin göreve başlamasından hemen sonra Kamu Dürüstlüğü Komisyonu, Bakanlar Kurulu Sekreterliğine, hiçbir devlet kurumunun Baas Partisi'ni ortadan kaldırma kararlarını iptal etme veya değiştirme yetkisine sahip olmadığını, komisyon ile iş birliğinin derhal yeniden başlaması gerektiğini bildirdi.⁹⁹² Böylece muhtelif grup ve partilere temsilcilik veren Baas Partisi'ni Kökünden Sökme Kanunu'nun uygulanması sonucunda birçok memur görevinden kovuldu. Bunların sonucunda dengeyi sağlama amacıyla teşkil edilen ve çok sayıda üyeden oluşan Bakanlar Kurulunda her bakan kendi bakanlığını feodal yapı olarak görüp, tamamen kontrol altına almaya çalıştı. Böylece her bakanlık yalnızca kendi bakanının talimatlarına bağlı hâle geldi. 1920 yılında Irak Devleti kurulurken buna benzer bir durum yaşanmamıştı.⁹⁹³

Geçiş Kabinesinin Mezhepsel ve Etnik Dağılımı (2005)⁹⁹⁴

Mezhep / Etnik	Bakan Sayısı	Oran
Şii Arap	16	%50
Kürt	8	%25
Sünni Arap	6	%18,7
Hristiyan	1	%3,1
Türkmen	1	%3,1
Toplam	32	%100

Nuri Kamil El-Maliki Başkanlığındaki Seçilmiş Irak Kabinesi (2006)

İbrahim el-Caferi kabinesinin anayasayı hazırlama ve referandum yapma başarısından sonra 15 Aralık 2005'te nihai seçimler yapıldı. Halkın çoğunluğunun dinî, mezhepsel ve etnik temellere dayanan listelere oy vermeyi tercih ettiği seçimlerde 230 sandalye, şehirlere orantılı

⁹⁹¹ İbrahim el-Samarai, a.g.e., s. 486.

⁹⁹² Miranda Sissons ve Abdürrezzak el-Sadi, a.g.e., s. 17.

⁹⁹³ Phoebe Mar, a.g.e., s. 67.

⁹⁹⁴ A.g.e., s. 67.

olarak dağıtıldı. Ayrıca partilere seçimlerdeki performanslarına göre dağıtılmak üzere 48 “telafi edici” sandalye daha tahsis edildi.⁹⁹⁵ Parlamento için genel seçimler düzenlemesi suretiyle kalıcı hükümetin kurulması için demokratik sürecin ikinci aşamasına girilmiş oldu. Seçimler, bu kez daha önceki seçimlerin boykotçuları da dâhil olmak üzere herkesin katıldığı rekabetçi bir ortamda gerçekleşti. Bunun sonucunda, beklendiği gibi Sünni Arap temsilcilere ayrılan koltuk sayısında net bir artış görülürken, Irak’ın kuzey ve orta bölgelerinde Kürt ve Şii kesimlere ayrılan sandalyelerin sayısında bir azalma kaydedildi. Böylece Sünniler, parlamentoda önemli bir güç oluşturarak başbakanın seçilmesine yönelik vizyonlarını dayatmak için odak noktası hâline geldiler. Parlamentoda Şii Koalisyon 128 sandalye, Kürt listesi 53 sandalye, Irak Sünni Uzlaşma Cephesi 44 sandalye, Salih el-Mutlak liderliğindeki Sünni Ulusal Diyalog Cephesi de 11 sandalye almış oldu.⁹⁹⁶

İbrahim el-Caferi, Sünni ve Kürt desteğini kaybetti. Kürtlerin desteğini kaybetmesinde en önemli nedenler arasında, Kerkük meselesindeki tutumunun yanı sıra anlaşmazlık bölgelerine ilişkin 140. maddeyi etkinleştirmemesi yer aldı. Öte yandan Samara kentinde İmameyn el-Askeriyeyn Türbesi’nin bombalanmasının ardından bazı silahlı grupların Sünnilere yönelik silahlı saldırıları arttı. Bunun üzerine Sünni güçler, Caferi’nin başbakanlık pozisyonunda kalmasını reddetti.⁹⁹⁷ Öyle ki bu mesele 2006 yılı başlarında ülkeyi iç savaşın eşiğine taşımıştı.⁹⁹⁸

Yeni siyasi durum, ABD’nin Bağdat Büyükelçisi Halil Zad’ın⁹⁹⁹ seçtiği Nuri el-Maliki başkanlığında bir kabinenin kurulmasına yol açtı. Irak parlamentosu 20 Mayıs 2006’da Maliki kabinesine güvenoyu verilmesine ayrılmış altıncı oturumunu gerçekleştirdi ve yeni kabine 2003’ten sonra ilk daimî Irak kabinesi olarak parlamentonun güvenoyunu aldı. Cephesinin, yeni hükümete katılmasına izin verilmediği gerekçesiyle Ulusal Diyalog Cephesi Başkanı Salih el-Mutlak da dâhil olmak üzere bazı milletvekilleri güvenoyu oturumunu boykot etti.¹⁰⁰⁰ Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi, Kürdistan Demokrat Partisi, Kürdistan Yurtseverler Birliği ve İslami Tevafuk Partisi ittifak ederek, el-Maliki’nin Dava Partisi’ni destekledi ve Maliki, seçimleri kazandı.

⁹⁹⁵ Gareth Stansfield, a.g.e., s. 206.

⁹⁹⁶ A.g.e., s. 207.

⁹⁹⁷ A.g.e., s. 207.

⁹⁹⁸ A.g.e., s. 209.

⁹⁹⁹ Hişam el Şibli, **Mahattatü Savda fi Tarihü’l-Irak el-Hadis, 1932-2017**, Amman, 2017, s. 74.

¹⁰⁰⁰ Ali Subah Saber, a.g.e., s. 107.

Öte yandan İyyad Allavi ve Ahmed Çelebi, kabine dışında kalmalarıyla, kaybeden kesimleri temsil etti. El-Maliki, laik ve mezhep dışı partilerin gücünün dramatik bir şekilde azaltılması üzerinde çalıştı. Sonunda “İslamcı” Sünni Araplar kabine oluşumunda pay sahibi olmuş, buna karşılık Kürtler de Sünni kazanımlar sonucunda güçlerinin bir kısmını kaybetmişlerdi. Ayrıca Sadr Hareketi de kabineye girebilmişti.¹⁰⁰¹

5.3.5. Irak'taki Partiler (2003)

Modern Irak'taki siyasi yaşam, genellikle İngiliz işgali tarafından temsil edilen yabancı müdahale ile karakterize edildi. Modern Irak Devleti'ne geçişin ilk yıllarında siyasi partilerin çalışmalarını düzenleyen üç yasa çıkarıldı. Bunlar 1922 yılında Cemiyetleri Oluşturma Kanunu, 1954'te 19 No.lu Cemiyetler Kanunu ve 1955'te 63 No.lu Cemiyetler Kanunu'dur. 1922 tarihli Cemiyetler Kanunu, ulusal sistemin kurulmasından sonra siyasi partilerin faaliyet ve çalışmalarını düzenleyen ilk kanun sayılır.¹⁰⁰² Bu Kanun'da 1909 tarihli Osmanlı Cemiyetler Yasası'nın büyük bir etkisi bulunmaktaydı.¹⁰⁰³

Irak'ta 1958 Askerî Darbesi'nden 2004'e kadar, bireylerin tüm özgürlüklerini içeren demokratik bir anayasa hazırlanamadı. Geçici Koalisyon Yönetimi, yapılacak ilk seçimlere hazırlık olarak 2004 tarihli ve 97 No.lu Kararname'ye göre Siyasi Parti ve Kurumlar Kanunu'nu çıkardı. Bu Kanun'da birkaç kişiden oluşan herhangi bir topluluğa ya da seçimlerde aday olmaya niyetli tek bir kişiye dahi “siyasi varlık” adı verildi. Kanun aynı zamanda, söz konusu bu siyasi varlık ile militanlar arasında herhangi bir ilişkinin olmamasıyla birlikte Bağımsız Seçim Yüksek Temsilciliğinin onayını almasını şart koştu.¹⁰⁰⁴

Saddam Hüseyin sonrası süreçte Irak siyasi arenasını birçok siyasi parti ve hareketle dolup taşı. Eski partilere ek olarak, çok sayıda yeni parti ve hareket ortaya çıkarken, aynı zamanda onlarca partizan ve partizan olmayan gazete de çıktı. Irak'taki parti haritasında dinî, etnik, liberal, Kürt ve sol partilerin yanı sıra azınlık partileri de yer aldı. Bu partilerin halk kitlelerine dayanmadan ortaya çıkması, siyasi hayatın parçalanmasına katkıda bulundu ve seçimleri olumsuz etkiledi. Saddam rejiminin yıkılmasından sonra, siyasi arenada Sadr Hareketi ve Kürdistan Demokrat Partisi gibi sokağa dayalı, örgütlü siyasi partiler ve akımların sayısı

¹⁰⁰¹ Phoebe Mar, a.g.e., s. 76-77.

¹⁰⁰² Raad Naci el-Cedda, **Taşri'at el-Ahzaab el-Siyasiyye fi'l-Irak**, Bağdat, 2002, s. 13.

¹⁰⁰³ Beşar Hasan Yusuf-Sahar Muhammed Necip, “Tatavvur Kanun el-Ahzaab el-Siyasiyye fi'l-Irak”, **Mecelletü'l-Rafideyn li'l-Hukuk**, cilt 15, sayı 45, 2022, s. 239.

¹⁰⁰⁴ Şefik Şukayr, “**El-İslah el-Siyasi fi'l-Irak Ba'de Sükut Bağdat**”: <https://is.gd/bo6HGL> (E.T. 9 Nisan 2022).

oldukça azdı.¹⁰⁰⁵ Ocak 2005 seçimlerine katılan siyasi oluşum ve partilerin sayısı yaklaşık 200 olarak tahmin edilirken, bu sayı Mart 2010 seçimlerinde 300'e ulaştı.¹⁰⁰⁶ Yeni sistem, birçok yeni siyasi varlığın ve akımın ortaya çıkması için geniş bir alan yarattı. Bu dönemdeki siyasi harita, aşağıdaki gibi bölünebilecek çeşitli eğilimleri ve ideolojileri içeriyordu.

Dinî Akımlar

Bu başlık altında siyasi partileri çatısı altında barındıran Şii, Sünni ve laik akımlar incelenmiştir.

Şii Dinî Akım

Birleşik Irak İttifakı, Şii partileri tek bir çatı altında toplamaya çalıştı. Bu birlik siyasi anlamda bir araya gelen ilk akım olması bakımından önemlidir. Bu akım içinde yer alan partiler aşağıda verilmiştir.

A. İslami Dava Partisi: İslami Dava Partisi, Irak'taki en eski Şii İslami partidir. 1940'lı yılların sonu ve 50'li yıllarının başında ideolojik-politik çatışmanın yoğunlaşması, özellikle İslam inancını sorgulayarak gençleri hedef alan kızıl komünist akımının harekete geçmesi partinin kurulmasında önemli bir etkiye sahipti. Necef'teki ilahiyat okulunun bilinçli âlimleri, bu gelgitle yüzleşmek için bir İslami hareketin oluşumu üzerinde çalıştı. Buna istinaden Şii mezhebinin lideri Ayetullah Muhsin el-Hâkim'in oğlu Seyit Mehdi el-Hâkim, Seyit Muhammed Bahr el-Ulum,¹⁰⁰⁷ Abd el-Sahib Dahil, Abd el-Rauf Dahil, Şeyh Muhammed Rıza el-Amiri, Seyit Cevad el-Amili ve diğerleri 1952'de komünist dalgaya karşı harekete geçtiler. Bu hareket aracılığıyla İslam ve İslami devlet düşüncesi öne sürüldü.¹⁰⁰⁸ Bu esnada Mısır'da Müslüman Kardeşler ve Irak'ta İslami Kalkınma Hareketi gibi bir dizi eski İslami hareketin deneyimleri incelendi.¹⁰⁰⁹

İslami Parti'nin kuruluş temellerinin atılması amacıyla, 1957 yılının ekim ayında bir toplantı düzenlendi. Dinî referans Muhsin el-Hâkim'in evinde gerçekleşen söz konusu toplantı,

¹⁰⁰⁵ Hasaneyn Tefvik İbrahim, **El-Tahavvulat el-Demokratiyye fi'l-Irak el-Kuyud ve'l-Furas**, Dubai, 2005, s. 30-31.

¹⁰⁰⁶ Yasin Saad Muhammed el-Bekri-Meysem Andi Ali Hasan, "**El-Azamat el-Siyasiyye fi'l-Irak, Ba'de A'am 2003**", s. 44.

¹⁰⁰⁷ Muhammed Bahr el-Ulum, Iraklı önde gelen bir din adamıdır. 2003-2004 Geçici Yönetim Konseyi üyesi ve 2004 yılı için Geçici Ulusal Konsey üyesidir. 1930 yılında Necef-i Eşref'te doğdu. Necef'teki Havza'da eğitim gördü, ardından 1970'e kadar Bağdat ve Tahran Üniversitelerinde okudu. 1980 yılında Kahire'de İslam hukuku alanında doktora yaptı. İslami Dava Partisi'nin kuruluşundan sonra bu partiye katıldı. Daha fazla bilgi için bkz. El-Zübeydi, a.g.e., s. 541.

¹⁰⁰⁸ Muhammed Abdulrıza Musa, "Hizbü'l-Dava el-Silamiyye Te'sisihi ve Naşatıhi el-Siyasi ve'l-Dini Beyne 1957-1974", **Mecelletü'l-Ulum el-İnsaniyye**, cilt 2, sayı 62, 2019, s. 605.

¹⁰⁰⁹ Abdulazim Cabbar Hafız, a.g.e., s. 125.

partinin kuruluş toplantısı niteliği taşımaktadır.¹⁰¹⁰ Parti, şura (danışma) temelinde İslami yönetim kurma olasılığını belirtmek için siyaset teorisini Şura suresinin “*Onların işleri, aralarında danışma iledir*”¹⁰¹¹ ayeti olarak benimsedi.

İslami Dava Partisi, Vilayet el-Fakih teorisini temel alarak şu ilkeyi benimsemektedir: “*İslam devleti meşruiyetini Fakih Velayeti ilkesinden almaktadır. Bu devlete itaat de bu ilkeden kaynaklanmaktadır. Hatalardan arınmış (masum) imam tarafından oluşturulan Fakih Velayetine itaatin vacip olduğu gibi, anayasanın uygulanmaya geçildiği İslam devletine itaat de aynı şekilde vaciptir.*”¹⁰¹²

B. İslami Yüksek Konseyi: İran-İrak Savaşı sırasında ortaya çıkan Şii siyasi güçlerinden biri olan bu konsey, Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi olarak bilinir. Kasım 1982’de Tahran’da Seyit Muhammed Bakır el-Hâkim başkanlığında kurulmuştur.¹⁰¹³ Bir parti veya örgüt olarak değil de, Iraklı İslamcılar tek bir çatı altında birleştirme amacıyla kurulan konsey, ayrıca tüm Şii siyasi eylem yapılarını da tek bir isim altında toplamayı hedefledi. Ancak daha sonra, pratikte kendi söylem ve politikasına sahip İslami partilerden birine dönüştü. Partinin Bedir Örgütü adı altında askerî bir kanadı bulunmaktadır. Muhammed Bakır el-Hâkim, İslami Dava Partisi’nin kurucularından sayılmaktadır. Konsey, Fakih Velayeti teorisi ve İslami liderlikte meşru hâkime inanmaktadır.¹⁰¹⁴

2003 yılından sonra Yüksek Konsey ve Bedir Örgütü siyasi bir teşkilata dönüşerek, Yönetim Kurulu ve Geçici Devlet İdaresine katıldı. Böylece 2005, 2006 ve 2010 seçimlerinde Birleşik Irak Ulusal İttifakı’nın ana bileşenlerinden biri oldu. Konseyin adı Mayıs 2007’de İslami Yüksek Konsey olarak değiştirildi.¹⁰¹⁵

C. Sadr Akımı: Sadr Akımı, Irak’ta ana dinî cemaatlerden biri olup, Şii mezhepten olanlar üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Mukteda el-Sadr liderliğindeki bu akım ülkedeki

¹⁰¹⁰ Salah el-Hursan, **Hizbü’l-Dava el-İslamiyye Hakaik ve Vesaik**, Beyrut, 1999, s. 53.

¹⁰¹¹ Şura suresi, 38.

¹⁰¹² **İslami Dava Partisi (Siyasi Kısım), Sakafat Da’vatu’l-İslamiyye**, cilt 1, Tahran, 1984, s. 319.

¹⁰¹³ Muhammed Bakır el-Hâkim, Irak’ta İslami Dava Partisi ve Cemaat el-Mücahidin Âlimler’in kurucu üyesi, resmî sözcüsü ve ardından Irak İslam İnkılabı Yüksek Konseyinin başkanı. 1939 yılında Necef şehrinde doğdu. Büyük Şii dinî otoritesi Seyyid Muhsin el-Hâkim’in beşinci oğludur. 12 yaşında Havza’da tahsiline başladı. Kuruluşundan sonra Dava Partisi’ne katıldı ve Necef’teki Âlimler Grubu’na da girdi. Babasının ölümünden sonra Seyyid Muhammed Bakır el-Sadr ile ilişkilendirilerek, 1972 ve 1977 yıllarında olmak üzere iki kez tutuklandı ve Şubat 1977 Ayaklanması’na katıldığı için ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. Ancak eski cumhurbaşkanı Ahmed Hassan el-Bakır tarafından çıkarılan genel afila serbest bırakıldı. Temmuz 1978’de Suriye’ye kaçtı ve Temmuz 1980’de ise Türkiye üzerinden İran’a gitti. 19 Ağustos 2003’te Necef’teki Haydari Türbesi’nde cuma namazından çıktıktan sonra, arabasına konulan bombayla öldürüldü. Eylemi Mezopotamya’daki el-Kaide Örgütü üstlendi: El-Zübeydi, a.g.e., s. 539.

¹⁰¹⁴ El-Zübeydi, a.g.e., s. 51.

¹⁰¹⁵ Şuruk İyad Hudayr, “El-Ahزاب el-Siyasiyye ve İşkaliyetü’l-Demokratiyye fi’l-İrak”, **Mecelletü’l-Dirasat Düvaliye**, sayı 5, 2011, s. 159-161.

üçüncü büyük siyasi güç sayılmaktadır.¹⁰¹⁶ Seyid Muhammed Bakır el-Sadr'ın 1980 yılında idam edilmesinin ardından Irak'ta İslami çalışmaları karakterize eden Sadr'a intisap etme olgusu ortaya çıktı. İlerleyen zamanda İslami Dava Partisi'nin sembolleri sayılan Seyit Kazım el-Hairi, el-Asifi, el-Askerî ve el-Kurani dâhil olmak üzere önemli Şii İslami şahsiyetleri, liderleri ve partileri içine alan Sadr Akımı olarak bilinen çizgi oluştu. Bu çizgide ayrıca Muhammed Sadık el-Sadr, oğlu Mukteda el-Sadr ve Mehdi Ordusu'nun yanı sıra Şeyh Muhammed el-Yakubi ve Fazilet Partisi de yer aldı. Sadr Akımı siyasi meselelere yönelik birleşik bir vizyona sahip olmasa da Sadr ailesinin, Irak'taki İslami çalışmalardaki rolü ve İslami devrimin kıvılcımı sayılması konusunda bir uzlaşmaya sahiptir. Hareket, 2003'ten sonra siyasi sürecin en şiddetli muhaliflerinden biri sayılmasına rağmen siyasi bir zemine yerleşti. 2005 seçimlerinde Birleşik Irak İttifakı'yla, 2006 seçimlerinde de Irak Ulusal İttifakı'yla yana durdu. Böylece 2005 yılından itibaren kurulan kabinelerde aktif görev aldı. Liberal Liste, 2010 Milletvekilleri Meclisi seçimlerinde, Temsilciler Meclisinin birincilik pozisyonunu doldurmak için 40 sandalye elde etmeyi başardı.¹⁰¹⁷ Sadr Akımı yandaşlarının, Mukteda'nın statüsünü tanımayan el-Hâkim ve el-Sistani çevreleriyle karşı karşıya olduklarını belirtmekte fayda vardır. Bu da onun Seyyid el-Sistani ve el-Hâkim grubuyla doğrudan karşı karşıya gelmesine yol açtı. Aynı zamanda 2003 yılından 2009 yılına dek tekrarlanan bir dizi çatışmalara da girdi. El-Sistani'nin Necef olaylarına müdahale ettiği ve Sadr'ı 2004 yılında Seyyid Abdülmecid el-Hui'yi öldürmek suçundan tutuklamaya çalışan ABD güçlerinden kurtarmak için çalıştığı da bilinmektedir.¹⁰¹⁸

Ancak İran, liderlik pozisyonunu işgal edebilecek herhangi bir Iraklı Şii grupla iyi ilişkiler sürdürme arayışını bozan pragmatik bir duruşu benimsemeye çalıştı. Aslında, mevcut Irak silahlı gruplarının çoğu Sadr Hareketi'nin destekçileridir.¹⁰¹⁹

D. Diğer Cemaatler: 1980'lerin başında İran'da kurulan ve başkanlığını Muhammed Taki el-Mudrarrisi'nin yaptığı İslami Eylem Cemiyeti gibi başka küçük Şii örgütler de vardır. İslami Eylem Cemiyeti, Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyinin oluşumlarından biri oldu. Buna ek olarak, daha az bilinen bir Şii örgüt olan ve liderliğini Ebu Hatim el-Muhammedavi'nin

¹⁰¹⁶ Graham Fuller a.g.e., s. 4.

¹⁰¹⁷ El-Zübeydi, a.g.e., s. 149.

¹⁰¹⁸ Şii dinî otoritenin oğullarından biri olan Abdülmecid el-Hui, 16 Ağustos 1962'de Necef'te doğdu ve buradaki Şii havzasında dinî eğitim aldı. Mart 1991'de eski başkan Saddam Hüseyin rejimine karşı ayaklanmaya katıldı, ardından Irak dışına kaçtı ve kardeşi Muhammed Taki el-Hui'nin yerine İmam el-Hui Vakfını yönetmek için İngiltere'ye yerleşti. 1994 yılında Muhammed Taki'nin öldürülmesinden sonra vakfın genel sekreteri oldu. Saddam Hüseyin'in devrilmesini şiddetle destekledi ve Kasım 2002'de Irak Şii Konseyini kurdu. ABD'nin Irak'ı işgal etmesiyle beraber Necef'e ilk dönenler arasında yer aldı. 10 Nisan 2003'te Necef şehrinde öldürüldü: El-Zübeydi, a.g.e., s. 401.

¹⁰¹⁹ Graham Fuller, a.g.e., s. 4.

üstlendiği Hizbullah örgütü ise muhalefet gruplarının Saddam Hüseyin'in rejim güçlerine karşı başlattığı ilk saldırıların sorumluluğunu üstlendi.¹⁰²⁰

Sünnî Dinî Akım

Aşağıdaki partilerden oluşmaktadır.

A. Irak İslami Partisi: En büyük çağdaş İslami hareketlerden biri olan “Müslüman Kardeşler” hareketine mensuptur. İslam'a dönüş ve şeriatın gerçek hayatta uygulanması çağrısında bulunur. Aynı zamanda dinin devlet işlerinden ayrılmasına (laiklik) karşı mücadele verir.¹⁰²¹ Irak İslami Partisi üyelerinin çoğu Sünnî mezhebine tabidir. 1940'lara kadar İslami siyasi eylemin Irak'ta örgütsel ve kitlesel bir varlığı yoktu. Bu süreçte İslami siyasi çalışmalar bazı dinî, kültürel ve eğitim amacındaki derneklerin kurulması, camilerde ve bunlara bağlı evlerde İslami ilimlerin öğretilmesiyle sınırlıydı. Daha sonra Mısır ve Suriye'den Müslüman Kardeşler ile örgütsel ilişkisi olan bazı öğretmenler ders vermek için Irak'a geldiler. Irak'ta Müslüman Kardeşler hareketinin başlangıcı Vaiz Muhammed Mahmut el-Savaf'ın kurduğu İslami Kardeşler Derneği isimli bir örgüttü. Irak hükümetinin, Müslüman Kardeşler adının kullanılmasına ruhsat vermeyi reddetmesinin ardından 1951 yılında İslami Kardeşlik Cemiyetini kurdular.

Başlangıçta bu cemiyet, merkezi Bağdat'ın ortalarında el-Kışla bölgesindeki Süleymaniye Medresesi olup, Şeyh Emced el-Zahavi'nin denetimi altındaydı.¹⁰²² 1958 devriminden sonra, 8 Şubat 1960'ta 150'den fazla kişi İçişleri Bakanlığına İslami bir partinin kurulmasına izin verilmesi için talepte bulundu. Bu partinin kuruluş listesinde Süleymaniye, Erbil ve Kerkük'ten bir grup Kürt şeyhinin yanı sıra batı, orta ve güney bölgelerinden şahsiyetler yer almaktaydı. Ancak söz konusu talep İçişleri Bakanlığı tarafından reddedildi. Kurucu Yargıtay'a itiraz etmesiyle Şefik el-Ani başkanlığındaki mahkeme, 26 Nisan 1960 tarihli kararıyla partiye ruhsat verdi. Parti üyeleri ülkede mezhep çatışmasıyla mücadele ediyorlardı. Ayetullah el-Uzman Seyit Muhsin el-Hâkim başta olmak üzere Şii ulemayla bir araya gelmek için Necef ve Kerbela'yı ziyaret etmek üzere bir dizi komite oluşturmaya çalıştılar.¹⁰²³ Aynı zamanda Irak'ı etkisi altına alan komünizm ile mücadele etmek için safları

¹⁰²⁰ A.g.e., s. 5.

¹⁰²¹ Esad Abdülvahab Abdülkerim, “El-Harakatü'l-İslamiyye fi'l-Irak”, **Mecelletü'l-Cami'atü'l-Tikrit li'l-Hukuk**, cilt 1, sayı 1, 2009, s. 367.

¹⁰²² Kazım Ahmed el-Meşayihî, *Tarih Neş'etü Hizbü'l-İslami el-İraki*, Bağdat, 2005, s. 19.

¹⁰²³ Muhsin el-Hâkim, önemli bir Şii dinî âlimlerinden ve dinî otoritelerinden biridir. 1889'da Necef şehrinde doğdu. Necef Havzası'nda Şeyh Muhammed Kazım el-Horasani, Şeyh Ziyaeddin el-İraklı ve Şeyh Hüseyin el-Naini gibi âlimlerden din eğitimi aldı. Cihat hayatına 1914'te İngiliz işgaline karşı harekete katılarak Şuaybe Muharebelerinde savaşarak başladı. 1919 yılında dinî ilimlerde içtihat ve fikhî hükümler çıkarmasına izin verildi. 1932'de Cebel Amel'e gitti ve 1933'te döndükten sonra Necef'te öğretmenlik yapmaya başladı.

birleştirme gereğinin altını çizdiler. Baas Partisi'nin 5 Nisan 1971 yılında yönetimi ele almasının ardından resmî olarak partinin çalışmalarına son verildi. Bunun üzerine partinin birçok üyesi yurt dışına sürgüne gönderildi. 1991 yılında parti yeniden kuruldu.¹⁰²⁴ Bağdat'ın Amerikan kuvvetlerinin eline geçmesinden sonra İslami Parti, Irak'ta özellikle Bağdat, Ninova, Diyala, Enbar ve Salahattin gibi başlıca Sünni bölgelerinde, Parti Genel Sekreteri Dr. Muhsin Abdülhamid¹⁰²⁵ liderliğindeki siyasi faaliyetlerine yeniden başladı.

Daha önceki yıllarda halka açık faaliyetler yasaklanmıştı. Muhsin Abdülhamid, partiyi 1991 yılında yeniden kurarak, Irak şehirlerinde onlarca şube, karargâh ve birim açtı. Aynı zamanda yönetim kurulunda yer alıp kurul başkanlığı görevini de üstlendi.¹⁰²⁶

B. Müslüman Ulema Cemiyeti: Irak'ın Amerikan-İngiliz işgalinin ortalarında, Saddam rejiminin yıkılmasından günler sonra 14 Nisan 2003'te kuruldu. Dinî fetva ve savunuculuk faaliyetine ek olarak siyasi kaygı, cemiyetin vurguladığı en önemli hususlardan biri oldu. Kendisini kavramlarla standartlaşmış kanaatlere sahip olan, şeriat konusunda uzmanlaşmış bir grup ulemayı içinde barındıran, Müslümanların bilimsel faaliyetlerinde onlara yardımcı olan bir oluşum şeklinde tanımlanmaktadır. Cemiyetin önde gelen kurucuları arasında Dr. Haris el-Dari, Şeyh Ahmet Hasan el-Taha, Dr. Abdüsselam el-Kubaysi ve Şeyh Dr. Beşşar el-Faydi gibi isimler yer almaktadır. Cemiyet, ABD işgaline karşı mücadele çağrısı yapmasının yanı sıra geçiş hükümeti ile Nuri el-Maliki hükümetinin meşruiyetini tanımadı.¹⁰²⁷

Cemiyet temel olarak Müslüman Kardeşler'in dinî bir cemiyeti olmasının yanı sıra, Irak'ın içinden geçtiği bazı siyasi olaylarda rol oynadı. Ancak önerileri kısa sürede Irak'taki Müslüman Kardeşler'in (Irak İslami Partisi) siyasi cephesiyle çatıştı. Öyle ki Irak Ulema

Ayetullah Mirza el-Naini'nin ölümünden sonra dinî otoriteyi devraldı. İmam Ebu Hasan el-İsfahani'nin 1945'te ölümü üzerine, dinî liderlik onunla İmam Seyyid Ağa Hüseyin el-Tabatabai el-Burucerci (1875-1960) arasında bölündü. Diğerinin ölümünden sonra el-Hâkim, İmami âlimlerin en önde geleni oldu ve dinî liderliği Irak dışına yayıldı: El-Zübeydi, a.g.e., s. 532-533.

¹⁰²⁴ Hamis Daham Hamid, "Hizbü'l-İslami el-İraki", **Mecelletü'l-Ulum el-Siyasiyye**, sayı 41, 2010, s. 264.

¹⁰²⁵ Muhsin Abdülhamid, Irak İslam Partisi'nin eski başkanı ve 2003'te Geçici Yönetim Konseyi üyesi. 1937'de Kerkük'te doğdu. Babası, o dört yaşındayken öldü. Ağabeyi Nizameddin'in Süleymaniye'de memur olarak atanması ile beraber 1946'da onunla Süleymaniye'ye gitti ve oraya yerleşti. 1952'de de tekrar Kerkük'e döndü. Başlarda "Müslüman Kardeşler" düşüncesinden etkilendi ve Amcad el-Zahavi tarafından kurulan İhvan-ı İslamiye Derneğine üye oldu. 1965'te Kahire'ye gitti ve 1967'de yüksek lisans eğitimini burada tamamladı. Irak'a döndüğünde Bağdat Üniversitesi Şeriat Fakültesine asistan olarak atandı. 1970 yılında doktora eğitimini tamamlamak için tekrar Kahire'ye gitti. Yasaklı bir İslami örgüte üye olduğu suçlamasıyla tutuklanarak Bağdat'a sürüldü. 1971'de, Mısır makamlarının dönüşünü onaylanmasının ardından doktorasını tamamlamak için Mısır'a döndü. 1972'nin ortalarında doktorasını tamamladı. 2003 yılında Sünni Arapları temsilen Geçici Hükümet Konseyi üyeliğine seçildi: El-Zübeydi, a.g.e., s. 534-535.

¹⁰²⁶ Hamis Daham Hamid, a.g.e., s. 610.

¹⁰²⁷ El-Cezire, "Hey'etü Ulema el-Muslimin fi'l-Irak": <https://is.gd/VwhYzy> (E.T. 9 Nisan 2022); Abdulkerim el-Alluci, **Hey'etü Ulema el-Muslimin fi'l-Irak el-Neş'a ve el-Meşruu ve'l-el-Mesira**, Kahire, 2019.

Meclisi adı altında oluşturulan yeni yapı, dinî ve siyasi yönelimlerinde uzlaşmış bir grup din uleması ve vaizini kapsadı.¹⁰²⁸

C. Kürdistan İslami Birliği: Müslüman Kardeşler'in Irak'taki Kürt şubesi olup, 1994 yılında, şu ana dek parti başkanlığını yürüten Salahattin Muhammed Bahauddin liderliğinde kuruldu. Parti silahlı çatışmaya inanmayan, reformcu bir yönelime sahiptir. Türk lider Necmettin Erbakan ile sıkı ilişkileri bulunuyordu. Irak Kürdistan Bölgesi'nde, parlamento sandalye sıralamasında dördüncü konumda yer alıyor.¹⁰²⁹

Laik Akımlar

Bu akım, eski ve yeni bir dizi partiyi kapsamakta olup, en belirgin olanları aşağıda sıralanmıştır.

A. Komünist Partisi: Partinin kuruluşu 1930'ların ortalarına kadar uzanıyor. İlk entegre Marksist grup, 1920'li yılların başında Bağdat'ta Özgür Düşünceleri Öğrenenler adı altında, Irak'ta komünist hareketin öncüsü, Arsen Kidro'nun¹⁰³⁰ öğrencisi Hüseyin el-Rahhal'ın gözetiminde kuruldu.

Irak Komünist Partisi, Irak'taki en eski siyasi partilerden biri olup 1930'lardan günümüze dek varlığını sürdürmektedir. Parti kimi zaman muhalefette kimi zaman da iktidarda yer aldı. Ancak dikkat çekici nokta şu ki, Komünist Enternasyonal'in fikirlerine tutsak kalmıştı. İdeolojik düzeyde Irak gerçekliğinin Marksist yaklaşımdan farklı olmasından dolayı Komünist Parti, siyasi olarak çok fazla ön planda olmadı.¹⁰³¹

B. Irak Ulusal Kongresi: Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgalini ve 1990-1991 yılları arasında Tahran, Şam, Beyrut, Riyad ve Londra'da yapılan Irak muhalefet konferanslarının başarısızlığa uğramasını takip eden dönem, Irak muhalefetinin siyasi çalışmalarının en kritik dönemlerinden biriydi. Daha önceki konferansların başarısızlığına uğramasına neden olan bölgesel baskılardan uzak bir yerde, Avrupa başkentlerinden birinde ulusal bir konferansın düzenlenmesi gerektiği yönünde bir düşünce oluştu. Bu düşüncenin sahibi, muhalefeti tek bir konferansta bir araya getirmeyi başarırsa destek alacağına dair Amerikan garantilerini ve

¹⁰²⁸ As'ad Abdülkerim Abdülvehhab, a.g.e., s. 370.

¹⁰²⁹ Züheyr Atuf, a.g.e., s. 20-21.

¹⁰³⁰ Arsen Kidro, Bağdat'ta yaşamış ve öğretmenlik yapmış bir Ermeni'dir. Ermeni Hınçak Partisi'nin sol kanadına mensuptu ve üst düzey yetkililere yönelik siyasi suikast planlama suçlamasıyla Türk yetkililer tarafından sınır dışı edildi. I. Dünya Savaşı sırasında Irak'taki İngiliz kuvvetleri saflarında Rusça tercümanlık yaptı. Ardından ana vatani Ermenistan'a gitti. 1920'de Sovyetler Birliği'nin Bağdat'taki başkonsolosluk görevini üstlenmek için Irak'a döndü: Salah el-Hursan, **Safahat min Tarih el-Hareketü'l-Şuyu'iyye fi'l-Irak**, Beyrut, 1993, s. 16.

¹⁰³¹ Abdülazim Cabbar Hafız, a.g.e., s. 115.

güvencelerini alan Ahmed Çelebi'ydi. Çelebi'nin sıkı ve amansız çalışmaları konferans için bir hazırlık komitesinin kurulmasıyla sonuçlandı. Komitede kendisinin yanı sıra bazı isimler daha (Muvaffak el-Rebi, Muhammed Bahr el-Ulum, Leith Kibba, Hani el-Fkeyki, Latif Raşit ve Muhammed Ali) yer aldı. Komitenin ilk toplantısı 1992 yılının şubat ayı başlarında düzenlenirken, 16-19 Haziran 1992 tarihlerinde Avusturya'nın başkenti Viyana'da "Irak Ulusal Kongresi" adı altında bir konferansın düzenlenmesi kararlaştırıldı.¹⁰³²

C. Irak Ulusal Uzlaş Hareketi: Hareket 1991 yılında kurulmuş olup, anayasal demokratik bir siyasi sistem kurmaya inanan ve bunun için çalışan kişileri etrafında toplamıştır. Hareketin mensupları, siyasi sistemin; özgürlükleri, insan hakları ve sosyal adaleti garantilemesine ilaveten devletin toprak bütünlüğünü koruması gerektiğinin de altını çizmektedir. Hareketin tüzük ve programı liberal demokrasi ile karakterizedir. Ayrıca etnik aidiyetlerine bakılmaksızın tüm vatandaşlara kapılarını açıp, üyeliklerini kabul eden bir harekettir. Harekete yönelik olumsuz eleştirilerden biri, liderlerinin aynı yüzlerden ibaret olması, başka bir deyişle hareket liderlerinin değişmemesidir. Bunun yanı sıra liderin başı sayılan Ayey Allavi'nin Londra'dan hareketin diğer üyelerine vesayet rolü oynaması da bir başka eleştiri konusudur.¹⁰³³

D. Kürdistan Demokrat Partisi: Parti 16 Ağustos 1946 yılında kuruldu ve genel sekreterliğine Mustafa el-Barzani¹⁰³⁴ seçildi. Özel olarak parti, genel olarak da tüm Kürt hareketi 1917 yılında Rusya'da meydana gelen sosyalist devrimden etkilendi. Bu etki, bazı Kürt elitlerin Sovyetler Birliği'yle iş birliği yollarını bulmaya yönelik girişimlerinde açıkça görülüyordu. Parti, 1975 yılında siyasi programını açıklarken bu programın birinci maddesinde şunlar belirtildi: Halkın seçtiği devrimci demokratik bir yönetim için mücadele edilecek, sosyalist bir topluma götürecek olan siyasi, ekonomik, sosyal ve entelektüel dönüşümler gerçekleştirilecek. Partililer ayrıca toplumun karşı karşıya olduğu tüm çelişkileri çözmenin bir yolu olarak demokrasiye inanıyor. Parti görüşüne göre yönetim, kanlı şiddet veya askerî darbe olmadan, barışçıl bir şekilde devredilmelidir. Ancak parti, kuruluşundan günümüze, Mustafa Barzani'den Mesut Barzani'ye kadar tek kişinin liderliğine tabi kaldı. Bu hegemonya, parti

¹⁰³² El-Zübaydi, a.g.e., s. 502.

¹⁰³³ Abdülazim Cabbar Hafız, a.g.e., s. 134-135.

¹⁰³⁴ Molla Mustafa Barzani, 1931'de Irak'ın kuzeyindeki Barzan bölgesinde doğan Iraklı bir Kürt liderdir. Ağabeyi Ahmed Barzani'yle beraber Kürt ulusal hakları için Kürt hareketinin liderliğini yürüttü. Ancak bu hareket 1935'te Irak kraliyet hükümeti tarafından bastırıldı ve Barzani, kardeşiyle birlikte Süleymaniye şehrine sürgün edildi. 1945'te İran Kürtleri, Sovyetler Birliği'nin desteğiyle İran'ın Mahabad kentinde ilk Kürt cumhuriyetini kurdular. Barzani 1970'te burada savunma bakanlığını devraldı ve Irak hükümetini Kürtlerin özerkliği için Mart Anlaşması'nı yapmaya zorladı: Atuf, a.g.e., s. 17.

içinde, en barizi Celal Talabani'nin ayrılması ve 1975'te Kürdistan Yurtseverler Birliğini kurması olan birçok bölünmenin ortaya çıkmasına neden oldu.¹⁰³⁵

E. Kürdistan Yurtseverler Birliği: Kürdistan Yurtseverler Birliği, 1 Haziran 1975'te Suriye'nin başkenti Şam'da kuruldu ve genel sekreteri Celal Talabani oldu. Birlik kendisini barış, demokrasi, özgürlük ve eşitlik için çabalayan demokratik sosyalist bir siyasi örgüt olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda diktatörlüğe, işgale, ulusal saldırganlığa; sınıfsal, dinî ve mezhepsel sömürüye, insan hakları ihlallerine, etnik soykırıma, popülist ve gerici teröre karşı mücadele ettiğini ifade etmektedir.

Birlik, tabandan liderliğe kadar seçim mekanizmasına dayanırken; çoğulculuğa inanmasıyla din, etnisite veya mezhep farkı gözetmeksizin herkese açıktır. Özellikle Irak'ın kuzeydoğusunda, Kürt bölgesinde ana partilerden biri sayılmaktadır. Kuzey Irak'taki Kürt bölgelerinin yönetiminde Demokrat Parti ile iktidarı %50 oranıyla paylaşıyor. Partinin 1991 yılı başlarında Demokrat Parti'yle bir silahlı çatışmaya girdiğini ve bu çatışmanın Türk kuvvetlerinin güvenliği sağlamak için bölgeye girmesine kadar uzun yıllar sürdüğünü belirtmekte fayda vardır.¹⁰³⁶

F. Irak Türkmen Cephesi: 1995 yılının nisan ayında Erbil kentinde kuruluşu ilan edildi. Türkiye'de ikamet eden bazı Türkmenler, Irak Türkmenleri için bir şura meclisi oluşturmayı kararlaştırdı. Bu meclise Türkmen Ulusal Partisi, Türkmen Kardeşlik Kulübü, Irak Türkmen Birlik Partisi, "Türkmen Eli", Bağımsız Türkmenler Hareketi, Irak Türkmenleri Kültür-Yardımlaşma Kulübü (merkezi Ankara), Adalet ve Müslüman Kardeşler Partisi, Ulusal Türkmen Partisi, Bağımsız Türkmenler Hareketi, Türkmen İslami Partisi katıldı.

¹⁰³⁵ Abdülazim Cabbar Hafız, a.g.e., s. 136.

¹⁰³⁶ Abdülazim Cabbar Hafız, a.g.e., s. 138.

Irak'ı İki Ayrı Dönemde İşgal Eden İki Ayrı Devletin Benzer Uygulamaları

İngiliz İşgali:	Amerikan İşgali:
Irak'ı özgürleştirme sloganını Stanley Maud Iraklılara seslenerek, <i>"Fetih için değil, özgürleştirmek için geldik"</i> dedi.	1998'de ABD, kurtuluş ve özgürlüğün garanti altına alınması amacıyla Irak Kurtuluş Kanunu'nu çıkardı.
Percy Cox kabinesi, Irak Ulusal Hükümeti ve Şura Konseyi kurmakla birlikte Irak'ta ulusal bir konferans düzenlemek için çalıştı.	Paul Bremer yönetimi, Irak halkının tüm kesimlerinden oluşan yönetim konseyi, ardından geçici bir kabine ve daha sonra da parlamento kurmakla görevlendirildi.
Irak ordusunun kurulması ve zorunlu askerliğin uygulanması.	Irak ordusunu tamamen feshedilmesi.
Ülke çapında işgal karşıtı 1920 Ulusal Devrimi'nin yükselişi.	İşgale karşı ulusal bir halk devriminin olmamasıyla birlikte Sadr Hareketi'yle temsil olan Şii ve Sünni direniş.
İşgalcilerin, etkisi azalan aşiret şeyhlerine odaklanmakla birlikte aşiretleri ordu alternatifi varsayıp, dayanağı aşiretler olan yeni bir yerel yönetici tabakası oluşturmaları.	İşgalcilerin, aşiret şeyhlerine odaklanmaya ve ordunun yerini almak için uyanış meclisleri düşüncesini icat etmeye çalışması.
Seçim ve referandumlarda hile yapılması.	Seçimler ve anayasa referandumunda hile.
Askerî karargâhların varlığının sürdürülerek, Iraklı her bakanlık içinde danışma hizmetleri sunacak bir müsteşarın atanması.	Askerî karargâhların varlığının sürdürülerek, Irak'ta her bakanlık içinde danışmanların atanması.
İşgale karşı çıkan herkese hapis ve sürgün cezalarının uygulanması.	Iraklı binlerce mahkûmun cezaevine gönderilmesi, mahkûm ve esirlere işkencelerin yapılması.
Irak halkının bileşenleri arasında "dağıt ve yönet" politikasının izlenmesi.	Irak halkının bileşenleri arasında "dağıt ve yönet" politikasının izlenmesi.
Basının sıkı denetime tabi tutulması.	Tüm basın araçlarının sıkı denetime tabi tutulması.
İşgal yönetiminin, Osmanlı Devleti'nde görev yapan tüm subay ve efendileri çalıştırarak deneyimlerinden faydalanması.	"Baas Partisi'ni Kökünden Sökme Kanunu" uygulanırken tüm memur ve askerlerin görevinden uzaklaştırılıp, yönetimin, görev denetiminden yoksun muhaliflere teslim edilmesi.
1920'de İngiltere Başbakanı David Lloyd George'un, İngiliz ordusunun Irak'tan çekilmesinin iç savaşa yol açacağını söylemesi.	ABD'li yetkililerin, Irak'tan ani çekilmeleri hâlinde iç savaşın meydana geleceğini belirtmeleri.
İşgal 1919'da doğrudan ve kapsamlı bir şekilde yürütülürken, mandacılık 1921'de başladı ve 1922 Antlaşması ile onaylandı.	İşgal, 22 Mayıs 2003 tarihinde yayınlanan 1483 sayılı BM kararı ile resmen gerçekleştirildi ve 2004 yılında egemenlik geri verildi.

ALTINCI BÖLÜM

6. 1921 VE 2003 İŞGALLERİ SONRASI IRAK DEVLET

KURUMLARININ OLUŞUMU: TARİHSEL BİR KARŞILAŞTIRMA

Irak, Osmanlı sonrası dönemde iki emperyal devlet tarafından iki kez işgale uğramıştır. Her iki işgal de göstermiştir ki Irak'ta herhangi bir işgalci gücün askerî yönetimi sürdürülebilir değildir. Bu sebeple hem 1917 İngiliz ve hem de 2003 Amerikan işgallerinin ardından hızlı bir şekilde yerel hükümetlerin kurulması ihtiyacı hasıl oldu. Her iki dönemde oluşturulan siyasi yapının karakteristiği birbirinden farklı olsa da, kurumsal yapının yerel dinamiklere yaslanma ihtiyacı bariz bir şekilde gündemdedi. Önceki bölümlerde, her iki işgal döneminde oluşturulan siyasi ve kurumsal yapı ayrıntılarıyla incelendi. Bu bölümde ise işgal sonrası oluşturulan kurumsal yapılardaki benzerlikler ve farklılıklar ele alınacaktır. Irak Devleti'nin kurulması fikri ortaya çıktığında, devletin ilk kuruluş sürecine kadarki 11 aylık süreçte (Ekim 1920'den Ağustos 1921'e kadar) devletin yönetimi İngilizler, Kral Faysal ve Osmanlı yönetimine karşı isyanı desteklemiş olan zümreye emanet edildi. Aynı şekilde ABD de 2003'ten sonra devletin yeniden kurulması sürecinde Baas rejimine karşı olan muhaliflerden oluşan müttefiklerini görevlendirmiştir.

1920'den 9 Nisan 2003'e kadar Irak Başbakanları

Adı	Meslek	Mezhep	Kaç Defa Göreve Geldiği
Abdurrahman el-Nakib	Din Adamı	Sünni	2
Abdul Muhsin Saadun	Sivil	Sünni	4
Cafer el-Askeri	Asker	Sünni	2
Yasin el-Haşimi	Asker	Sünni	2
Tevfik el-Süveydi	Sivil	Sünni	3
Naci el-Süveydi	Sivil	Sünni	1
Nursi Said	Asker	Sünni	8
Naci Şevket	Sivil	Sünni	1
Reşid Ali Kiyani	Asker	Sünni	3
Cemil Midfai	Asker	Sünni	5
Ali Cevdet el-Eyyubi	Asker	Sünni	3
Hikmet Sami Süleyman	Asker	Sünni	1
Taha el-Haşimi	Asker	Sünni	1
Hamdi el-Paçacı	Sivil	Sünni	1
Ersad el-Ömeri	Sivil	Sünni	2
Salih Cebir	Sivil	Şii	1
Muhammed el-Sadr	Din Adamı	Şii	1
Muzahim el-Paçacı	Sivil	Sünni	1
Mustafa el-Ömeri	Sivil	Sünni	1
Nureddin Mahmud	Asker	Sünni	1
Dr. Fadıl el-Cemali	Sivil	Şii	1
Abdülvehhab Mercan	Sivil	Şii	1
Ahmed Muhtar Baban	Sivil	Sünni	1
Abdulkerim Kasım	Asker	Sünni	1
Ahmed Hasn el-Bekir	Asker	Sünni	2
Arif Abdürezzak	Asker	Sünni	1
Abdurrahman Bazzaz	Sivil	Sünni	1
Naci Talib	Asker	Şii	1
Abdurrahman Arif	Asker	Sünni	1
Abdurezzak el-Nayif	Asker	Sünni	1
Saddam Hüseyin	Asker	Sünni	2
Saadun Hamadi	Sivil	Şii	1
Muhammed el-Zubeydi	Asker	Şii	1
Ahmed Hüseyin el-Samarrai	Sivil	Sünni	1

1920'den krallığın sona erdiği 14 Temmuz 1958'e kadar olan 453 aylık dönemde 23 başbakan görev yaptı. Bunların 19'u Sünni, sadece 4'ü Şii'ydi. Kraliyet döneminde Sünniler toplam 453 ayın 431 ayı, yani %95 oranında; Şiiler ise sadece 22 ay, yani %5 oranında başbakanlık yaptılar. Birinci ve ikinci cumhuriyetler dönemini içeren 14 Temmuz 1958'den 17 Temmuz 1979'a kadar olan süreçte, yani Saddam Hüseyin'in Ahmed Hasan el-Bekir'den iktidarı teslim almasından önce, ki bu süre 190 aydır, tamamı Sünni olan 7 başbakan görev yaptı. Yalnızca kalıcı olmayan Naci Talib istisnadır ki sadece 9 ay başbakanlık yaptı.

Bahsedilen bu sürenin %95'inde sadece Sünniler Irak başbakanlığı yaptı, Şiiiler ise bu sürenin sadece %5'inde başbakanlık yaptı. 18 Temmuz 1979'dan Saddam Hüseyin rejiminin 9 Nisan 2003'te devrilmesine kadar geçen sürede, yani yaklaşık 279 ayda ise Saddam Hüseyin mutlak hükümdardı.¹⁰³⁷

6.1. İKİ İŞGAL DÖNEMİNİN BENZERLİKLERİ

Irak, 1917'de İngiltere tarafından ve 2003'te ABD tarafından işgal edildiğinde, ülkenin kaynakları yağmalanmış, ahlaki yozlaşma ve adaletsizlik had safhaya çıkmış, toplumun kültür ve değer sistemi tahrip edilmiş ve ülkede tam anlamıyla bir kaos hâkim olmuştur. Bu iki işgal dönemi de toplumsal hayat üzerinde büyük etkilere yol açmıştır. İki dönemde de ülke yönetimi işgal güçlerine doğrudan boyun eğmiş ve daha sonra işgalci ülkelerin anlayışına göre modern bir devlet inşa etmenin temelleri atılmıştır. 1921'de Iraklılar, aralarındaki mezhepsel ve ulusal çatışmaların bir sonucu olarak Iraklı bir kişi üzerinde anlaşılamadığında monarşi kabul edilmiş ve Prens Faysal bin Hüseyin¹⁰³⁸ Irak'ın kralı olarak seçilmiştir. İkincisinde ise 2003 yılından sonra ABD, yönetimin üç ana bileşen (Şii Araplar, Sünni Araplar ve Kürtler) arasında bölünmesine dayanan "Yeni Irak veya Demokratik Irak" adı altında yeni bir siyasi sistem kurmaya çalışmıştır. Aslında, güçlerin bu şekilde bölünmesi ulusal veya mezhepsel olarak kabul edilemez olmalıdır. Ancak monarşiyi takip eden dönemler boyunca adaletsizlik, yerinden edilme ve ulusal kimlik değişikliğinden mustarip olan bazı bileşenlerin olumsuz tecrübeleri bu sistemin kabullenilmesine neden olmuştur.

İngiliz ve Amerikan işgal kuvvetlerinin Irak'ı işgalindeki performanslarını iki farklı zaman diliminde karşılaştırdığımızda, kullanılan yöntem ve araçlarda, hatta Irak'a girme ve savaş sürecinde neredeyse tam bir uyum olduğunu görmek mümkündür. İngiliz işgali (1917) ile Amerikan işgalinin (2003) farklı zamanlarda gerçekleşmesine rağmen, hedefleri ve niyetleri aynıydı. Nitekim İngiliz kuvvetleri 1915'te Basra'ya girmiş ve ardından 1917'de Bağdat'ı işgal etmiştir. Aynı şekilde ABD, aynı adımları ve yöntemleri izleyerek 2003'te Irak'ı işgal etmiştir.¹⁰³⁹

İngilizler, Irak'ı tamamen kontrol altına aldıktan sonra, Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle uyumlu olması ve ona bağlanması için idari ve ekonomik koşulların hazırlanmasına dayanan bir politika benimsemiştir. Nitekim çeşitli yerlerde Hint yönetiminin

¹⁰³⁷ Cevad Haşim, a.g.e., s. 455-459.

¹⁰³⁸ I. Faysal, Osmanlı zamanında büyüdü ve Osmanlı geleneklerinden etkilendi. Osmanlı mirası, modern Irak üzerinde büyük bir etkiye sahip oldu. Faysal bu geçmiş üzerine Irak'ta kısa sürede modern bir devlet kurmayı başardı.

¹⁰³⁹ Ahmed Fehmi, **Hendesetü'l-Ser'a... Enneş'a Veddavafu**, Riyad, 2020, s. 79.

sistem, kanun ve ilkelerini uygulamıştır.¹⁰⁴⁰ Fakat 1920’de “Yirminci Devrim” adı verilen ulusal bir devrime yol açan aşiretlerin ve din adamlarının tutumları nedeniyle büyük zorluklarla karşı karşıya kalınmıştır. Amerikan işgal politikası ise, dünyanın en büyük petrol rezervlerinden biri olduğundan Irak’ın, bölgedeki konumunu zayıflatmayı ve petrole dayanan ekonomik potansiyelini kontrol etmeyi hedeflemiştir. Bu hedefi eski ABD Savunma Bakanı Yardımcısı Paul Wolfowitz, “*Irak’ta başka seçeneğimiz yoktu, ülke petrol denizinde yüzyüyor*” diyerek doğrulamıştır.

Dolayısıyla İngilizlerin, sömürge projelerini gerçekleştirmede çok usta oldukları söylenebilir ve bu da Hindistan ve Afrika gibi sömürgelerindeki deneyimlerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bölgedeki Osmanlı varlığından kalıcı olarak kurtulmak ve bölgedeki çıkarlarına hizmet eden stratejik bir üs olması için Irak’ta genç bir devlet kurmuştur. Böylece İngiltere, şehirler üzerindeki kontrolünün başlangıcında Irak’ı askerî idareyle yönetmiş, daha sonra yargı ve sağlık sistemini örgütleyerek, okullar açarak kademeli adımlarla sivil bir idareye dönüştürmüştür. Ardından, daha önce Osmanlı Devleti’nde askerî ve sivil kurumlarda çalışmış olan, önde gelen bazı Iraklıların uzmanlığına dayanarak, Bağdat’taki Hukuk Fakültesini yeniden açmıştır. Daha net bir deyişle, İngiliz işgali sırasında, ABD’nin işgalinin tersine, bir devlet kurmak için Iraklı liderlerle iş birliği yapılmak zorunda kalınmıştır. ABD ise Irak’ın tüm yöneticilerinin devletin kuruluşundan bu yana inşa etmeye çalıştıkları tek ulusal kimliğin yerini alan mezhepsel ve ulusal temellerde alternatif sadakatler yaratarak, ulusal ruhu ortadan kaldırmaya çalışmıştır.¹⁰⁴¹

ABD’nin Irak’taki yönetiminin genel hatları, Irak’ın sivil yöneticisi olarak görevlendirilen Paul Bremer’in Mayıs 2003’te Bağdat’a gelmesinden sonra netleşmiştir. Bremer’in Irak’a geldikten sonra yaptığı ilk işlerden biri, devrilen Baas Partisi’nin tüm eski üyelerini iktidardan ve yeni yönetimden azletmek (Baas’tan arındırmak) oldu. Daha sonra ise Irak ordusunu ve devletin tüm güvenlik kurumlarını dağıtıp, eski rejime karşı olan Iraklı partilerin hiziplerini ve askerî kanatlarını birleştirerek orduyu yeniden yapılandırdı. İngiliz işgal güçleri ise ulusal bir ordu kurmak için Korgeneral Cafer el-Askeri gibi tecrübeli askerî figürlere güvenmişti. Osmanlı ordusunda görev yapan subayların deneyimlerinden yararlandı. Onları ulusal bir ordunun inşasına katılmaya davet ederek, Irak Devleti’nin inşasında üst düzey sivil

¹⁰⁴⁰ Şehrazad bin Arabiya-Fatima Gazali, El-Siyasetü’l-Britaniye fi’l-Irak 1920-1945, **Mohamed Boudiaf Üniversitesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Cezayir, 2020, s. 10.

¹⁰⁴¹ Edhem İbrahim, “El-Fark Beyn el-İhtilal el-Britani ve’l-İhtilal el-Amriki li’l-Irak”, **El-Hivar el-Mutamadin**, sayı 7343, 17.8.2022.

figürlerin deneyimlerinden yararlandı. Aşağıdaki tabloda bu iki ayrı işgal döneminde uygulanan politikalara dair benzerlikler bir araya getirilmiştir.

1917 ve 2003 İşgal Dönemleri Arasındaki Benzerlikler

1917 İngiliz İşgali	2003 ABD İşgali
“Irak’ın kurtuluşu” sloganı ile “ <i>Size fatih olarak değil, kurtarıcı olarak geldik</i> ” söylemi.	Irak’ı kitle imha silahlarından arındırmak ve halkını Saddam Hüseyin rejiminden kurtarmak söylemi.
Yüksek Komiser Sir Percy Cox’un İngiliz hükümeti tarafından bir Irak hükümeti ve Irak halkının tüm kesimlerini temsil eden bir Şura Konseyi kurmakla görevlendirilmesi.	Paul Bremer’in, her bileşenin nüfus oranına göre katıldığı bir Yönetim Konseyi oluşturmakla görevlendirilmesi.
Kahire Konferansında siyasi sistemin şeklinin tartışılması ve Emir Faysal’ın Irak’ın kralı olarak seçilmesi.	Londra ve Selahaddin Konferansından sonra federal cumhuriyetçi siyasi sistemin şeklinin tartışılması.
Her bakanlıkta bir danışman bırakılarak askerî üslerin korunması.	Her bakanlıkta bir danışman bırakılarak askerî üslerin kurulması.
Anayasayı hazırlaması için bir ulusal meclisin seçilmesi.	Anayasayı hazırlaması için bir ulusal meclisin seçilmesi.
Irak Yönetim Otoritesine bir talimat listesinin verilmesi.	Geçici Irak Devleti İdare Kanunu’nun çıkarılması.
İşgal 1919’da kalıcı hâle gelmiştir. Manda 1921’de tesis edilmiştir. 1922 Antlaşması’yla onaylanan manda, Milletler Cemiyeti Şartı’nın 22. maddesi uyarınca başlamıştır ve ardından 1924’te dört yıllığına uzatılmıştır.	ABD işgali, 22 Mayıs 2003 tarihli 1483 sayılı BM kararı ile “Irak’ın işgal edilmiş bir ülke” olduğunu onaylamıştır. 2004 yılında ABD işgal güçlerinin ülkeye girmesinden sonra, görünürde bir Irak yönetimi kurulmuşsa da bu yönetim ABD kontrolü altındaydı.

6.1.1. Devletin İdari Sistemi

1920’deki Abdurrahman el-Nakib ve Askerî Vali Percy Cox Başkanlığındaki Geçici Hükümet

13 Mayıs 1920’de bazı Bağdatlılar İngiliz mandası hakkında görüşmek üzere Fuad el-Defteri’nin evinde bir araya geldi ve toplantıya Fettah Paşa, Ahmed Avrak, Abdullah Sabri, Yarbay Hac Zalimi (bir Türk polis memuru), Yüzbaşı Necib Efendi, Fuad Efendi (eski Sünni müdür), Muhammed Şevket Paşa’nın kardeşi Murat Bey (Hikmet Süleyman’ın da kardeşi), Radif Kaymakamı Salih Bey, Mustafa el-Atraş, eski yarbay Midhat Bey ve eski yarbay Kasım Raci gibi isimler katıldı. Toplantıda İngiliz mandasının reddedilmesine, bir Türk mandasının getirilmesine veya alternatif olarak tam bağımsızlığın talep edilmesine karar verildi.¹⁰⁴² Yirminci Devrim’den sonra Birleşik Krallık, Irak’ı yönetme meselesini yeniden gözden geçirdi. Dört gün sonra, yani 11 Kasım 1920’de, Yüksek Komiser aşağıdaki ikinci bildiriye yayınladı:

¹⁰⁴² Ghassan el-Attayah, *El-Irak Neş’etü el-Devle*, Londra, 1988, s. 407.

Majesteleri İngiltere Kralı'nın Hükümeti'nin, Anayasa hazırlamak üzere seçilmiş bir Temsilciler Meclisi'nin kurulmasına izin verdiği 17 Haziran 1920 tarihli Genelge uyarınca,¹⁰⁴³ ülkenin Hükümeti, benim gözetimim ve rehberliğim altında bir geçici ulusal hükümet tarafından yönetilecektir ve ben, Tümgeneral Sir Percy Cox, Irak'ta Yüksek Komiser sıfatıyla, işbu vesileyle şunları beyan ediyorum:

Başbakanın yanında içişleri, maliye, adalet, vakıflar ve sağlık, savunma, bayındırlık, ticaret bakanları ile müstakil bakanlıkları bulunmayan diğer bakanların da yer alacağı bir bakanlar kurulu inşa edilecektir.

Dışişleri, savaş hareketleri ve genel askerî işler dışındaki hükümet işlerinin idaresi ve sorumluluğu Bakanlar Kurulu'na aittir. Bakanlar Kurulu'nun çalışmaları, ben İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri Percy Cox, gözetimim ve rehberliğimde yürütülecektir.¹⁰⁴⁴

Burada önemli bir noktaya dikkat çekilmelidir ki, tarihçilerin çoğu, bu açıklamanın ardından Irak'ın doğrudan İngiliz işgalinin sonlanarak yerine “gizli bir İngiliz yönetimi”nin tesis edildiğini söylemektedir. Belki de bu açıklamanın en garip yönü, el-Nakib'in ilk bakanlığının Irak'taki İngiliz Yüksek Komiserliğinin gözetimi ve rehberliği altında çalışması ve komiserliğe karşı sorumlu olmasıdır.¹⁰⁴⁵ Bakanlar Kurulu ilk kez 2 Kasım 1920 Salı günü toplanmıştır. Bu yönetim, bir İngiliz yetkili ve ona yardımcı olan, gelir departmanlarından sorumlu iki sekreterden oluşmaktaydı. Irak, kabaca Türk (Osmanlı) idari bölgeleriyle karşılaştırılabilir on altı tugaya bölünmüş ve her birine, bir İngiliz siyasi subayı atanmıştır.¹⁰⁴⁶

Kraliyet idaresi, 19 Ekim 1922'de monarşi anayasasına, Temsilciler Meclisi seçimine ilişkin yasaya ve Irak-İngiliz Antlaşması'na onay vermesi için kurucu meclisi kurma kararı çıkarmıştır.¹⁰⁴⁷ Ancak Irak halkı meclis fikrine karşı çıkmakla birlikte gazeteler ve toplantılar yoluyla seçimleri boykot etme çağrısında bulunmuştur. İngiliz askerî yönetiminin kaldırılmasını, yayın özgürlüğünün sağlanmasını, İngiliz danışmanların ülkenin vilayetlerinden çekilmesini ve sürgün edilen Iraklıların ülkelerine geri dönmesini talep etmiştir.¹⁰⁴⁸ Sonuç olarak, derneklerin kurulmasına izin verilmesi kararlaştırılmış ve daha sonra 1922 yazında Irak Ulusal Partisi, Irak Kalkınma Partisi ve Irak Özgür Partisi olmak üzere üç siyasi partinin kurulmasıyla durumlar daha da kötüye gitmiştir.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴³ İngiliz kuvvetleri tarafından 17 Haziran 1920'de yayınlanan bildiri:

“Büyük Britanya Kralı Majestelerinin Hükümeti, Irak konusunda kendi iradesine karar vermiştir ve aşağıdaki koşullar altında olmasını beklemektedir:

- Irak'ı, bağımsızlığı Milletler Meclisi tarafından güvence altına alınan bağımsız bir hükümet hâline getirmek ve bir vekil olarak Büyük Britanya'ya emanet etmek.
- İç barışın ve dış güvenliğin korunmasında İngiliz hükümetini görevlendirmek.
- Irak'ı bir temel yasa oluşturmaya ve Irak'taki farklı ırkların haklarını, arzularını ve çıkarlarını kollayarak, Irak halkına Irak'ın oluşumu konusunda danışmakla yükümlü kılmak: Abdürrazzak el-Hasani, **Tarihü el-Vazarat el-İrakiyye**, cilt 1, a.g.e., s. 10.

¹⁰⁴⁴ *El-Irak Gazetesi*, yıl 1, sayı 140, 15 Kasım 1920, s. 3.

¹⁰⁴⁵ El-Hüseyni, a.g.e., c. 1, s. 11.

¹⁰⁴⁶ Gassan al-Attıyah, a.g.e., s. 279.

¹⁰⁴⁷ Millî Kütüphane ve Arşivler, Kraliyet Rezidansı, 73, s. 200.

¹⁰⁴⁸ Abdürrazzak el-Hasani, a.g.e., cilt 1, s. 100.

¹⁰⁴⁹ Abdülkerim Uluci, El-Ser'a ala el-Irak mine'l-İhtilal el-Britani ale'l-İhtilal el-Ameriki, Kahire, 2007, s. 16.

Buna karşılık olarak Irak hükümetiyle çalışmak ve İngiliz çıkarlarını takip etmekle vazifeli İngiliz danışmanlar görevlendirilmiştir. I. Faysal, İngiliz danışmanlar ve yetkililerinin bakanlıklar ve önemli kurumlardaki görevlerinde kalmasından mustarip olmuştur. Ancak Irak ordusunun eğitimi ve silahlanması için İngilizlere güvenmekten başka seçeneği de yoktu. Çünkü İngilizlere ait şirketler, ekonominin ana sektörlerinde öne çıkmıştı. Irak dinarı ise paunda sabitlenmişti. 23 Ağustos 1922'den sonra, yani I. Faysal'ın taç giyme töreninden bir yıl sonra, Sir Percy Cox iktidarı ele geçirdi ve doğrudan İngiliz tarzında hüküm sürdü. I. Faysal, Cox'un fiilî olarak Irak'ı yönetmekte olmasından dolayı oldukça huzursuzdu.¹⁰⁵⁰

Görünüşe göre işgal makamı ile Irak devlet görevlileri arasındaki karşılıklı etkileşim modeli, İhya ve İnsani Yardım Ofisinin (ORHA) kuruluşundan itibaren oluşturulmuş ve Geçici Koalisyon Yönetimi ile devam etmiştir. Bu model, bir kısmı ABD, İngiltere ve Avustralya hükümetlerine bağlı çeşitli kurumlara, bir kısmı da özel sektörden olan ve belirli bakanlıklara bağlı bir danışman ekibi şeklinde özetlenmektedir. ABD ordusundaki Mühendisler Departmanı, Sağlık, Elektrik ve Konut Bakanlıklarına ilk danışmanları geri getirmiştir. Amerikan Yardım Ajansı, Çalışma ve Eğitim Bakanlıklarına geçici danışmanlar atamıştır.¹⁰⁵¹

2004 Yılında İyad Allavi Yönetim Konseyi ve ABD Valisi Paul Bremer Başkanlığındaki Geçici Hükümet

Mayıs 2003'te askerî operasyonların sona erdiğinin ilan edilmesinin ardından ve BM Güvenlik Konseyinin *"Irak'ın sorumluluğu, halkı temsil eden uluslararası kabul görmüş bir hükümet kuruluncaya kadar geçici bir Irak yönetimi oluşturmak isteyen işgalcilerin elindedir"* diyen 1483 sayılı kararına dayanılarak,¹⁰⁵² 13 Haziran 2003'te, Geçici Koalisyon Yönetimi başkanlığında 25 üyeden oluşan Geçici Yönetim Konseyi kurulmuştur. Konsey, Irak'ın bileşenleri temelinde bölünmüş, eski rejime karşı olan partileri barındırmış, bu nedenle Şiiler "yarım+1" yani 13 üyeye, Sünniler ve Kürtler ise 5 üyeye temsil edilmiştir. Kalan iki sandalye ise biri Türkmenlere, diğeri de Hristiyanlara olmak üzere azınlıklara tahsis edilmiştir.¹⁰⁵³

16 Ekim 2003 tarihli 1511 sayılı BM Kararı, ABD'ye,¹⁰⁵⁴ Aralık 2003'e kadar bir Irak hükümetine iktidarı devretme planı sunma sorumluluğu vermiştir. Geçici Koalisyon Yönetimi

¹⁰⁵⁰ Sayyar el-Cemil, **El-Melik Faysal el-Evvel 1883-1933 Edvaruhu el-Tarihiye ve Meşru'atuhu el-Nahdavveya**, Beyrut, 2021, s. 252-254.

¹⁰⁵¹ Ali Abdülemir Allavi, **İhtilalü'l-Irak Rabeha el-Harb ve Hasaratü'l-Selam**, çev. Atta Abdülvahab, Beyrut, 2007, s. 178.

¹⁰⁵² Konsey tarafından 22 Mayıs 2003 tarih ve 4761 sayılı toplantıda kabul edilen 1483 sayılı Birleşmiş Milletler Kararı'nın metni: <https://tinyurl.com/2rccayxe> (E.T. 01.09.2023).

¹⁰⁵³ Vicdan Falih Hasan el-Sadi, *Namat Edarat el-Hükm fi'l-Irak ve Asaruhu el-Siyasiyye ve'l-İktisadiyya li'l-Müdde 1921-2006*, **El-Nahreyn Üniversitesi Siyaset Bilimi Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Bağdat, s. 205.

¹⁰⁵⁴ Bakınız 1511 sayılı Karar'ın metni: <https://2u.pw/DETGIZ>.

Başkanı Paul Bremer, 8 Eylül'de bu yönde bir plan sunmuştur. Bu plan, anayasa referandumunu ile Haziran 2004'e kadar hükümetin Iraklılara devrini içermektedir.¹⁰⁵⁵

Haziran 2004'ten Nisan 2005'e kadar olan dönemde, Dr. İyad Allavi başkanlığında ikinci bir geçiş hükümeti kuruldu. Geçici hükümetin bu dönemdeki en önemli başarısı, Ocak 2005'te yapılan genel seçimleri düzenlemesidir. Bu, seçilmiş bir Irak hükümetinin kurulmasına yönelik ilk adım sayılmaktadır. Bu seçimler Sünnilerin çoğunluğu tarafından boykot edilmiş ve bunun yanında Şii ve Kürt blokları mecliste sandalye kazanmıştır. Bu meclis işgale ve hükümete karşı direnerek, devlet kurumlarının hedef alınması çağrısında birleşmiştir. Öte yandan BM, Haziran 2004'te geçici bir hükümet kurmak için siyasi bloklar arasında ara buluculuk yapan Irak özel temsilcisi Lahdar İbrahimi aracılığıyla sürece etkin bir şekilde dâhil olmuştur. Bu geçici hükümetin görevi ise, ülkedeki genel seçimlere hazırlık yapmak ve kalıcı bir anayasa hazırlamakla görevli bir komite seçecek olan konseyi oluşturmaktır.¹⁰⁵⁶ Bu konuda Geçici Koalisyon Yönetimi tarafından savunma bakanı olarak atanan Dr. Ali Abdul Amir Allavi, 12 veya 15 bakandan oluşan bir hükümetin kurulmasını önerdiğini, ancak Geçici Koalisyon Yönetiminin teklifi reddedip ilk Irak hükümetinin bakanlarının Amerikan veya İngiliz vatandaşlığına sahip tanıdığı kişilerden olmasını istediğini belirtti. Bununla birlikte Lahdar İbrahimi'nin önerilmesini ise eleştirdi.¹⁰⁵⁷

Irak'taki siyasi partiler, Lahdar İbrahimi ve Paul Bremer arasında geçen uzun istişarelerden sonra, görevi bir başkanlık konseyi ile kabine oluşturmak olan ve 275 milletvekilinden oluşan bir Irak ulusal konseyinin kurulması kararlaştırıldı. Bu konsey, yasaları izleme ve uygulama, yürütme organlarının çalışmalarını takip etme ve Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyelerini atama yetkisine sahipti. Ayrıca başbakan ile bakanları sorgulama ve 30 Ocak 2005'te yapılacak Ulusal Meclis seçimlerine hazırlık yapma hakkına da sahipti. Bu dönemde Irak, tek bir seçim bölgesi olarak kabul edilerek, sandalye dağılımında orantılı sistem benimsendi. Yapılan seçimler neticesinde eski başbakan İbrahim el-Caferi hükümet kurarak yönetime geçti.

Burada şunu belirtmekte fayda var ki, konseyi ve hükümeti kurma krizinin üstesinden gelinmesine rağmen siyasi zümre, Irak hükümetine Amerikalı danışmanlar atama sorunuyla karşı karşıya kaldı.¹⁰⁵⁸ Bu danışmanlar, yeni Irak ordusunun eğitilmesi ve silahlandırılmasının yanı sıra tüm Irak petrol satış fonlarının ABD Federal Rezerv Bankasının (FRS) vesayeti altına

¹⁰⁵⁵ Phoebe Marr, **Irak ma Ba'd 2003**, s. 48.

¹⁰⁵⁶ <https://2u.pw/KAI45p> (E.T. 23.04.2023).

¹⁰⁵⁷ İbrahim el-Samarrai, **El-Irak el-Beled el-Arabi Ellezi Naharahu el-Siyasiyyun 1914-2003**, 2014, s. 471-472.

¹⁰⁵⁸ Abdülazim Cebr Hafız, a.g.e., s. 97.

girmesinden ve iki kararla korunmasından sorumluydu. 2003 tarihli olan ilki, BM Güvenlik Konseyinin 1483 sayılı kararıdır ve bu Karar uyarınca Irak Kalkınma Fonu kurulmuştur. İkincisi ise 2010 yılında alınan 1956 sayılı Karar olup, bu fonlar üzerindeki ABD’li danışmanların kontrolü kaldırılmıştır.¹⁰⁵⁹

Geçici Koalisyon Yönetimi, yabancı yatırımcıların ve çok uluslu şirketlerin çıkarlarına mutlak suretle hizmet eden, ulusal katılımın herhangi bir oranını içermeyen ve elde edilen tüm gelirlerin koşulsuz olarak aktarılmasını sağlayan 2003 tarih ve 37 sayılı Yabancı Yatırım Kanunu’nu çıkarmıştır.¹⁰⁶⁰

Saddam Hüseyin’den sonra Irak’ın yönetiminde bazı kişilere güvenme konusunda Amerikalılar, 1917 sonrasında İngilizlerin düştüğü hatalara düşmüşlerdi. Amerikalılar, işgal sürecinde özellikle Ahmed Çelebi ve İyad Allavi’ye odaklandı. Bu iki karakter, uzun süre Irak’ta yaşamamış olmalarından dolayı, İslami hassasiyetleri ağır basan Irak toplumunun sosyolojisini idrak etmekten oldukça uzaktı.¹⁰⁶¹ İyad Allavi hükümeti, Irak’taki işgal güçleri tarafından atanan son hükümet olmuştur. Laik ve mezhepçi olmayan Iraklıların siyasi süreç üzerinde kontrol sağlamaları için son bir fırsat doğmuş ve bu dönemde “etnik ve mezhepsel denge”ye sürekli bir vurgu yapılmıştır. Cumhurbaşkanı Gazi el-Yaver, Sünni bir Arap’tı. Biri İslami Dava Partisi’nden Şii İslamcı İbrahim el-Caferi, diğeri ise Kürdistan Demokrat Partisi’nden bir Sünni Kürt olan Roj Nuri Saviş olmak üzere iki yardımcısı bulunmaktaydı. Laik bir Şii olan Başbakan İyad Allavi’nin yanında ise Kürdistan Yurtseverler Birliği’nden bir Kürt milletvekili olan Berhem Salih bulunmuştur. Bakanlıklar laik ve İslamcı partiler arasında dağıtılmış olup Paul Bremer, hükümetin Şii İslamcı egemenliğini laik çoğunluk lehine azaltmaya çalışmıştır.¹⁰⁶²

Modern tarihte ilk kez, rejimin yıkılmasıyla birlikte Iraklılar, kuruluştan sonraki tüm yönetimlerin çözmeye çalıştığı en büyük sorun olan “ulusal kimlik” sorununun kasıtlı bir şekilde alevlendirilmesiyle karşı karşıya kaldılar. Amerikan işgalinin gölgesindeki yeni rejim, Iraklıların dikkatini mezhepsel ve etnik aidiyetlerine yöneltti. Bu, ülkeyi bölme çağrısı niteliğindedir. Bu sorun, Irak Devleti’nin kurucusu Kral I. Faysal’ın karşılaştığı ve ulusal kimliğin temelleri üzerine bir devlet kurmak ve alt kimlikleri reddetmek istediğinde konuşmasında dile getirdiği sorunun aynısıydı.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁹ Şafak İnternet Sitesi, “Emvalü’l-Irak el-Hariciyye Beyn Sindan Edda’inin ve Mitrakatu Himayet el-Benkul Federali el-Ameriki”: <https://2u.pw/NPWRXG> (E.T. 7 Aralık 2022).

¹⁰⁶⁰ Vicdan Falih Hasan el-Sadi, a.g.e., s. 201.

¹⁰⁶¹ William Polk, a.g.e., s. 118.

¹⁰⁶² Phoebe Marr, a.g.e., s. 54.

¹⁰⁶³ Ali Abdülemir Allavi, **İhtilalü’l-Irak Rubehu el-Harb ve Hasaratü’l-Salam**, s. 197-198.

Kanun

İngiliz İşgali Sırasındaki 1920 Yılı Irak İdari Teşkilatı Talimat Tüzüğü: Geçici bir hükümetin kurulması yoluyla modern Irak Devleti'nin temellerinin atılması konusunda anlaşmaya varıldıktan sonra, 17 Haziran 1920'de, Kral I. Faysal hükümetinin, anayasa hazırlamak üzere meclisin kurulması için bir genel seçim çağrısında bulunma yetkisini içeren 6 sayılı Bildiri açıklandı. Bu süreç tamamen Yüksek Komiser Percy Cox tarafından yönetilecek ve yönlendirilecekti. Cox, Bakanlar Kuruluna hitaben yaptığı konuşmasında şu ifadeleri kullandı:

Sayın Bakanlar Kurulu üyeleri, bir Yüksek Komiser olarak, ülkeyi yönetme sorumluluğunun omuzlarımda ve şahsıma ait olduğunu, Genel Kongre Irak için temel bir yasa çıkarmak üzere düzenleninceye kadar Majesteleri Kral Hükümeti'ne karşı sorumlu olduğumu, binaenaleyh benimle Bakanlar Kurulu arasında görüş ayrılığı olduğunda meseleyi karara bağlayan bir anayasa olacağını bilmelisiniz.

Irak İdari Teşkilat Talimat Tüzüğü ayrıca, yüksek komiser ile Irak hükümeti arasındaki ilişkilerin aşağıdaki ilkelere uygun olarak yürütülmesine temel teşkil edecek on dört maddeyi de içermektedir. Bu maddelerin en önemli olan ikisi şunlardır:

- Meclisin asıl işi neyse onunla ilgilenmesi ve bunun dışında, özellikle dış meseleler ve askerî konularla ilgilenmemesi.¹⁰⁶⁴
- Her bakanlık, aşağıdaki ilkeleri göz önünde bulundurarak, o dairenin işlerini üstlenecek İngiliz danışmanlar bulduracaktır.¹⁰⁶⁵

Bu temel talepler doğrultusunda, ülkenin idaresi için, Irak ve İngiliz tarafları arasındaki çalışmanın niteliğini açıklayan on dört maddeden oluşan İdari Teşkilat Talimat Tüzüğü adlı bir yasa geliştirilmiştir. 10 Kasım 1920'de Bakanlar Kurulu ile yüksek komiserin katıldığı bir toplantıda imzalanan Yasa ile Bakanlar Kurulunun yetkileri ve bakanların danışmanlarla ilişkileri tescil edilmiştir. Ardından Bakanlar Kurulu üyeleri bir protokol hazırlamışlardır. Yüksek komiserin yetkisi dâhilinde olduğundan, dış ve askerî meseleler protokol kapsamına alınmamıştır. Protokole göre Bakanlar Kurulunun her üyesi Bakanlar Kurulunun denetimine, danışmanın istişaresine ve yüksek komiserin yetkisine tabi olmalıdır.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁴ A. de L. Rush, *El-Irak fi Sicillat el-Vesa'ik el-Britaniyye 1914-1966*, çev. Kazım Saad el-Din, Bağdat 2013, s. 421.

¹⁰⁶⁵ Muhammed el-Mehdi el-Basir, *Tarihü el-Kadiyye el-İrakiyye*, Bağdat, 1923, s. 296-300.

¹⁰⁶⁶ Adnan Hürair el-Şudari, "Emanet Meclis el-Vüzera fi Bed' T'esis el-Devletü el-İrakiyye": <https://2u.pw/2UrxzN> (E.T. 14 Aralık 2022).

Yüksek Komiser Tarafından Atanan Bakanlık Danışmanları¹⁰⁶⁷

İçişleri Bakanlığı	Mr. Cent J.B. Philippe
Maliye Bakanlığı	Yarbay S.H. Sliter
Adalet Bakanlığı	Sir Edkar Poonam-Karner
Evkaf Bakanlığı	
Savunma Bakanlığı	<i>Atanmadı</i>
Millî Eğitim Bakanlığı	Mr. I.L. Norton (vekaleten)
Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı	Tümgeneral Weber Angton
Ticaret Bakanlığı	Mr. C.R. Watkins

Oluşturulan danışmanlık kadrosunun idari sistemdeki konumu ilginç şekilde ön plana çıktı. Buna göre herhangi bir bakan, tüm resmî konuları Bakanlar Kuruluna danışman aracılığıyla sunacak, Bakanlar Kurulu kararları bakana danışman aracılığıyla iletilecekti. Ayrıca başbakanın, Bakanlar Kurulu oturumlarına katılmadan ve oy kullanmadan tartışma hakkına sahip olması dikkat çekicidir. Protokol, Bakanlar Kuruluna, yüksek komiser tarafından onaylanması şartıyla, yetkili bakanın tavsiyesi üzerine Iraklı çalışanları atama yetkisi vermiştir. Milletler Cemiyeti kararının 22. maddesinden sonra bu protokol, İngiliz mandası rejiminin Irak üzerindeki en önemli belgelerinden biri olmuştur. Protokolün geçerliliği 1920-1932 manda dönemi boyunca devam etmiştir.¹⁰⁶⁸

83 yılın ardından, Amerikan işgali sırasında da Talimat Tüzüğü'ne benzer bir yasa, (işgal güçleri ile yerel Irak yönetimi arasındaki ilişkiyi çizen Geçiş Dönemi Irak Devlet İdaresi Yasası) çıkarılmıştır.¹⁰⁶⁹

2004 Yılı Geçiş Dönemi Irak Devlet İdaresi Yasası: ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra Geçici Koalisyon Yönetimi, yürürlükten kaldırılan 1970 Irak Geçici Anayasası'na alternatif olarak Geçiş Dönemi Devlet İdaresi Yasası'nı yürürlüğe koymuştur. Bu yasa, diktatör Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinden sonra geçici bir anayasa olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Geçiş Dönemi Devlet İdaresi Yasası'nda kararlaştırıldığı gibi, daimî anayasa yürürlüğe girene kadar egemenlik Irak geçiş hükümetine devredilmiştir. Devletin tüm mekanizması bu yasaya göre belirlenmiştir.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁷ **El-Irak fi Sicillat el-Vesa'ik el-Britaniyye 1914-1966**, cilt II, 1918-1921, s. 425.

¹⁰⁶⁸ Adnan Hürair el-Şudari, *El-Nizam el-İdari fi'l-Irak (1920-1939) Dirasa Tarihiyye*, **Bağdat Üniversitesi**, (Doktora Tezi), Bağdat, 2005, s. 64.

¹⁰⁶⁹ A. de L. Rush, **El-Irak fi Sicillat el-Vesa'ik el-Britaniyye 1914-1966**, s. 425; Abdürrezzak al-Hasani, **Terihü el-Vezarat el-İrakiyye**, s. 12-14.

¹⁰⁷⁰ Vicdan Falih Hasan al-Sadi, a.g.e., s. 208.

Geçiş Dönemi Devlet İdaresi Yasası'nın ilk adımları, Celal Talabani başkanlığındaki Yönetim Konseyinin 15 Kasım 2003'te Bremer'in yönetimindeki Geçici Koalisyon Yönetimi ile bir anlaşma imzalamasıyla başlamıştır. Bu anlaşma Irak'taki siyasi süreç için bir yasa taslağının hazırlanmasıyla başlayacak olan bir zaman çizelgesi belirlemiştir.¹⁰⁷¹

Bremer, 28 Şubat 2004 tarihine kadar geçici bir anayasa hükmünde bir geçiş idare yasası taslağı hazırlamayı ve geçici bir ulusal meclisin kurulmasını planladı. Bu karmaşık süreçte her valilik, valilik düzeyinde bir seçim meclisi oluşturacaktı. Bunun için de Adnan Paçacı başkanlığındaki Yönetim Konseyi tarafından seçilen ve 15 üyeden oluşan bir düzenleme komitesi görevlendirilecekti. Ardından Seçim Meclisi, 31 Mayıs'a kadar ulusal meclisteki Irak vilayetlerinin temsilcilerini seçecekti.¹⁰⁷² 8 Mart 2004'te siyasi bloklar ve dinî otoritelerle aylarca süren tartışma ve müzakereden sonra, Geçici Yönetim Konseyi, resmî olarak "Geçiş Dönemi Irak Devleti İdaresi Yasası" olarak bilinen geçici anayasayı onayladı. Yasa, yeni Irak Devleti'nin yapısını oluşturan, dokuz bölüm hâlinde altmış iki maddeden meydana gelmekteydi.¹⁰⁷³ Yasa, Amerikalı avukat Noah Feldman tarafından hazırlanmış ve ilan edilmeden önce sadece birkaç Iraklı tarafından görülmüştür. Yasa'yı ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell "büyük başarı" ve eski İngiltere Başbakanı Tony Blair ise "yeni Irak'ın temel taşı" olarak nitelendirmiştir. Ancak Iraklıların çoğunluğu, tarihin tekerrür ettiğini düşünmüştür. Nitekim seksen yıl önce, özellikle 1924'te, görevi "Temel Yasa" hazırlamak olan ve dikkatlice seçilmiş Iraklıları barındıran bir komitede, benzer şekilde danışman ve akıl hocası olarak bulunan İngiliz yetkililer vardı. Demokrasi kâğıt üzerinde, ilan ve ifadeler ise belagat ile karakterize edilmiştir.¹⁰⁷⁴

Seçimlerin 31 Aralık 2005'ten önce yapılması şartıyla kalıcı bir anayasa yapma eğilimi baş göstermesine rağmen bu durum Necef'teki dinî mercinin muhalefetiyle karşılaşmıştır.

Anayasa

1921'de modern Irak Devleti'nin kurulmasından 2003'te Bağdat'ın yıkılışına kadar Irak'ın temel sorunu, halkının tüm ihtiyaçlarına cevap verebilen kalıcı ve gerçek bir anayasanın olmamasıydı. Hatta düzenlenen anayasaların çoğu (tüm bileşenleri tek bir devlet çatısı altında bir araya getiren 1925 tarihli Temel Yasa hariç), otoriter partilerin anayasalarıydı. 14 Temmuz 1958 Devrimi'nin başarısı, cumhurbaşkanının yetkilerine sahip bir egemenlik konseyi kurmaktı. 27 Temmuz 1958'de, yukarıda belirtilen konsey, Irak Geçici Anayasası'nı çıkardı ve

¹⁰⁷¹ Salah Abdürrezzak, *Meşari' İzâleti't-Temyîz el-Taifî fi'l-Irâk min Müzâkereti Faysal ilâ Meclis'il-Hüküm 1932-2003*, Beyrut, 2010, s. 109.

¹⁰⁷² Gareth Stansfield, a.g.e., s. 188.

¹⁰⁷³ *Irak Gazetesi*, cilt 45, sayı 3981, Mayıs 2004, s. 96-116.

¹⁰⁷⁴ William Polk, a.g.e., s. 213-214.

1925 Anayasası'nın yürürlükten kaldırıldığını ilan etti.¹⁰⁷⁵ Cumhuriyet dönemi ülke için kalıcı bir anayasanın hazırlanmasına tanık olmadı. Ancak 2003'te Bağdat'ın düşmesine kadar ülke için geçici bir anayasa tesis edildi. Bu rejimler, yasa ve yönetmelikler çıkarıp genel bütçeyi onaylama yetkisine sahipti¹⁰⁷⁶ ve baskın güç hâline gelen Devrim Komuta Konseyini kurmak için çalıştı.¹⁰⁷⁷

Saddam'ın Baas rejiminin devrilmesiyle feshedilen Devrim Komuta Konseyi tarafından çıkarılan anayasa ve kanunlar da dâhil olmak üzere, diktatörlük rejiminin kullandığı tüm yasalar ve yasal araçlar yürürlükten kaldırıldı. Geçici Koalisyon Yönetimi ve Irak Yönetim Konseyinin yönetimi devralmasından sonra, yeni bir anayasa hazırlamanın ilk işaretleri ortaya çıktı. Bunun için önce bir anayasa yazma komitesi seçilecek, ardından yönetim Irak hükümetine devredilecekti. 11 Ağustos 2003'te, 25 üyeden oluşan ilk anayasa hazırlama komitesi kuruldu. Komitenin oluşumunda Yönetim Konseyinin formülü benimsendi. Kurada konseyin her üyesi komite üyeliği için bir aday önerdi. Bu anayasa komitesine geniş yetkiler verilmeyip, aksine görevi, anayasanın nasıl hazırlanacağına dair tavsiyelerde bulunmakla sınırlandırıldı. Nitekim komite, 10 sayfadan oluşan öneriler, seçme (atama) ve seçim (oylama) arasında tercihler yapılmasını, yani dinî, siyasi referanslar ve kişiler aracılığıyla yarı seçimlerin yapılmasını önermiştir.¹⁰⁷⁸

Geçici Koalisyon Yönetiminin tavrı, üç ay içinde anayasayı yazacak 130-150 Iraklıdan oluşan bir konsey seçerek 1925'teki Temel Yasa'yı hazırlarken Wilson'ın yöntemini izlemek olmuştur. Buna göre Geçici Koalisyon Yönetiminin, anayasayı yazma ve üye seçme şeklini belirlemede hayati bir rolü olmalıdır.¹⁰⁷⁹ Bu öneri, Yönetim Konseyi ve Koalisyon Otoritesinin anayasa yazımındaki çalışmalarını geçersiz kılan bir fetva yayınlayan Necef'teki dinî merci tarafından kesinlikle reddedildi. Bu muhalefet, Anayasa Konseyinin kurulmasına ilişkin referandumla yanıt olarak geldi. İlgili fetva metninin tercümesi şu şekildedir:

Bismillahirrahmanirrahim

Bu makamların Anayasa Yazım Konseyi üyelerini atama yetkisi olmadığı gibi, bu Konseyin Irak halkının yüce çıkarlarına uygun ve gerçek İslam dinine ve asil toplumsal değerlere dayanan ulusal kimliklerini yansıtan bir anayasa taslağı hazırlayacağına da garanti etmemektedir. Söz konusu proje

¹⁰⁷⁵ Ulusal Belgeler Kitapevi, Millî Arşivler, 28, s. 32; Faysal Muhammed Alivi el-Tamimi, **El-Masdar el-Saka**, s. 295.

¹⁰⁷⁶ Devrim Komuta Konseyi, halk iradesini (M37) sağlamakla görevli en yüksek organdır. Kadın üye sayısı 10'u geçmez. 1977'de Baas Partisi'nin Irak ulusal önderliğini oluşturan herkesin Devrim Komuta Konseyinin üyesi yapılması için değiştirilmiştir. Konseyin, üyeler arasından üçte iki çoğunlukla seçilecek bir başkanı ve bir başkan yardımcısı vardır. Devrim Komuta Konseyi başkanı aynı zamanda cumhurbaşkanıdır ve dokunulmazlığa sahiptir. Daha fazla bilgi için bkz. Faysal Muhammed Alivi el-Tamimi, a.g.e., s. 298.

¹⁰⁷⁷ Faysal Muhammed Alivi el-Tamimi, a.g.e., s. 295.

¹⁰⁷⁸ Zeyneb Hasan Abd Esved, "El-İdâre-i Medeniye li'l-İrâk Dârseh Târihiyye 2003-2004", **Mecellet Külliyyet el-Terbiye el-Esasiyye li-Ulûm et-Terbeviyye ve'l-İnsaniyye**, cilt 12, sayı 50, yıl 2020, s. 755.

¹⁰⁷⁹ Raci Nasır, **El-Merci'ye el-Dîniye fi'l-Necef'i'l-Eşref ve E'teriha fi'l-Rayi'l-Am el-İrâkî Ba'de Âm 2003**, Kerbela, 2018, s. 154.

*temelde kabul edilemez. İlk olarak oy verme hakkı olan her Iraklının anayasa yazacak kurucu mecliste kendisini kimin temsil edeceğine karar vereceği genel seçimler yapılmalı. Ardından bu meclisin onayladığı anayasa için genel oylama yapılmalıdır. Tüm müminler bu önemli meselenin başarılmasını talep etmeli ve en iyi şekilde tamamlanmasına katkıda bulunmalıdır. Yüce Allah'tan herkesi hayırlı ve doğru olana götürmesini temenni ederim. Allah'ın esenliği, merhameti ve bereketi üzerinizde olsun.*¹⁰⁸⁰

Geçici Koalisyon Yönetimi, BM tarafından yayınlanan 1546¹⁰⁸¹ sayılı uluslararası Karar kapsamında Irak Devleti Yönetim Yasası'nı uygulamaya koymaya çalıştı. Bu nedenle dinî merci, BM Güvenlik Konseyi başkanına güçlü bir uyarı mesajı gönderdi:

*Seçilmemiş bir konsey tarafından düzenlenen, işgal koşullarından doğrudan etkilenen bu yasa, Irak'ın kalıcı anayasasını çıkaracak olan Ulusal Konsey'in, bir sonraki takvim yılının başında seçileceğini belirtmektedir. Bu, yasalara aykırıdır ve Irak halkının çoğu tarafından reddedilmektedir. Bu yasayı uluslararası kararda zikrederek meşrulaştırmaya yönelik her türlü girişim, Irak halkının yönetimine karşı bir eylemdir ve tehlikeli sonuçlar doğurma tehdidinde bulunmaktadır.*¹⁰⁸²

Bu adımla dinî merci, Geçiş Dönemi Devlet Yönetimi Yasası'nın ancak iki yolla meşruiyet kazanabileceği kuralından yola çıkarak ilerlemiştir. Bunlardan birincisi seçim meşruiyetidir. Yasa, seçilmiş değil atanmış olan Yönetim Konseyi tarafından hazırlandığı için meşru değildir. İkincisi ise uluslararası meşruiyettir ve Yasa, BM Güvenlik Konseyi tarafından yayınlanan herhangi bir kararda yer almamasından dolayı bundan da yoksundur.¹⁰⁸³

Yasa, Amerikan işgalinin 30 Haziran 2004'te sona ereceği, savaştan ve Saddam Hüseyin rejiminin çöküşünden sonra ilk otorite olarak kurulan Geçici Koalisyon Yönetiminin Irak güvenlik güçlerinin eğitimi, Irak için para politikasının geliştirilmesi, yerel yönetim reformlarının belirlenmesi ve 2004-2005 yılları için bir bütçenin hazırlanması da dâhil olmak üzere kırktan fazla konuyu kapsamıştır. Herkesin anayasanın yazılması konusunda ısrar etmesine rağmen anayasa, zor güvenlik koşullarında hazırlanmıştır. Halkın büyük çoğunluğu anayasanın maddelerinden yeteri kadar haberdar değildi. Anayasa oylamasında Sünni Arapların ve Türkmenlerin %90'ı anayasaya itiraz etmiştir. Şii Arapların, Türkmenlerin ve diğer azınlıkların çoğunluğu anayasanın kabul edilmesini desteklemiştir. Nitekim Nəcəf'teki üst düzey dinî makamlar yani Ayetullah Seyyid el-Sistani, Ayetullah Muhammed İshak el-Feyyad, Ayetullah Beşir Necefî ve Ayetullah Muhammed Said el-Hâkim, Iraklıları referanduma katılmaya ve Irak anayasasına "evet" oyu vermeye çağırmıştır. Sadr Hareketi ve Cevad el-Halisi destekçileri ise anayasanın reddedilmesi için çağrı yapmıştır. Bu da Nəcəf'teki dinî

¹⁰⁸⁰ Hamid el-Hafaf, a.g.e., s. 33-34.

¹⁰⁸¹ 1546 sayılı Karar kapsamında BM, Temmuz ayında bir danışma konseyi seçmek, seçim komisyonuna tavsiye ve destek sağlamak, ulusal bir anayasa hazırlayarak ulusal düzeyde diyalog ve fikir birliği oluşturmayı teşvik etmek, Irak hükümetine sivil ve sosyal hizmetlerin sağlanmasında tavsiyelerde bulunmak, yeniden yapılanma ve kalkınma yardımlarının koordinasyonuna ve sunumuna katkıda bulunmak için kilit bir rol öngörmektedir: <https://2u.pw/j7951T> (E.T. 11 Aralık 2022).

¹⁰⁸² Hamid el-Hafaf, *El-Nusus El-Sâdira 'An Semâhat el-Seyyid'il-Sistânî ff'l-Mes'el el-Irâkiye*, Beyrut, 2009, s. 75.

¹⁰⁸³ Raci Nasır, a.g.e., s. 159-160.

merciin Temel Yasa'ya oy verme sürecine katılmamaya itiraz ettiği zamanı hatırlatmaktadır.¹⁰⁸⁴ Irak Kürtleri ise tüm ülke için tehlikeli anayasa maddelerini geçirebildiklerinden, bu anayasanın tek yararlanıcılarıdır. Kendi özerk bölgelerine herhangi bir değişiklikten zarar gelmesi durumunda, değişikliğe itiraz etme haklarını içeren 142. maddeyi dâhil ettirmişlerdir. Şiilerin (Araplar, Türkmenler ve Şebekler) %65'i, Sâbiîler, Hristiyanlar, Kürtler ve Yezidilerin %20'si taslağın geçmesi için yeterli bir orandır. Irak halkı bu yanlışlığı, on yıl sonra, devlet inşasını engelleyen büyük anayasal anlaşmazlıklarla keşfetmiştir.

Temel Yasa

Irak'ta yeni siyasi sistemin kurulmasının kilometre taşları ve adımları tamamlandıktan sonra, yeni bir Irak anayasası taslağının yazılmasına doğru gidilmiştir. Böylelikle Irak Temel Yasası taslağını tartışma ve yazma görevi, biri İngiliz, diğeri Iraklı iki komiteye verilmiştir. İngiliz komitede G. Young Majorw, M.E. Drower ve Sir Percy Cox yer alıyordu. İngiliz komite, Irak Anayasası'nın ana hatlarını belirlerken Avusturya, Yeni Zelanda ve Irak Krallığı'nın hacmiyle karşılaştırılabilir bazı küçük demokratik monarşilerin anayasalarından yararlanmıştı.¹⁰⁸⁵

Irak komitesinde ise anayasa hukukçusu olarak bilinen Naci el-Suveydi¹⁰⁸⁶ (adalet bakanı) ve Sasson Haskeel (maliye bakanı), Rüstem Haydar¹⁰⁸⁷ (Kral'ın sekreteri), Yasin el-Haşimi, Rauf Çadircı¹⁰⁸⁸ ve Musul'dan Dr. Davut Çelebi¹⁰⁸⁹ yer almıştır. Bu isimler avukat

¹⁰⁸⁴ *El-Bayan Gazetesi*: <https://2u.pw/6o8r1t> (E.T. 11 Aralık 2022).

¹⁰⁸⁵ Faysal Muhammed Alivi el-Temimi, a.g.e., s. 172.

¹⁰⁸⁶ Naci el-Süveydi (1882-1942): 1905 yılında Osmanlı Hukuk Fakültesinden mezun olan ilk Iraklıdır. Aziz Ali el-Misri'nin arkadaşlarından olup Arap derneklerinin kurulmasına katılanlardan biridir. Basra, Bağdat ve Yemen'de yargıyı devraldı, daha sonra 1911'de Kazimiye'de merkezî yönetimi devraldı ve 1913'te Necef'te Osmanlı Dâhiliye Nezaretinde çalıştı. Reformdan alıkoymaya çalıştılar, bu yüzden 1918'de görevinden istifa etti ve Şam hükümetine Halep valisi ve Kral I. Faysal'ın danışmanı olarak katıldı. 1925 yılında I. Faysal'a Özgür Başarılı Parlamento Kanun Hükmünde Kararnamesi'ni sundu. Osmanlı belgeleri onu "gizli milliyetçiliği yaymak için Osmanlı kılığında gizlenen biri" olarak tanımladı. Bayan Bell onu şöyle tanımladı: "Zeki ama bir balık kadar kurnaz." Bir İngiliz raporunda "Naci el-Süveydi'nin geleceği endişe verici" yazılmıştı çünkü 1930'da Irak başbakanıydı ve Kral I. Faysal'a şunu söyledi: "Irak bakanlıklarındaki İngiliz danışmanları kovma zamanı, ancak kurucu kral, 'Zaman hâlâ İngilizlerin zamanıdır' diyerek talebini reddetti." Hamid el-Matbai, "Naci Süveydi Fakih el-Düstur el-Irak", **Melahak el-Meda**, sayı 5114, 2022, s. 7.

¹⁰⁸⁷ Rüstem Haydar (1889-1940): Lübnan'ın Baalbek şehrinde doğdu. 1889'da hukuk ve yönetim bilimleri fakültesinden mezun oldu. 1909'da Sorbonne Üniversitesinde ekonomi ve siyaset okudu. 1914 yılında Osmanlı ordusunda subay oldu, Şam'da Kral Faysal ile çalıştıktan sonra bir süre Irak'ta onun özel sekreteri oldu (23 Ağustos 1921–27 Ağustos 1922). Bir süre Kraliyet Divanının başına geçti (1922-1930). Çoğu maliye, ekonomi ve iletişim bakanlığı olan birden fazla bakanlık pozisyonuna dâhil edildi. 22 Ocak 1940'ta Bağdat'ta bir polis komiseri tarafından vuruldu. Daha fazla bilgi için bkz. Abbas Ferhan ez-Zamili, Rüstem Haydar ve Siyasi Rolü, **Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), (İbn Rüşd), Bağdat, 1997.

¹⁰⁸⁸ Rauf Çadircı (1882-1959): 1882'de Bağdat'ta doğdu. Hukuk müsteşarlığı dekanı, birden fazla kez bakan ve karşılaştırmalı fıkıh araştırmasında çalışan milletvekili olarak atandı: Hamid el-Matba'i, a.g.e., s. 285.

¹⁰⁸⁹ Dr. Davud Çelebi (1879-1960): 1879'da Musul'da doğdu. Uzun zamandır tabip olan bir aileden, Salim Ahmed Muhammed Çelebi'nin oğludur. Davud Çelebi bir dil bilimci, tarihçi ve araştırmacıdır. Hristiyan iken İslam'a geçti ve büyükbabalarına Muhammed adı verildi. Eğitimini Dominik Enstitüsünde aldı. İstanbul'daki Askerî

olup, Türk Hukuk Fakültesi mezunlarıdır. Bu tür konuları yönetme ve hazırlama hususunda deneyim ve yetkinliğe sahiplerdi. Ayrıca tümü Sünni olup, bazı Hristiyan ve Yahudilerin de eklenmesiyle Anayasa Hazırlama Konseyi üyeleri olarak görev yapmışlardır. Konsey içinde herhangi bir Şii bulunmamıştır.¹⁰⁹⁰

Anayasa Komitesi, İngilizlerin verdiği taslağı iki nedenden dolayı doğrudan reddetmiştir: Krallığa, gerektirdiğinden daha fazla güç vermesi ve Irak kültürü ile halkın çıkarlarını dikkate almaması. Bu taslakta İran, Türkiye ve Mısır gibi kimi Arap ve İslam ülkelerinin anayasalarında yer alan bazı alanların dâhil edilmesinin yanı sıra, Fransız Devrimi'nin fikirlerinden türetilen insan hakları ilkelerinden de istifade edilmiştir.¹⁰⁹¹

Irak Temel Yasası Tüzüğü'nü hazırlayan İngilizlerin, gelecekte Irak'taki konumlarını güçlendirmeyi sağlamak istedikleri açıkça anlaşılmaktadır. Böylelikle anayasanın sadece bir yönetim aracı değil, aynı zamanda 1922'de Irak'la yaptıkları antlaşmayı korumak için bir siyaset aracı olması istenmiştir.¹⁰⁹²

Tüzük taslağı daha sonra Irak hükümetine sevk edildi ve Kral I. Faysal'a sunuldu. Ardından, ikinci bir komite olan bir kontrol komitesi kuruldu. Bu komitede Irak Adalet Bakanı Naci el-Süveydi,¹⁰⁹³ Maliye Bakanı Sason Haskel, Adalet Bakanlığı Danışmanı Mr. Drauer ve Yüksek Komiserlik hukuk danışmanı yer aldı. Komitenin oturumlarına Kral Faysal'ın özel sekreteri Rüstem Haydar da katıldı. Komite, bu tüzüğün Irak'ta hüküm süren koşullarla uygulanamayacağı görüşünü dile getirdi. İki Iraklı bakan ise taslağı protesto etti. Bunun sebebi, Ulusal Meclis tarafından çıkarılan her yasaı kralın onaylamasının gerektiği ve tüzüğün, Ulusal

Tıp Okulunda tıp okudu ve 1909'da mezun oldu. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Musul'da askerî doktor olarak görev yaptı. 1915'te İngilizlerin esaretine düştü. Bir yıl sonra Türk ordusuna geri döndü ve 1918'de polis doktoru olarak atandı. 1918'de Kalem Kulübünü kurdu, Bağdat'ta Arap Kültür Derneğinin kurulmasına Satı el-Husri ile birlikte katıldı ve 1924'te Musul'da Tabipler Birliği Yönetim Kurulunda yer aldı. Kurucu mecliste krala geniş yetkiler vermek için en güçlü muhaliflerden biriydi ve kralın İngiltere kralına benzemesini, yani Kral I. Faysal'ı kızdıran halkın temel haklarını talep etti. O sırada özel doktoruydu ve kendisiyle görüşülmesi istenilen Çelebi, modern yasaları ve Avrupa anayasalarını ileri sürerek özür diledi fakat Kral Faysal buna ikna olmayıp, kendisi için endişe ettiğinden, görevden alınması yönünde bir emir çıkardı. Ardından Irak ordusuna katıldı, yarbay doktor rütbesini aldı ve 1924'te Musul'dan milletvekili olarak kurucu meclise girdi. Daha fazla bilgi için bkz. Hamdi el-Matbai, a.g.e., s. 247; ayrıca bkz. "Öğrenci Yaşı, Davud Çelebi, Hekim, Askerî ve Miras Araştırmacısı": <https://2u.pw/XGOUAw> (E.T. 15 Aralık 2022).

¹⁰⁹⁰ Hasan el-Alevi, **El-İrakü'l-Ameriki**, s. 124.

¹⁰⁹¹ Faysal Muhammed Alivi el-Tamimi, a.g.e., s. 172.

¹⁰⁹² Salah Abdüladi el-Cuburi, Kıssatü Nüş'u ve Tetavvur Evvel Destûr fî Tarihi'l-Devleti'l-İrakiye, *El-Mada Gazetesi* Ekleri: <https://2u.pw/7CqHX7> (E.T. 14 Aralık 2022).

¹⁰⁹³ Naci el-Süveydi (1882-1942): Bağdat'ta doğdu. İlköğrenimini ve ortaöğrenimini burada aldı. 1900'de Astana'da hukuk okudu ve buradan 1903 yılında mezun oldu. Irak Devleti'nin kurulmasında etkin rol üstlendi ve geniş siyasi faaliyetleriyle bilindi. Dördüncü Geylani hükümetinde maliye bakanı oldu. 1941 olaylarından sonra Tahran'a gitti. İran'ın İngiliz ve Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmesinin ardından İngiltere, İran hükümetinden Iraklı mültecileri teslim etmesini istedi. Güney Afrika'ya sürüldü ve burada 1942 yılında öldü. Daha fazla bilgi için bkz. Said Şakir Süveydi el-Haşimi, Naci el-Süveydi ve Irak Siyasetindeki Rolü (1921-1942), **Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), (İbn-i Rüşd), Bağdat, 1990.

Meclis’i, ittifak antlaşmasını ihlal eden herhangi bir mevzuat çıkarmaktan mahrum bırakmasıydı. Bu taslak daha sonra, Osmanlı ve diğer bazı ülkelerin anayasalarından türetilen yeni bir taslakla değiştirilmiş ve yeni tüzük 16 Nisan 1922’de Londra’daki Sömürge Ofisine gönderilmiştir.¹⁰⁹⁴

Kurucu meclisin seçilmesinden sonra hükümet (Cafer el-Askeri hükümeti), 12 Ağustos 1924’te¹⁰⁹⁵ Temel Yasa Tüzüğü’nü konseye sevk ederek, incelenmesini istemiştir.¹⁰⁹⁶

Irak Temel Yasası, insan haklarına ve temel özgürlüklere odaklanıp bunları sağlamayı içerdiğinden, o dönemin seçkin anayasalardan biri olarak kabul edilmektedir. Çıktığında Irak Anayasası, on bölüm hâlinde, 123 maddeden oluşuyordu. Anayasa, Irak vatandaşlığı ile ilgili yasal hükümleri; Iraklıların milliyetçilik, din veya dil bakımından farklılık gösterebilecek yasa önünde hak ve görevlerde eşitliğini, ayrıca kişisel özgürlüğün herkes için korunduğunu vurgulamaktaydı.¹⁰⁹⁷

Anayasa Hazırlama Komitesi

Temel Yasa Komitesi Üyeleri: 1920’de imzalanan barış antlaşmasına göre büyük güçler, Irak’ı idari yardımı kabul etmesi şartıyla bağımsız bir devlet olarak tanımaya karar vermişlerdir.¹⁰⁹⁸ Manda taslağına göre; “*Faysal, İngiliz yüksek komiserine ve ulusal makamlara danışarak, tüm halkın haklarını, çıkarlarını ve isteklerini üstlenen bir temel yasa hazırlamalı ve Manda’nın 8 ve 11. maddelerini etkin bir şekilde uygulamalıdır.*” El-Nakib’in üçüncü başbakanlığından sonra Kral Faysal, İngiliz Manda Kuvvetleri tarafından sunulan Temel Yasa’nın formülünü incelemeleri için dört nitelikli Iraklıyı yönlendirdi ve bu kişiler, Irak toplumunun gerçekliğine aykırı ve uygulanmasının imkânsız olduğu gerekçesiyle yasanın aslına itiraz ettiler. Komite üyeleri Yahudi kökenli bir kişi dışında Sünni Araplardan oluşmaktaydı. Bu hususta Türkmenler, Şii Araplar, Sâbiîler, Kürtler ve Ezidiler gibi diğer bileşenlerin temsilcileri açıkça marjinalleştirilmişti. Komitedeki isimler şunlardır:

- 1- Abdul Muhsin el-Sadun, Başbakan,
- 2- Drauer, Adalet Bakanlığı Danışmanı,
- 3- Naci el-Suveydi, Adalet Bakanı,
- 4- Rauf Çadırcı, Hukuk Danışmanı,
- 5- Rüstem Haydar, Kral Faysal’ın Özel Sekreteri,

¹⁰⁹⁴ A.g.e.

¹⁰⁹⁵ Millî Kütüphane ve Arşivler, **Kraliyet Rezidansı**, Dosya 190, 32 ve 24, s. 33.

¹⁰⁹⁶ Reza Hüseyin Hüseyinî, **El-İrak Beyne 1921-1927**, s. 160.

¹⁰⁹⁷ Faysal Muhammed Alivi El-Tamimi, **El-Sultatu ve’l-Kabiliye Seraü’l-Heviyati’l-Katile fi’l-İrak 1921-2010**, Amman, 2016, s. 167.

¹⁰⁹⁸ Hanan Talal Casim ve Sevsen Adil Naci, “El-Düsturi’l-İraki li-’am 1925: Dirasa Tarihiyye”, **Mecellet Dirasat fi’l-Tarih ve’l-Asar**, sayı 68, Şubat 2019, s. 284.

6- Sasson Haskeel, Maliye Bakanı.¹⁰⁹⁹

Nisan 1924'te tüzük bazı değişikliklerle birlikte Sömürge Ofisi tarafından geri gönderilmiş ve onaylanmıştır. Böylece, Temel Kanun Tüzüğü 1923 sonbaharında nihai olarak kesinleşmiştir.¹¹⁰⁰ Konseyin açılmasından ve Abdul Muhsin el-Sadun'un başkan olarak seçilmesinden sonra, 10 Nisan 1924'te, tüzüğü kontrol etmek üzere 15 milletvekilinden oluşan bir komitenin oluşturulmasına karar vermiştir. Emced el-Ömeri¹¹⁰¹ komite başkanı ve Yusuf Ğanime ise raportör olarak seçilmiştir.¹¹⁰² Temel Yasa 21 Mart 1925 tarihinde yayımlanmış ve 118. maddesinde, yardımcı maddelerin amaçlarının yerine getirilmesi amacıyla, yayın tarihinden itibaren bir yıl içinde değiştirilebileceği belirtilmiştir. Uygulanmasının ardından geçen aylarda, içerisinde düzeltilmesi gereken bir çelişki olduğu ortaya çıkmıştır.¹¹⁰³

2005 Anayasa Komisyonu Üyeleri: Diktatörlük sonrası Irak'ın yeni siyasi sisteminin genel hatlarının belirginleşmesinden sonra, seçilen meclis üyeliğine katılan partiler tarafından Ulusal Meclis'te anayasa taslağı hazırlamak üzere bir komite kurulmuştur. Komite başlangıçta, aşağıda isimleri verilen, ulusal ve mezhepsel saiklerle seçilen elli beş üyeden oluşmuştur:

Şii Ulusal Koalisyonu listesinden 28 üye,

Kürdistan İttifakı listesinden 15 üye,

Laik Birleşik Irak listesinden 8 üye (Sünni ve Şii figürlerden oluşmaktadır),

Türkmen Cephesi'ni temsil eden 4 üye,

Süryaniler, Hristiyanlar ve Yezidilerden birer üye.¹¹⁰⁴

Bu bağlamda, Iraklı siyasetçi Adnan Paçacı, evinde Salih el-Mutlak ve Halaf el-İlayan ile görüştüğünden anılarında bahsetmiştir.

Onlara "Lütfen durumun ciddiyetini takdir edin, seçimleri boykot ederseniz, Irak toplumunun önemli bir kesimini, Musul, Ramadi, Tikrit ve Samarra'nın büyük bir bölümünü, yani tüm bunları anayasayı formüle etmekten mahrum etmek demektir" dedim ve kendilerinden "bu büyük hatayı yapmamalarını" istedim. El-Mutlak ise "boykot etmemiz hâlinde zaten seçim olmaz" demiştir. Seçimler gerçekleşmiştir ve Şii ile Kürt partiler parlamentonun kontrolünü ele geçirmiştir. Şiiler, 1922'de İngiliz Mandası altında yapılan seçimleri ve anayasanın

¹⁰⁹⁹ Raca Hüseyin el-Hüseyini el-Hattab, **El-Irak Beyne 1921-1927**, s. 29.

¹¹⁰⁰ Muhammed Haduri, **Nizamü'l-Hükm fi'l-Irak**, Bağdat, 1946, s. 29.

¹¹⁰¹ Emjed el-Ömeri (1882-1953): Musul şehrinde ve tüm Irak'ta tanınan eski bir aileye mensuptur. Ömer el-Faruk'un soyundan gelen Hasan Efendi'nin oğlu olan el-Ömeri, 5 Ocak 1882'de doğdu ve yüksek görevlerde bulundu. Musul'daki Dominik Okulunda bilimin ilkelerini aldı ve daha sonra rüştiye okulu öğrencilerine katıldı. 1900 yılında muhasebe memuru oldu ve 2 yıl sonra Orman Emlak Bölümüne atandı. 1908'de merkezî tapuda memur ve Osmanlı Devleti döneminde Musul vilayetinin Hakati defterdarlığı müdürlüğüne terfi etti. Daha fazla bilgi için bkz. Dr. İbrahim el-Allaf'ın Blogu, "Amjad el-Ömeri ve Modern Irak'ın Oluşumundaki Rolü", <https://2u.pw/e771dm> (E.T. 17 Aralık 2022).

¹¹⁰² Salah Abdulhadi al-Cubiri, a.g.e., s. 4.

¹¹⁰³ Millî Kütüphane ve Arşivler, **Kraliyet Divanı**, M.I, Dosya 195, s. 10.

¹¹⁰⁴ Salah Abdürrezzak, **El-Seyyid el-Sistani ve Devruhü El-Siyasi fi'l-Irak**, s. 102.

*hazırlanmasını boykot ederek aynı hataya düşmüştür ve böylelikle tarih kendini tekrarlamıştır.*¹¹⁰⁵

Seçimleri boykot etmeleri ile Sünni Arapların Ulusal Meclis'ten yokluğu, yeni siyasi sistemin oluşumunun önünde bir engel teşkil etmiştir. ABD'nin Bağdat büyükelçisi Zalmay Halilzade ise Sünni Arapları siyasi sürece dâhil etmeye çalışmış, bir kısmını ikna edebilmesiyle bir grup Sünni Arap Ulusal Diyalog Cephesi adı altında taslak hazırlama komitesine katılmıştır. ABD'nin baskısıyla 15 Temmuz'da, Anayasa Komitesine, tam oy kullanan üyeler olarak 15 Sünni Arap eklenmiştir. Ulusal Meclis dışından ve hepsi Sünni Arap olan 17 danışman, Ulusal Meclis üyelerinin yanında yer almıştır.¹¹⁰⁶

Bunun sonucunda iki anayasa taslağı ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Şii liderliğindeki konseyin taslağı ve diğeri başbakanın etrafındaki danışmanların taslağıydı. Her iki taslak da kabul veya ret için Sünni Araplara sunulmuş ancak onlar taslakları reddetmişlerdir. Zamanın darlığı, sorunların çözülmesini imkânsız kılmıştır.¹¹⁰⁷

İngiliz ve Amerikan işgalleri arasındaki en önemli fark; birinin muhalifleri uzaklaştırma ve ülkeden sınır dışı etme politikasını benimsemesi, diğerin ise seçimleri boykot etmelerine ve hükümete katılmamalarına rağmen oy kullanmaları için tam yetki vermesidir.

Üyelerin görevleri aşağıdaki şekilde altı komiteye dağıtılmıştır:

Temel İlkeler Komitesi: Başkan; Necef'teki mercinin temsilcisi Ahmed el-Safi ve üyeler; Fuad Masum, Hamid Macid, Sami el-Askerî, Muhsin el-Kazvini, Sami Ahmed, Hanin Kaddo, Abdulhadi el-Hâkim, Riyad Kâhya ve Tahir Halef el-Baka.

Kamu Görevleri Komitesi: Başkan; Hodayr el-Huzay ve üyeler; Münder el-Fazl, Kamiran Hayri, Ahmed Vahab, Abbas el-Bayati, Sami Azara, Zehra el-Haşimi, Najiha Abdülemir, Nassar Zuğayyir, Ebu el-İsevi ve Vael Abdüllatif.

Yönetim Şekli ve Federal Devlet Kurumları Komitesi: Başkan; Tamir el-Ğadban ve üyeler; Nedim el-Cebri, Adil Nasır, Münir Abdül, Muhammed Emin, Saad Kandil, Ekrem el-Hâkim ve Nuri el-Maliki.

Bölgeler Hükümeti Kurumları Komitesi: Başkan; Saad el-Berzenci ve Dindar Şefik, Ferudun Abdülkadir, Ali el-Edib, Şirvan el-Vaeli, Ali el-Dabbağ, İltifat el-Fatlavi ve Rasim el-Avvadi.

Anayasal Güvenceler Komitesi: Başkan; Hüseyin Azab ve üyeler; Hüseyin Taha, Dara Nureddin ve İman el-Esedi.

¹¹⁰⁵ Maad Feyyaz, **Zakiretü'l-Irak Adnan Paçacı**, Beyrut, 2010, s. 198.

¹¹⁰⁶ Phoebe Marr, **Irak Ma Ba'd 2003**, s. 68.

¹¹⁰⁷ Phoebe Marr, a.g.e., s. 68.

Nihai ve Geçici Hükümler Komitesi: Başkan; Abdülhalik Zangeneh ve üyeler; Nuri Potros, Yonadim Kenne ve Akila el-Dehhan.¹¹⁰⁸

Komitenin üye sayısının çokluğu nedeniyle, konuyu anayasanın yazılmasında en büyük role sahip en önemli siyasi figürlerle sınırlayacağız. Bunlar aşağıdaki gibidir:

Abdülaziz el-Hâkim: İslam Devrimi Yüksek Konseyi temsilcisinin temsilcisi.

Şeyh Hamam Hammudi:¹¹⁰⁹ İslam Devrimi Yüksek Konseyinin Şii temsilcisi ve Şii Araplar Komitesi başkanı.

Ahmed el-Safi: Şii Dinî Mercî Ali el-Sistani'nin temsilcisi, 2005 Anayasası'nın Temel İlkelerini Yazma Komitesi başkanı.¹¹¹⁰

Bahaa el-Aracı: Sadr Hareketi temsilcisi.¹¹¹¹

Nuri el-Maliki: İslami Dava Partisi temsilcisi.

Hanin el-Kaddo: Şebeklerin temsilcisi.¹¹¹²

Abbas el-Bayati: Türkmenlerin temsilcisi.¹¹¹³

Hamid Macidd Musa: Irak Komünist Partisi temsilcisi.¹¹¹⁴

¹¹⁰⁸ Büşra Hüseyin Salih, "El-Düstur El-İraki El-Nafiz li-'Am 2005 Beyne'l-Tehdiyât ve Furasul Ta'dil", **Mecellet Kufe li'l-Ulum el-Kanuniyye ve'l-Siyasiyye**, cilt 1, Sayı 2/36, 2018, s. 881-883.

¹¹⁰⁹ Hammam el-Hamudi: 1952'de Bağdat, Karrada el-Şarka'da doğdu. 1975'te Bağdat Üniversitesi Sanat Kolejinde psikoloji alanında lisans, 1978'de Eğitim Kolejinde yüksek lisans ve İslam İktisadı alanında doktora derecesi aldı. 1993 yılında fıkıh usulü ve felsefe üzerine bir çalışma tamamladı. Sosyal ve siyasal bilimler alanında üniversitede ders verdi. Daha fazlası için bkz. Hamid el-Matba'i, a.g.e., cilt 2, s. 170.

¹¹¹⁰ Ahmed el-Safi, Iraklı bir Şii din adamıdır. 2003'ten beri dinî mercii temsilcilerinden biri olan el-Sistani'ye yakındır. Aynı zamanda 2005'ten beri Kerbela'daki Abbasi Türbesi'nin meşru yöneticisidir. Irak Anayasası'nın hazırlanmasında dinî mercii temsilcisi olmak üzere 2005 yılı için Ulusal Meclis üyeliğine seçildi. Burada Anayasa'ya bazı önemli maddelerin girmesinin garantörü idi ve aynı zamanda maddeler hakkındaki tartışmalardan, diyaloglardan ve anlaşmazlıklardan mercii haberdar ediyordu. Dia el-Şekerci, el-Safi'nin komitenin kararlarını kontrol ettiğini ve komite tutanaklarında bunlardan söz edilmemesine itiraz ettiğini belirtti. Daha fazla bilgi için bkz. Dia el-Şekerci, "Orta Arap Dünyasında Seküler Çalışmalar ve Araştırmalar, Siyasal İslamcı 61 ile Hayatımın Çeyrek Yüzyılı": <https://2u.pw/ca0V2U> (E.T. 16 Aralık 2022).

¹¹¹¹ Bahaa Al-Araji, 1967'de Bağdat'ta, Kazimiye bölgesinde doğdu. Sadrist harekete bağlı Iraklı bir politikacıdır ve hukuk alanında lisans derecesine sahiptir. 1989'dan beri Irak Barolar Birliği, 1990'dan beri Irak ve Arap Hukukçular Birliği üyesidir. Temsilciler Meclisinde el-Ahrar blokunun başkanı, 2014-2015 arasında başbakan yardımcısı, 2005'te "Irak Anayasası Yazım Komitesi" röportörü idi.

¹¹¹² Dr. Haneen Kaddo, 1949'da Ninova'da doğdu. İskoçya'daki Robert Gordon Üniversitesinden doktora aldı. Demokratik Ağ Komitesi genel sekreterliğinde bulundu. 2003-2005 yıllarında Ninova vilayetinden Temsilciler Meclisi üyesi oldu: <https://2u.pw/5jE58n> (E.T. 16 Aralık 2022).

¹¹¹³ Abbas el-Bayati, Türkmen bir entelektüeldir. 1991 yılında kurulan "Irak Türkmenleri İslam Birliği" hareketinin kurucusudur. İslami Dava Partisi'ne yakındır. Diyala eyaletindeki Karah Tappah'ta doğdu. El-Bayat aşiretine mensuptur. Daha fazla bilgi için bkz. Hamid el-Tabba'i, a.g.e., cilt 1, s. 449.

¹¹¹⁴ Hamid Macidd Musa, Irak Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteridir. 1942'de Hilla şehrinde doğdu. 1965'te Bulgaristan'daki Karl Marx Enstitüsünden politik ekonomi alanında lisans derecesi aldı. 1969-1978'de Ulusal Petrol Şirketinde ekonomi araştırmacısı olarak çalıştı. 1993'te partinin seçim konferansında sekreter olarak görev yaptı. Şaklava Erbil'de, 13 Temmuz 2003'te Irak Komünist Partisi'ni temsil eden Yönetim Konseyi üyesi olarak katıldı ve ardından Anayasa Hazırlama Komitesi üyesi oldu. Daha fazla bilgi için bkz. Hamid el-Tabba'i, a.g.e., cilt 1, s. 212.

Riyad Kâhya: Türkmeneli Partisi temsilcisi.¹¹¹⁵

Mahmud el-Meşhedani: Ulusal Mutabakat Cephesi temsilcisi.¹¹¹⁶

Salim el-Cuburi: Irak İslam Partisi temsilcisi.¹¹¹⁷

İyad el-Samarray: Irak İslam Partisi temsilcisi.¹¹¹⁸

Mesud Barzani: Kürdistan Demokrat Partisi temsilcisi.

Celal Talabani: Kürdistan Yurtseverler Birliği temsilcisi.

Yünadim Yusuf Kenne: Hristiyan bileşenin temsilcisi.¹¹¹⁹

Kamran Hayri Said: Kürdistan İttifakı listesinin Ezidi bileşenin temsilcisi.¹¹²⁰

Anayasa dikkatlice incelendiğinde, maddelerin birçoğunun müphem olduğu, ekli (kanunla düzenlenmiş) en az yetmiş maddenin bulunduğu görülmektedir. Bu da bütünlük, açık ve net bir anayasa olmayıp, “anayasa çerçevesi” anlamına geldiğini göstermektedir.¹¹²¹ Anayasa Hazırlama Komitesi üyelerine bakıldığında, 1925 Temel Yasa Hazırlama Komitesi üyelerinin aksine, Irak halkının bileşenlerinin temsiline dikkate alındığı görülmektedir. Maddeler detaylıca incelendiğinde, Temel Yasa’nın, temel hak ve görevler açısından tüm

¹¹¹⁵ Riyad Sari Kâhya, Türkmeneli Partisi genel başkanıdır. 1956 yılında Kerkük Valiliğinin Sarıkâhya Mahallesi’nde dünyaya geldi. İlköğretim, ortaöğretim ve lise eğitimini Kerkük şehrinde tamamladı. Eski rejimin 1970 yılında Irak’ta Türkmenlere tanıdığı kültürel hakları ortadan kaldırma girişiminin ve Türkçe eğitim veren Türkmen kültür merkezlerini ve okullarını kapatmasının ardından 1972’de küçük yaşlardan itibaren Türkmen mücadelesi hareketinin içinde yer aldı. 2005 yılında ülkede yapılan genel seçimlere Irak Türkmen Cephesi listesinden Irak Millet Meclisi vekili olarak katıldı. Bu seçimlerde Irak Millet Meclisi vekilliğini elde etti ve Irak Anayasa Hazırlama Komisyonu üyeliğine Türkmenlerin temsilcisi olarak seçildi. Ayrıca komite üyeliği sırasında Irak Anayasası’nın 140. maddesini savunanlardan biriydi: <https://2u.pw/FUHDxU> (E.T. 16 Aralık 2022).

¹¹¹⁶ 1946’da Bağdat’ta doğan Mahmud Davud el-Meşhedani, Bağdat Üniversitesi’nden doktor olarak mezun oldu ve Irak ordusunda subay olarak görev yaptı. 2000 yılında Irak Kürdistanı’ndaki İslami hareketle iletişimi nedeniyle 15 yıl hapis cezasına çarptırıldı. 2003 yılında Bağdat’ın düşmesinden sonra Ulusal Diyalog Konseyini kurdu ve genel sekreter yardımcılığını üstlendi. 2006 yılında Irak Temsilciler Konseyi başkanlığı görevini üstlendi. Daha fazla bilgi için bkz. Hamid el-Mutabay, a.g.e., kısım 1, s. 754.

¹¹¹⁷ Salim Abdullah Ahmed el-Cuburi, 1971’de Bağdat’ın kuzeydoğusunda bulunan Diyala valiliğinin Mukdadiya ilçesinde, Irak’ın en büyük Sünni aşiretlerinden biri olan Cubur aşiretine mensup bir ailede dünyaya geldi. Hukuk eğitimini tamamladı. Diyala ve el-Nehreyn Üniversitelerinde çalıştı, daha sonra Diyala Valiliğinde seçim komisyonu başkanı olarak görev yaptı. Irak’taki Müslüman Kardeşler’in siyasi arayüzü olan Irak İslam Partisi’ne katıldı, 2005 Anayasası’nın çoğunluk vilayetlerinde geçirilmesinde önemli bir rol oynadı. Sünni partinin genel sekreterlik pozisyonunu devraldı ve Irak Temsilciler Konseyi başkanlığına aday oldu: “Salim el-Cuburi, Irak’ın Şahsiyetleri”: <https://2u.pw/5tJU07> (E.T. 16 Aralık 2022).

¹¹¹⁸ İyad Salih el-Samarray, 1946’da Samarra şehrinde doğdu. Eğitimini Bağdat Üniversitesi Makine Mühendisliği Bölümünde tamamladı. 1980 yılında Irak İslam Partisi’ni yeniden kurmak için Ürdün, Birleşik Arap Emirlikleri ve Birleşik Krallık’a gitmek üzere ülkeden ayrıldı. Doksanlı yıllarda partinin genel sekreteri oldu. Ardından Temsilciler Meclisi Başkanı Mahmud el-Meşhedani’nin yerine geçti.

¹¹¹⁹ Yondam Yusuf Kana, 1951’de Anbar’da doğdu. Süryani Iraklı bir politikacı ve Süryani Demokratik Hareketi genel sekreteridir. 1975 yılında Süleymaniye Üniversitesi Şehir Mühendisliği Bölümünü bitirdi. 2003 yılında Yönetim Konseyi üyesi oldu ve 2005 yılında Anayasa Hazırlama Komitesi üyeliğine seçildi: <https://2u.pw/U8rSbE> (E.T. 16 Aralık 2022).

¹¹²⁰ Irak Anayasası’nın yazımını denetleyen isimler hakkında daha fazla bilgi için bkz. <https://2u.pw/Sf3YdN> (E.T. 15 Aralık 2022).

¹¹²¹ Şuca el-Tai, “Taksim el-Irak (Federaliyin) Rağbet el-Merci’iye el-Diniye”: <https://tinyurl.com/yt5pxd7t> (E.T. 01.09.2023).

bileşenlere karşı daha adil yaklaştığı; 2005 Anayasası'nın ise bunun aksine, hak ve özgürlükler açısından çoğu bileşenin, özellikle de Türkmenlerle Şebeklerin açık bir şekilde marjinalleştirildiği görülmektedir.

6.1.2. Irak Temsilciler Meclisinin Kurulması 1921-2005

I. Dünya Savaşı sırasında üç Osmanlı vilayetinden oluşan ilk Irak Devleti'nin kurulmasından sonra, Kahire Konferansında ülkede bir monarşinin kurulması onaylandı. Buna bağlı olarak Kral I. Faysal, kurucu meclis üyelerini seçmek için seçimlerin yapılmasını kararlaştırdı ve kurucu meclis 10 Haziran 1924'te seçildi. Ardından kurucu meclis, 1925 yılı için Temel Yasa Yazım Komitesi üyelerini seçmekle görevlendirildi. Bu bağlamda Irak'taki siyasi sistemin biçimi belirlendi (19. madde: Irak, egemenliğin ulusa ait olduğu ve halkın Kral Faysal bin el-Hüseyin'e emanet edildiği parlamenter monarşiye sahip bağımsız bir devlettir).¹¹²²

2003 yılında ise, tek partili diktatörlükten çoğulcu parlamenter sisteme geçişin ardından, yeni yapılan Anayasa'nın 48-65. maddelerinde, yeni sistemin biçiminin federal bir devlet olmasının yanında Temsilciler Meclisi ve Federasyon Meclisinin varlığı vurgulanmıştır. Geçici Yönetim Konseyi ile Geçici Koalisyon Yönetimi arasında, Geçiş Dönemi Irak Devleti İdaresi Yasası'nı çıkarmak ve ülke için kalıcı bir anayasa yazıp hazırlamak görevi olan Ulusal Meclis'in üyelerini seçmek için anlaşmaya varılmıştır. Geçiş dönemi, 28 Temmuz 2004'te, Irak Parlamentosu için ilk Irak seçimleri yapılmak suretiyle başlamıştır. 30 Haziran 2005'te Iraklılar, ülkenin kalıcı anayasasını hazırlamakla görevli Ulusal Meclis'in 275 üyesini seçmek için oy kullanmıştır. 15 Ekim 2005'te anayasanın yürürlüğe girmesi ve işgal otoritesinin vesayeti altında Iraklılar tarafından yazılacak ikinci kalıcı anayasa için referandum düzenlenmiştir.¹¹²³

Anayasal kurumların oluşumu ile ilgili anayasanın maddeleri, Yönetim Konseyi ve Ulusal Meclis'in oluşumu ile ilgili önceki emsallerinin benzeri niteliğinde olmuştur. Böylece mezhepsel ve etnik kotalar kuralı, anayasal kurumlar tarafından pusula hâline getirilmiştir. Bu da 1925 tarihli Temel Yasa'nın aksine, güçler ayrılığı, denetim mekanizmaları, denge ve yargının bağımsızlığı gibi demokratik geçişin gıyabına yol açmıştır.¹¹²⁴ Nitekim Temel

¹¹²² Kasım Elvan Said, "Mu'avvikat Eda' el-Berleman el-Iraki Ba'de 'Am 2003", **Tikrit Üniversitesi Dergisi**, sayı 11/3/2019, s. 329.

¹¹²³ Geçici Ulusal Meclis Üyesi Hüseyin Globe el-Sadi ile röportaj, 2004, 10 Ekim 2022.

¹¹²⁴ Nasr Muhammed Ali, "Siyag el-Muhasasa el-Ta'ifeyye el-Irkiyye", Siyasal Bilgiler Fakültesi, Al-Nahrain Üniversitesi, **El-Muhakkik el-Hilli Hukuk ve Siyasal Bilimler Dergisi**, sayı 1, yıl 13, 2021, s. 287.

Yasa'nın 6. maddesi "*Milliyet, din ve dil bakımından farklılık gösterebilir bile Iraklılar arasında yasalar önünde haklar açısından hiçbir fark yoktur*" diye öngörmüştü.¹¹²⁵

6.2. FARKLILIKLAR

6.2.1. Hükümet Oluşumunda İdari Sistem (2004 Sonrası)

2003'ten önce Irak, tek parti ve tek adam yönetimiyle siyasi düzeyde entelektüel ve siyasi özgürlüğü bastıran dışlayıcı bir ideolojiye sahip, popülist bir totaliterlikten oldukça mustarip olmuştur. Siyasi sistemin kasıtlı olarak bir mezhebi benimsediğine dair söylemlere rağmen rejim, Irak Devleti'ne ulusal yaklaşımın temsil ettiği entelektüel rengi giydirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bu da toplumun entelektüel, mezhepsel ve ulusal bileşenleri arasında yaygın bir bölünmeye yol açmıştır. Çünkü rejim, kurumlarının sürdürülebilirliğinin ve istikrarının garantörü olarak alt bağılıklara dayanmıştır.¹¹²⁶

Uzmanlar, 2003'ten sonraki yeni siyasi sistemin biçiminin, ABD'nin attığı temellere dayandığını düşünmektedir. Irak Devleti'nin kuruluşunun başladığı 1921 yılını kıyasladığımızda, 1917'deki İngiliz işgali sırasında oluşan rejim ile 2003'teki Amerikan işgali sırasında oluşan rejim arasında çok büyük bir fark olduğunu görmekteyiz. Bunun nedeni, İngiltere üç Osmanlı vilayetinden (Musul, Basra ve Bağdat) oluşan bir devlet kurmak için çalışmış ve yönetim için kendi aralarında rekabet eden siyasi figürlerin varlığıyla iç zorluklarla mücadele etmiştir. Ancak Percy Cox, onları tasfiye ederek Haşimi kökenli Prens Faysal'ı Irak kralı olarak seçmiştir. Prens Faysal bin Hüseyin, Iraklıların doktrinel ve ulusal farklılıklar nedeniyle iktidarı devralmak için Iraklı bir figür seçememesinden dolayı kral olabilmıştır.¹¹²⁷ Bu, Irak'ın çeşitli (dini, mezhepsel, etnik ve kültürel) bölünmelerle çalkantılı bir tarihî mirası devralmış olduğunun açık bir göstergesidir. ABD ise, önceki idari deneyimden arındırılmış ve yeni oluşumda muhalefete dayanan bir devlet inşa etmeye çalışmıştır. Kota sistemine dayalı mezhepsel ve etnik ayrımcılığı benimsemiştir.¹¹²⁸ Böylelikle etnik ve mezhepsel çoğunluk sistemini Irak'ta güç paylaşımının temeli yapmış ve mezhepçi gruplar Irak'ın siyasi yapısını şekillendirmede baskın yapısal güç hâline gelmiştir. Görünen o ki, Paul Bremer bu konunun farkındaydı. Bu nedenle 16 Mayıs 2003'te Irak Liderlik Konseyine geçiş hükümetinin olmayacağını ve iktidarın erken devredilmeyeceğini bildirmiştir. Bremer, iktidarı bir Irak

¹¹²⁵ *Irak Temel Yasası*, Bağdat, 1925, s. 4.

¹¹²⁶ Amir Haşim Avad, "İstratijiye Bena'il Devle el-Irak Ba'd el-İnsihab el-Ameriki", **Siyasi Araştırmalar Bölümü Yıllık Konferansı**, Bağdat, 2011, s. 22-24.

¹¹²⁷ Faysal Muhammed Alivi el-Tamimi, a.g.e., s. 157.

¹¹²⁸ Sayyar el-Jemil, **El-Malik Faysal el-Evvel 1883-1933 Edvaruhu el-Tarihiyye ve Meşru'atuhu el-Nahdavveyya**, s. 226.

hükümetine devretmek yerine Irak'taki tüm yürütme, yasama ve yargı görevlerini yerine getirme yetkisini talep etmiş ve bu yetkilerle Irak'ın fiilî hâkimi olmuştur.¹¹²⁹

Totaliter rejimin birikimi, diktatörlüğün etkileri ile fikir özgürlüğünün gıyabı gibi olumsuzlukları giderme maksadıyla Bremer, bir dizi emir çıkarmıştır (Geçici Koalisyon Yönetimi tarafından verilen emirler 1, 2 ve 3).¹¹³⁰ Bu emirler; Baas Partisi, Savunma Bakanlığı (düzenli silahlı kuvvetler ve Cumhuriyet Muhafızları), İçişleri Bakanlığı (polis, güvenlik hizmetleri, sınır muhafızları), özel kuvvetler, istihbarat servisi ve Enformasyon Bakanlığı gibi eski devlet yapılarını feshetmek için çıkarılmıştır. Baas'tan arındırma fikri, ABD'nin II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da Nazilikten arındırma deneyiminden ilham alınmıştır. İngiliz işgal döneminde ise bunun tam tersi yapılmıştı. Öyle ki Osmanlı Devleti kurumlarındaki tüm memurlar için bir af kararı çıkarılmış ve devlet kurumlarına katılıp Irak'ın inşasına katkıda bulunmaları için onlara çağrıda bulunulmuştu.¹¹³¹

Bu konsey, bakanlara çeşitli portföylerin verildiği ancak herhangi bir bağımsızlık olmaksızın, Geçici Koalisyon Yönetimine bağlı kalan bir hükümete dönüşmüştür. Mart 2004'te, kendisine yakın Iraklı liderlerle iş birliği içinde Geçici Devlet İdaresi Yasası adlı geçici bir anayasa çıkarmış ve bu Anayasa uyarınca Geçici Koalisyon Yönetimi, iktidarı geçici Irak hükümetine devretmiştir. Bu, İngilizlerin, 1921'de ülke yönetimini devralan ilk geçici Irak hükümeti kurulurken ve 1920 Irak İdari Kurumu Talimatlar Tüzüğü'ne göre Iraklılarla aralarındaki anlaşma ve iş birliğinin nasıl yapılacağını belirlerken izlediği yöntemin aynısıdır.¹¹³²

¹¹²⁹ Yasin el-Bekir-Meythem Enidi Ali Hüseyin, "El-Ezematül Siyaseyye fi'l-Irak Ba'd Âm 2003", **Siyasi Meseleler Dergisi**, 2028, sayı 53, s. 39.

¹¹³⁰ Geçici Koalisyon Yönetimi, 23 Mayıs 2003 tarih ve 2 sayılı Emir; *Irak Gazetesi*, sayı 3977, 17 Haziran 2003.

¹¹³¹ Falih Abdulcabbar, **Irak Ma Ba'del Harb**, s. 5.

¹¹³² Falih Abdulcabbar, "El-Irak Ba'd Erbaa A'vam Ale'l-İctiyahi el-Ameriki: Takumu el-Azmeh ve Albuhsu an Sebilin li'l-Mudi Kademen": <https://2u.pw/KAl45p> (E.T. 9 Aralık 2022).

1921 ve 2003'te Kurulan Siyasi Sistemlerin Farkları

Irak'ın Siyasi Sisteminin Şekli 1921	Irak'ın Siyasi Sisteminin Şekli 2003
Üç Osmanlı vilayeti üzerine bir devlet kurulmuş ve Osmanlı mirasına göre, yapay bir devlet şekillendirilmiştir.	Rejimin kaldırılmasıyla Irak Devleti yeniden yapılandırılmıştır.
Hükümet doğrudan İngiliz yönetimi altındadır.	Hükümet doğrudan ABD yönetimi altındadır.
Abdurrahman el-Nakib başkanlığında geçici bir hükümet kurulmuştur.	25 kişiden oluşan Geçiş Yönetim Konseyi oluşturulmuştur.
Sekiz bakan, on devlet bakanından oluşan ve bir bileşene çoğunluğun verildiği bir geçiş hükümeti kurulmuştur.	Irak halkının tüm bileşenlerini temsil eden, 25 bakanlık portföyünden oluşan bir geçiş hükümeti kurulmuştur.
Osmanlı İmparatorluğu'nda görevli subay ve memurlardan yararlanılmıştır.	Devlet kurumlarının çoğu feshedilmiş, çalışanları işten çıkarılıp uzaklaştırılmış ve çalışmaları engellenmiştir.
Siyasi sistemin biçimi anayasal monarşidir.	Siyasi sistemin biçimi parlamenter cumhuriyettir.
Hükümet üyelerinin çoğunluğu Sünni Araplardır.	Uzlaş ve "Irak toplumunun hiçbir kesimini göz ardı etmemek" temelinde bir hükümet kurulmuştur.

6.2.2. Din Adamlarının Anayasa ve Seçimlere Katılım Konusundaki Tutumu

Şii Dinî Mercinin Tutumu 1921

Pek çok tarihçi, Irak'taki Şii toplumunun, Sünni Arap ve Kürtlerden farklı olduğunu düşünmüştür. Şiiler, ilki dinî kurum ve diğeri aşiret sistemi olmak üzere birbirini tamamlayan iki ana eksen tarafından kontrol edilmektedir. Şiiler Nefes'teki dinî kurumla yakından bağlantılıdır. Şii ileri gelenlerinin benimsediği millî duruş, İngilizlerin Irak'ı işgaline karşı çıkmakta ve işgali sonlandırmak için her yolu denemekte tereddüt etmemektedir.¹¹³³

Dolayısıyla Türk Kemalistler ile Orta Fırat'ta İngiliz işgalini reddetmeyi benimseyen bazı Şii ve aşiret ileri gelenleri arasında bir iletişim bulunmaktaydı. Bunların en göze çarpanı, Kuzey Irak'ta küçük bir aşiret gücü bulunduran Uceymi el-Sadun'du. El-Sadun, kutsal mekânlarda da benzer bir uzlaşmayı gerçekleştirmek için, Bağdat'ta Arap milliyetçiliği savunucuları ile Türk yanlısı unsurların iş birliğini kolaylaştırmıştır. Türkiye ve Şii âlimler arasındaki ilişkideki en temel etmen, 1914'te gerçekleşen İngiliz işgaline karşı Osmanlı kuvvetlerine destek vermeleri ve buradaki İngiliz varlığına karşı çıkmalarıydı. Mart 1920'de İngilizlere sadık ileri gelenlerden biri, Nefes ve Kerbelâ'yı ziyaret etmiştir. Bu esnada İngiliz yönetimine şu bilgiler verilmiştir: "*Kerbela'yı ziyaret ederek şehrin tüm ileri gelenleriyle görüştim ve çoğunun fikri Türklerin, önceki sıfatlarıyla değil, sadece gerçek bir Arap*

¹¹³³ Mahmud el-Şennavi, *El-İraku'l-Ta'eh*, s. 203-204.

yönetiminin danışmanları olarak Irak'a erken dönüşüne odaklandı. Görünüşe göre hepsi Arap hareketinin propagandasının yanı sıra Türklerin propagandasıyla da meşguller."¹¹³⁴ Müçtehitlerin hükümete, saraya ve İngilizlere bariz bir meydan okuma olarak kabul edilen, bir Türk işgali durumunda ülkenin savunmasını yasaklayan bir fetva yayınladıklarını da belirtmek gerekmektedir.¹¹³⁵

Irak'ın orta ve güney kesimlerindeki Şii dinî kurumlarının tutumları, bağımsızlık hareketinin liderleri olarak aşağıdaki şekilde üç kısma ayrılmaktadır:

Birinci kısım: Büyük müçtehit Şirazi'nin başını çektiği mezhepteki iktidar piramididir ve aktif üyeleri şunlardır:

Şeriat Şeyhi el-İsfahani,
Şeyh Abdülkerim el-Cazayiri,
Şeyh Abdülreda Şeyh Radi,
Şeyh Cevad Sahib Cevahir,
Mirza Ahmed Horasani,
Abdulkasım el-Keşani,
Şeyh Mehdi el-Halisi,
Mehdi el-Haydari.

İsmi yazılı olan kişilerin, Şii kesimler üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Buna rağmen ferdi etkiyi aşarak organize olup kurumsal bir şekilde örgütlenememişlerdir. Pratik açıdan ise işler büyük ölçüde, Irak'taki kıdemli Şii mercilerden biri olan Seyyid Muhammed Hüseyin el-Şirazi'nin ve ardından şeyhülislamın görüşlerine göre yürütülmüştür. Hâlbuki bu mercilerin çoğu I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında İngilizlere karşı cihat etmek yönünde halka vaaz vermiştir.

İkincisi kısım: Dindar aileler ile diğer elit ailelere mensup, eğitilmiş Şii gençler:

Büyük müçtehit Şirazi'nin oğlu Muhammed Rıza,
Bekir el-Şebibi,
Muhammed Reda el-Şebibi,
Said Kamaledin,
Abdolvahab el-Vahab,
Şeyh Muhammed Ali el-Kasım,
Muhammed el-Bekir el-Hilli,

¹¹³⁴ Hasan el-Attıyah, a.g.e., s. 424.

¹¹³⁵ Ali Abdülemir Allavi, **Faysal el-Evvel Malikü'l-Irak**, çev. Simon Ekrem el-Abbas-Gayt Yusuf Mahfuz, Necef, 2022, s. 574.

Abdurrezzak Adva,
Talafih el-Hassun,
Muhammed el-Sadr,
Hibetüddin el-Şehristani.

Bu figürler aktif liderlik görevleri üstlenerek, şehirlerde veya aşiret bölgelerinde aktif bir propaganda kampanyası yürütmüşlerdir. Bunların en önde geleni, belki de büyük müçtehitile olan akrabalığından dolayı, Ayetullah Şirazi'nin oğlu Muhammed Rıza olmuştur.

Üçüncü kısım: Nur el-Seyyd Aziz, Hadi Züveyyin, Elvan el-Yasiri, Gata el-Avvadi, Muhsin Ebu Tubih, Şeyh Abdülvahid el-Hac Sükkar ve Şeih Rayih el-Attiyeh gibi toprak sahibi aşiret şeyhleri.¹¹³⁶

Şii dinî kurumları, İslami olmayan herhangi bir yönetim biçimine şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak Necef ve Kerbela'daki ayetullahların kendileri, yeni rejime karşı direniş çağrısında bulunmaları gerektiği ölçüde bölünmüşlerdir. Hatta bazıları kraliyet yönetimini, bir İslam devleti için en uygun idare tarzı olarak benimsemişlerdir. Ayetullah Mehdi el-Halisi liderliğindeki kanat, her türlü yabancı vesayet şeklini reddetmiş ve Kral Faysal'a karşı Ayetullah Mehdi el-Halisi'nin oğlu Muhammed el-Halisi düşmanlık götüğü için¹¹³⁷ Haşimi kralının yönetimi konusunda gizemli bir tavır takınmıştır. Şii din kurumu 1921'de siyasi süreci boykot etmiş ve merciler seçimlere yardım etmenin veya katılmanın "Allah'a ve resulüne savaş ilan etmek" ile eş değer olduğunu beyan etmiştir. Örneğin Ayetullah İsfahani şunları beyan etmiştir: "*Müslüman kardeşlerim, bu seçim İslam ümmetini öldürmektedir. Seçimlerin haramlığını öğrendikten sonra kim oy kullanırsa, karısı ve kendisine ziyaret yasaklanır ve ona selam vermek caiz olmaz. Müslümanların hamamına giremez.*" Bazıları ise Irak'ın devlet kurumlarında çalışılmasını, hatta onlarla etkileşime bile girilmesini haram kılmışlardır. Sünni ve Şii arasında ayırım yapılmaksızın başvuran herkesin kabul edilmesine rağmen askerî kolejlere katılımı da haram kılmışlardır. Irak'ın Baas yönetimi döneminde de dinî merci, partilere, özellikle laik, liberal ve solcu partilere karşı aynı tutumu sergilemiştir. Buna en iyi örnek olarak, mezhebin lideri Muhsin el-Hâkim tarafından, Komünist Parti'ye üye olunmasının kâfirlik ve ateizm sayıldığı yönündeki fetvanın yayınlaması verilebilir. Muhammed Bakır el-Sadr, Baas Partisi'ne üye olmayı haram kılan bir fetva yayınlamıştı. Bu çerçevede "*Eğer parmağım Baasçı olsaydı keserdim*" demiştir.¹¹³⁸

¹¹³⁶ El-Attiye, a.g.e., s. 425-427.

¹¹³⁷ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 568.

¹¹³⁸ Mahmud el-Şennavi, Irakül Ta'eh, a.g.e., s. 205-206.

Ayetullah Muhammed el-Halisi, hitaplarında sadece seçimlerin dinî meşruiyetine saldırmakla kalmamış, aynı zamanda İngilizleri ve el-Nakib'in oğlunun başkanlığındaki Özgür Parti mensuplarını da ajan olarak gördüğünden onlara da saldırmıştır. Benzeri görülmemiş bir koordinasyonla, bazıları el-Halisi'nin muhalifi olan Kazımiye kentindeki tüm müçtehitler de benzer fetvalar yayınlamışlardır. El-Halisi, Irak'a ilk gelişinde kendisine verdiği sözleri tutmadığı gerekçesiyle Kral I. Faysal'ı da eleştirmiştir. El-Halisi, medresesinde toplanan büyük bir gruba *"Faysal'a Irak kralı olması için bağlılık sözü verdik. Ancak bunu bazı şartları öne sürerek yaptık ve bu şartları ihlal etti. Bu nedenle bizim ve Irak halkının ona verdiği bağlılık sözü artık mevcut değildir"* demiştir.¹¹³⁹

Öte yandan, Kral Faysal ve Mayıs 1923'te yüksek komiser olan Sir Henry Dobbs,¹¹⁴⁰ büyük ayetullah Şeyh Muhammed el-Halisi'nin sınır dışı edilmesi kararından endişe duymuşlardır. Ancak el-Sadun, dinî veya sosyal statüsüne bakılmaksızın hükümete karşı çıkanları sınır dışı edebileceğine ve böylece Irak hükümetinin krizi kontrol altına alabileceğine inanmıştır. Kralın ve monarşinin bir grup ileri geleni, Şeyh Muhammed el-Halisi'ye karşı alınacak önlemleri ve rejime karşı çıkanlarla nasıl başa çıkıldığını gösteren bir formül üzerinde anlaşmışlardır. Faysal, el-Halisi'yi yurt dışına sürgün etmeye karar verdiğinde el-Sadun'a, hükümetin el-Halisi'yi tutuklamaması gerektiğini belirten bir mektup gönderdi. El-Sadun ise kararlı bir şekilde Kral Faysal'a, el-Halisi'nin ve destekçilerinin faaliyetlerinin devletin güvenilirliğini tehdit ettiğini ve sınır dışı edilmesinin elzem olduğunu vurgulayan bir telgraf gönderdi. Bunun üzerine Kral Faysal, Irak'tan sürgün edilmesi kararını verdi.¹¹⁴¹ Şeyh Muhammed Mehdi el-Halisi ve diğer bazı kişiler, Osmanlı döneminde, zorunlu askerlikten kaçmak için İran vatandaşlığına geçmişti. Bu durum el-Sadun'un elini güçlendirdi ve el-Sadun, sınır dışı kararını kolayca uyguladı.

17 Haziran 1923'te Bakanlar Kurulu, seçim kararıyla birlikte muhalifleri de sürgüne gönderme kararını verdi. 25-26 Haziran gecesi, İçişleri Bakanı Abdülmühsin el-Sadun, Şeyh Halisi'yi tutuklattı ve beş üst düzey müçtehidin sınır dışı edilmesine karar verdi.¹¹⁴² Temmuz ayının ilk günü, iki büyük âlim Seyyid Ebu el-Hasan el-İsfahani ve Mirza el-Naini başta olmak

¹¹³⁹ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 570.

¹¹⁴⁰ Sir Henry Dobbs, 1871'de İngiliz ve İrlanda kökenli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk olarak Winchester'da ve ardından Oxford'daki Brasenose Kolejinde eğitim gördü. 1892'de Hindistan sivil hizmetine katıldı ve daha sonra Birleşik Eyaletler vali yardımcısının özel kalemi olarak atandı. Ayrıca 1904'te Kabil'deki İngiliz Misyonuna katılmadan önce Hindistan'da çeşitli görevlerde bulundu. Daha fazla bilgi için bkz. Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 608-610.

¹¹⁴¹ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 580.

¹¹⁴² Vehm el-Seyyid Ebu Hasan el-İsfahani, Şeyh Muhammed Hüseyin el-Naini, Seyyid Mirza Ali el-Şehristani ve Seyyid Muhammed Ali Tabatabaei.

üzere dokuz âlim sınır dışı edildi.¹¹⁴³ Ardından Iraklı kimliğini tanımlamak için Nüfus Kanunu'nun 1. maddesinin yürürlüğe konulmasına karar verildi.¹¹⁴⁴ Bunun üzerine, sınır dışı edilen âlimler iki seçenek arasında bırakıldı: Necef'teki merci merkezinden ve siyasi tutumlarından uzaklaşmak ya da geri dönüp merci çalışmalarını tamamlamak. Nihayetinde, 22 Nisan 1924'te gittiği İran'ın Kum kentinde 5 Nisan 1925'teki vefatına kadar kalmayı tercih eden Ayetullah el-Halisi hariç, Irak'tan İran'a sürülen Şii mercilerin, siyasi konularla işğal etmeyeceklerine dair yazılı bir söz alındıktan sonra geri dönmelerine izin verilmiştir.¹¹⁴⁵

Ali el-Sistani'nin Tutumu

9 Nisan 2003, Irak'ın modern ve çağdaş tarihinde bir dönüm noktası sayılmaktadır. Öyle ki, bu tarihte Baas Partisi'nin diktatörlük rejimi sona ermiş ve Irak'taki dinî kurumun, özellikle de Ayetullah Seyyid Ali el-Sistani'nin liderliğinde temsil edilen Necef'teki Şii dinî merciin; Irak'ın gelecek haritasını çizmek, geçmişin hatalarını tekrarlamamak ve 2003'ten sonra Irak Devleti'nin temellerinin inşasına etkin bir şekilde katılmak için stratejik rolü ön plana çıkmıştır.¹¹⁴⁶ Saddam Hüseyin rejiminden sonra Irak'ta bir sonraki hükümetin şekli hakkında *Associated Press*'e verdiği mülakatta el-Sistani, şunları söylemiştir:

*Irak'taki yönetim sisteminin şekli, Irak halkı tarafından belirlenir ve bunun mekanizması, her Iraklının anayasayı yazmak için bir kurucu mecliste kendisini kimin temsil edecek kişileri seçmesi için genel seçimlerin yapılmasıdır. Daha sonra konsey tarafından onaylanan anayasanın referandum için halka sunulması ile sistem işleyebilir. Mercii iktidar ve yönetimde herhangi bir rol oynamamaktadır.*¹¹⁴⁷

28 Haziran 2003'te Şii merci Seyyid Ali el-Sistani bir fetva yayınlamıştır: “*Geçici Koalisyon Yönetimi, Taslak Hazırlama Komitesi üyelerini atama yetkisine sahip değildir.*” Ayrıca genel seçimlerin, Taslak Komitesi üyeliğini belirlemenin tek meşru yolu olduğunu vurgulamıştır. Bu fetvanın arkasındaki sebeplerden biri, Irak kamuoyunun ABD ve İngiltere'yi meşru işgal güçleri olarak tanıyan 1483 sayılı BM Kararı'na yönelik görüşünü ifade etmek, ikincisi ise Yahudi asıllı Amerikalı araştırmacı Noah Feldman'ın Geçici Koalisyon Yönetiminin hukuk danışmanlığına atanması gibi, Amerikalıların İsrail'le güçlü bir ilişkisi olan bazı müttefikleriyle birlikte Irak anayasasını yazacaklarına dair söylentilerin yayılmasıydı. El-Sistani'nin 2003'teki bu tutumu, Şii mercilerin 1921'de yaptıklarına aykırıdır.¹¹⁴⁸ Nitekim el-

¹¹⁴³ Mustafa Tucil Vannan, “Mevkif Eşşe'a min Teşkil el-Hükume el-Irakiyye 1921-1923”, **El-Dirasetü'l-Müstadama Dergisi**, cilt 3, sayı 4, 2021, s. 215-217.

¹¹⁴⁴ Madde 1, Iraklı tanımı yapmaktadır: “Irak'ta yaşamakta olan ve yabancı mensubiyeti iddia etmeyen her Osmanlı Iraklıdır.” Hâlbuki güneydeki Şiiilerin çoğu, zorunlu hizmetten ve vergi ödemekten kaçmak için İran vatandaşlığına sahipti. Daha fazla bilgi için bkz. Ulusal Arşivler, **Kraliyet Divanı**, s. 24 ve 33.

¹¹⁴⁵ Salah Mehdi Ali el-Fadli, a.g.e., s. 238-252.

¹¹⁴⁶ Ali Sabih el-Temimi, **El-Devr el-Siyasiyyü li'l-Himayetü fi'l-Irak 1990-2010**, Amman, 2015, s. 174.

¹¹⁴⁷ Raci Nasır, a.g.e., 2018, s. 151.

¹¹⁴⁸ Falih Abdulcabbar, **El-Irak Ma Ba'del Harb**, s. 11.

Sistani, Bremer'in anayasayı seçilmiş bir komite olmadan geçirme planına, yani halk tarafından seçilen bir kurucu meclisin varlığını öngören plana karşı çıkmış ve erken seçime gidilmesini istemişti. Bu ısrar, Bremer için sürprizdi. Çünkü bu koşullar altında seçimlerin yapılması İslamcıların iktidara gelmesinin yolunu açacak ve Bremer'in planlayıp arzu ettiği laik ve liberal bir sistem kurma girişimini engelleyecekti.¹¹⁴⁹

Tüm görüşmelerde el-Sistani, Irak'ın gerçekleri ve geleceği ile ilgili temel kavramlara odaklanmıştır: “devlet, halk, seçimler, anayasa, çoğulculuk ve eşitlik”. Yani modernite vizyonunun bir hukuk devleti ve kurumların inşasında uygulanması, dinî kurumların yönetimden uzak tutulması, dinî karakterli bir hükümetin kurulmaması, siyasi sürece müdahale edilmemesi, tarafsız kalınması ve Iraklıların dinî değerlerine saygı gösterilmesi.¹¹⁵⁰

Sünni Dinî Güçler

Osmanlı idaresine bağımlı kaldığı için çok daha zayıf olan Sünni ileri gelenlerin amacı Bağdat'ta, üyelerinin güç ve ayrıcalıklar elde edebilecekleri tartışılmaz bir Sünni otoritesi kurmaktı.¹¹⁵¹ Yirminci Devrim'den sonra Irak hükümeti kurulduğunda Arapçılığa davetin işaretleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Nitekim bir din adamı ve politikacı olan Şeyh Abdurrahman el-Nakib'in, politikalarında Arapçılığa kaymakta olduğu, Iraklılar tarafından açıkça görülmüştür. Bu, oğlu Mahmud tarafından yayınlanan *el-Asimah* gazetesinin 25 Haziran 1923 tarihli sayısında “*Seçimleri boykot eden kişi Arap değildir*” şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır. Öte yandan bu açıklamalar Şii fakihlerin, İngiltere ile anlaşmayı onaylama görevi verilecek olan Kurucu Konsey seçimlerini boykot etme çağrısının hemen arkasından yapılmış ve şu sözleri de içermiştir: “*Seçimlerin boykot edilmesi, Acemlik fikrinin, yani Arap milliyetçiliğine bağlı olmayan bu yabancı fikrin en büyük tezahürüdür.*” Gazete hükümetten “*Irak'ta Arapçılığı ortadan kaldırmak için yağa zehir enjekte eden günahkâr elleri ciddi şekilde cezalandırmasını*” istemiştir. Bu günlerden sonra Irak Şiiilerine Persler, yani İranlılar olarak bakılmış ve “Irak'taki Şiiilerin Acemleştirilmesi” şeklinde bir adlandırma kullanılmıştır.¹¹⁵² Müslüman Âlimler Derneği Başkanı Dr. Haris el-Zari'nin işgal altındaki siyasi süreci boykot eden bir fetva yayınladığı 2003 yılından sonra, Irak'taki Sünni unsurun işlediği hata ve yol açtığı tehlike tam olarak burada yatmaktadır.¹¹⁵³ Çünkü geçen yüzyılın başlarında Irak Devleti'nin kurulmasından bu yana ilk kez Sünni Araplar iktidarda ve yönetimde gerçek bir varlığa sahip olmamıştır. İktidarı Şiiilerin ve Kürtlerin geri kalan

¹¹⁴⁹ Phoebe Mart, **Irak Ma Ba'd 2003**, a.g.e., s. 50.

¹¹⁵⁰ Raci Nasır, a.g.e., s. 160-162.

¹¹⁵¹ Ali Abdülemir Allavi, a.g.e., s. 568.

¹¹⁵² Hasan el-Alavi, **El-Irak el-Ameriki**, İran, 2005, s. 119-121.

¹¹⁵³ Mahmud el-Şennavi, a.g.e., s. 205.

bileşenleriyle paylaşımları ve Irak'ın yeni kurumlarında üçüncü bir parça olarak hizalanmaları zordu.¹¹⁵⁴

Bu boykotun ardından, ABD işgal yönetimi, Yönetim Konseyine üye olacak beş Sünni figürü seçmeye çalışmış ve seçim beş Sünni siyasi elitin önerilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu figürlerin geçmişlerini takip ve analiz eden herkes, ABD'nin bir siyasi elitin yaratılması için dört kaynağın bulunduğunu varsaydığını görecektir:

Şammar kabilesinin önde gelen isimlerinden biri olan Gazi Acil el-Yaver ile temsil edilen aşiret liderleri,

Kraliyet dönemindeki Sünni elitler (Adnan Paçacı ve Nasir Çadırcı),

1990'dan sonra Londra'da kurulan mevcut Sünni örgütler (Irak İslam Partisi; Muhsin Abdülhamid yedek üyesidir),

Saddam Hüseyin rejimine karşı çıkan Samir el-Sumayda'i gibi Sünni liberal figürler.¹¹⁵⁵

Hâlbuki Sünni çevreler bu siyasi figürleri kişisel çıkarları için çalışmakla suçlamıştır. Aynı zamanda yanlışlıkla hükümete katılmama çağrısı yapanların tutumunu eleştirmiş ve uluslararası raporları övmüşlerdir. Irak Müslüman Âlimler Derneği Başkanı Haris el-Zari, Sünnilerin seçimlere katılmadıkları için pişmanlık duyduklarına dair uluslararası raporlarda dile getirilen hatayı vurgulamıştır. Irak'taki Sünni Arapların, %90 üzerindeki bir oranla Şii çoğunluğun kazandığı parlamento seçimlerini boykot etmekten pişmanlık duymadığını belirtmiştir. Bu Şii çoğunluk, Nəcəf'teki dinî merciye yakın olan Irak Ulusal İttifakı ve Kuzey Irak'taki Kürt listelerinden çıkmıştır.¹¹⁵⁶ Boykot hatası, hâlâ zaman zaman Sünni siyasi sınıf arasında etkisini göstermektedir. Sünni kesimin siyasi süreçte en güçsüz taraf konumuna düşmesine sebep olan da bu hatadır.

¹¹⁵⁴ Halil el-Anani, "El-Sünni ve'l-Şia ve'l-İntihabat el-İrakiyye": <https://2u.pw/G1cJ3m> (E.T. 10 Aralık 2022).

¹¹⁵⁵ Haydar Said, "Tekvin el-Nuhbe el-Siyaseyye fi'l-Irak ma Ba'd 2003", **Arap Araştırma ve Politika Çalışmaları Merkezi, Haftalık Seminer**, Doha, 2015, s. 14.

¹¹⁵⁶ Basil Adas, "El-Dari: El-Sünni Gayru Nadimin Ala el-Müşaraka fi'l-İntihabat": <https://2u.pw/nOBIE2> (E.T. 10 Aralık 2022).

**İngiliz ve Amerikan İşgalleri Sırasında Şii ve Sünni Din Adamlarının
Tutumları**

İngiliz İşgali 1917		ABD İşgali 2003	
Şiiler	Sünniler	Şiiler	Sünniler
İşgale ve İngiliz varlığına karşı çıkmışlar ve 1920’de Yirminci Devrim için çağrıda bulunmuşlardır.	Çoğu Sünni âlim, İngiliz işgaline karşı cihat fetvası vermiştir.	Sadr Hareketi’ni takip etmenin dışında Amerikan işgaline karşı herhangi bir fetva vermemişlerdir.	İşgale karşı koymak için Sünni güçler tarafından cihat fetvası vermişlerdir.
Seçimleri, anayasanın (Temel Yasa’nın) hazırlanmasını ve hükümete katılmayı boykot etmek için fetva vermişlerdir.	Hükümete ve anayasanın hazırlanmasına katılmışlar ve hükümeti desteklemişlerdir.	Seçimlere, hükümetin oluşturulmasına ve anayasa referandumuna katılım fetvası vermişlerdir.	Anayasayı ve işgal altındaki bir hükümete katılmayı boykot eden fetva vermişlerdir.
Hükümete muhalif tüm Şii dinî merciler İran’a sürgün edilmiştir.	Sünni dinî güçlere ve figürlere engel olunmamıştır.	İran’dan birçok Şii âlim dönmüş, Kerbela ile Necef’e yerleşmişlerdir.	Birçok Sünni din adamı Irak’tan ayrılmıştır.
Devlet kurumlarına girişi haram kılan fetva vermişlerdir.	Tüm devlet kurumlarına girmiş ve katılmışlardır.	Devlet kurumlarına, özellikle de güvenlik kurumlarına katılmak için fetva vermişlerdir.	Güvenlik kurumlarına katılmamak için fetva vermişlerdir.

SONUÇ

“Irak” tarih içinde Mezopotamya bölgesinin daha ziyade güney kısmına verilen addır. Ancak yirminci yüzyılda Irak adı eski üç Osmanlı vilayetini (Musul, Bağdat, Basra) birbirine bağlayan siyasi bir yapının, devletin adı olmuştur.

Irak’ın tarihini yazmak bir tür maceradır. Nitekim üç vilayeti de kapsayan modern ve çağdaş Irak’ın ortaya çıkışı, sonu olmayan bir dizi savaş ve devrimin yaşandığı tarihsel bir süreci ihtiva etmektedir. Bu savaşlar ve devrimler, İngiliz mandasına karşı başlatılan Necef’teki Najm Albakkal ve Türkmen Telafer şehrinde (Kuzey Irak) kıvılcımı ateşleyen 1920 Devrimi’yle başlamış, 1950’li yılların sonlarında Irak’taki siyasi sistemin şeklini monarşiden cumhuriyete değiştirmeye yol açan kanlı askerî darbelerle devam etmiştir. Ardından İran-Irak Savaşı, milliyetçi-mezhepçi savaşlar, bedevi ve farklı unsurların iç savaşları, IŞİD’e karşı oluşturulan koalisyon savaşları vb. bitmeyen savaşlar dönemi yaşanmıştır.

Irak’ı işgal eden ülkeler, ülke toplumunun doğasını ve daha da önemlisi, ülke halkı arasındaki ilişkilerin doğasını anlayamamışlardır. Çünkü devlet inşa etmek, ancak herkesin sömürgeleştirmeye karşı savunmasız kılan olumsuz ve mezhepçi fikirlerinden vazgeçeceği anlayış ve toplumsal sözleşmeden geçer. Dahası, toplum bütünleşme konusunda eğitilmeli ve kurulan adil ve eşitlikçi düzene karşı güvenleri sağlanmalıdır. Ne var ki son yüzyılda, bu son cümlemizin hayata geçirilmesi konusunda ciddi teşebbüsler olsa da, hâlâ başarılabilmediğini söylemek mümkün değildir.

Bu tez, 1917-1921 arasındaki İngiliz işgali ile 2003-2006 arasındaki Amerikan işgali olmak üzere iki farklı zaman diliminde Irak’taki yönetim anlayışlarından yola çıkmaktadır. Ayrıca, ulusal kimlik oluşturamayan Irak halkının sosyal, politik ve ekonomik gerçekliği ile yakından ve doğrudan ilişkili kararları ve idari prosedürleri incelemektedir. 1917’deki İngiliz işgali ve 2003’teki Amerikan işgali sırasında devletin inşasının ve siyasi sistemin gelişiminin her aşamasına yer verilmektedir.

Mark Twain, *“Tarih tekerrürden ibaret olmayabilir ancak çok benzerlik gösterir”* demektedir. Bu tezin bulgularında, Irak Devleti’nin tarihindeki iki zaman dilimi arasında siyasi sistemin inşa süreci açısından çok büyük benzerlikler ortaya konulmuştur. Birinci dönemde (1918-1921) Irak toplumunun büyük bir kısmı, özellikle de dinî otoritesiyle temsil edilen Şii kesimi, o günkü mevcut koşullara karşı çıkmıştır. Bu dönemde Şii dinî otorite, İngiliz işgali altında devlet kurumlarına katılmaya karşı fetvalar yayınlamış, İngiliz varlığına son verilmesi ve yönetimde herhangi bir İngiliz vesayetinin kabul edilmemesi yönünde çağrıda bulunmuştur. Bu tutum sonuç olarak, tüm muhalifleri yerinden etme, uzaklaştırma ve devlet kurumlarından

dışlama politikası izleyen İngiliz işgal politikasının marjinalleşmesine yol açmıştır. Ancak Amerikan işgali altındaki diğer dönemde (2003-2006) bunun tersi görülmektedir. Öyle ki, Sünni bileşenin âlimleri devletin inşasına ve politikanın belirlenmesine katılmaya karşı çıkmış, devletin oluşturulması sürecinden uzak durmuş ve Amerikan işgalcilerine karşı mücadele edeceğini ilan etmiştir. Sünni kesim, Amerikan işgali sırasında seçimleri boykot etmiş olmalarına rağmen, kendilerine devletin biçimini şekillendirme sürecine katılmaları ve devlet kurumlarına girmelerinde ısrar edilmiştir. Ancak bu konudaki girişimler başarılı olmaktan ziyade Sünni toplumu yeniden ayırtmış ve bazıları da marjinalleştirmiştir.

İngiliz işgali sırasında, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Irak Devleti kurulurken, devlet işlerinin yeniden düzenlenmesinde, kurumları ve idari şahsiyetleriyle Osmanlı Devleti'nin yapısal sistemine dayanılmıştır. İngiltere dış ve mali politika açısından ülkenin üzerinde kontrolünü sıkılaştırmış, bunları kendi merkezî politikasına bağlamış ve ülkedeki karar mekanizmasını her bir devlet dairesine yerleştirdiği İngiliz askerî danışmanlar vasıtasıyla kontrol altında tutmuştur. İngiliz işgali ayrıca, Irak toplumunun bileşenlerinin devletin biçiminin belirlenmesine katılımı konusunda bir denge sağlamaya çalışmıştır.

Amerikan işgali ise, devlet güvenlik kurumlarının çoğunu yıkıp ortadan kaldıran bir dizi idari karar almış; bilahare bunları yeniden inşa etmiş ve buradaki görevler için nitelikli olmayan kişiler göreve getirilmiştir. Bu yeni görevlere yapılan atamalar daha çok işgal gücünün işine gelecek şekilde ve deneyimli yöneticilerin çoğunun yeni devlet kurumlarından uzaklaştırılması ve marjinalleştirilmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Bu politika genel olarak tüm devlet kurumlarında ve özel olarak güvenlik kurumlarında anayasal ve idari anlamda boşluk yaratmıştır. Bu durum, Sünni Arap bileşeninden bu önlemlere karşı güçlü bir muhalefetin ortaya çıkmasına yol açmıştır ki bu da bir yandan Irak toplumunda ve diğer yandan Irak hükümeti içerisinde kaos yaratmıştır. Sonuç olarak, -bazıları sınır ötesi olmak üzere- işgal sonrası siyasi ve güvenlik gerçekliğinin şekillenmesinde önemli rol oynayan düzensiz silahlı gruplar ortaya çıkmıştır. Bu grupların ortaya çıkması da mezhepsel ve ulusal çatışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, bunun sonucunda Irak'ın sosyal dokusunu ve iç barışını tehdit eden bir iç savaşın eşiğine gelinmiştir. Nitekim 22 Şubat 2006'da radikal terör grupları tarafından düzenlenen El-Askerî Camii saldırısı kanlı mezhepsel olaylara kapıları aralamıştır. Bu olay, türü itibarıyla Irak'ın modern ve çağdaş tarihinde ilk kez yaşanmıştır. Öyle ki ne Osmanlı Devleti yönetimi boyunca ne de 1918 İngiliz işgali sonrasında Irak, böylesi bir çatışmaya şahit olmuştur. Aksine, Irak'ın çeşitli bileşenleri kenetlenerek İngiliz işgaline karşı gelmişlerdir. Nitekim Irak'ın tüm bileşenleri ve farklı mezhepleri, işgalci İngiliz kuvvetlerini ülkeden kovmak ve aldığı kararların karşısında durmak için 1920 Devrimi'ne katılmışlardır.

Çağdaş Irak'ın yapısı, bir dizi zorluğun ışığında, farklı eğilimlere ve seviyelere sahip bir toplumda ulusal birliğin inşa edilmesi için kolay bir zemin oluşturmamıştır. Burada önemli bir noktaya değinmek gerekir ki Kral I. Faysal onlarca Iraklı yurtseverle birlikte Irak milletine çağrı yaparak, ulusal kimliği pekiştirmek için çalışmıştır. Ancak toplumdaki kimliği güçlendiren krizlerden ve engellerden şikâyet edip durmuşlardır. Belki de bu kimliğe ulaşamamanın nedeni, Irak'ın, ortak kimliğin aksine, çelişkili ve çatışan kimlikler barındıran az sayıdaki ülkeden biri olmasıdır. Çünkü ulusal, dinî ve mezhepsel kimlik bu prosedürleri ve karmaşıklıkları belirler. Bu nedenle, zamanında Irak toplumunun tüm bileşenlerinde Faysal'ın Irak'ın tartışmasız kralı olması yönünde bir iradenin bulunduğu ancak bugün Iraklıların ülkeyi yönetecek bir Iraklı şahsiyet üzerinde anlaşamadıkları görülmektedir. Bu durum belki de imparatorluk geleneklerinden uzaklaşmaktan kaynaklanmıştır. Zira Faysal dönemi, neticede hâlâ Osmanlı döneminin tesirleri altındadır. Ancak Amerikan işgal yılları öncesinde yaşananlar toplumu ayırtmış ve işgal de bu ayırışmaları körüklemiştir.

Irak halkının çoğu bileşeni, bu ülkenin ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen, hâlâ dışlanma ve marjinalleştirilme mağduriyeti yaşamaktadır. Irak'ı yöneten rejimlerin politikaları ve bu bileşenlere azınlık olarak bakışları geçtiğimiz onlarca yıl boyunca değişmemiştir. Bu bileşenleri ilk olarak mezhepsel (Şii ve Sünni), ardından milliyetçi (Arap, Kürt ve Türkmen) olmak üzere, ülkedeki üç grup içerisinde asimile etmek için daima her türlü çabayı göstermişlerdir. Baas Partisi (1968-2003) yönetimi başta olmak üzere önceki rejimlerin politikaları sonucunda, belirli bir mezhebin iktidar tekeline dayalı, diğerlerini dışlayan ve en temel haklardan mahrum bırakan çarpık bir demografik gerçeklik yaratılmıştır. Bunun sonucunda azınlık olarak görülenlerin büyük bir kısmı Irak'ın dışına göç ederken, diğer kısmı da üç ana bileşenin ortasında insana yakışır bir yaşamı garanti edecek güvenli bir yer arayışına girmiştir. Bu durum, Irak toplumunun birliğine inanılmamasına ve çok kökenli, dağınık gruplardan ibaret olduğuna dair bir algı yaratmıştır. Bu algı da kapsamlı Irak ulusal kimliğinin hesabına, alt kimliğin yükselişine zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak, sosyal mirasın gücünün ve etkisinin Irak'ın siyasi gerçekliği üzerindeki etkisini görüyoruz. Eski siyasetçiler bunu yönetmede başarılı olurken milliyetçiler, Baasçılar ve ardından İslami partiler başarısız olmuşlardır. Toplumsal mirasın sorunu, insanların bir yöneticinin ya da diğerinin yanında neye göre yer aldığıyla başlamaktadır. Çünkü bu durumda insanlar, siyasetçinin siyasi programına, şahsiyetine veya partisinin temsil ettiği siyasi sınıfa duyduğu hayranlıktan dolayı saf almamaktadır. Aksine bu, devletin yönetiminde coğrafî, dinî, mezhepsel ve milliyetçi uzantılara dayanmaktadır. Bu tezin argümanları, Irak'ın 1921'de

İngiliz işgali altında kuruluşundan Irak Devleti'nin 2003'ten sonra Amerikan işgal güçlerinin elinde yeniden yapılanmasına kadar olan süreçte bunu net bir şekilde göstermektedir.

Özetle Irak tarihinde derinlemesine incelenen 1917-1921 ve 2003-2006 dönemleri, modern Irak Devleti'nin inşası ve politik yapısının evriminde benzer ve farklı dinamikleri barındırmaktadır. Her iki işgal dönemi, dış güçler tarafından yönlendirilen devlet inşası çabalarını ve bu süreçlerde Irak toplumunun tepkilerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur.

1917-1921 döneminde İngiliz işgali altında Irak, dönemin koşullarına karşı direniş gösteren bir toplum yapısı sergilemiştir. İngilizler tarafından uygulanan politikalar, özellikle Şii dinî liderlerin etkisi altında güçlü bir muhalefetle karşılaşmış, bu durum İngilizlerin devlet mekanizmalarını kontrol etme çabalarını zorlaştırmıştır. Ancak bu dönemde, devlet yapısının temelleri, Osmanlı'nın idari kalıpları üzerinden şekillendirilmiş ve İngiltere'nin mali ve dış politika kontrolleri sıkılaştırılmıştır. Örneğin 1920'deki Irak Ayaklanması, İngiliz yönetimine karşı en büyük direniş temsil eder ve bu, geniş çaplı bir Şii isyanı olarak tarihe geçmiştir. Bu isyan, Irak'ta millî bir kimlik hissini oluşumunu teşvik etmiş ve İngilizlerin daha katılımcı politikalar benimsemesine neden olmuştur.

2003-2006 Amerikan işgali ise, özellikle Sünni topluluğun devlet inşasına karşı çıkmasıyla karakterize edilmiştir. Amerikan yönetimi altında, Irak'ın güvenlik ve idari yapıları büyük ölçüde bozulmuş, bu durum toplumsal ve siyasi istikrarsızlıklara neden olmuştur. Örneğin de-Baasifikasyon politikaları, binlerce Iraklı'nın işsiz kalmasına ve sosyal doku içindeki çatışmaların şiddetlenmesine yol açmıştır. Amerikan işgali, İngiliz döneminden farklı olarak, daha fazla toplumsal bölünmeye yol açmış ve Irak'ın sosyal dokusunu zayıflatmıştır.

Her iki işgal dönemi de Irak'ta ulusal kimliğin oluşumunu ve sosyal bütünleşmeyi engelleyen temel faktörler olarak devam etmiştir. İngilizlerin dengeyi sağlama çabaları ve Amerikalıların idari yapıları yıkıp yeniden kurma girişimleri, Irak toplumunun farklı kesimlerinin dışlanmasına ve marjinalleştirilmesine neden olmuştur. Bu durum, Irak'ta sürekli bir iç çatışma potansiyelini beslemiş ve ulusal birliği zayıflatmıştır.

İşgal dönemlerindeki bu paralellikler ve farklılıklar, Irak'ta devletin nasıl inşa edildiği, yönetildiği ve toplumsal dinamiklerin bu süreçlerde nasıl şekillendiği konusunda önemli dersler sunmaktadır. İngiliz ve Amerikan işgalleri, Irak'ın modern tarihinde sürekli bir istikrarsızlık ve bölünme kaynağı olmuştur. Devlet inşası süreçleri, her daim dış güçlerin stratejik çıkarları ve Irak toplumunun reaksiyonları arasında sıkışıp kalmış, bu da uzun vadede Irak'ın siyasi ve sosyal yapısını derinden etkilemiştir.

Sonuç olarak, İngiliz ve Amerikan yönetimlerinin, Irak Devleti'nin inşasında aşiret liderleri, bazı siyasi figürler ve kanaat önderlerine dayanarak, bu aktörler üzerinden Irak'taki

çıkarlarını korumaya dayalı politikalar izledikleri görülmektedir. Bununla birlikte İngiliz ve ABD yönetimlerinin Irak'ta uyguladıkları politik yöntemler konusunda farklılıklar ortaya çıkmaktadır. ABD ile İngiliz politikaları içerik ve amaç bakımından benzerlik gösterse de, sonuçları açısından farklılıklar meydana gelmiştir. ABD'nin Irak politikası, Irak toplumunun bileşenleri arasında mezhepsel ve etnik bölünmenin ortaya çıkmasına neden olan bir şiddet ortamı oluşturmuştur. Bununla birlikte ABD'nin bu politikası "böl ve yönet" anlayışına dayalı olarak, demokrasi ve özgürlük adına toplumsal gerçekliğe müdahale etmiştir. Bu politikanın, kaos yaratmaya devam etmek için toplumu parçalama ilkesine dayandığını söylemek mümkündür. Buradan hareketle bu politikanın, Irak toplumu üzerinde gelecek adına ayrıştırıcı, derin etkiler bıraktığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI)

İrade Taltifat (İ.TAL)

İradi Dâhiliye (İ. DH)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

B. Irak Ulusal Arşivi Merkezi Krallık Divanı

Irak Ulusal Arşivi Merkezi (Cumhuriyet Dönemi) (الجمهوري)

Krallık Divanı Dosyaları (Bakanlar Kurulu Kayıtları) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (Bakanlar Kurulu Sekreterliği) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (D) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (DV) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (KR) (Kraliyet Rezidansı) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (KT) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (MBD) (Merkezi Bağdat) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (MD) (البلاط الملكي)

Krallık Divanı Dosyaları (Meleffat El Balat El Meleki) (البلاط الملكي)

B. İngiliz Arşivi

Dışişleri Bakanlığında Sömürge Bakanlığı (FE)

M.I.Fill Affairs Awgafis (A)

Secret and Confidential from Office of the Civil Commission (C.O.)

II. Süreli Yayınlar

El-Vekai El Irakiyye (الوقائع العراقية) 1920-2006

El-Arab Gazetesi (جريدة العرب), 1919-1920.

El-Irak Gazetesi (جريدة العراق) 1920-1922

El-Zavra Gazetesi (جريدة الوزراء) 1869

Evkaf İdaresi Kanunu 1929.

Irak Cumhuriyet Gazetesi(جريدة الجمهورية)1952-2003

Kanun el Esasi el Iraki 1925

Kanun İdarat El-Irakiyye Lilmarhalat El İntikaliyye 2003

Lisan'ul Arab(لسان العرب)1921-1925.

Sada Babil (صدى بابل)1909-1914

Salnâme-i Devlet-i Aliyye (Devlet Salnamesi), Vilayet-i Basra 1318 h.

Yönetim Konseyi Tutanakları 2003

III. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abada, Faruk Osman: **Mustakbel el-Cânib el-Şarkî mine'l-Devletü'l-'Osmâniyye fi Nazar Hukûmet el-Hind el-Birtâniyye**, Kahire, 1986.

Abbas Faruk: **Azmatu Nizam'ul hüküm Fi'l Irak**, Dar El Hikme Yay., Londra, 1995.

Abbas, Salim Haşim: "El-Ta'lîm ve el-Ma'ârif fî el-'Irâk Hılâl el-Haqbe el-Zamâniyye (1534-1933)", **Ehlil Beyt Üniversitesi Ehli Beyt Dergisi**, sayı 22, s. 271, Şubat 2018.

Abd Haddad, Hamed: **Al Devru'l İsraili Fi Ğazu'l Irak**, Evrwak Duveliyye, sayı 146, Bağdat Üniversitesi, Markaz Dirasat'ul Duveliyye, 2006.

Abd Mazuk, Ebuzer Şakir: **Nizam el-Sanuni li-İdaret Meclis el-Belediye, Dirasat Mukarana Beyne Irak ve el Ürdün**, sayı 102, Şark'ül Evsat Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Amman, 2012.

Abd Usud, Zeyneb Hasan Esad: **Al İDara El Medeniyye Lil Irak Dirasat Tarihiyye, 2003–2004, Mecellet'ul Kulliyat'ul El Esasiyya Lil Ulum El Terbeviyya Ve'l İnsaniyye**, sayı 50, Ekim 2020.

Abdulcabbar, Falih: **Irak Ma Ba'da El Harb: Sibak Min Acli Al İstikrar ve İa'dat Al Bina'a vel Şer'iyyah, Amerikan Barış Enstitüsü**, rapor 120, Mayıs 2016.

Abdulcabbar, Falih: **Kitab El La Davla**, tercüme: Husni Zeyna, Bağdat Amerikan Üniversitesi, 2021.

Abdulcabbar, Falih: **Nahnu El Düstur, Evrak Demokratiyye**, sayı 6, Ekim 2005.

Abdulkerim, As'ad Abdulvahhab: **Al Harakat'ul İslamiyye Fi'l Irak, Mecellet'ul Camiat'ul Tikrit Lil Hukuk**, cilt 1, sayı 1, 2009.

Abdulla, Bedriye Salah: **Tehaddiyat Al Nizam'ul Siyasi Fi'l Irak Ba'da A'am 2003, Markaz Dirasat'ul Stratejiyye Ve'l Duvaliyye, Mecellet'ül Kadaya El Siyasiye**, Bağdat Üniversitesi, sayı 63, yıl 12, 2020.

- Abdullah, Eynas Saadi: **Tarih el Irak el Hadis 1258-1918**, Dar Meketebet'ül Adnan, Bağdat, 2014.
- Abdullatif, Abdülmecid Kâmil: **El Muntâzam Fi Tarih El Irak El Muâser 1914-1968, El Fuğrân Lihadâmat El Tibâ'a**, Bağdat, 2010.
- Abdülderraci, Abdürrezzak: **Ca'fer Ebû el-Temn ve Devruhu fî el-Hareketü'l-Vatanîyye fî el-'Irâk**, Kültür ve Sanat Bakanlığı Yayınları, Bağdat, 1978.
- Abdülemir, Muhammed Emin: Haşim, Kâteğ Lazem ve diğeri, **El-Mâsaleh El-Bereytâniye fî el-Haliç el-Arabi 174-1778**, El İrşad Matbaası, Bağdat, 1977.
- Abdülhader, Saad Abdulvahed: "El-Vâlî Nâzım Paşa A'mâluhu ve Islâhâtuhu fî Bağdâd 1910-1911", **Dirâsât Terbeviyye**, sayı 25, Kânunusani, 2014.
- Abdülmecid, Abdullah Abdulmuttalib: **Melameh El fikr El Reisiy El Kakaiyye ve Abraz Tukusihim**, Mecellet El Camia El Irakiyye, sayı 41, 2018.
- Abdülmecid, Vesim Rıfat: **Irak El Inkilabi** "El Inkilabat'ul Naciha Ve'l Faşila Fi'l Irak 1921-2003", Dar El Cevheri, Bağdat, 2010.
- Abdürezzak, Salah: **Meşari'i İzalatu Temyiz El Taifi Fi'l Irak Min Muzekkirat Faysal El Evvel ila Meclis El Hüküm 1932-2003**, Muntada El Maarif, Beyrut, 2010.
- Abdürezzak, Salah: **Savrat'ül Eşrin Savrat'ül Te'sis El Devlet'ül Irakiyye 1920, Şürket'ül Enas Liltiba'a vel'Neşr**, Bağdat, 2015.
- Abdürezzak, Salah: **Seyyid El Sistanive Devruhu El Siyasi Fi'l Irak, Darul Mahceti'l Bayda**, Beyrut, 2019.
- Abuna, Albert: **Tarih El Kilise El Şarkiiye**, 1. Kısım, Matbaat'ül Asriyye, Musul, 1973.
- Acem, Ali Abdülemir: **Fi MahebEl Irak, El Hurub, El Hisar vel Tahvilat El Asife 1990-2003**, El Rafidey Yayınevi, Beyrut, 2019.
- Adam, Roberts: **Nihayat Al İhtilal Fi'l Irak 2003 Fi'l İhtilal Al Ameriki Lil Irak Suvaruhu ve Masadiruhu, Silsilet Kutub Al Mustakbal El Arabi**, Markaz Dirasat El Vahdat'ul Vataniyye, Beyrut, 2004.
- Adıvar, Halide Edip: **Mor Salkımlı Ev**, İstanbul, 2004.
- Ahmad, Feroz: **İttihat ve Terakki**, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ahmed, Hazım Macid: "El-Sirağ el-Temerrüd ve Eseruhu 'Alâ el-İktisâd el-'Irâkî, 1850-1914", **Mecelletü'l-Sır men Ra'â**, 4, sayı 3, 2008.
- Ahmed, Kemal Mazhar: **Safahat Min Tarih el Irak El Muaser**, Mektebet'ül Bedlisi, Irak-Bağdat, 1987.
- Akravi, Matta: **El Irak El Hadis**, terc. Mecid Hadduri, c1, Matbaat'ul Ahd, Bağdat, 1932.

- Alġanimi, Abdülislam Mahmud: **Nizam El İklım El Arabi Ba'd Harb'ul Haliç El Saniyye ve Teda'ıyyat Ahdas 11 September 2001**, Rabat, Dar El Selam Yay., 2003.
- Ali, Fadıl Abdülvahed: **Min Alvah Sümer ile El Tevatira**, Bağdat, 1989.
- Ali, Falih Hasan ve Selman, Abdulhadi Kerim: El Fikru El İktisadi vel İctimai ledael Meleku Faysal El Evvel beyne el nazariyye vel tatbik, **Mecellet'ul Merkez Dırasat El Kufe**, cilt 1, sayı 3.
- Ali, Murad Halil ve diğerleri: **Dirasat fı Tarih el-Avrubbi el-Hadis Ve'l-Muasır**, Musul Üniversitesi, 1988.
- Ali, Nasr Muhammed: Seyag El-Muhasasa El-Ta'efeyye El-Irakıyye, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Al-Nahrain Üniversitesi, **Al-Mohaqqiq Al-Hilli Hukuk ve Siyasal Bilimler Dergisi**, sayı 1, yıl 13, 2021.
- Al-Khafaf, Hamid: **En-nusus Es-sâdıra 'an semâhat Es-sayyid'il Sistânî fı'l-mes'el El-İrâqıye.**, Dar Al-Tarikh Al-Arabi, Beyrut 2009.
- Allavi, Ali Abdul Emir: **Faysal El-Evvel Malikul Irak**, çeviren: Simon Ekrem El-Abbas ve Gayth Yusuf Mahfuz, Al-Rafidain Diyalog Merkezi, Necef, 2022.
- Allavi, Ali Abdul Emir: **İhtilal El Irak Rubiha Al Harb ve Husira El Selam**, Muassasat'ul Arabiyye Lil Dirasat Ve'l Neşr, Beyrut, 2009.
- Aloji, Abd Elkareem: **El-Şar'â Alâ El-Irak Minel ihtilâl El-Bereytâni Elâl ihtilâle El-Amriki**, Dar Al-Thaqafa, Kahire, 2007.
- Al-Sadoon, Watheq: George W.Bush Döneminde Amerika'nın Askeri Stratejisi (2001-2009), **Ortadoğu Etütleri**, cilt 12, sayı 1, 2020.
- Al-Shallal, Omar İbrahim: Osmanlı Son Dönemlerinde Tekabül Eden 1869-1914 Yılları Arasında Irak'taki Kültürel Gelişmeler, **On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015.
- Al-Sveydi, Tevfik: **Muzaklirati Nısf Kırn Min Tarih El Irak Ve'l Kadiyyet'ül Arabiyye**, Al Muassasat Al Arabiyye Lil Dirasat Ve'l Neşr, Beyrut, 2010.
- Al-Taie, Shuja: Teksım El-Irak (Federaliyeen) Rağbet El-Merci'ıye El-Diniye, **Dunia al-Watan**, 30 Haziran 2011.
- Al-Tamimi, Ali Sabih: **Aldawr Alsiyasiyyu Lilhimayatu fil Irak 1990-2010**, Dar Amjad yayıncılık, Amman, 2015.
- Alyavi, İftihar Zeki: El Tenavvu El Esni Vel Teayuş El Selmi Fi'l Irak, **Edebiyat Dergisi**, sayı 109, 2014.

- Anderson, Liam; Stansfield, Gareth: **Irak El Mustakbal**, Arapçaya terc. Rahzi Bedir, Londra, 2005, Dar El Vak Yayınevi.
- Arslan, Şekip: **Tarih el-Devle el-Osmaniye**, İbn-i Kesir Yayınevi, Şam, 2001.
- Artuç, Nevzat: “Osmanlı Devleti’nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa’nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)”, **Belleten**, sayı 271, Aralık 2010.
- Aruri, Naser: **Hurub Corc Dabulyu Buuş El Vikaiyyah Beyna Markaziyat AL Havf ve Avalimat Al İrhab Al Davlah, Markaz Dirasat Al Vahda Al Arabiyya**, Beyrut, 2003.
- Aswad, Zainab Hassan Abd: El-İdâre-i medenîye li’l-İrâk dârseh târihîye 2003-2004, **Eğitim ve Beşeri Bilimler Temel Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt 12, sayı 50, 2020.
- Atuf, Züheyr: **Al Tacribat’ul Hızbiyye Fi’l Irak Ba’da 2003**, El Vakii Ve’l Tehaddiyat, Markaz Adrak Lil Dirasat Ve’l İstişarat, Ocak 2018.
- Atvan, Abdulbari: **EL Kâdie El Tânzüm’ul Sırri, Dar El Sâki**, Beyrut, 2007.
- Awad, Amer Hashem: Estratijiyet Bena’il Davla El-Irak Ba’d El-Ensheb El-Ameriki, **Siyasi Araştırmalar Bölümü Yıllık Konferansı**, Bilgelik Evi, Bağdat 2011.
- Aycan, Azmi: Osmanlı’da Devlet-Aşiret İlişkileri: Hemvend Örneği (1876-1918), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.
- Azmi, Halil: **Hareket’ül Aşuriyyun**, Bağdat, 1970.
- Basri, Mir: **A’lam Al Siyase Fi’l Irak Al Hadis**, c1, Dar El Hikme, Londra, 2005.
- Bayatlı, Nilüfer: “Kuzey Irak’ta Kendi Kaderine Terkedilmiş, Yanlış Tanıtılan bir Türk Aşireti ‘Şebekler’”, **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, 1997.
- Bell, Gertrude: **Fusul min Tarih el Irak’el Karib 1914-1920**, çev. Cafer el Hayyat, Beyrut, 1971.
- Bell, Miss: **Fusul min Tarih el-Irak el-Karib 1914-1920**, çev. Cafer el-Hayyat, Daru’l-Rafideyn, Beyrut, 1971.
- Benderoğlu, Sait el latif: **El Turkman diye Irak Savra, dar el Hurriye Lil Tibaa**, Bağdat, 1973.
- Beyat, Fazıl Mehdi: **Dirasat fi-Tarih el-Arab fi Ahd el-Osmani**, Dar el-Madar el-İslami, Beyrut, 2003.
- Busra, Mir: **İ’lâm Türkümân ve el-Edeb el-Türkî fi el-’Irâk el-Hadîs**, Mektebet’ül Varrak, Londra, 1997.

- Butmaya, Mecellet'ül Mizo: **Merkez dirasat el Ummah el Irakiyye**, sayı 1, Temmuz 2004.
- Caryo, Dahal Hasan: **El Irak Fi Senevat El Sa'ba, Dar Dicle**, Bağdat, 2013.
- Casim, Hayri Abdulrezzak: **Nizam El Hukum Fi'l Irak Ba'da 2003 Ve'l kuva Al Muassira Fiyha, Beyt El Hikma**, Bağdat, 2012.
- Cemil, Hüseyin: **El Irak Şehadet Siyasiyye**, 1908, Dar El Elam, London, 1987.
- Cibran, Selman: **Mücemma El Addad Dirasat fi Siyratul Cevahiri ve Şiiri**, Muessesat'ul Arabiyye Lildirasat Vel Neşr, Beyrut, 2003.
- Cox, Sir Percy: **Safahat Min Tarih Irak El Hadis Min Senet'ül 1914-1926 Tekvin el Hüküm El Vatani Fil Irak**, terc. Beşir Fercu, Matbaat El İttihad El Cedide, Musul.
- Cundi, Halil: **Nahva Maarifet Hakikat'ul Diyane El Ezidiyye**, İsveç, 1998.
- Daffar, Amer Abdürezzak: **Al Tatavvurat'ul Siyasiyye Fi'l irak 1914-1933, İslami Um Derman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi** (Doktora tezi), Hartum, 2012.
- Daher, Yasin Taha: **Dar El İtimad El Britani ve Tekviyn El Hama El Vatani Fi'l Irak 1920-1932**, El Debbağ Lihadamat El Tiba'a, Bağdat, 2011.
- Davis, Erik: **Muzakkirat Devlet'ul Siyasiyye vel Tarihiyye Ve'l Huviyatu'l Vataniyye El Cemaiyye Fi'l Irak'ul Hadis**, terc. Hatim Abdülhadi, Al Muassasatu'l Arabiyye Lil Dirasat Vel Neşr, Beyrut, 2008.
- Davson, Sir Ernest: **Bahs fi Keyfiyyet el-Tasarruf bi'l-Arâzi**, çev. Hüküm el-Irak, Matbaat el-Hüküme, Bağdat, 1932.
- Derviş, Mahmut Fehmi Zeyn; Cevad, Mustafa ve Susa, Ahmed: **Delil li'l-Cumhûriyye el-'Irâkiyye li-senet 1960**, Dar Matbaat'ül Temeddün, Bağdat, 1996.
- Deveci, Can: **İngiltere İdaresinde Irak'ta Politik Gelişmeler 1922-1925: Hükümetler ve Sınır Problemleri**, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2023.
- Diyb, Kemal: **Zelzal Fi Ardu Elşekak (Irak 1915–2015)**, Dar El Kurabi Beyrut, 2003.
- Doğan, Soner: "Irak Türkmenleri", Araştırma 68, İNSAMER, Haziran 2018.
- Dolbran, Lord Lyod: **Irak Min'el İntidab ile El İstiklal 1914-1932, 2002**, Dar'ul Arabiyye Lil Mavsuat, Beyrut.
- Douglass, İan: **Al Vilayat'ul Muttahidat'ul Amerikiyye Di'l Irak ve Cerimet'ul İbadet'ul Cemaiyye Fi'l Irak Tahta'l İhtilal Tedmiyru'l Devle Ve Tekrisu'l Favdai Markaz Dirasat'ul Vahdet'ul Arabiyye**, Beyrut, 2008.

- Drower, E.: **El Saibiler El Mandeiyyin**, 1. Kitap, çev. Naim Bedevi ve Gadban Rumi, 3. Baskı, Bağdad, 1987.
- Ebu Zeyd, Muhammed El Hadi: **El Şia Ve'l Sunnah Ve'l EkradFi'l Alem**, El Cize, Hela Lilneşr Ve'l Tevzi'i, 2007.
- Ekinci, İlhan **Hamidiye Vapur İdaresi, Fırat ve Dicle'de Osmanlı İngiliz Rekabeti**, cilt 2, Asil Yayınları, Ankara, 2007.
- Elab, Süheyl Kasha: **El-Musul fi'l-Karn el-Ta'si Aşar Dirasat Siyasiyye 1834-1909**, Eltenavvur li't-Tiba'a ve'l-Neşr ve'l-Tevzi, Beyrut, 2010.
- El-Akkad, Salah: **El-İsti'mar fi el-Haliç el-Farisi**, Kahire, 1956.
- El-Alawi, Hassan: **El-Iral El-Emriki**, Al-Sadr Kütüphanesi, İran 2005.
- El-Alavi, Hasan: **El Şia Ve'l Devlet'ül Kavmiyye Fi'l Irak 1914-1990**, Dar Neşr Ruh El Emin, İran, H. 1426.
- El-Ali, Salih Ahmed: **Muhadarat Fi Tarih'ül Arab**, c. 1, Musul Üniversitesi, 1981.
- El-Allaf, İbrahim Halil: **Al Malak Faysal Al Avval 1921-1933 ve Devrahu fi Te'sis El Devlet'ül Irakiyye El Hadise**, El Hivar'ül Mütemeddan, sayı 4552, 2014.
- El-Allaf, İbrahim: **"Kıssatü'l-Sikek el-Hadidiye fi el-Irak"**, Nülahek el-Mada, Zakira Irakiyye, sayı 3368, yıl 12, 25 Mayıs 2015.
- El-Alûci, Abdulkerim: **El Sira'a Fi'l Irak Min El İhtilâl El-Bereytâni İle El İhtilâl El Ameriki**, Kahire, 2008.
- El-Amid Abdürrezzâk Muhammed Esved: **El Madhal ile Dirasat'ül Edyan vel Mezaheb**, c. 1, Dar el Arabiyye Lil Mavsuat, Beyrut, 1981.
- El-Amr, Muhammed Ahmed: **El-Delîl li-İslâhu'l-Evkâf**, Bağdat, 1948.
- El-Attiyah, Ghassan: **El-Irak Naş'atü El-Davla**, Dar Al-Lam, Londra, 1988.
- El-Azri, Abdülkerim: **Müşkilat'ül Hükm Fi'l Irak**, Londra, 1991.
- El-Azzâm, Abdülmecid Ali: **Ameliyat'ül Sun'i El Siyasse El Hariciyye El Ürdüniyye**, Amman, Kültür Bakanlığı, 1998.
- El-Azzavi, Fadel Salfih: **Hafaya El Mu'tamarak El Duvaliyye Li İskat El Hukum El Vatani El Medeni Fi'l Irak, 1921-2003**, Dar Al-Moataz, Amman 2016.
- El-Azzâvî, Abbas: **Muassa'at'ül Irak Beyne'l İhtilaleyn**, 7, Dar'ül Arabiyye Lilmüassaet, Beyrut, 2003.
- El-Azzâvî, Abbas: **Târîhu'l-İrâk beyne ihtilâleyn**, cilt 7, Bağdat, 1956.
- El-Azuvi, Dahem Muhammed: **Al İhtilal Al Ameriki Lil Irak ve Ab'adu'l Federaliyye El Kurdiyye**, Dar El arabiyye Lilulum Naşirun, Beyrut, 2009.

- El-Azuvi, Dahem Muhammed: Mesihyyu el Irak: Dahiyat'ul Hader Vel Mustakbal, **Al Mustakbal Al Arabi Dergisi**, sayı 352, Haziran 2008.
- El-Bahrani, Müzakkirat Ruuf: **Lamahat An Vad'a El Irak Fi Avahiri Ahd'ül Osmani 1900-1922**, c. 1, Dar'ül Kitap Vel Vesaik, Bağdat, 1993.
- El-Basir, Muhammed el-Mehdi: **Tarihu Elkadiyye El-Irakiyye**, Al-Falah Matbaası, Baghdad 1923.
- El-Bediri, İyad Ayed Veli: **EL Terkib El Etnografi, Lisukkanil Irak ve Tahiyi Asarahu Fi Bina El Devle Ve'l İstikrar**, Mecellet'ul Kadisiyye Lil'ulum El İnsaniyye, cilt 13, sayı 2010.
- El-Bekir, Yassin ve Hüseyin, Maytham Enidi Ali: El-Ezematül Siyaseyye Fil Irak Ba'd Ağm 2003, **Siyasi Meseleler Dergisi**, sayı 53.
- El-Bekri, Yasin Sa'ad Muhammed ve Hasan, Meysem Andi Ali: **Al Azamat Al Siyasiyye Fi'l Irak**, Ba'da A'am, 2003.
- El-Beyati Ali Halil: **el Avdağ el İktisadiyye fil Irak 1932-39**, Bağdat Üniversitesi, (Yüksek lisans tezi), 1990.
- El-Beyati, Felah Mahmud Hıdır ve Abd, Abdülkerim Hüseyin: "Siyâsetü'l-İhtilâl el-Britânî li'l-'Irâk fi Mıntikatü'l-Fırât 1917-1920", **Mecellet Külliyyetü'l-Terbiye el-Esâsiyye**, sayı 6, Mart 2012.
- El-Beyati, Fares Abdülkerim ve Muhammed, Zülfikar Abdullah: Takyiyim El Nizam El Barlamani Fi'l Irak Ba'ad 2005, **Mecellet'ul Kadaya Siyasiyye**, Nahreyn Üniversitesi, sayı 63, yıl 12, 2020.
- El-Bezzâz, Abdurrahman: **Irak min el ihtilâl hattâ el İstiklâl**, Arap Birliği Ligi, Yüksek Arap Araştırmaları Merkezi, Kahire, 1978.
- El-Caferi, Mahmud Hamdi: **Britanya ve el-'Irâk Hakbatü mine'l-İsti'mâr 1914-1958**, Bağdat, 2000.
- El-Cebhuri Kâmil Selman: **Necef'ül Eşraf Ve'l Hareket'ül Cihad A'am 1914**, Müessesat'ul Arif Lilmatbuat, Beyrut, 2002.
- El-Cebhuri, Kemal Selman: Muhammed Taki El Şirazi Kaid'ül Savrat'ül Irakiyye El **Kubra**, 1920.
- El-Cenabi, Faik Abdulhadi Saleh: **Tanzimu Zubbat El Ahrar Fi'l Irak ve Devruhu Fi'l Teharrur El Siyasi Ve'l İktisadi, 1952-1960**, Mecellet'ül Uruk Lilabhas El İnsaniyye, Ağustos 2009.
- El-Cevahiri, İmad Ahmed: **Tarih Müşkilat'ul Aradi Fi'l Irak 1914-1932**, Bağdat, 1978.

- El-Dari, Hares: **Al Mukavama AL Irakiyye**, Muassasat Al Basair, Beyrut, 2010.
- El-Debbağ, Eymen: **İhvan'ül Müslimin fi el-Irak**, Dar el-Mamun, Amman, 2011.
- El-Durra, Mahmud: **El Kadiyye Al Kurdiyye**, Dar Al Tali'aa, Beyrut, 1966.
- El-Ezidi, Ayida Abdullah: **İran Ve'l Irak**, Abu Dabi, Merkezi El İmarat Lildirasat ve El Buhus'ul Stratejiye, sayı 48, 2003.
- El-Fadili, Ebu Zer Hasan: **Tarih el Şark'ül Evsat el İktisadi**, tahkik: Adil İbrahim Yakub, Bağdat, 1980.
- El-Fahdavi, Diyab Abbud Hüseyin: "El-Tenâfus el-Birîtânî el-Fransî, el-Amerikî 'alâ Neft el-'Irâk 1914-1925 Dirâsât Târîhiyye", **Sırr-ı Men-ra'â**, 13. cilt, sayı 50, yıl 11, Eylül 2018.
- El-Fetyan, Ahmed Malek: "Et-Ta'lîm fi el-'Irâk el-Qadîm", **Mecelletü'l-Mevred**, sayı 1, Bağdat, 2011.
- El-Hac, Aziz: **El Kadiyye el Kurdiyye fil Eşriniyat, El Müessese el Arabiyye Lildirasat vel neşr**, Beyrut, 1984.
- El-Hac, Aziz: **El Kadiyyet'ul Kurdiyye Fi'l Irak**, Beyrut, 1994.
- El-Hafaci, Feyyaz: **Al Haras'ul Kavmi ve Davruhu'l Damavi Fi'l Irak**, Dar Suttur Lil Neşr Ve'l Tevzii, Bağdat, 2015.
- El-Harsan, Saleh: **Hüzbu'l Dava El İslamiyye Hakaik ve Vesaik, El Muassasa El Arabiyye Vel Buhus El İstraticiiye**, Şam, 1999
- El-Haseni, Abdürrezzak: **Al Asrar el Hafiy fi Hareket li-Senetül 1941 el Tahriiriyye**, 2. Baskı, Matbaat'ul Urfan, Sayda, 1964.
- El-Haseni, Abdürrezzak: **El Yezidiyyun Fi Hadirihim ve Madihim**, 9. Baskı, Mektebet'ul Yakza el Arabiyye, Bağdat, 1982.
- El-Haşimi, Hamit: **Tekyif el-Ğacer, Dirâsât Antropolojiyye İctimâiyye li-Camâat 'Irâkkiyye el-Keveliyye fi'l-'Irâk**, Müessesatü'l Meda, Bağdat, 2012.
- El-Hilali, Abdürezzak: **Târîh el-Ta'lîm fi el-'Irâk fi Ahd el-'Osmânî (1638-1917)**, Bağdat, 1959.
- El-Hursan, Salah: **Hizbu'l Dava Al İslamiyye Hakaik ve Vesaik, Al Muassasat'ul Arabiyye Lil Dirasat Ve'l Buhus Al Stratejiyya**, Beyrut, 1999.
- El-Hursan, Salah: **Safahat Min Tarih El Hareket'ul Şuyu'iyye Fil Irak**, Dar El Furat, 1993.
- El-Huseyni, Abdürrezzâk: **Savrat'ül Necef**, Bağdat, 1972.

- El-Huseyni, Abdürrezzâk: **Tarih el Irak el Siyasi el Hâdis, El Râfideyn Liltibâ'a vel Neşr ve Tev'zii**, 7. Baskı, Beyrut, 2008.
- El-Husri, Satı: **Muzekkerati fi'l Irak 1921-1941**, c. 1, Menşurat Dar El Talia, Beyrut, 1967.
- El-Hüseyni, Abdürrezzâk: **Savrat'ul Irak el Kubra, Müesseset'ul Muhibbin**, Kum, 2018.
- El-Irak, Mu'cem: **Abdürrezzâk El Hilali**, birinci kısım, Matbaat'ul Nezah, Bağdat, 1953.
- El-Jameel, Sayyar: Sayyar el-Jameel, El-Malek Faysal El-Evvel 1883-1933 Edvaruhu Ettarihiye ve Meşru'atuhu El-Nahdavveyya, **Arap Birliği Araştırmaları Merkezi**, Beyrut, 2021.
- El-Kabisi, Yahya: **Irak: El İhticfacat Ve'l Azmat'ul Nizam el Siyasi**, analiz, Merkezi'l Arabi Lil Dirasat'ul Siyasiyye, Doha, 2013.
- El-Kadvi, Ali bin Muhammed: **Talkhis Elbeyan fi Zikr Fark Ehli El Edyan**, tahkik: Reşid El Bender, Dar El Hikme, Londra, 1994.
- El-Kahvati, Hüseyin Muhammed: **Devr el Basra el ticari fi el Haliç el Arabi**, Bağdat, 1980.
- El-Kays, Ma'an Faysal: **Al Malak Faysal Al Avval Min'al Savrat'ül Arabiyye'tül Kübra Hatta Te'sis El Devlet'ül Irakiyye El Hadise**, Dar Al Biyark ve Dar Al Doktor, Bağdat, 2019.
- El-Lami, Firdevs Abdülkerim: **El-Hayâtü'l-İctimâiyye fi Medînetü'l-Bağdâd 1831-1917, Bağdat Üniversitesi İbn Rüşd Fakültesi**, (Doktora Tezi), 2002.
- El-Matbai, Hamid: **Muassat A'lam ve Ulema'ul Irak**, 1. Bölüm, Müessesat El Zaman Lilsahafa Vel Neşr, Bağdat, 2011.
- El-Mecdub, Taha: **Al Siyassa'tul Amerikiyye Fi'l Şark'ul Evsat Hilal Karne'l-İşrin, Fi Al İmparatoriyyat'ul Amerikiyye**, cilt 1, Maktabat'ul Şuruk, Kahire, 2001.
- El-Meşayihi, Kazım Ahmed: **Tarih Neş'etu Hızb'ul İslami El Iraki**, Dar El Rakim Yayınevi, Bağdat, 2005.
- El-Meşayihi, Kazım: **Şeyh Emced bin Muhammed Saîd el-Zehâvî Âlim el-'Âm el-İslâmî**, Enver Dicle, Bağdat, 2003.
- El-Meşhedani, Halil İbrahim Saleh: **Alâkâtü'l-Britâniyye el-İrâniyye 1857-1907**, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (Doktora Tezi), 1997.
- El-Mu'men, Ali: **Sadmat'ul Tarih'ul Irak Min hukum'ul Sulta İla Hukm'ul Mu'arada**, Dar Revafed, Beyrut, 2017.
- El-Naccar, Mustafa Abdulkader: **Irak vel Tarih, Dar el Hurriye Liltiba'a**, Bağdat, 1983.

- El-Neccar, Cemil: Musa “Tarik el-Muvasalat el-Nehriyye, fî el-İrak Deva’fe el-İhtimam el-Osmaniyin ve Mazahiruhu 1834-1872”, **Mecellet’ül Külliye**, sayı 2, 2009.
- El-Neccar, Necat Hayrullah Kazım: “El-Tetavvur el-İktisadi ve’l-İctimai ve’l-Sekafi fi’l-İrak Hilal Hüküm el-Osmani (1876-1917)”, **Mecelletü’l Külliyyetü’t Terbiye / Câmiat Vasat**, c. 2, sayı 38, Şubat 2020.
- El-Neklavi, Sabah Kerim Riyah ve Nassar, Abdülazim Abbas: Talip El Nakib ve Tumuhatuhi Li’İtila Arş’ül Irak, **Mecellet’ül Markaz Dirasat El Kufe**, c. 1, sayı 25, 2012.
- El-Nidavi Hamid: Nakl, El İstratijiyye El Amerikiyye Li Tahkik El Nasr Fi’l Irak, **Mecellet’ul Siyasiyye El Duveliyye**, sayı 2, 2006.
- El-Omari: Hayri Emin **Şahsiyat İrakiyye Min Al Had El Malaki, Dar Al Arabiyye Lil Mavsuat**, Beyrut, 2008.
- El-Rabi’i, Basim Vahit: **Beyan General Maude ve Hakikatuhu**, El Mada gazetesi, Zakira İrakiyye, sayı 4117, yıl 15, 22 Ocak 2018.
- El-Rakabiy, Akab Yusuf: Al Amel El Duvali ve Asa2rahu Fil Kadiyyat’ul Kurdiyye Fil Irak, 1958–1991, **Eğitim Fakültesi Dergisi**, sayı 27.
- El-Ravi, Muhammed Sadi: **Târîh el-’İlmiyye fî Bağdâd**, tahkik: İmad Abdülselem Rauf, Kültür ve Enformasyon Bakanlığı, Bağdat, 1997.
- El-Razi, Mohammed ibn Bekir ibn Abdulkadir: **Mukhtar El Sahhah, Bab Senin, Dari El-Risele**, Kuveyt, 1983.
- El-Rubai, İsmail Nuri: El Irak vel Ezemetul İktisadiyye el Alemiyye 1929-1933 Kiraat’ul Vesaikiyye fi Takarir el Malek Faysal el Evvel ve Yass el Haşimi, **Mecellet’ul İttihad el Camiatu El arabiyye Lil Edeb**, cilt 9, sayı 1, Ürdün, 2012.
- El-Saadi, Hasan Celub: **El Akalliyat el İrakiyye, Minel İzab İle El Temkin**, Dar eL huda Liltiba’a vel Neşr, Muesseset’ul huda Lil Dirasat el İstrateciyye, Miysan, H. 1436.
- El-Samanci, Aziz Kader: **Al Tarih’ul Siyyasi Li Türkmen’ul Irak**, Dar El Saki Yayınevi, Beyrut, 1999.
- El-Sammaray, Yunus: **Ulema Bağdad fî el-Karn el-Rabi Aşar**, Evkaf Bakanlığı Matbaası, Bağdad, 1982.
- El-Sehrurdi, Muhammed Saleh: **Labb el-Elbâb**, c. 2, Matbaat el-Arif, Bağdat, 1933.

- El-Seyyid Selim, Muhammed: **Tetavvur El Sîyasse El Duveliyye Fi'l Kurneyn El Tas'i Aş'er, Ve'l Eşrin, Kahire**, Dar El Far El Cedid Lilneşr Ve'l Tevzii, 2004.
- El-Sufi, Ahmet Ali: **El-Memalik fi'l-Irak, Sehaif Hatira fi Tarih el-Irak el-Karîb 1831-1949**, Musul, 1952
- El-Sûraihi Abdullah: **Hâdşs İftirak el ûmmah, Dîrasât el Sâbekvel Usul vel Neatic**, Mecellet'ul İctihad, s. 19, ilkbahar 1993.
- El-Suveydi, Meysem Abdulhadir Cabbar Ali: "El-Naşatü'l-Masrafi fî el-Iark Hilal el-hükm el-Osmani, el-Mütaahher ve el-İhtilal el-Britani 1869-1917", **Mecellet'ül Ulum el-İnsaniye**, cilt 23, sayı 1, Mart 2016.
- El-Şehristani, Muhammed bin Abdulkerim: **el Milel vel Nihal**, 1. Baskı, Beyrut, Dar El Surur, 1948.
- El-Şekaki, Halil İbrahim: **El Rad'ul Nevavi Fi Şark'ul Evsat, El NAŞER Lil Tibaa Vel Tevzii**, Beyrut, 1991.
- El-Şerif, Nasır Ali Emin: "İdâretü'l-Vâlî Nâzım Paşa li-Vilâyetü'l-Bağdâd 1910-1911", **Mecelletü'l Külliyetü'l-Edeb**, sayı 90, 2009.
- El-Şibli, Hişam: **Mahattat'u Savda Fi Tarih'ul Irak Al Hadis**, 1932–2017, Dar Dicle Yayınevi, Amman, 2017.
- El-Şimari, Nadya Casim Kazım: **El Ticara El Irakiyye**, 1921-1958, Dirasat Tarihiyye, Mecellet'ul Merkez Babil Lil Dirasat El İnsaniyye, cilt 6, sayı 2.
- El-Şinavi, Mahmud: **Irak El Taih Beyna'l Taifiyye vel Kavmiyye**, Dar Hilal Lil Neşir ve El Tev'zi Yayınevi, Kahire, 1999.
- El-Taher, Ali Cevad: **El Cevahiri Min'el Mevled Hatte El Neşr Fiy El Ceraid**, Bağdat, Enformasyon Bakanlığı, 1973.
- El-Tamimi, Faysal Muhammed Alivi: **Es-sultatu Vel Kabiliye Sera'ul Heviyat'il Katile Fi'l-Irak 1921-2010**, Dar Dijla, Amman, 2016.
- El-Tikriti, Abdülmecid Kâmil: **el Melek Faysal el Evvel ve Davrahû fi Tesis el Devlet el Irakiyye el Hâdise 1931-1933**, 1921-1933, Dar El Şu'un El Sakafiyye El Amma, Bağdat, 1991.
- El-Tikriti, Buseyna Abdurrahman: **Cemal Abdülnasır Neş'at ve Tatavvur Fikr'ül Nasri**, Arap Birliği Araştırma Merkezi, 2000.
- El-Vaili, Kerim: "El-Ta'lîm fî el-'Irâk fî Evâhir Ahd el-'Osmânî-Ta'amulât Nakdiyye", **El-Hiwâr el-Mutemeddin**, sayı 5482, 5.4.2017.

- Elvan, İbtisam Hatim ve Atvan, Hıdır Abbas: **Hudu El Demokratiyye, Mecellet'ul Saiyasiye El Duvaliyye**, sayı 16, El Mestansuriyye Üniversitesi Siyaset Bilimleri Fakültesi, Bağdat, 2010.
- El-Verdi, Ali: **Li-Mehât el-İctimâiyye min Târîh el-'Irâk el-Hâdis**, cilt 3, Bağdat, 1972.
- El-Yasin, Hinavi Reşid: **Tevaccuhat El İdarat'ul Amerikiyyet'ul Jadidah İza'a El Irak**, Neşretûş Rasd El Duvali, Bağdat Üniversitesi, Markaz Dirasat'ul Duvaliyye, 2001.
- El-Zubaydi, Leys Abdurrahman: **Savrat'ul 1958 fil Irak, Vizarat'ul Sekafe ve İ'lam**, Dar el Reşid Lilneşr, Silsilatul Dirasat, 1979.
- El-Zubeydi Hüseyin Latif vd.: **Irak ve Al BAhs A'an Al Mustakbal, Markaz El Irak Lül buhus Ve'l Dirasat**, Necef, 2008.
- El-Zubeydi, Hasan: **Muassa'at El Ahzab El Siyasiyye**, El Maarif, Beyrut, 2007.
- Eraslan, Cezmi: "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1867 – 1915)", **Tarih Dergisi**, sayı 35, 1994.
- Essamarrai, İbrahim: **Irak El Beled'ül Arabi Ellezi Nakharahu El Siyasiyyun 1914-2003**, Amman, Dar'ul Mutaz, 2014.
- Fadli, Salah Mehdi Ali: **El Merciiyat'ul Diniyyeve devruha El Vatani fi Tarih El Irak el Muaser 1900-2002**, Cafer el Asami, Liltibaa El Fenniye El Hadise, Kahire, 2010.
- Fathallah, Carcis: **Nazarat Fi'l Kavmiyye El Arabiyye Medden ve Cuzren**, Erbil, 2004.
- Fayad, Muaz: **Fi Haklul Alğam, El AHlkat'ul Uvla Muzakkirat Evvel Reis Lil hukumaet'ul Irakiyye Ba'da Sukut Saddam**, Şark'ul Evsat gazetesi, 26 Mayıs 2013.
- Fehmi, Said Abdülmecid: **Târîh Meşârî'iyet Elviyât el-'Irâk, Matbaatü'l-Delce**, cilt 2, 1947.
- Feyyaz, Maad: **Zakirat'ul Irak Adnan Paçacı**, El Şark El Avsat gazetesi tarafından yayımlanan bir dizi, 2010.
- Foster, Henri: **Neş'et El Irak El Hadis**, terc. Selin Taha El Tikriti, c1, El Fecir Lil Neşir Vel Tevzii, Bağdat, 1989.
- Foster, Henri: **Tekvin'ul Irak El Hadis**, terc. Abdülmesih Cuda, Matbaat'ül Süryan, Bağdat, 1946.
- Fuchs, Simon Wolfgang: "Preserving Minorities, Fostering Nationalism: The History of the Chaldean Catholics of Iraq" **Studies in Christian-Muslim Relations 21.3**, 2010.

- Fuller, Graham: El İslam El Siyasi Fi'l Irak Ba'da Saddam Hüseyin, **Amerikan Barış Enstitüsü**, Özel Rapor No. 108, Ağustos 2003, 2004.
- Ganime, Yusuf Rezzak: **Ticaret el-Irak Kadimen ve Hadisen**, Matbaat el-Irak, Bağdat, 1922.
- Giresun, Mustafa: Osmanlı Dönemi'nde Şeyh Abdüsselam Barzani ve İsyanları (1908-1914), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020.
- Habib, Corc: **El Yezidiyye Bakaya din Kadim**, Bağdat, Matbaat'ül Maarif, 1978.
- Habib, Kazım: **El Eyzidiyye Diyanetu Irakiyye Şark Avsatiyye, Dar Ninova Lil Dirasat Ve'l Neşr**, Şam, 2016.
- Hadduri, Mecid: **Irak El Cumhuri**, Beyrut, Dar El Muttahida Lil Neşr Yayınevi, 1. Baskı, 1974.
- Haduri, Muhammed: **Nizamul Hukm Fil Irak**, Al-Maaref Press, Bağdat, 1946.
- Hafız, Abdulazim Cabbar: **El Tehâvvûl El Demokrâti Fi'l Irak El Vakii... Ve'l Mûstâkbâl**, El aref Lil Matbuat Yay., Beyrut, 2022.
- Halil, İbrahim: Avda'a Vilayet'ü'l-Musul el-İktisadiyye, Dirasat fi tatavvuratiha el siyasiyye 1908-1922, **Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, (Yüksek Lisans Tezi), 1975.
- Halil, Nuri Abdülmecid: El Meleku Faysal El Evvel.beyne Mataleb El Vataniyye vel duğutat el İngiliziyye, **Mecellet'ul Afak Arabiyye**, sayı 3, Bağdat, Mart 1990.
- Halilzade, Zalmay: **Safir Min Kabul Şle Beyt'ul Abyad Rihlati Abra Alem Muttarab**, Arapçaya çev. Basdem Şiyha ve Said El Huseyna, Dar El Arabiyya Lil'ulum El Naşiriyn, Beyrut, 2017.
- Hamada, Said: **Nizam'ul İktisadi fil Irak**, Matbat'ul Amerikiyye, Bayrut, 1938.
- Hamid, Hamis Daham: **Hızb'ul İslami El Iraki** (2010 seçimleri ışığında bir çalışma), **Mecellet'ul Ulum El Siyasiyye**, sayı 41, 2010.
- Hamidi, Cafer Abbas: **Tarih'ul Irak El Muaser 1914–1928, Dar ve Mektebet'ül Adnan Liltiba'a Vel'Neşr**, Bağdat, 2010.
- Hammudi, Muzaffer Abbud; Macid Casem İyada: **El-Arâdî el-Zirâ'iyye fi el-'Irâk: Teşri'âtihâ ve Meşâkiluhâ ve el-Hulûl**, Bağdat, 2015.
- Hanefi, Abdulmünim: **El Fârk vel Câmaat, vel Ahzâb, vel Hâreket'ül İslamiyye**, 3. Cilt, Mektebet'ül Medbuli, Kahire, 1999.

- Hanioğlu, M. Şükrü: **A Brief History of the Late Ottoman Empire**, Princeton University Press, 2008.
- Harz al-Din, Muhammed Hüseyin bin Ali bin Muhammed: **Tarih Necef'ül Aşraf**, c. 3, Nakaraş–Kum, H. 1385.
- Hasan, Saad Muhammed: Davr el Siyasi lil Akalliyat fil Irak Baada 2003, **Dirâsât Duvveliyye**, sayı 76, 2019.
- Haseni, Abdulhalek: **Al Taifiyyetu'l Siyasiyye ve Muşkilatu'l Huküm Fi'l Irak**, Dar Mezobota, Bağdat, 2011.
- Hasib, Hayreddin: **Al Irak Min'el İhtilal İla'l Tahrir, Markaz dirasat Al Vahdet'ül Arabiyye**, Beyrut, 2006.
- Hasyak, Şaker: **El Irak el Şimali dirasat lli Navahi el Tabiiye vel Beşariyye**, Bağdat, 1973.
- Hatem, Lutfi: **Al İhtilal Al Ameriki Lil Irak ve İnhiyar Al Davla Al Irakiyye, Menşurat**, Londra, Temmuz 2013.
- Hershlag, Z. Y.: **Medhal ile El Trih'ül İktisadi Li Şark'ül Evsat**, çev. Mustafa El Hüseyini, Beyrut, 1973.
- Heykel, Muhammed Hasaneyn: **Al İmparatoriyat'ul Amerikiyye ve'l İğara Al'al Irak**, 6. Basım, Kahire, Dar El Şuruk Yayınevi, 2006.
- Hicher, Munira: **El Irak fi Ahd Midhat Paşa 1869-1872, Muhammed Khidar Biskra Üniversitesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Cezayir, 2019.
- Hut, Davut: “Gertrude L. Bell’in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı’nın Kurulmasındaki Rolü”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sayı 36, İstanbul, 2016.
- Hut, Davut: “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları (1879-1883)”, **Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)**, İstanbul, 2020.
- Hut, Davut: “Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi”, **Die Bagdadbahn**, Hamburg, 2016.
- Hut, Davut: “Türk Dünyasının Irak’taki Kadim Şehri Kerkük ve Türkmenleri” içinde **Türk Tarihinin Kadim Şehirleri**, ed. Okan Yeşilot-Bihter Gürışık Köksal, Selenge, İstanbul, 2022.
- Hut, Davut: **Musul Vilayeti’nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)**, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2006.

- Hürmüzi, Erşad: **Tarih’ul Nidal El Siyasi Li Türkmen El Irak 1923–2000**, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2020.
- Hüseyin, Ali Naser: **Tarih Sıkek El Hadid Fi’l Irak 1914-1945 Dirasat Siyasiye İktisadiyye Askeriyye**, Matbaat’ul Sıkak, Bağdat, 1986.
- Hüseyin, Ali Nasır: **El idarat’ul Britanyiyeye Fi’l Irak, 1914-1921**, Matbaat’ül Kitap, Bağdat, 2009.
- Hüseyin, Enver Nasır: “Mevkaf el-Aşâir el-’Irâkiyye mine’t-Tecnîd el-İcbârî”, **Mecelletü’l-Edeb**, sayı 102, 2012.
- Hüseyin, Fadel: **Muşkilat’ul Musul, Matbaat’ul Rabat**, Bağdat, 1955.
- Hüseyin, Fadıl: **Tarih Hizb’ul Vatani El Demokrati**, El Şa’ab Matbaası, Bağdat, 1963.
- Inad, Huda Muhammed Salih ve Mehdi, Enas Naan: **El-Bahs el-Sırfi Fi Kitab Minhu EL Mennan Lil Seyyid El Şehid Muhammed Muhammed Sadık El Sadr**, Mecellet’ul Ulum El İnsanşye, Eğitim Fakültesi, cilt 1, sayı 8, 2011.
- İbn-i Manzur, Cemaleddin: **Lisan el Arab, Beyrut, Dar Sadr ve Dar Beyrut Liltiba’a velneşr**, 1956.
- İbrahim, Adham: **El-Fark Beyn El-İhtilal El-Bereytani Vel-İhtilal El-Emriyki Lil Irak, Al-Hiwar Al-Mutamadin**, Sayı 7343, 17 Ağustos 2022.
- İbrahim, Saadi: 2003 Sonrası Irak’ta Siyasi İstikrasızlık, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi (BAD)**, cilt 2, sayı 1, 2018.
- İbrahim, Said: **Âdem Al İstikrar Al Al Siyasi Fi’l Irak 2003**, ANKASAM, sayı 2, Mayıs 2018.
- İbraihm, Haseneyn Tevfik: **Al Tahavvulat nAl Demokratiyye Fi’l Irak Al Kuyud Ve’l Furas**, Markaz Al Haliç Lil Abhas, 2005.
- Jassim, Hanan Talal ve Naji, Sawsan Adel: **Ed-düsturil Iraki li-’am 1925: Dirasa Tarihiyye, Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Dergisi**, sayı 68, Şubat 2019.
- Kamha, Ahmed Naci: **Ekrad El Irak ve Al Mustakbal, Mecellet’ül El Siyase El Duvaliyye**, sayı 126, 1996.
- Kasımlo, Abdürrahman: **Kürdistân ve el Kurd**, Beyrut, 1970.
- Kaya, Sena: **Lynch Vapur Şirketi’nin Kuruluşu Dicle ve Fırat Nehirlerindeki Faaliyetleri (1835-1914)**, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2024.
- Kaymaz, İhsan Şerif: **Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme**, Otopsi Yayınları, 2003.

- Kazım, Abdulrida: **Ma'sât El Ūnf Fi'l Irak 1963 – 2003**, Dar El Cevheri, Bağdat, 2013.
- Keçeci, Sabah: **El-Tahtit el-Sinai fi'l-Irak ve Esalibihi, Tatbikihi ve Ezhizatihu Lifetratül 1921-1980**, Beyt'ül Hükme, Bağdat, 1994.
- Keşkül, Yemame Muhammed Hasan: **Nizam El Kanun Li'inşa'aAl Vahadat Al İttihadiye ve Tanzimiyha**, Markaz Al Kanuni Lil İsdarat Al Kanuniye, Kahire, 2015.
- Keytan, Ahmed Yusuf ve Aslan, Hüseyin: **Al Muassasat'ul Askeriye Ve'l Emniyye Fi'l Irak Bağdat 2003**, Dar Dicle Yayınevi, Amman, 2021.
- Khattab, Nazira Mahud: Devru'l İhtilal Al Ameriki Fi Zuhur AL Tanzimat'ul Mutatarrika Fi'l Irak, **Mecellet'ul Tikrit Lil'ulum Al Siyasiyye**, cilt 3, yıl 3, sayı 7, Eylül 2016.
- Koç, Bekir: Midhat Paşa (1822-1884), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, (Doktora tezi), Ankara, 2002.
- Korkmaz, Ender: Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2017.
- Korkmaz, Mehmet: Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2018.
- Kotlof, L.S.: **Savratü'l-Eşrîn el-Serîriyye el-Vatanîyye fi'l-'Irâk**, çev. Abdulvahed Kerem, Bağdat, 1958.
- Kurşun, Zekeriya: "Kimlik ve Savaş: Osmanlı'dan Günümüze Irak Örneği, 2006", **Onuncu Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2006.
- Kurşun, Zekeriya: "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanmayan Ülke: Irak" **Irak Dosyası, I**, TATAV, der: Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, 2003.
- Kutub, Seyid: **Fi Zilal El Kur'an**, 5. Baskı, 1. Bölüm, Beyrut, 1967.
- Leyla, Muhammed Kâmil: **El Müctema'ül Arabi vel Kavmiyye**, Dar El Fikir el Arabi, Kahire, 1966.
- Lorimer, John: **Delil eL Haliç el-Arabi**, çev. Mektebet'ül Divan Şeyh Katar, cilt 7, Doha, 1967.
- Longrigg, Stephan Hemsley: **Arba'at Kur'un min Târîh el-'Irâk el-Hâdis**, çev. Cafer el-Hayyata, Bağdat, 1985.
- Lutsky, Vladimir: **Tarih el-Aktar el-Arabiyye el-Hadise**, çev. Afife el-Bustani, Moskova, 1971.

- Maaruf, Haldun Naci: “El-Evda el-Amme li-Yahud el-Irak Kable'l-Hicre el-Kanuniyye”, **Siyasi Bilimler Dergisi**, Bağdat Üniversitesi, sayı 30, 2005.
- Macidi, Khaz'al: **Cuzur el Diyane ev Mandeiiye, Matbaat'ül Safaa el Naser**, Bağdat, 1997.
- Maruf, Falih Cemal vd.: **Coğrafiyat'ul Irak El Tabiiyye vel sukkan vel İktisad Dirasat fil Coğrafya El İklimiyye**, Dar Dicle Ürdün, 2016.
- Matar, Selim: **El Irak'ul Cedid Ve'l Fikru'l Cedid, Kitab Mezopotamya**, Merkez Dirasat El Ummat'ul Irakiyye, Dar El Hükme, Londra, 2010.
- Matar, Selim: **El Zet El Ceriyha, İşkalat El huviyye fil Irak ve Alem El Arabi Şark'ul Mutavassat**, 2. Baskı, Muassasat'ul Arabiyye Lildirasat Velneşr, Beyrut, 2000.
- Matar, Selim: **Jadal El Huviyat, Siraa el İntimaat fi'l Irak ve Şark'ül Avsat, El Müessese el Arabiyye Lildirasat vel neşr**, Beyrut, 2003.
- Mazhar, Kenal: Mavkifu Faysal Al Avval, Min Al Kadiyyat'ül Kurdiyye Fi'l Irak, **Mecellet'ül K24**, sayı 59, 2014.
- Mecmuatü't-Tanzimatü'l-Osmaniyye (Düstur)**, cilt 1, çev. Nevfel Rahmetullah Nevfel, düzeltme: Halil el-Khuri, cilt 1, Beyrut, H. 1301/ M. 1884.
- Morrow, Jonathan Al ameliyet'ul düsturiyye'tul Irakiyye 2 Fırsat'ul Dai'a, **ABD Barış Enstitüsü**, özel rapor, sayı 155, Kasım, 2005.
- Muhammed, Alaa Casim: **El Malak Faysal El Avval Hayatuhu ve Devruhu El siyasi Fi Al Savrat'ul Arabiyye Fi Suriya ve Irak 1883-1933**, Mektebet'ül Yakza'tül Arabiyye, Bağdat.
- Muhammed, İydan Şebib Selim: “Osmanlı Devleti'nin Bağdat-Berlin Demiryolu İnşası Konusunda Uluslararası Rekabete Karşı Tutumu”, **10. Bilim Kongresi**, İstanbul, 25-26 Temmuz 2019.
- Muhammed, Salih Hıdır: **El Diplomasiiyin'ül Britaniyyin Fi'l Irak, Dar el Zaman Liltiba'a Velneşr Veltevvzii**, 2008.
- Murad, Ali Abbas: İşkaliyet Al Huviyye Fi'l Irak: El Usul Ve'l Hululi Al Mustakbel, **El Arabi Dergisi**, sayı 39, Ağustos 2011.
- Murad, Halil Ali vd.: **Dirâsât fî Târîh el-Avrubbî el-Hâdis ve'l-Mu'âsır**, Musul Üniversitesi, 1988.

- Musa, Muhammed Abdurıza: **Hizbu'l Dava Al Silamiyye Te'sisihi ve Naşatatihi Al Siyasi fi Dini Beyna 1957–1974**, Mecellet'ul Al ulum Al İnsaniyye, cilt 2, sayı 62, 2019.
- Münhachvili, Libert Mihayloviç: **El Irak Fi Senevet'ül İntidab El Britani**, Arapçaya çev. Haşim El Tikriti, Bağdat Üniversitesi Matbaası, 1978.
- Na'me, Kazım: **El Malak Faysal el Evvel, El İngiliz Ve'l İstiklal**, Dar el Arabiyye Lil Mevsuat, 1988.
- Nakash, Yitzhak: **Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler**, İstanbul, 2005.
- Nedim, Şükrü Mahmud: **Harb'ul Irak 1914-1918**, Beyrut, 1962.
- Nevres, Alaa Musa Kazım: **Hüküm el-Memalik fi'l-Irak 1831-1750**, Bağdat, 1975.
- Nevvar, Abdülaziz Süleyman: **Târîh el-'Irâk el-Hâdis min Nihâyet Hukm Dâvûd Pâşâ ilâ Nihâyet Hukm Midhat Pâşâ**, Bağdat, 1968.
- Olgun, Said ve Babaoğlu, Resul: “Dönemin Kaynaklarına Göre Kutü'lame Zaferi (Toplu Bir Değerlendirme)”, **TAD**, C. 39/S. 67, 2020.
- Orman, Hasan: **Irak Türkmenleri ve İnsan Hakları**, Ankara, 2002.
- Ortaylı, İlber: **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, 2000.
- Öke, Mim Kemal: **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, İstanbul, İz Yay., 1995.
- Provence, Michael: **Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu**, İletişim Yayınları, 2017.
- Rabi, Hadi Miş'an: Azmat'ul Unf'il Tai'fi Fi'l Irak Ba'da Al İhtilal Al Ameriki (2003), **Mecellet'ul Tikrit Lilulum El Siyasiyye**, c. 3, yıl 3, sayı 9.
- Randal, Jonathan: **Kürdistan Ümmeh fi Şakak**, çev. Fadi Hammud, Dar El Nahar Lil Neşr, Beyrut, 1997.
- Rikan, Semir Abbas: “Kadâ' el-Zibâr (li-Kahla), Dirâsât fi'l-Vahî el-İdârî ve'l-İktisâdiyye fi'l-Ahd el-'Osmânî el-Muta'ahhir 1848-1915”, **Mecelletü'l Külliyyetü't-Terbiye**, sayı 4, Irak, 2017.
- Robinson, Heather M ve Konnable, Ben: **AL Taifiyyetu Fi Şark'ul Avsat**, Rand Corporation Enstitüsü, 2018.
- Rush, A. de L.: **El-Irak Fi Sicillat El-Vesa'ik El-Bereytaneyya 1914-1966**, çeviren: Kazem Saad al-Din, Baytul Hikma, Baghdad, 2013.
- Saadi, Abdallah İnas: **Târîh el-'Irâk el-Hâdis 1258-1918**, Bağdat, 2014.

- Saatçi, Suphi: **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 2016.
- Saeed, Qassem Alwan: Mu'avvikat Eda' El-Berleman El-Iraki Ba'de 'am 2003, **Tikrit Üniversitesi Dergisi**, Siyaset Bilimi Bölümü, sayı 11/3/2019.
- Said, Abdülmecid Fehmi: **Tarih Meşarihiyet Elviyat el-Irak**, cilt 2, Matbaat'ül Delce, Bağdad, 1947.
- Said, Emin: **Savrat'ül Arabiyye El Kubra**, c. 2, Mektebet'ül Medbuli, Kahire, 1996.
- Said, Haydar: **Tekvin El-Nuhba El-Siyaseyye Fil Irak Ma Ba'd 2003**, Arap Araştırma ve Politika Çalışmaları Merkezi, Seminer Haftalık, Doha, 2015.
- Sakay, Kiko: **Savrat'ül Eşrin Dirasat Fi Ahzab'ül Siyasiyye Ve'l Şebakat El İctimaiyye Fi'l Irak**, 1908-1920, terc. Mahmud Abdelvahed El Kaysi, Dar el Rafideyn ve Dar Adnan, Bağdat, 2020.
- Salih, Bushra Hussein: El-düstur El-Iraki El-nafiz Li-'am 2005 Beyn El-Tehdiyat ve Furasul Ta'dil, **Kufa Hukuk ve Siyasal Bilimler Dergisi**, cilt 1, sayı 2/36, 2018.
- Salih, Zeki: **Britanya ve 'Irâk Hattâ 'Âm 1914**, El-Aan Matbaası, Bağdat, 1968.
- Salih, Zeki: **Mukaddimah Fi Dirasat'ül Irak El Muaser, Matbaat'ül Rabita**, Bağdat, 1953.
- Samar, Amer Ali: **Şimal Al Irak 1957–1975 Dirasat Siyasiyye**, Merkez'ul Arabi Lil Abhasu ve Dirasat Syasiyye, Beyrut, 2012.
- Samra, Muhammed Ebu: **Asrar'ul Harb El Amerikiyye A'la El Irak**, Dar el Zahran, Amman, 2016.
- Sarkis, Yakup, Maan Hamdan Ali, **Mabahis Irakiyye fi el-Coğrafya ve'l-Tarih ve'l-Asar ve Hutat Bağdad**, Bağdat, 1981.
- Sayığa, Hazem: **Baas El Irak Sultatu Saddam Kiyaman ve Hitaman**, Beyrut, 2004, Dar El Saki.
- Schwarz, Sabrina: **Saddam Hussein and the rule of Iraq (1979-2003)**, SOAS, University of London, 2018.
- Seasons, Miranda ve Saadi, Abdurezzak: **İrsu Mar Nevras Min Ameliyat İctisas El Baas Fi'l Irak 2003–2012**, Markaz'ul Duvali Lil Adalet'ul İntikaliyye, Mart 2013.
- Sebut, Hiba Temcid: **El Umm el Hüviye vel Ekalliyat fil Irak ve Mukhadaat el Huviye el Vataniyye**, Dar ve Mektebet Evrak, Bağdat, 2020.
- Selam, Münir: Senaryohat Ezmat'ül Haliç: Turuhât Maham Kabira Ta'al İntizar Hallaha, **El Kitab Dergisi**, sayı 125, Eylül 1990.

- Sellum Saad: **Hurriyet'ul Mu'takadat Lil Akalliyat fi El Irak, Muessesat Masarat, Bağdat, 2017.**
- Sellum, Saad: **Aba'at Mart'in Luther King: Hel Seneşiddu Savra didd'al Temyiz el Asry fi Şark'ül Evsat, Mübadarat el Islah el Arabi, 10 Temmuz 2020.**
- Selman, En'am Mehdi Ali: **Hükm El Şeyh Hazhal Fi'l Ahvaz 1897-1925, Mektebet'ül Dar El Kindi, Bağdat, 2004.**
- Selman, Mehdi Ali: **As'ar Henry Dobbs fi el-Siyyase el-Irakiiyye, 1923-1929, Bağdat Üniversitesi, (Doktora Tezi), 1997.**
- Selman, Musa: **Al Hareket'ül Arabiyye 1908-1924, Dar El Nahar, Beyrut, 1977.**
- Simmons, Jeff: **Irak el Mustakbal El Siyassa El Amerikiyya Fi İa'dat Teşkil El Şark'ul Avsat, Dar El Saki Yayınevi, 2020.**
- Simons, Geof: **Irak el Mustakbel-El Siyase el Amerikiyye fi İadat Teşkil el Şark'ul Evsat, çev. Said El Azm, Dar el Sakiy, Beyrut, 2004.**
- Somar, Dibnot: **El Aramiyyun, tercüme; Albert Abuna, Menşurat El Mah'had El Kehnevati El Patriki LE Keldani, Bağdat, 2004.**
- Ramazan, Sonat: **"Savaşın Gölgesinde Kayıp Türklerin İzinde: Osmanlı Irak'ında Demografik Satranç", Tarih Araştırmaları Dergisi, 40(69), 2021.**
- Suverki, Muhammed Ali: **El Kurdi, Al Muassa'atul Kubra Li Meşahirul Kurd Abra El Tarih, Dar El Arabiyye Lilmuassa'at, Beyrut, 2008.**
- Şâblâk, Abbas: **Hicretû Av Tehcir Zûrûf ve Mûlâbâsaat Hicretû Yahûd'ül Irak, Mûessesât'ul Dirasat El Filistiniyye, Beyrut, 2015.**
- Şahin, Emine: **Osmanlı'nın Bağdat'taki Son Yılları, İstanbul, 2024.**
- Şebib, Saleh: **El Şebek fi el Irak, Müessesatü Masarat, Bağdat, 2016.**
- Şelebi, Ahmed: **Mukaranat'ul Edyan, İslam, 5. Baskı, Mektebet'ül Nahda El Mısıriyye, Kahire, 1977.**
- Şerbel, Gassan: **Irak Min Harb ile Harb Saddam Mar Min Huna, Nushat Mecmua Mimma Nuşira Fi Ceridet'ul Hayat, Beyrut, 2010.**
- Şerko, Bill. C.: **Al Kadiyya Al Kurdiyyah Madi AL Kurd ve Hadirihim, Matbata'tul Saade Al Civari, Kahire, 1930.**
- Şibli, Sad Şakir: **El İstrateciye El Amirkiye fi El Şark El avsat, Dar El Hamid LLinaşır, Amman, 2013.**
- Şoul, Enver: **Kıssat Hayati Fi Vadi Rafideyn, Rabıtat'ul Cami'iyyin el Yahud El Nazihin min'el Irak, Kudüs, 1980.**

- Taceddin, Ahmed: **Al Akrad, Tarih Şa'ab ve Kadiyat'ül Vatan**, Dar El Sekafe Lil Neşr, Kahire, 2000.
- Takuş, Muhammed Süheyl: **Tarih'ül Irak El Hadis Vel Muasır**, Dar El Nefas, Beyrut, 2015.
- Talabani, Celal: **Kürdistan ve Al Harakat Al Kavmiyye Al Kurdiyye, Dar EL Talia Lil Tiba'a Vel Neşr**, Beyrut, 1970.
- Tarbeyn, Ahmed: **Tarih Al Maşrak Al Arabi El Muaser**, Al Matbaat'ül Cedide, Şam, 1986.
- Tomas, Bartram: **Müzakkirat Bartram Tomas fi'l-Irak 1918-1920**, terc. Abdülhadi Fincan, Matbaat'ül Al'aniy, Bağdat, 1986.
- Tripp, Charles: **Safahat Min Tarih'ül Irak El Muaser**, Beyrut, 2006.
- Turki, Ali Tahir: **Al Vak'e Al Harfi ve Bidayat Altasn'ifi el Irak 1900-1932 dirasat Tarihiyye**, Mecellet'ül Camiat Kербela, El Mücalled El Tas'e, sayı 1, 2011.
- Türkmen, Zekeriya: **Musul Meselesi: Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2003.
- Vahap, Muhammed Yunus El Seyyid Abdullah: **Ehemmiyetü Telafer Fi Sevrat'ül Irak El Kubra 1920**, Matbaat'ül Cumhuriyye, Musul, 1967.
- Vasim, Vecih: **Al Dahaya Liharakat AL Tamarrud F,'l Irak**, HRW raporu, sayı 9, Şubat 2005.
- Wanan, Mustafa Thujil: **Mevkif Eşşe'a Min Teşkil El-Hukuma El-Irakiiyye 1921-1923, Eddirasatul Mustadama Dergisi**, cilt 3, sayı 4, 2021.
- William Polk, **Li-Key Nefham el-Irak**, çev. Abdülhey Yahya Zelum, Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrut, 2006.
- Willcocks, William: **Müzekkirât ve Rahnâlat Bağdâd**, çev. Kazım Saadeddin, Dr El Şu'un el Sekafiyet'ül Am'a, Bağdat, 2009.
- Wilson, Arnold Talbot: **El-Biladü'l-Ma Beyn el-Nehreyn**, tercüme: Fevaid Cemil, c. 2, Bağdat, 1971.
- Yahya, Celal: **El Alem El Arabi El Hadis. Dar'ul Maarif**, Kahire, 2007.
- Yakup, Sarkis ve Ali, Maan Hamdan: **Mabahis Irakiyye fi el-Coğrafya ve'l-Tarih ve'l-Asar ve Hutat Bağdad**, El-Hurriye Yayınevi, Bağdat, 1981.
- Yamaner, Şerafettin: **M Dosyası, Misak-ı Millî ve Musul**, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, 2000.

Yusuf, Beşar Hasan ve Necip, Sahar Muhammed: Tatavvur Kanun Al Ahzab Al Siyasiyye Fi'l Irak, **Mecellet'ul Rafideyn Lil Hukuk**, cilt 15, sayı 45, 2022.

Yusuf, Muhsin: **El Hivar El Mutemedden, Mektebet'ül Nahdat'ul Mısriyye**, Kahire, 2009.

IV. İnternet Kaynakları

<https://is.gd/MC5E2j>

<https://www.makingpolicies.org/ar/posts/economy.arabic.php>

<https://www.sistani.org/arabic/archive/273/>

<https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2017/02/27/430208.html>

<https://is.gd/0qIldO>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/kutulamare>

<https://www.makingpolicies.org/ar/posts/economy.arabic.php>

<https://tinyurl.com/2cdxjcw8>

<https://www.hjc.iq/view.85/>

<https://www.independentarabia.com/node/49531> سياسة/حوارات/هوشيار-زيباري-نهاية-الحرب-العراقية-الإيرانية-كانت-كارثية-على-الکرد-ومصائر

<https://sayaraljamil.com/2013/04/18/2048.html>

<https://studies.aljazeera.net/ar/article/4691>

<https://is.gd/EkBjJl>

<https://tinyurl.com/3w4tkmae>

<https://is.gd/n1IhG5>

<https://is.gd/MC5E2j>

<https://is.gd/Bx7fAM>

<https://tinyurl.com/ycxnwsr4>

<https://is.gd/bo6HGL>

<https://is.gd/VwhYzy>

<https://2u.pw/DETGIZ>

<https://2u.pw/NPWRXG>

<https://2u.pw/2UrxzN>

<https://2u.pw/j795IT>

<https://2u.pw/6o8r1t>

<https://2u.pw/XGOUAw>

<https://2u.pw/7CqHX7>

<https://2u.pw/e771dm>

<https://2u.pw/ca0V2U>

<https://2u.pw/5jE58n>

<https://2u.pw/FUHDxU>

<https://2u.pw/5tJU07>

<https://2u.pw/U8rSbE>

<https://2u.pw/Sf3YdN>

<https://2u.pw/KA145p>

<https://2u.pw/G1cJ3m>

<https://2u.pw/nOBIE2>

EKLER

Ek 1. Kral Faysal'ın Kaleminden

Uzun zamandan beri bakanlarım ve güvendiğim devlet adamlarının devletin nasıl idare edileceğine dair benim fikirlerim dışında farklı fikirleri ve bakış açıları olduğunu görüyordum. Bunun arkasında yatan nedenleri çok düşündüm ve en sonunda bunun nedeni olarak, devlet yönetimi ve devletin yapılandırılması, etrafında olan ve etki eden unsurlar, devletteki bozguncu ve yıkıcı faktörler (cehalet, toplumsal ve dinsel çeşitlilik, mezhepler, yönelimler, sosyal ortamlar) gibi konularda benim fikirlerim ve bakış açımın arkasında durmadıklarını gördüm. Bu yüzden bakış açımı anlatma ve bunlar gibi hastalıklarla mücadele için planımı ortaya koyma ve krallığı (ülkeyi) sabit bir temel üzerine inşa etmenin gerekliliğini düşündüm. Uzmanlarım bunu inceledi ve bazıları buna destek verdi. Planımı bunun altında bir cümleyle özetliyorum ve daha sonra bakış açımı ve gözlemlerimi anlatacağım.

- 1- Irak, sosyal hayatın unsurlarından en önemli unsurun eksikliğini yaşayan ülkelerden biridir. Bu da fikirsel, millî ve dinsel bütünlüğün olmayışıdır. Bu dağınık güç ve bölünmüşlük hâli, yöneticilerin bilge ve akliselim olmalarını, şahsi ve mezhepçi veya radikal hislere sahip olmamaları gerektirmektedir. Adaleti ve dengeyi gözetmeleri ve ahalinin gelenek ve göreneklerine saygı duymaları ve de tepki yaratabilecek radikal ve gerici fikirlerin etkisine girmemeleri gerekmektedir.
- 2- Irak'ta farklı fikirler ve ciddi tartışmalı alanlar var. Bunlar şöyle ayrılmaktadır: 1- Genç yenilikçiler ki bunların arasında hükümet adamları var, 2- Radikaller, 3-Sünniler, 4- Şiiler, 5- Kürtler, 6- Gayrimüslim azınlıklar, 7-Aşiretler, 8- Şeyhler, 9- Her türlü olumsuz ve kötü fikri tartışmasız kabul etmeye hazır cahil kesim.

Irak hükümetindeki genç kesim ve bunların çoğu yetkili konumunda, radikal kesimlerin fikirlerine ve eski düşünceleri taşıyanların önemsememek gerektiğini düşünüyor. Zira onlara göre bu kesimler eski devrilerden kalan düşünceleri taşımaktadırlar. Bu genç kesim, ülkeyi hiçbir şeye aldırmadan ileriye taşımak ve ümmeti hak ettiği notaya ulaştırmak gerektiğini söylemektedirler. Kim ne derse desin bir yana, kanun, güç ve sistem hükümetin elinde olduktan sonra herkesi onlara dikte edilenleri takip etmeye zorlayabilir.

Başka fikirleri –her ne kadar hakir olursa olsun- önemsememek affedilmeyecek bir hatadır. Her ne kadar hükümetin elinde halkı yönlendirebilecek görünen bir güç olsa dahi, kendi iradesine rağmen, bu güce eriştiğimiz zaman bize düşen ümmeti rahat bir şekilde ve onun

geleneklerine saygı göstererek idare etmek gerekir ki halk da zor zamanlarda hükümeti affedebilsin.

Bununla ilgili küçük bir örnek vermek gerekirse, genel grev bize onun hissiyatlarını görmek ve göz önünde bulundurmak için yeterlidir. Yine aynı şekilde gücümüzün ne kadar olduğunu ve ne derecede silahlı bir isyanı bastırabileceğimizi görmek için Şeyh Mahmud İsyani'nda yaşadıklarımıza bakmak ve o dönemde sayısal açıdan bariz eksikliğimizi görmek yeterlidir. Bütün bunlar bana şunu söyletiyor: Hükümet halktan çok daha zayıftır. Ülke silahtan arınmış olsaydı sorun değildi ancak ülkede 100 binden fazla tüfek var. Buna karşılık hükümette ise 15 bin tüfek var. Başka hiçbir ülkede böyle bir durum yok. Bu eksiklik daha iyi bakmamı ve dikkat etmemi sağlıyor. Ayrıca bütün devlet adamlarını ve yetkilileri akılcı davranmaya ve maceradan uzak durmaya davet ediyorum.

Kendi şahsi fikirlerime, genç devlet adamlarının fikirlerine ve halkın durumuna değindim; bu da aslında hepsi daha sonra söyleyeceklerim, ülkeye dair bakış açım, hastalıklarına dair teşhislerim ve bunun tedavi edilmesi için fikirlerime dair bir ön söz niteliğinde.

3- Irak, Arap-Sünni bir hükümet tarafından idare edilen bir krallıktır ve Osmanlı yönetiminin kalıntıları üzerinde kurulmuştur. Bu hükümet çoğunluğu cahil kalmış Kürt kesimini de yönetiyor. Bunların arasında şahsi menfaatlerini düşünen ve aidiyet açısından buraya ait olmadığını iddia eden bir kesim var. Bunun yanı sıra çoğunluğu cahil olan Şii bir kesim de bu hükümetin yönetimi altında yaşamaktadır. Türk yönetimin onları yönetime ortak etmemesinden kaynaklı uğradıkları zulüm, bu iki mezhebe ayrılan Arap toplumu arasında büyük bir hendek açtı. Bütün bunlar maalesef, Şii çoğunluk veya bunlar arasında belli istekleri olan kesim, özellikle de dindar olanlar ve yeni yönetimden maddi olarak hiçbir fayda görmeyenler halen sırf Şii oldukları için zulme uğradıklarını düşünüyorlar. Ki bu çoğunluk da bu durumu kötü olduğunu iddia ettikleri bu sistemden kurtulmak için bir gerekçe olarak ortaya koyuyorlar. Ki bunların da toplum içerisinde basit ve cahil kesim üzerinde etkili olduklarını inkâr edemeyiz.

Toplumdaki bu büyük kesimler, Hristiyanlar gibi, aslında ihmal edilmemesi gereken azınlıkları da göz önünde bulundurmamı gerektirdi. Özellikle de uluslararası siyasetin de bu kesimleri belli haklar konusunda kışkırttığı bir ortamda... Yine gerek Şii'lerden gerek Sünnilerden gerekse de Kürtlerden aşiretler gibi kendilerinin ve şeyhlerinin çıkarlarına aykırı olan her şeyden kurtulmaya çalışan kesimler var. Bunların, çoğunluğu gençlerden oluşan ve

farklı amaçları olan, hükümete yönelik eleştirileri ve ithamları genelde Sünni olduğu, mütedeyyin olmadığı veya Arap olduğu şeklinde. Lakin hükümet sadece ilerlemeyi istiyor ve itham edildikleri meselelerle ve de söz konusu farklı toplumların farklı istekleriyle hiç ilgilenmiyor. Yine bu hükümet kesimi kendilerini bu yapıdan ve bu yapıları harekete geçiren entrikalardan daha güçlü görüyor ve de kendilerine alaycı bir biçimde yakıştırılanlarla hiç ilgilenmiyorlar.

Mübalağa etmeyle itham edilmekten çekiniyorum. Ancak hiçbir şeyin beni yanıltmasına izin vermemem gerekiyor. Özellikle de biliyorum ki bunları sadece kendi sorumluluğunu bilen küçük bir kesim okuyacak. Burada cahil kalmış Şii çoğunluğun tutumunu gerekçelendirmeye çalışmıyorum. Ve binlerce kez benim ve başkalarının “Vergiler Şiilerin, ölüm Şiilerin, mevki ve makamlar ise Sünnilerin” şeklinde duydukları söylemleri tekrar etme düşüncem yok. Şii'nin ne aldığı pek dikkate alınmadı. Verilen bu örneği tekrar etmenin lüzumu yok.

Bunları ve bozguncuların ortada yaydığı mezhepler arasındaki ihtilafları bir örnek olsun diye söylüyorum. Müslüman mezhepler arasında ortak olan hisler de var. Kim onlara saygı duymuyorsa bir bütün olarak intikam alıyorlar. Diğer taraftan Asuri, Keldani, Ezidilere yönelik entrikalar ve bunlar arasındaki cahil kesimi ayrıştırma çabaları hükümetin basit insanlar karşısında gücünü zayıflatmaktadır. Yine bedeviler ve şeyhlerin nüfuzu altındaki aşiretler ve bu nüfuzlarını hükümet karşısında kaybetme endişesi... Bütün bu ihtilaflar ve farklı istekler birbiriyle çatışmakta ve ülkenin ve toplumun berraklığını bulanıklaştırmaktadır. Bütün bu faktörler maddi açıdan ve hükümetin gücüyle tedavi edilmezse, ülkede istikrar olana kadar zaman değişmezse ve bu ulusal ayrılıklar giderilmezse, dinî ve mezhepsel taassup yok edilmezse, hükümetin mütemadiyen çabaları olmadan gerçekleşmeyecek olan vatanperverlik bir bütün olarak gerçekleşmezse durum tehlikelidir.

Bu bağlamda kalbim acıyla dolu bir şekilde diyebilirim ki, şu an Irak'ta bir Irak ulusu yoktur. Sadece belirli beşerî topluluklar mevcuttur. Bu hayalî yapı, herhangi bir ulusal fikirden yoksundur, gelenekçi ve dinî kibirle kuşanmıştır. Kötüyü duyuyorlar ve kaosa meyilliler. Herhangi bir hükümete karşı ayaklanmaya hazırlar. Biz bu kitlelerden bir millet yaratıp onu eğitmeyi istiyoruz. Kim ki böylesine koşullarda bir ulus yaratmanın zorluğunu biliyorsa, bunun için ne kadar çaba sarf edilmesi gerektiğinin de bilincinde olmalıdır.

Oluşturmak istediğim ulusun genel durumu bu ve benim bu konudaki görüşlerim ve söz konusu olan ulusu oluşturabilmek için planım şu şekildedir:

Bu konudaki uğraş her ne kadar yorucu ve zor olsa da hemen korkuya kapılıp umutsuz olmamak gerekiyor. Hükümet belirli bir plan takip ederse ve bu planı ciddiyetle sürdürmeye gayret ederse zorlukları aşabilecek ve politik açıdan sağlamlığı için beliren umut ışığı giderek büyüyecek. Ve size anlatacağım aşağıdaki programla başarıya ulaşacağımızı düşünüyorum. Bu programı önce özet şeklinde, daha sonra ise detaylı olarak anlatacağız.

- 1- Ordu nicelik olarak büyütülmeli ve güçlendirilmeli ki herhangi iki farklı bölge arasında bir silahlı kalkışmayı bastırabilecek kudrete sahip olsun.
- 2- Ordunun bu şekilde oluşturulmasından sonra, vatani görevin (askerlik hizmeti) ilan edilmesi.
- 3- Müslüman mezhepler arasındaki simgeler ve gelenekleri aynı kefeye koymak ve diğer dinî gruplara saygılı olunması gerekir.
- 4- Arazi ve toprak sorununun bir an önce çözülmesi.
- 5- Osmanlı kanunlarında olduğu gibi eyalet ve belediye meclislerinin yükümlülüklerini mümkün olduğunca genişletmek.
- 6- Memur ve görevli yetiştirecek medresenin kurulması için acele edilmesi.
- 7- Faydalı çalışmalar ve üretim ürünlerinin korunması.
- 8- Maarif.
- 9- Yasama ve yürütme otoritelerinin birbirinden ayrılması.
- 10- Devlete ait mülk ve mülklerin belirlenmesi.
- 11- Siyasi partiler içinde ve gazetelerde hükümete yönelik haksız eleştirilere bir sınır konması.
- 12- Memurlar arasında adalet, sistem ve itaat olması ve görevlerini ifa ederken yine adaletli ve itaatkâr olmaları

1-) İlk önce ordudan başladım çünkü bir ümmet veya ulus yaratmak için ordunun esas iskeleti oluşturduğu kanaatindeyim. Ve şu an ordunun, ona düşen görevleri yerine getirilebilmesi için oldukça güçsüz olduğunu düşünüyorum. Ona düşen görev de güvenliğin tesisidir. Bu bağlamda krallığın gerektirdiği koşullar ve ortada duran diğer faktörler göz önünde bulundurulduğunda ve herhangi bir vakitte silahlı bir isyanın başlaması ihtimaline karşı güvence oluşturabilecek durumda değil.

Mevcut durumda ordunun, dış güvenliği koruma görevini ifa etmesi gibi bir beklentim yok. Bunu, vatani görev ilan edildiğinde isteyeceğiz. Şu an mevcut durumda ondan beklediğimiz, birbirinden farklı iki bölgede bir ayaklanma çıkması durumunda bu ayaklanmayı bastırabilmesidir. Öyle ki, İngiltere'nin bu ülkedeki sorumluluklarından vazgeçmesinden altı ay sonra şimdi, muhafız güçlerinin yeterli olmamasından kaynaklı tek başımıza durabileceğimizden pek emin değilim. Zorunlu askerlik görevine onay vermem de mümkün değil. Hele ki ordunun böylesine bir kanunu koruyabilecek duruma gelmesinden önce bu alanda hiçbir adım atmam mümkün değil.

Ülkede inşa ve reform çalışmalarını koruyabilecek bir gücün varlığından emin olmadan böylesine uygulamalara kalkışmanın delilik olacağı kanaatindeyim. Önümüzdeki baharda çok önemli hareketler olacak ve dolayısıyla herhangi bir olağanüstü duruma müdahale edebilecek bir gücün olduğundan emin olmam gerek.

2-) Şii kardeşlerimizin maneviyatlarını aşağıdaki şekilde güvence altına almak gerekir:

- Bağdat kadısına, oruç günleri ve iftar saatlerini tek olacak şekilde düzenlemesi için talimat verilmeli ki bu durum mümkün ve şeriata uygundur.
- Kutsal yerler tadilattan geçirilmeli ve gereken tamirat yapılmalı ki hükümetin bu tarz makamlara karşı ihmalkâr davranmadığını görsünler. Ülkeyi güzelleştiren, tarihî eser sayılan bu yerlerin her türlü tehlikeden ve bozgunculuktan korunması gerekir.
- Şii din adamlarının hükümetle hiçbir bağı bulunmamaktadır. Hâlihazırda hükümete oldukça yabancılar. Şii din adamları, Sünni din adamlarının hükümetin nimetlerinden maddi olarak faydalandığını ve kendilerinin bundan mahrum bırakıldığını düşünüyor. Dolayısıyla evkafı kendi aralarında bölüştüremiyorsak, özel vakıflar icat etmeyi düşünmeliyiz ki koşullar da bunun için artık uygundur.

3-) Genel ritüellere karşı saygılı olmak pek de zor değil, özellikle de ramazan ayında. Eğer hükümet hena evlerini kapatabilirse toplumu kendine bağlayabilecek büyük bir iş yapmış olur.

4-) Vergilerden hiç bahsetmiyorum, çünkü Tüketim Vergisi Kanunu bütün fesatçıların ağzını tıkamış oldu. Ki eğer bu uygulanmaya girip devam ederse bunun meyvelerini alacağız inşallah.

5-) Toprak-arazi meselesinin çözülmesi, ahaliyi toprağa daha çok bağlayacaktır. Bu da aşiret liderlerinin nüfuzlarını büyük oranda zayıflatacaktır. Bu mesele bir an önce çözülüp

hayata geçirilmelidir. Yine aşiret liderleri ve ağalar hükümetin buradaki hedefinin sınırlı olduğunu düşünmemeli. Mümkün olduğunca yaşam koşulları ve refah seviyesi için çaba sarf edilmeli.

6-) Eğitim konusunun bütün Iraklılar için güven verici olmasını rica ediyorum. Zira bütün Iraklılar ülkeye hizmet etmeye, Bağdat ve Musul ahalisi ile ülkenin kaderine eşit bir şekilde ortak olacaklar. Böylece, Şii ve Kürtlerin deyimiyle hükümetin üstündeki “Sünni veya Arap” ithamı geçersiz olacaktır.

7-) Belirteceğim hususta bazı çekincelerim olmakla beraber, eğer vilayetlere Osmanlı’daki vilayet meclisleri örneğinde olduğu gibi yetki verilirse, vilayetlerdeki vatandaşların yönetime katılması sağlanacak.

8-) Yasama gücünün, yürütmeden ayrıştırılmasından çoğu kez bahsettik. Bu, Kanun-i Esasi’de değişikliğe gidilerek yapılabilir.

9-) Sözde partilerin, gazetelerin ve şahısların, akla sığmayan eleştiri yapmalarına, gerçeği çarpıtmalarına, halkı kandırmalarına izin vermemeliyiz. Sadece nezih bir şekilde, mantık çerçevesinde ve edep sınırlarını aşmadan eleştiri yapmalarına alan açmamız lazım. Kim mantık dışı bir işe kalkışırsa, kati bir biçimde cezalandırılması lazım.

10-) Devlet görevlileri, itaatkâr ve faydalı bir tavır sergilemeli. Zira onlar, hükümetin yapacağı icraatların araçları konumundalar. Devlet görevlileri arasında muhalif partilere çalışan veya devlete karşı olanlar, bunun tespit edilmesi durumunda görevinden alınmalı. Devlet görevlisi her şeyden önce memur olduğunu ve herhangi bir hükümet için çalışabileceğini bilmelidir.

11-) Menfaat: Daha kapsamlı olduğu için bu kelimenin Türkçe aslını kullanmayı tercih ettim. Bazı temel işler için bir bütçe tahsis edildi. Evet, bu konuda bazı kanunlar çok aceleye getirildi. Bunun da nedeni ileride önemli gördüğümüz hususlarda bu kanunların değiştirilmesinin kolaylaştırılmasıdır. Ve öyle düşünüyorum ki bu kanunların bazı maddelerinin gözden geçirilmesi gerekir, özellikle de bina ve yol yapım işleriyle ilgili kısımlarda.

Üzülerek söylüyorum ki, ülkede tarım iflas etmiş durumda. Bunda ülkemizin uluslararası pazarlara olan uzaklığı etkilidir. Biz sulama sistemi için milyonlar harcadık. Ancak mahsulü ne yapacağız?

Mevcut durumda, elimizde olan topraklarımızın mahsulleriyle ilgili ne yapacağımız hususunda âciziz. Peki, bu büyük projeler bittiğinde neler yapacağız? Bu ürünleri yabancı pazarlara ihraç edemedikten veya en azından iç pazarda tüketemedikten sonra bunun bize faydası ne? Bu ürünleri tüketebilecek pazarlar yaratmadan bu projelerin faydası ne? Ki biz, ihtiyacımız olan birçok şeyi dışarıdan getirmek zorundayız.

Ekonomik durumumuzu bir kez daha gözden geçirmemiz gerektiği kanaatindeyim. Türk ve İranlı komşularımıza baktığımızda yabancı mallara olan ihtiyaçlarını sonlandırmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Kim bilir, ülkelere yabancı malların girmesini engellemek için nasıl önlemler alıyorlar ve kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek fabrikaların kurulması için nasıl acımadan harcama yapıyorlar?

Hükümet, sanayi alandaki bütün projeleri araştırmak ve incelemek için özel bir birim oluşturmalı ve bu birim, bütün alanlardaki projeleri, büyüğüyle küçüğüyle ele almalı ve en faydalı olanından bu projeleri yapmaya başlamalı. Ve ahalinin büyük projeleri yapmasının olanağı olmaması durumunda ahaliyi küçük işlere teşvik edip, devletin kendisi büyük projeleri gerçekleştirmeli.

Büyük paralar harcayarak çok büyük binalar yapmamız bir yandan kendi hâlimize gülünecek bir durumken, bir yandan üzücü bir durumdur. Çünkü şunu unutmamamız gerekiyor ki bu işlerde, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için bir fabrika bile kurulduğunu göremeyen halkın parası savrulmaktadır. Ben de hükümet binalarının yerine pamuk ve tekstil fabrikaları görmek istiyorum. Krallık sarayı yerine de cam fabrikaları görmek istiyorum.